

УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН ТАМГЫН ГАЗАР
МЭДЭЭЛЭЛ, ХЯНАЛТ ШИНЖИЛГЭЭ, ҮНЭЛГЭЭНИЙ ХЭЛТЭС

СУДАЛГААНЫ ЭМХЭТГЭЛ

ТОЙМ АГУУЛГА

- ◇ Эдийн засаг
- ◇ Нийгэм
- ◇ Эрх зүй, төрийн байгуулал

“Судалгааны эмхэтгэл” (ХХІХ боть)-ийг
Улсын Их Хурлын Тамгын газраас эрхлэн гаргав.

Хянасан: Б.Эрдэнэбилэгт (Ph.D)
Д.Халиун

Эмхэтгэсэн: Д.Жигваагүнсэл

Хэвлэлийн эх бэлтгэсэн: Т.Цэнд-Аюуш

УИХ-ын Тамгын газар ©
“СУДАЛГААНЫ ЭМХЭТГЭЛ - ХХІХБОТЬ”

УИХ-ын Тамгын газрын Хэвлэх, олшруулах цех
Хэвлэлтэнд шилжүүлсэн: 2019.10.04
Хэвлэлийн хуудас: 35.5, Хэвлэсэн тоо: 350 ширхэг
Цаасны хэмжээ: В5

УБ., 2019

ГАРЧИГ

I БҮЛЭГ. ЭДИЙН ЗАСАГ

- 1.1 Сууц өмчлөгчдийн холбооны үйл ажиллагаа, нийтийн зориулалттай орон сууцны байшингийн дундын өмчлөлийн эд хөрөнгийн талаарх гадаадын зарим орны туршлага..... 8
Г.Алтан-Оч (Ph.D), Г.Билгээ, Д.Жигваагүнсэл, Р.Нургүл, Ц.Элбэгзаяа
- 1.2 Дэлхийн улс орнуудын санхүүгийн жил эхлэх, дуусах хугацааны талаарх лавлагаа, мэдээлэл..... 34
Р.Нургүл, Р.Өнөрсайхан

II БҮЛЭГ. НИЙГЭМ

- 2.1 Хүүхэд, залуучуудын хүмүүжил, төлөвшил, ёс суртахууны боловсролын талаарх бусад орны туршлага..... 48
Д.Халиун, Д.Жигваагүнсэл, Р.Нургүл

III БҮЛЭГ. ЭРХ ЗҮЙ, ТӨРИЙН БАЙГУУЛАЛ

- 3.1 Хүний эрхийн институцийн загварууд, омбудсмэний тогтолцоо, үйл ажиллагааны хэлбэр, эрх зүйн байдал..... 110
Д.Жигваагүнсэл, Р.Оргилмаа, Ц.Элбэгзаяа
- 3.2 Хууль, хүчний байгууллагын албан хаагчид болон төрийн өндөр албан тушаалтнуудад холбогдох хэргийг мөрдөн шалгах хараат бус байгууллагын талаарх харьцуулсан судалгаа: Монгол Улс болон гадаадын зарим орны туршлага..... 127
Ц.Норовдондог (Ph.D), Г.Билгээ, Д.Жигваагүнсэл, О.Нарантуяа, Р.Нургүл, Р.Оргилмаа, Р.Өнөрсайхан, Ц.Элбэгзаяа
- 3.3 Гадаадын зарим орны Парламентын болон тэдгээрийн ажлын албадын стратеги төлөвлөгөө..... 176
Д.Халиун, Р.Оргилмаа
- 3.4 УИХ-ын дэгийн тухай хууль тогтоомж дахь санал хураалтыг цахим тоолуураар явуулах зохицуулалт ба гишүүдийн ирц..... 221
Г.Билгээ, И.Жаргалзаяабямба
- 3.5 Парламентын хуралдааны ирц болон санал хураалтыг биометрийн мэдээлэл ашиглан бүртгэх гадаадын зарим орны туршлага, техник зохион байгуулалт..... 232
Д.Халиун

3.6	Бүгд Найрамдах Ирланд Улсын Парламентын төсвийн хяналт, шинжилгээний байгууллагын талаарх товч мэдээлэл.....	242
	<i>Д.Халиун</i>	
3.8	Хуулийн төсөл боловсруулах үйл явцад иргэдийн оролцоог хангах цахим системийн талаарх гадаадын зарим орны туршлага.....	248
	<i>Г.Билгээ, Р.Өнөрсайхан, О.Нарантуяа, Р.Нургүл</i>	
3.9	Дэлхийн улс орнуудын Ерөнхийлөгчөөр сонгогдох насны доод хязгаар.....	267
	<i>Д.Халиун</i>	
3.10	Дэлхийн улс орнуудын Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрхийн хугацаа.....	272
	<i>Д.Халиун</i>	
3.11	Гадаадын зарим орнуудын Үндсэн хуульд байгалийн баялагтай холбоотой асуудлыг зохицуулсан байдал.....	278
	<i>Д.Халиун</i>	
3.12	Гадаадын зарим орнуудын Үндсэн хуульд төрийн аудиттай холбоотой асуудлыг хэрхэн тусгасан талаарх лавлагаа.....	285
	<i>Г.Билгээ</i>	
3.13	Гадаадын зарим орны засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгж, түүний удирдлагатай холбоотой Үндсэн хуулийн зохицуулалт.....	290
	<i>Д.Халиун, Д.Жигваагүнсэл, Р.Оргилмаа, Ц.Элбэгзаяа</i>	
3.14	Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүдийг томилох (сонгох), тэдний бүрэн эрхийн хугацаа, хавсран гүйцэтгэх ажлын талаарх Бүгд найрамдах улсуудын Үндсэн хуулийн зохицуулалт.....	298
	<i>Г.Билгээ, О.Нарантуяа</i>	
3.15	Гадаадын зарим орны парламентын болон байнгын хороодын хуралдааны танхимын зохион байгуулалт, суудлын хуваарилалтын талаарх танилцуулга (зурган хэлбэрээр).....	301
	<i>Д.Халиун, Р.Нургүл</i>	
3.16	Монгол Улсын Засгийн газрын гишүүн буюу сайд нарын лавлагаа (1990-2019 он).....	328
	<i>Г.Алтан-Оч (Ph.D)</i>	

3.17 Гадаадын зарим орны орон нутгийн хурлыг тараах үндэслэл, журам	337
<i>Д.Халиун, Г.Билгээ, Д.Жигваагүнсэл, О.Нарантуяа</i>	
3.18 Гадаадын зарим орнуудын Үндсэн хуульд байгалийн баялгийн өмчлөлийн хэлбэрийг тусгасан байдал	339
<i>Г.Алтан-Оч (Ph.D), Д.Халиун, Д.Жигваагүнсэл, Р.Оргилмаа</i>	
3.19 Парламентын нэг танхимтай улс орнуудын хүн амын тоог парламентын гишүүдийн тоонд харьцуулсан байдал	359
<i>Р.Оргилмаа</i>	
3.20 Төлөөллийн эрх мэдлийн байгууллагын төлөөллийн тоог тогтоох, тооцох зарчмын талаарх лавлагаа (куб язгуурын хууль)	364
<i>Д.Халиун, Г.Билгээ</i>	
3.21 Сонгуулийн тогтолцоо, ангилал болон сонгуулийн тогтолцоог Үндсэн хуульдаа тусгасан орнуудын талаарх мэдээлэл, лавлагаа	369
<i>Г.Билгээ</i>	
3.22 Улс орнуудын Үндсэн хуульд Төв банктэй холбоотой асуудлыг зохицуулсан байдал	377
<i>Д.Халиун</i>	
3.23 Хөгжлийн бодлого төлөвлөлт хариуцсан байгууллагын талаарх Үндсэн хуулийн зохицуулалт, зарим орны хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийн тогтолцооны байгууллагуудын чиг үүрэг, бүтцийн талаарх харьцуулсан лавлагаа	404
<i>Д.Халиун, Г.Билгээ, Р.Оргилмаа</i>	
3.24 Намын бүртгэлд тавигдах шаардлагад гишүүнчлэлийн доод хязгаарыг тусгасан байдал: Гадаадын зарим орны туршлага	419
<i>Д.Халиун</i>	
3.25 Их Британийн Засгийн газрын талаарх лавлагаа	424
<i>Г.Билгээ, Р.Нургүл, Ц.Элбэгзаяа</i>	

1

БҮЛЭГ

ЭДИЙН ЗАСАГ

**СУУЦ ӨМЧЛӨГЧДИЙН ХОЛБООНЫ ҮЙЛ АЖИЛЛАГАА, НИЙТИЙН
ЗОРИУЛАЛТТАЙ ОРОН СУУЦНЫ БАЙШИНГИЙН ДУНДЫН ӨМЧЛӨЛИЙН
ЭД ХӨРӨНГИЙН ТАЛААРХ ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ТУРШЛАГА**

(Харьцуулсан судалгаа)

*Г.Алтан-Оч (Ph.D), Г.Билгээ
Д.Жигваагүнсэл, Р.Нургул, Ц.Элбэгзаяа*

АГУУЛГА

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

СУУЦ ӨМЧЛӨГЧДИЙН ХОЛБООНЫ ҮЙЛ АЖИЛЛАГАА, НИЙТИЙН
ЗОРИУЛАЛТТАЙ ОРОН СУУЦНЫ БАЙШИНГИЙН ДУНДЫН ӨМЧЛӨЛИЙН
ЭД ХӨРӨНГИЙН ТАЛААРХ ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ТУРШЛАГА

1. Япон Улс
2. Бүгд Найрамдах Сингапур Улс
3. Оросын Холбооны Улс
4. Бүгд найрамдах Солонгос Улс
5. Холбооны Бүгд Найрамдах Герман Улс

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

Орон сууц барьсны дараах үйлчилгээ буюу баригдсан хотхон, хорооллуудын орон сууцны ашиглалт, засвар үйлчилгээ, улмаар оршин суугчдын эрх ашигт нийцсэн тав тухтай орчин бүрдүүлэх нь барьж босгохоос дутуугүй чухал асуудал байдаг.

Орон сууцны оршин суугчид өөрийн болон дундын өмчлөлийн эд хөрөнгөө хамгаалах, үнэ цэнийг нь хадгалах зорилгоор холбоо (СӨХ) байгуулан хамтран ажилладаг.

СӨХ-ны удирдах дээд байгууллага нь оршин суугчдаас сонгогдсон удирдах зөвлөл юм. Энэ нь СӨХ-ны үйл ажиллагаанд хяналт тавих, дундын өмчлөлийн хөрөнгийг хамгаалах зорилготой байгуулагддаг. Түүнчлэн оршин суугчдад хамаарал бүхий гэрээ хэлцэл, нөхцөл шаардлага болон хууль, дүрмийг дагаж мөрдүүлэх, хэрэгжүүлэх үүргийг хариуцан ажиллана.

Удирдах зөвлөл нь СӨХ-ны өдөр тутмын үйл ажиллагааг өөрөө хариуцан ажиллахаас гадна ихэнхдээ мэргэжлийн байгууллагатай гэрээ байгуулан хамтарч ажилладаг. Энэ тохиолдолд Үл хөдлөх хөрөнгийн мэргэжилтэн удирдах зөвлөлийн дэргэд ажиллаж, засвар үйлчилгээтэй холбоотой төслүүдийг зохицуулах, гэрээ хэлцэл хийх, төлбөр хураамжуудыг цуглуулах гэх мэт өдөр тутмын үйл ажиллагааг хариуцан явуулна. Харин удирдах зөвлөл аливаа үйл ажиллагааны эцсийн шийдвэрийг гаргана. Ийнхүү хамтарч ажилласнаар СӨХ-ны үйл ажиллагаа илүү сайн явагдах ач холбогдолтой юм.

Орон сууц худалдан авахдаа албан ёсоор СӨХ-ны гишүүн болох бөгөөд оршин суугчдад хамаарал бүхий гэрээ хэлцэл, нөхцөл шаардлага болон холбоонд төлбөр төлөх зэргийг хүлээн зөвшөөрөх ёстой байдаг.

Оршин суугчдаас авсан төлбөр хураамжийг дундын өмчлөлийн хөрөнгийн засвар үйлчилгээтэй холбоотой зардлууд, түүнчлэн удирдлагын, орчны тохижилтын, хууль эрх зүйн болон санхүү бүртгэлийн холбогдолтой хураамж төлбөрүүдийг төлөхөд зарцуулна.

Дундын өмчлөлийн хөрөнгөд бүх оршин суугчид дундаа хэрэглэдэг цахилгаан шат, үүдний өрөө (lobbies), явган хүний зам (sidewalk), коридор (hallways), усан сан (pools) гэх мэт орно. Эдгээрээс гадна СӨХ нь зөвхөн хэсэг оршин суугчдад хамааралтай дундын өмчлөлийн хөрөнгийг хариуцаж болно. Үүнд: тагт, дээвэр, сайдинг (siding) зэрэг орно.

Оршин суугчид СӨХ-ны удирдах зөвлөлтэй хамтран ажилласнаар холбооны үйл ажиллагаа илүү үр ашигтай явагдах бөгөөд оршин суугчдын хэрэгцээ шаардлага, хүсэл сонирхлыг хэрэгжүүлэх боломж нэмэгдэх юм¹.

¹<http://www.emspm.com/what-is-a-homeowners-association/>

Энэ судалгаанд гишүүний захиалгад заасны дагуу Япон, Сингапур, ОХУ, Солонгос, Герман зэрэг улсуудын туршлагыг судалсан ба эдгээр улсуудын туршлагыг тоймолбол дараах байдалтай байна.

Япон улс:

Нийтийн зориулалттай орон сууцны дундын өмчлөлийн эд хөрөнгийн ашиглалт, үйлчилгээний талаарх харилцааг 1951 онд батлагдсан “Төрийн орон сууцжуулах үйл ажиллагааны тухай хууль²”, Барилгын эзэмшлийн тухай хуулиар³ тус тус зохицуулж байна.

Японд нийтийн зориулалттай орон сууцны барилгын засвар, үйлчилгээ, ашиглалтын асуудлыг **Хамтын эзэмшлийн менежментийн холбоо** хариуцан ажилладаг.

Японы хамтын эзэмшлийн менежментийн холбоо (Management Association of Condominiums in Japan)⁴ нь орон сууц эзэмшигчдийн өөрийн болон дундын өмчлөлийн эд хөрөнгөтэй холбоотой үйл ажиллагааг удирдан зохион байгуулах байгууллага юм. Японд орон сууц худалдаж авсан бол заавал Хамтын эзэмшлийн менежментийн холбооны гишүүн болох бөгөөд орон сууц эзэмших эрхээ бусдад шилжүүлэхээс өөр тохиолдолд холбооноос гарахыг хориглоно. Менежментийн холбоо нь ерөнхийдөө дараах 3 асуудлыг хариуцан ажилладаг. Үүнд:

- нийтийн эзэмшлийн орон сууцны дундын өмчлөлийн засвар үйлчилгээ;
- нийт оршин суугчдын тав тухтай байдал;
- холбооны үйл ажиллагаа, зохион байгуулалт зэрэг багтана.

Эдгээр асуудлыг шийдвэрлэх, хэрэгжүүлэхийн тулд холбооны дүрэм, журмыг боловсруулан, удирдлагыг томилдог.

Менежментийн холбоодын үүргийг хамтын эзэмшлийн журамд тусгасан байдаг. Холбоодын хамгийн дээд шийдвэр гаргагч нь Ерөнхий зөвлөлийн хурал юм.

Хамтын эзэмшлийн менежментийн холбоо нь сар бүр барилгын төлбөр авч санхүүжилтээ бүрдүүлнэ.

²The Publicly-Operated Housing Act, 1951 http://www.internationalhousingassociation.org/fileUpload_details.aspx?contentTypeID=3&contentID=254956&subContentID=706249&channelID=38488

³Act on Building Unit Ownership, 1962

<http://www.japaneselawtranslation.go.jp/law/detail?id=2015&vm=04&re=02>

⁴http://www.i-interface.com/en/services/real_estate/tips/management_association.html#n04

Сингапур улс:

Сингапурын орон сууцны хорооллууд арчилгаа тохижилт сайтай, цэвэрхэн, тав тухтай орчин бүрдүүлснээрээ дэлхийд үлгэр жишээ болдог⁵.

Орон сууц барьсны дараах үйлчилгээ нь барьж босгохоос дутуугүй чухал учраас Орон сууц ба Хөгжлийн Зөвлөл (ОСХЗ)⁶ байгуулагдсан цагаасаа шинээр баригдсан хотхон, хорооллуудын орон сууцны ашиглалт, засвар үйлчилгээг хариуцаж байв.

Хүн амын 85 хувь нь ОСХЗ-өөс бариулсан орон сууцанд амьдрах болсноор оршин суугчдын янз бүрийн хүсэл сонирхол, хэрэгцээ шаардлагад тохируулж ганц байгууллага ажиллах хүндрэлтэй болжээ.

Иймд 1989 оноос дээр дурдсан ажил үүргийг **Хотхоны Зөвлөлүүд** хариуцахаар болсон. Ингэснээр орон сууц барьсны дараах үйлчилгээний хүртээмж сайжирсан бөгөөд хотхоны онцлог, иргэдийн өөр өөр хүсэл сонирхолд нийцсэн шийдлүүд гарах болсон байна.

Парламентаас 1988 онд Хотхоны Зөвлөлийн тухай хуулийг (TOWN COUNCILS ACT) батлан гаргасан. Хууль хэрэгжсэнээр Хотхоны Зөвлөлүүд байгуулагдсан бөгөөд энэ нь тухайн сонгуулийн хэсгээс Парламентад сонгогдсон гишүүд, оршин суугчдад орон сууцны өмч хөрөнгөө өөрсдөө удирдан зохион байгуулах боломжийг олгожээ.

Хотхоны Зөвлөл нь ОСХЗ-өөс бариулсан орон сууцны хотхон, хорооллын орон сууцны болон арилжааны зориулалттай үл хөдлөх хөрөнгийн дундын өмчлөлийн эд хөрөнгөд хяналт тавих, түүнийг ашиглах, засварлах, тохижуулах, сайжруулах үйл ажиллагааг хуульд заасан эрх, үүргийн хэмжээнд оршин суугчдын эрх ашигт нийцүүлэн явуулна.

Хотхоны зөвлөл нь тухайн сонгуулийн хэсгээс сонгогдсон Парламентын гишүүн болон зөвлөлийн бусад гишүүдээс бүрдэнэ⁷. Түүнийг Парламентад суугаа гишүүн тэргүүлэх ба тэргүүн нь бусад гишүүдээ томилно.

Хотхон нь тодорхой асуудал хариуцсан хороодтой байх ба тэдгээрийг Хотхоны Зөвлөлийн шийдвэрээр байгуулна.

Засгийн газраас Хотхоны Зөвлөлийн үйл ажиллагааг дэмжих зорилгоор санхүүжилт олгодог. Түүнээс гадна оршин суугчид, арилжааны операторуудаас авдаг үйлчилгээний болон байгаль орчны хамгааллын төлбөр хураамжаар санхүүжилтээ бүрдүүлдэг байна.

⁵<http://blogs.worldbank.org/eastasiapacific/mn/what-about-singapore>

⁶Орон сууц ба Хөгжлийн Зөвлөл (ОСХЗ) нь Сингапур улсыг орон сууцаар хангах гол байгууллага бөгөөд Орон сууц ба Хөгжлийн тухай хуулиар (HOUSING AND DEVELOPMENT ACT) байгуулагдсан төрийн агентлаг юм.

⁷Хотхоны зөвлөлийн тухай хуулийн 2 дугаар бүлгийн 8 дугаар зүйл.
<https://sso.agc.gov.sg/Act/TCA1988#pr8->

Өнөөдөр Сингапурт ОСХЗ-өөс барьж байгуулсан орон сууцны хорооллуудыг удирдан зохион байгуулдаг 16 Хотхоны Зөвлөл ажиллаж байна. Энэ нь хотхон бүр өөрийн онцлог байдалд тулгуурлан хөгжих нөхцөлийг бүрдүүлжээ⁸.

ОХУ:

Оросын Холбооны Улсын **Үл хөдлөх хөрөнгө өмчлөгчдийн нөхөрлөлийн** эрх зүйн үндсэн харилцааг Иргэний хуулиар⁹ (1994 он) зохицуулж байна.

Тус улсын Иргэний хуульд Үл хөдлөх хөрөнгө өмчлөгчдийн нөхөрлөл (ҮХХӨН)-ийн эрх зүйн байдлыг дараах байдлаар тодорхойлсон. Үүнд:

- үл хөдлөх хөрөнгө өмчлөгчдийг нэгтгэсэн **ашгийн бус байгууллага** (Иргэний хуулийн 50.3.4);
- тэдний дундын өмчлөлд байгаа эд хөрөнгийг эзэмших, ашиглах, захиран зарцуулах, хууль тогтоомжоор тогтоосон бусад зорилтыг хэрэгжүүлэх үл хөдлөх хөрөнгө өмчлөгчдийн **сайн дурын нэгдэл** (Иргэний хуулийн 123-12.1) байна.

ҮХХӨН-ийн **үйл ажиллагааны талаар** Орон сууцны тухай хуулийн холбогдох зүйл заалтад тусгасан. Үүнд:

- дундын эд хөрөнгийн эрүүл ахуйн болон техникийн байдлыг хангах;
- өмчлөгчдийн хүсэлтийн дагуу ажил, үйлчилгээ гүйцэтгэх;
- дундын өмчийн засвар үйлчилгээний гэрээ байгуулах;
- засвар үйлчилгээний төлбөр төлөх;
- дараа жилийн төсвийн төслийг боловсруулах;
- орлого, зарлагын данс хөтлөх;
- дундын эд хөрөнгийг өмчлөхтэй холбоотой эрхийг хэрэгжүүлэх (үүнд, худалдах, түр хугацаагаар солилцох, эсхүл шилжүүлэх);
- өөрийн өмчлөлийн газарт барилгын ажил гүйцэтгүүлэх;
- нөхөрлөлийн бүх гишүүдийн хууль ёсны ашиг сонирхлыг хамгаалах, Засгийн газрын байгууллагууд (үүнд, татварын байгууллагууд)-тай харьцахаар зохицуулжээ.

ҮХХӨН-ийн **эрх барих дээд байгууллага** нь бүх гишүүдийн хурал (их хурал, бага хурал, дүрэмд заасан бусад хэлбэрийн төлөөллийн байгууллага) байх ба түүний хэрэгжүүлэх эрхийн талаар Иргэний хуульд заасан байна.

Мөн Иргэний хуульд заасны дагуу ҮХХӨН нь гүйцэтгэх удирдлага (дарга) болон байнгын ажиллагаатай гүйцэтгэх байгууллагыг байгуулна.

Олон айлтай орон сууцны байшингийн дундын эд хөрөнгө ашиглахтай холбоотой харилцааг Орон сууцны тухай хуулиар¹⁰ зохицуулж байна.

⁸<http://www.towncouncils.sg/about/WhyTownCouncils.html>

⁹Гражданский кодекс РФ. От 30.11.1994 года N 51-ФЗ.

¹⁰Жилищный кодекс РФ от 29.12.2004 N 188-ФЗ (ред. от 22.01.2019).

Солонгос улс:

Нийтийн зориулалттай орон сууцны дундын өмчлөлийн эд хөрөнгийн ашиглалт, үйлчилгээтэй холбогдох асуудлыг “*Multi-family housing management act*” буюу Олон өрх бүхий орон сууцны удирдлагын¹¹ тухай хуулиар зохицуулдаг.

Хуульд олон өрх бүхий орон сууцны удирдлагын асуудлыг **оршин суугчдын зөвлөл** өөрөө, эсхүл мэргэжлийн байгууллагаар гүйцэтгүүлэхээр заасан байна.

Оршин суугчдын зөвлөл, эсхүл мэргэжлийн удирдлагын байгууллагаас тухайн орон сууцны удирдлага, засвар үйлчилгээг хариуцах удирдлагын албыг зохион байгуулна.

Орон сууцны цогцолборын хувьд Оршин суугчдын зөвлөл нь байшингийн тоо, эсхүл давхрын тоо зэргээр өрхийн тоонд хувь тэнцүүлсэн сонгуулийн зарчмаар сонгогдох 4-өөс доошгүй гишүүнтэй байх ба зөвлөл нь зөвлөлийн тэргүүн, гүйцэтгэх захирал, аудитортой байна.

Хотын засаг дарга, захирагч нараас оршин суугчдын амар амгалан, таатай оршин суух нөхцөлийг хангах үүднээс орон сууцны менежментийн удирдлагын журмыг батлан гаргадаг. Оршин суугчдын зүгээс тус журамд нийцүүлэн өөрийн удирдлагын дүрмийг боловсруулан мөрдүүлнэ. Оршин суугчдын зөвлөлийн тэргүүн нь тус дүрмийг баталсан талаар болон зөвлөлийн зохион байгуулалт, өөрчлөлттэй холбоотой асуудлаар орон нутгийн засаг захиргаанд тайлан хүргүүлнэ.

Оршин суугчид нь орон сууцны удирдлага, үйл ажиллагаатай холбогдох зардлыг төлөх үүрэгтэй ба тус асуудлыг журмаар зохицуулна.

Герман улс:

Тус улсад **Өмчлөгчдийн нийгэмлэг** (манай Сууц өмчлөгчдийн холбоотой адил) гэж нийт орон сууц өмчлөгчдийг хэлнэ¹². Ийм нийгэмлэг нь олон айлын байшин¹³ бүхий орон сууцны үл хөдлөх эд хөрөнгө бүрт шууд байгуулагддаг. Нийтийн орон сууц худалдан авсан хэн боловч бусад оршин суугчдын хамтаар нийгэмлэгт заавал нэгдэх шаардлагатай.

Орон сууцны үл хөдлөх эд хөрөнгө өмчлөгчдийн нийгэмлэгийн үндсэн суурийг Орон сууцны өмч хөрөнгийн тухай (WEG) хуулиар зохицуулна. Энэ хуулиар Өмчлөгчдийн нийгэмлэг байгуулах жишгийг зохицуулсан. Хэрэв орон сууцны өрөө нь тусгай өмч хөрөнгө мөн бол Өмчлөгчдийн нийгэмлэгийг байгуулна.

¹¹Multi-family housing management act-https://elaw.klri.re.kr/kor_service/lawView.do?hseq=43294&lang=ENG

¹²Өмчлөгчдийн нийгэмлэг-Eigentъmergemeinschaft <http://www.cccu.de/eigentuemergemeinschaft.html>

¹³Mehrfamilienhaus-германаар

Тусгай өмч хөрөнгө¹⁴ нь нийтийн орон сууцыг бүрэн өмч хөрөнгө¹⁵ болгодог. Цаашилбал, уг хуулиар сууц өмчлөгчдийн нийгэмлэгийн саналын эрх, сууц өмчлөгчдийн хурал (СӨХ), автомашины зогсоол зэргийг зохицуулдаг. Мөн орон сууцны өмч хөрөнгийн захиргааг тодорхойлсон байдаг. Өмчлөгчдийн нийгэмлэгийн гишүүд захирагчийг (өөрөөр хэлбэл, Өмчлөгчдийн нийгэмлэгийн даргыг) сонгоно.

Мөн хуульд нийтийн орон сууц өмчлөгчийн өв залгамжлах эрх болон байнга оршин суух эрх, Өмчлөгчдийн нийгэмлэгийн дотоод маргаантай асуудлыг шийдвэрлэх журмыг заасан байна.

Өмчлөгчдийн нийгэмлэг нь сууц өмчлөгчдийн хурлыг жилд ядаж нэг удаа хуралдуулах шаардлагатай бөгөөд байрны дотоод журам, жилийн санхүүгийн тайлан болон барилга байгууламжийн өөрчлөлтийн талаар шийдвэр гаргана. Түүнээс гадна захирагч болон удирдах зөвлөлийг сонгоно. Захирагч нь эдийн засаг, аж ахуйн төлөвлөлтийг хариуцна. Хэрэв оршин суугчдын дөрөвний нэг нь шаардсан бол сууц өмчлөгчдийн хурлыг заавал хуралдуулах үүрэгтэй.

¹⁴Sondereigentum-германаар

¹⁵Volleigentum-германаар

СУУЦ ӨМЧЛӨГЧДИЙН ХОЛБООНЫ ҮЙЛ АЖИЛЛАГАА, НИЙТИЙН ЗОРИУЛАЛТТАЙ ОРОН СУУЦНЫ БАЙШИНГИЙН ДУНДЫН ӨМЧЛӨЛИЙН ЭД ХӨРӨНГИЙН ТАЛААРХ ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ТУРШЛАГА

1.ЯПОН УЛС

Япон улсад нийтийн зориулалттай орон сууцны дундын өмчлөлийн эд хөрөнгийн ашиглалт, үйлчилгээний талаарх харилцааг 1951 онд батлагдсан “Төрийн орон сууцжуулах үйл ажиллагааны тухай хууль”¹⁶, Барилгын эзэмшлийн тухай хууль¹⁷-аар тус тус зохицуулж байна.

Төрийн орон сууцжуулах үйл ажиллагааны тухай хуулийн 2-р бүлэгт зааснаар Нийтийн орон сууцны ашиглалтыг хариуцаж буй хуулийн этгээд нь Газар, Дэд бүтэц, Тээвэр, Аялал жуулчлалын Яамны сайдын тушаалаар баталсан ашиглалтын стандартуудыг үндэслэн баталсан барилгын ашиглалтын стандартын дагуу эрхлэн хариуцна. Мөн нийтийн орон сууцыг засварлан сайжруулахдаа төслийг хариуцагч хуулийн этгээд нь Газар, Дэд бүтэц, Тээвэр, Аялал жуулчлалын Яамны сайдын тушаалаар баталсан ашиглалтын стандарт, ашиглалтыг хариуцаж буй бизнесийн байгууллагын түүнтэй нийцүүлэн гаргасан стандарт зэрэгт нийцүүлэн дундын өмчлөлийн эд хөрөнгийг хамтран байгуулна гэжээ.

Японд нийтийн зориулалттай орон сууцны барилгын засвар, үйлчилгээ, ашиглалтын асуудлыг Хамтын эзэмшлийн менежментийн холбоо хариуцан зохицуулдаг бөгөөд хариуцахын тулд сар бүр барилгын төлбөр авч санхүүжилтээ бүрдүүлдэг. Үндсэн хоёр төрлийн төлбөр бий¹⁸. Үүнд:

- *Менежментийн төлбөр: Энэ нь нийтийн эзэмшлийн газруудын цэвэрлэгээ, лифт болон бусад нийтийн эзэмшлийн байгууламжуудын үйл ажиллагааг хангах, хог хаягдлыг зайлуулах гэх мэт үйл ажиллагаанд зарцуулагдана. Үүнийг мөн нийтийн бүсийн засвар үйлчилгээний төлбөр ч гэдэг.*
- *Нөөцийн засварын сангийн төлбөр: Энэ нь орон сууцны нийтийн эзэмшлийн томоохон засвар үйлчилгээ болон ирээдүйн засвар үйлчилгээнд зориулагдана.*

Гэвч эдгээр төлбөрүүд нь бүхэлдээ нийтийн зориулалттай орон сууцны дундын өмчлөлийн засвар үйлчилгээ, ашиглалтыг сайжруулахад зориулагдсан байдаг. Менежментийн төлбөр нь ихэнхдээ төвөгтэй засвар үйлчилгээний үйл ажиллагаа, шаардлагатай том хэмжээний орон сууцны барилга байгууламжийн хувьд илүү түгээмэл байдаг. Нийтийн бүсийн засвар үйлчилгээний төлбөр нь нөөцийн засварын сангийн төлбөрөөс өөр юм.

¹⁶The Publicly-Operated Housing Act, 1951 http://www.internationalhousingassociation.org/fileUpload_details.aspx?contentTypeID=3&contentID=254956&subContentID=706249&channelID=38488

¹⁷Act on Building Unit Ownership, 1962

<http://www.japaneselawtranslation.go.jp/law/detail/?id=2015&vm=04&re=02>

¹⁸COMMON AREA MAINTENANCE AND RESERVE REPAIR FEES IN JAPAN-

<https://resources.realestate.co.jp/buy/common-area-maintenance-cam-and-reserve-repair-fees-in-japan/>

Нөөцийн засварын сан

Энэхүү сан нь нийтийн зориулалттай орон сууцны барилгуудын хувьд эзэмшигчид болон түрээслэгчдээс сар болгон төлбөр хураамж авч орон сууцны гадна талыг шинэчлэх, шаардлагатай засвар, үйлчилгээ хийх, эсхүл хуучин хэрэгслүүдийг солих гэх зэрэг барилгын ирээдүйн ажлуудад зориулж хадгаламжийн дансанд төлбөрийг төвлөрүүлдэг. Тэдгээр нь нийслэлд шаардлагатай нөөцийн засварын урт хугацааны төлөвлөгөөн дээр үндэслэн урт хугацаанд хуримтлал үүсгэдэг.

Байшин хуучрах тусам боломжит томоохон засваруудаас зайлсхийхийн тулд сард хийх шаардлагатай нөөцийн засварууд ихэсдэг. Жишээ нь: Хуучин барилга гэхэд газар хөдлөлтийн шинэ стандартын дагуу засварлах хэрэгтэй болдог байна. Зарим тохиолдолд Нөөцийн засварын сангийн тэнцэл хангалтгүйгээс эзэмшигчдээс нэмэлт санхүүжилт авах тохиолдол гардаг.

Сууц эзэмшигчийн хувьд шинэ орон сууц худалдан (нийтийн зориулалттай) авах үед Нөөцийн засварын санд нэг удаагийн хувь нэмэр оруулах үүрэгтэй. Харин хуучин орон сууц худалдаж авсан тохиолдолд Нөөцийн засварын санд бүтэн сарын засварын хэмжээгээр төлбөрийг заавал төлөх ёстой байдаг. Өмнөх сууц эзэмшигч байрны төлбөрөө төлөөгүй тохиолдолд дараагийн эзэмшигч төлөгдөөгүй бүх төлбөрийг Менежментийн компанид төлж барагдуулах үүрэгтэй ба өмч худалдан авсны дараа өмч эзэмшигч нь барилгын чанарыг хэвээр хадгалахын тулд барилгын Менежментийн холбоонд сар бүр төлбөр төлөх үүрэг хүлээнэ. Нийтийн зориулалттай орон сууцны хувьд дундын өмчийн засвар үйлчилгээний зардлыг тэдний эзэмшиж байгаа нэгжийн хэмжээнд үндэслэн бүх эзэмшигчийн дунд хуваадаг. Эдгээр зардлууд нь нэгжийн хэмжээ, цахилгаан шаттай эсэх, нийтийн бүсийн хэмжээ болон ажиллах хүчин зэрэг олон хүчин зүйлээс хамаараад барилга бүрт өөр өөр байдаг.

Хамтын эзэмшлийн орон сууцанд нийтийн бүсийн менежментийн төлбөр болон нөөцийн засварын сангийн төлбөрийг Менежментийн холбооноос тогтоодог.

Шинээр баригдсан орон сууцанд барилгын менежментийн компаниас төлбөр тогтоох хэдий ч дараа нь менежментийн холбоогоор дамжуулан түрээслэгчид өөрчлөлт оруулах боломжтой. Ерөнхийдөө менежментийн төлбөр, нөөцийн засварын сангийн төлбөрүүд нь нийлээд ихэвчлэн м2 тутамд 300-400 иен байдаг.

Газрын эзний хувьд менежментийн төлбөрийн зардлаас хөнгөлөлт эдлэх боломжтой байдаг бол Нөөцийн засварын төлбөрийн тухайд тодорхой нөхцөлүүдийг биелүүлсэн тохиолдолд хөнгөлөлт эдлэх боломжтой.

**Японы хамтын эзэмшлийн менежментийн холбоо
(Management Association of Condominiums in Japan)¹⁹**

Менежментийн холбоо нь орон сууц эзэмшигчдийн өөрийн болон дундын өмчлөлийн эд хөрөнгөтэй холбоотой үйл ажиллагааг удирдан зохион байгуулах байгууллага юм. Японд орон сууц худалдаж авсан бол заавал Хамтын эзэмшлийн менежментийн холбооны гишүүн болдог. Харин орон сууц эзэмших эрхээ бусдад шилжүүлэхээс өөр тохиолдолд холбооноос гарахыг хориглоно.

Менежментийн холбоо нь эзэмшлийн үнэлгээг хадгалахад чухал үүрэг гүйцэтгэдэг. Зохистой удирдлага зохицуулалтгүйгээр аливаа үл хөдлөх хөрөнгийн үнэ цэнэ цаг хугацаа өнгөрөх тусам буурсаар байдаг.

Хэрэв үл хөдлөх хөрөнгийг зөвхөн барилгын эзэн түрээслүүлж удирдан зохицуулдаг бол зөвхөн нэг эзэмшигчийн шийдвэрээр бүхий л үйл ажиллагаа явагдах ба барилга болон нийтийн эзэмшлийн талбайг нийтээр хамтран эзэмшвэл засвар үйлчилгээ зэрэг асуудлууд олон нийтийн шаардлага, зөвшөөрлөөс хамаарах болно. Тийм ч учраас холбоо байгуулдаг байна.

Барилгын эзэмшлийн тухай хуулийн 3-т зааснаар “нийт барилга эзэмшигчид барилгын аливаа үйл ажиллагаа, ашиглалтыг зохион байгуулах үүднээс тус хуулийн дагуу хурал зохион байгуулах, дүрэм журам тогтоох, удирдан зохион байгуулах хүнийг томилох эрхтэй” хэмээн заасан байдаг.

Өөрөөр хэлбэл, зохицуулах хороод нь хамтран эзэмшлийн хуульд үндэслэн нийт эзэмшигчдийн хамтарсан холбоог байгуулдаг байна.

Менежментийн холбоо нь ерөнхийдөө дараах 3 асуудлуудыг хариуцан ажиллана. Үүнд:

- нийтийн эзэмшлийн орон сууцны дундын өмчлөлийн засвар үйлчилгээ,
- нийт оршин суугчдын тав тухтай байдал,
- холбооны үйл ажиллагаа, зохион байгуулалт зэрэг багтана.

Менежментийн холбоодын үүргийг Газар, Дэд бүтэц, Тээвэр аялал жуулчлалын яамнаас эрхэлсэн дараах 16 асуудлын хүрээнд хамтын эзэмшлийн журамд тусгасан байдаг.

- 1) Холбоонд харьяалагдах орон сууцны нийтийн эзэмшлийн талбайн хадгалалт хамгаалалт, засвар үйлчилгээ, цэвэрлэгээ ариутгал, хог хаягдлын дахин боловсруулалт;
- 2) Холбооны эзэмшилд хамаарах өмч болон тэдгээрийн засвар үйлчилгээ;
- 3) Урт хугацааны засварын төлөвлөгөө болон бэлтгэлд хамаарах асуудал;
- 4) Барилгыг сэргээн засварлах талаар зөвшилцөлд хүрэхэд шаардагдах асуудлуудыг тодорхойлох;

¹⁹http://www.i-interface.com/en/services/real_estate/tips/management_association.html#n04

- 5) Борлуулагч үл хөдлөх хөрөнгийн компанийн гаргасан загварын зураг төсөл, техникийн тодорхойлолтыг зохицуулах;
- 6) Сэргээн засварлалтын мэдээлэл, түүхийн зохицуулалт төлөвлөлт;
- 7) Нийтийн эзэмшлийн талбайд хамаарах галын болон бусад амьдралын бус даатгалтай холбоотой асуудлууд;
- 8) Газар болон нийтийн эзэмшлийн талбайд хийх өөрчлөлтүүд;
- 9) Сэргээн засварлалтад зориулсан сангийн зохицуулалт;
- 10) Засгийн газар болон бусад олон нийтийн байгууллага, хөршийн холбоодтой харилцах, хамтын ажиллагаа явуулах;
- 11) Нийтийн ёс зүй, аюулгүй байдлыг хангах;
- 12) Гамшгаас урьдчилан сэргийлэх;
- 13) Нийтийн эзэмшлийн харилцаа холбооны тухай асуудлууд;
- 14) Орон нутгийн нийгэмлэг иргэдэд чиглэсэн оршин суугчдын хамтарсан холбоо үүсгэн байгуулах;
- 15) Менежментийн холбооны үйл ажиллагаа зогссон болон бусад тохиолдолд үлдэгдэл хөрөнгийг татан буулгах;
- 16) Хороодын гишүүдийн нэгдсэн ашиг сонирхлыг дэмжих, таатай амьдрах орчинг бүрдүүлэхэд шаардагдах бусад хүчин зүйлсийн тухай.

Эдгээр асуудлыг шийдвэрлэх, хэрэгжүүлэхийн тулд холбооны дүрэм, журмыг боловсруулан, удирдлагыг томилдог. Холбооны ерөнхий хурлаар сонгогдсон зөвлөлийн гишүүдийг “Riji” гэх бөгөөд харин төлөөлөгчдийг “Rijicho” буюу удирдагчид гэнэ.

Холбоодын хамгийн дээд шийдвэр гаргагч нь Ерөнхий зөвлөлийн хурал юм. Ерөнхий зөвлөлийн хурал нь жилд тогтмол нэг удаа болдог бөгөөд харин тусгай хурал нь шаардлагатай үед хуралдаж болдог. Ерөнхий хурлаар санхүүгийн болон үйл ажиллагааны тайлан, төсвийн хэлцэл болон зөвлөлийн гишүүд сонгох зэргийг шийдвэрлэдэг. Тиймээс ерөнхий зөвлөлийн хурлын шийдвэр нь хуралд оролцож буй гишүүдийн олонхын саналаар шийдвэрлэгддэг. Журмын дагуу гишүүн нь өөрийн эзэмшил бүрийн тоогоор нэг саналын эрхтэй байна.

Орон сууц эзэмшигч нь том хэмжээний засвар, сэргээн засварлалт болон бусад шаардлагатай асуудлуудад санал өгөх эрхтэй. Мөн Ерөнхий зөвлөлийн хурлаас шийдвэрлэсэн журмын дагуу хурлаас сонгогдсон зөвлөлийн гишүүд асуудлыг шийдвэрлэхэд шаардлагатай арга хэмжээг авч хамтран ажиллах үүрэгтэй.

2. БҮГД НАЙРАМДАХ СИНГАПУР УЛС

Сингапур улс нь иргэдээ орон сууцаар хангах асуудлыг оновчтой шийдсэнээрээ дэлхийд гайхагдсан сайн туршлагатай орон юм.

1960 онд батлагдсан Орон сууц ба Хөгжлийн тухай хуулиар (*HOUSING AND DEVELOPMENT ACT*) Орон Сууц ба Хөгжлийн Зөвлөлд (ОСХЗ) тус улсын орон сууцны асуудлыг цогцоор нь шийдэх эрх олгожээ. ОСХЗ нь орон сууцны барилга

байгууламжийг төлөвлөх, барих, хот төлөвлөлтийг өөрчлөн шинэчлэх замаар чанартай, тав тухтай амьдрах орчин бүрдүүлэх үйл ажиллагааг хэрэгжүүлдэг. Зөвхөн нийтийн орон сууцаар зогсохгүй худалдаа, амралт, зугаа цэнгэл, нийтийн үйлчилгээний зориулалттай барилга байгууламжаар бас хангана²⁰.

1959 онд Сингапур тусгаар тогтносон улс болоход иргэдийг орон байраар хангах асуудал туйлын хүнд нөхцөлд байв. Төрөөс оновчтой бодлого хэрэгжүүлснээр уг асуудлыг хурдан хугацаанд амжилттай шийдвэрлэж чаджээ.

1960-аад оны үед аль болох олон орон сууц ашиглалтад оруулж, хэрэгцээ хангахын зэрэгцээ ОСХЗ нь хот төлөвлөлтийн тогтвортой бодлогыг баримталсан бөгөөд хүүхдийн тоглоомын газар, усан бассейн, дэлгүүр, зах, номын сан болон оршин суугчдыг ажлын байраар хангах зорилго бүхий хөнгөн үйлдвэрүүдээс бүрдсэн иж бүрэн хотхон барьсаар ирсэн.

1970-аад оны эхээр нийт хүн амын 1/3 нь орон сууцаар хангагдаж, ОСХЗ-ийн бариулсан орон сууцанд амьдрах болсон. ОСХЗ-өөс бариулсан орон сууцнууд хажуудаа худалдаа, үйлчилгээний төв зэрэг олон үндэстний иргэдийн өдөр тутмын хэрэгцээг хангах орчинтойгоор байгуулагдаж байв. Бүх шинэ хотхонд автобусны буудал, сургууль, спорт төв, парктай байхаас гадна үйлдвэр, албан байгууллагууд зэрэг ажил олгогч байгууллагууд ч байдаг.

Харин 1980-аад онд амьдралын чанар, тав тухын асуудалд онцгой анхаарах болсон байна. Дундаа нэг амралт, чөлөөт цагаа өнгөрүүлэх төвтэй 400-600 айл өрхөөс бүрдсэн сонгуулийн хэсгүүд бий болсон бөгөөд эдгээр нь дангаараа, эсхүл хөрш зэргэлдээ хэсэгтэй нийлж, амьдрах орчиндоо санаа тавих болжээ. 1990-ээд онд эдгээр асуудлуудаас гадна орчны үзэмж, архитекторыг чухалчлан анхаарах болсон бөгөөд байгалийн унаган төрх, гол горхи, дов толгодыг хөндөхгүй үлдээхэд анхаарч ажилласан.

Орон сууц барьсны дараах үйлчилгээ нь барьж босгохоос дутуугүй чухал асуудал тул ОСХЗ байгуулагдсан цагаасаа шинээр баригдсан хотхон, хорооллуудын орон сууцны ашиглалт, засвар үйлчилгээг хариуцаж, үүнд ихээхэн анхаарал хандуулж байв.

Хүн амын 85 хувь нь ОСХЗ-өөс бариулсан орон сууцанд амьдрах болсноор оршин суугчдын янз бүрийн хүсэл сонирхол, хэрэгцээ шаардлагад тохируулж ганц байгууллага ажиллах хүндрэлтэй болжээ.

Иймд 1988 оноос орон сууцны хорооллын орчин тойрныг арчлах, тохижуулах, цэвэрхэн, тав тухтай байлгах болон холбогдох бусад ажил үүргийг Хотхоны Зөвлөл хариуцахаар болсон. Орон сууц барьсны дараах үйлчилгээг төвлөрсөн биш болгосноор үйлчилгээний хүртээмж илүү сайжирсан бөгөөд хотхоны онцлог, иргэдийн өөр өөр хүсэл сонирхолд нийцсэн шийдлүүд гарах болсон байна²¹.

²⁰<https://www.hdb.gov.sg/cs/infoweb/about-us>

²¹<http://tosk.gov.mn/78.html>

Хотхоны Зөвлөл

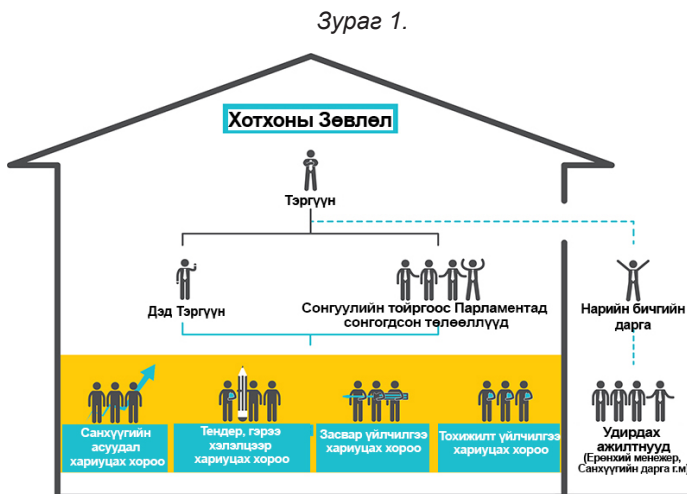
1988 онд Парламентаас Хотхоны Зөвлөлийн тухай хуулийг (**TOWN COUNCILS ACT**) батлан гаргасан. Уг хууль нь ОСХЗ-өөс бариулсан хотхон, хорооллын орон сууцны болон арилжааны зориулалттай үл хөдлөх хөрөнгийн дундын өмчлөлийн хөрөнгийн хяналт, ашиглалт, тохижилт, сайжруулалт, засвар үйлчилгээ, Хотхоны Зөвлөлийн бүтэц, үйл ажиллагаа болон бусад харилцааг зохицуулна²².

Энэ хуулийн дагуу 1989 онд Хотхоны Зөвлөлүүдийг байгуулсан байна. Энэ нь тухайн сонгуулийн хэсгээс Парламентад сонгогдсон гишүүд болон оршин суугчдад орон сууцны өмч хөрөнгөө өөрсдөө удирдан зохион байгуулах боломжийг олгосон. Өнөөдөр Сингапурт Орон сууц ба Хөгжлийн Зөвлөлөөс барьж байгуулсан орон сууцны хорооллуудад 16 Хотхоны Зөвлөл ажиллаж байна. Ингэснээр хотхон бүр өөрийн онцлог байдалд тулгуурлан хөгжих нөхцөлийг бүрдүүлжээ²³.

Хотхоны Зөвлөлийн бүтэц

Хотхоны зөвлөл нь тухайн сонгуулийн хэсгээс сонгогдсон Парламентын гишүүн болон зөвлөлийн бусад гишүүдээс бүрдэнэ²⁴. Хотхоны Зөвлөлийг тухайн сонгуулийн хэсгээс Парламентад суугаа гишүүн тэргүүлдэг. Хотхоны Зөвлөлийн тэргүүн сонгогдсоноос хойш 30 хоногийн дотор зөвлөлийн бусад гишүүдийг томилно.

Хотхоны Зөвлөлийн ерөнхий бүтэц дараах хэлбэртэй байна²⁵.

²²Town Councils Act <https://sso.agc.gov.sg/Act/TCA1988#pr2->

²³<http://www.towncouncils.sg/about/WhyTownCouncils.html>

²⁴Хотхоны зөвлөлийн тухай хуулийн 2 дугаар бүлгийн 8 дугаар зүйл. <https://sso.agc.gov.sg/Act/TCA1988#pr8->

²⁵<https://www.mnd.gov.sg/our-work/regulating-town-councils/about-town-councils>

Хотхоны Зөвлөлийн Хороод²⁶

Хотхон нь тодорхой асуудал хариуцсан хороодтой байх ба тэдгээрийг Хотхоны Зөвлөлийн шийдвэрээр байгуулна. Хороодын тоо болон ямар асуудал хариуцах нь тухайн хотхоны хэрэгцээ шаардлага, онцлогоос хамааран харилцан адилгүй байдаг.

Хороод нь тодорхой тооны гишүүдтэй байх бөгөөд гишүүдийн тоог Хотхоны Зөвлөл тогтооно. Хорооны дарга болон гишүүдийн 1/3 нь Хотхоны Зөвлөлийн гишүүн байна.

Дараах тохиолдолд Хорооны гишүүнээс чөлөөлөгдөнө. Үүнд:

- Хотхоны Зөвлөлийн аудиторроор томилогдсон бол;
- Хотхоны Зөвлөлийн шийдвэрээр ашиглалт, засвар үйлчилгээ болон бусад холбогдох үйл ажиллагааг хариуцан гүйцэтгэгч этгээдээр томилогдсон бол;
- Дээр дурдсан хариуцан гүйцэтгэгч этгээд болон түүний үйл ажиллагаанд нөлөөлөхүйц албан тушаал хаших тохиолдолд чөлөөлөгдөнө.

Хорооны гишүүн бүр хорооны хуралдаан дээр санал өгөх эрхтэй. Хорооны дарга, эсхүл хурал даргалж буй гишүүн нь өөрийн саналын эрхээс гадна санал тэнцсэн тохиолдолд ашиглах нэмэлт саналын эрхтэй байна. Хороо нь өөрийн үйл ажиллагаа болон ажил үүргээ тохиромжтой гэж үзсэнээр зохион байгуулж болно.

Хотхоны зөвлөлийн үйл ажиллагаа

Хотхоны Зөвлөл нь ОСХЗ-өөс бариулсан орон сууцны болон арилжааны зориулалттай үл хөдлөх хөрөнгийн дундын өмчлөлийн хөрөнгөд хяналт тавих, түүнийг ашиглах, засварлах, тохижуулах, сайжруулах үйл ажиллагааг оршин суугчдын эрх ашигт нийцүүлэн явуулна. Мөн Хотхоны Зөвлөлийн тухай хуульд заасан эрх, үүргийн хэмжээнд бусад үйл ажиллагааг хэрэгжүүлнэ. Хотхоны Зөвлөл нь үйл ажиллагаа явуулахдаа тухайн орчны байгалийн унаган төрхийг хэвээр нь хадгалж, хамгаалахад ихээхэн анхаардаг²⁷.

Дундын өмчлөлийн хөрөнгөд дараах зүйлс хамаарна. Үүнд²⁸:

- коридор;
- цахилгаан шат;
- усан сан;
- гэрэлтүүлэг;
- нийтийн зориулалтаар ашиглагддаг 1-р давхрын задгай талбай (void decks);
- бусад задгай талбай
- холбогдох бусад эд хөрөнгө зэрэг орно.

²⁶Хотхоны Зөвлөлийн тухай хууль, 5 дугаар бүлэг, 31 дүгээр зүйл <https://sso.agc.gov.sg/Act/TCA1988#pr31->

²⁷Хотхоны зөвлөлийн тухай хууль, 4 дүгээр бүлэг, 18 дугаар зүйл. <https://sso.agc.gov.sg/Act/TCA1988#P11V->

²⁸<http://www.towncouncils.sg/about/WorkOfTownCouncils.html>

Хотхоны Зөвлөлийн үүрэг хариуцлага²⁹

Хотхоны Зөвлөл нь ОСХЗ-ийн харьяа орон сууцны хотхон, хорооллын орон сууцны болон арилжааны зориулалттай үл хөдлөх хөрөнгийн дундын өмчлөлийн хөрөнгөтэй холбоотой доор дурдсан үүргийг хүлээнэ. Үүнд:

- дундын өмчлөлийн хөрөнгийг оршин суугчдын эрх ашигт нийцүүлэн ашиглах, түүнд хяналт тавих;
- дундын өмчлөлийн хөрөнгийг ашиглалтын нөхцөл хангахуйц сайн, цэвэр нөхцөлд байлгах;
- ОСХЗ-өөс төлдөг дундын өмчлөлийн хөрөнгийг галын аюулаас хамгаалах даатгалын хураамжийн тодорхой хэсгийг Сайдын тогтоосны дагуу Хотхоны зөвлөлд бичгээр хүргэсэн хувь хэмжээгээр төлөх;
- дундын өмчлөлийн хөрөнгийн засал чимэглэл, эд хогшлыг шинэчлэн сэргээх;
- оршин суугчдын аюулгүй байдлыг хангах, тохижуулан сайжруулахад чиглэсэн үйлчилгээг үзүүлэх (засвар үйлчилгээ, цахилгаан шатны аюулгүй байдлыг хангах гэх мэт);
- ОСХЗ-ийн харьяа орон сууцны болон арилжааны зориулалттай үл хөдлөх хөрөнгийн дундын өмчлөлийн хөрөнгөөс бусад тухайн хотхонд босгосон, байрлуулсан, ургуулсан аливаа байгууламжийг Сайдын зөвшөөрөл эсхүл, тухайн хөрөнгийг өмчлөгчийн зөвшөөрлийн дагуу засварлах, тохижуулах, ашиглалтын нөхцөл хангахуйц сайн, цэвэр нөхцөлд байлгах;
- энэ хуулийн заалтууд болон энэ хуульд нийцүүлэн гаргасан аливаа эрх зүйн актыг мөрдөж ажиллах;
- дундын өмчлөлийн хөрөнгийг эвдэрч нурахаас сэргийлсэн арга хэмжээ авах, түүнийг засварлах болон бусад арга хэмжээг авах талаар төрийн болон бусад эрх бүхий байгууллагын гаргасан шийдвэрийг биелүүлэх зэрэг болно.

Хэрэв Хотхоны Зөвлөл нь үүргээ биелүүлээгүй бол ОСХЗ болон оршин суугчдаас хуульд заасан үүргээ биелүүлэхийг шаардсан гомдлыг Дээд Шүүхэд гаргах эрхтэй. Гомдлыг үндэслэлтэй гэж үзвэл Дээд шүүхээс түүнийг барагдуулах тухай шийдвэр гаргана.

Хотхоны Зөвлөлийн эрх мэдэл³⁰

Хотхоны зөвлөл нь ОСХЗ-ийн харьяа хотхон, хорооллын орон сууцны болон арилжааны зориулалттай үл хөдлөх хөрөнгийн дундын өмчлөлийн хөрөнгөтэй холбоотой дараах эрх мэдлийг эдэлнэ. Үүнд:

- ОСХЗ-ийн бичгээр гаргасан зөвшөөрлийн дагуу оршин суугчдын эрх ашигт нийцүүлэн нийтийн зориулалттай газар, байгууламж зэргийг байгуулах, арчлан хамгаалах болон дундын өмчлөлийн хөрөнгийг засч сайжруулж болно.

²⁹Хотхоны зөвлөлийн тухай хууль, 4 дүгээр бүлэг, 18 дугаар зүйл. <https://sso.agc.gov.sg/Act/TCA1988#pr21->

³⁰Хотхоны зөвлөлийн тухай хууль, 4 дүгээр бүлэг, 19 дүгээр зүйл. <https://sso.agc.gov.sg/Act/TCA1988#pr19->

- ОСХЗ-ийн харьяа орон сууцны болон арилжааны зориулалттай үл хөдлөх хөрөнгөд хамаарах дундын өмчлөлийн хөрөнгөөс гадна тухайн хотхоны эзэмшил газар босгосон, байрлуулсан, ургуулсан аливаа байгууламжийн хувьд Сайдын, эсхүл түүнийг өмчлөгчийн зөвшөөрлөөр дараах арга хэмжээг авч болно. Үүнд:
 - байгууламжийг барих, байрлуулах, ургуулах;
 - байгууламжийг нурааж өөр газар шилжүүлэх;
 - байгууламжийг засч тохижуулах зэрэг болно.
- Хотхоны Зөвлөл нь амралт, зугаа цэнгэлийн зориулалттай байгууламжийг доорх тохиолдолд ОСХЗ-ийн шийдвэргүйгээр бүхэлд нь шилжүүлэх, нурааж устгах эрхгүй. Үүнд:
 - тухайн хотхоны орон сууцны хороололд байрласан;
 - Хотхоны Зөвлөлөөс бариулж байгуулаагүй зэрэг тохиолдол орно.
- Хэрэв өөрийн мэдлийн бус үл хөдлөх хөрөнгийг Хотхоны Зөвлөл ашиглах шаардлагатай, эсхүл зориулалтын дагуу ашиглахад Хотхоны Зөвлөлийн оролцоо шаардлагатай, эсхүл эзэмших, дахин өөрчлөх нөхцөл шаардлага нь энэ хуулийн дагуу байх ёстой гэж үзвэл Хотхоны Зөвлөл нь тухайн үл хөдлөх хөрөнгийг худалдан авах болон эзэмшиж болно.
- Хуулийн 57 дугаар хэсэгт заасны дагуу доор дурдсан нөхцөлд байнга болон түр хугацаагаар төлбөр ногдуулж болно. Үүнд:
 - хотхоны нутаг дэвсгэр дэх дундын өмчлөлийн хөрөнгийг бүхэлд нь болон хэсэгчлэн ашиглахад;
 - дундын өмчлөлийн хөрөнгийг Хотхоны Зөвлөлийн зүгээс засч сайжруулахад;
 - Хотхоны Зөвлөлийн зүгээс үзүүлж буй үйлчилгээ болон байгууламжийг ашиглах зэрэг болно.
- Хуульд заасан үйл ажиллагааг хариуцан хэрэгжүүлэгч байгууллагыг сонгоно (дундын өмчлөлийн хөрөнгийг ашиглах, засварлах, тохижуулах, сайжруулах болон холбогдох бусад үйл ажиллагааг хариуцах).
- Итгэлцлийн сан, бусад хэлбэрээр үл хөдлөх болон бусад хөрөнгийг хандив, бэлэглэл хэлбэрээр авч болно.
- Хуульд заасан эрх, үүрэг, үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэхээс гадна бусад хууль тогтоомжийг мөрдүүлэхэд шаардлагатай үйл ажиллагааг, мөн энэ хуульд нийцүүлэн Хотхоны Зөвлөлийн зорилтыг хэрэгжүүлэхэд шаардлагатай бусад үйл ажиллагааг хэрэгжүүлнэ.
- ОСХЗ болон Хотхоны Зөвлөл харилцан тохиролцсоны үндсэн дээр ОСХЗ-ийн харьяа зогсоол, хүнсний төв болон худалдааны захыг, мөн Засгийн газар болон Хотхоны Зөвлөл харилцан тохиролцсоны үндсэн дээр Засгийн газрын харьяа хүнсний төв болон худалдааны захыг ашиглаж, эсхүл засч тохижуулж болно.
- Хотхоны Зөвлөл нь ОСХЗ-тэй харилцан тохиролцсоны үндсэн дээр ОСХЗ-ийн өмнөөс тухайн хотхоны орон сууцны дундын өмчлөлийн хөрөнгөд хамааралтай аливаа үйл ажиллагааг хэрэгжүүлнэ.
- Хотхоны Зөвлөл нь эрх бүхий байгууллага болон олон нийтийн байгууллагын хүсэлтээр, харилцан тохиролцсон нөхцөлийн дагуу

- тэдгээрийн нэрийн өмнөөс Хотхон дахь үл хөдлөх хөрөнгөтэй холбоотой үйл ажиллагааг хэрэгжүүлнэ.
- Хотхоны Зөвлөл нь өмчлөгчийн зөвшөөрөлгүйгээр хувь хүний үл хөдлөх хөрөнгөд нэвтрэх эрх эдлэхгүй.
 - Хотхоны Зөвлөл нь их хэмжээний санхүүгийн болон арилжааны үйл ажиллагаа эрхлэхийг хориглох бөгөөд зөвхөн Сайдын зөвшөөрлийн дагуу дараах тохиолдолд үүнийг хийж болно. Үүнд:
 - хотхоны газар нутаг дахь ОСХЗ-ийн харьяа орон сууцны болон арилжааны зориулалттай үл хөдлөх хөрөнгийн дундын өмчлөлийн хөрөнгийг засч тохижуулах, сайжруулах, ашиглах, хяналт тавихтай холбоотой үйл ажиллагаа;
 - тухайн дундын өмчлөлийн хөрөнгийг ашиглалтын нөхцөл хангахуйц сайн, цэвэр нөхцөлд байлгах үйл ажиллагаа;
 - энэ хуульд заасан бусад үйл ажиллагаа зэрэг болно.
 - Хотхоны Зөвлөл нь доор дурдсан төлбөрийг шаардах болон авах эрхгүй болно. Үүнд:
 - ОСХЗ болон түүнд хамааралтай гэрээт байгууллагаас албан үүргийнхээ хүрээнд тухайн хотхон дахь Хотхоны Зөвлөлийн барьж байгуулсан дундын өмчлөлийн хөрөнгөд хамааралтай бүрэн болон хэсэгчилсэн үйл ажиллагааг явуулсны төлөө төлбөр шаардах, авах эрхгүй;
 - энэ хуульд зааснаас бусад ашиглалттай холбоотой төлбөрийг шаардах, авах эрхгүй.
 - Хэрэв Хотхоны Зөвлөл нь эдгээр төлбөрийг шаардаж авсан болон гэм буруутайд тооцох бөгөөд \$5000-оос ихгүй хэмжээгээр торгууль ногдуулна. Мөн Хотхоны Зөвлөлийн хувь хүнээс төлбөр авсан үйлдэл нь гэм буруутайд тооцогдсон бол торгууль ногдуулахаас гадна Шүүхийн шийдвэрээр хурааж авсан төлбөрийг тухайн хүнд буцаан олгоно.

Хотхоны Зөвлөлийн санхүүжилт

Хотхоны Зөвлөлийн үйл ажиллагааг дэмжих зорилгоор Засгийн газраас дараах төрлийн санхүүжилтийг олгодог³¹. Үүнд:

- Үйлчилгээний болон байгаль орчны хамгаалалд зориулсан дэмжлэг (Service and conservancy charges - S&CC);
- Бүтээгдэхүүн болон үйлчилгээний татварын дэмжлэг (Goods & Services Tax (GST) Subvention);
- Цахилгаан шатны засвар үйлчилгээнд зориулсан дэмжлэг (Lift Maintenance Grant - LMG);
- Цахилгаан шат солих санг дэмжих дэмжлэг (Lift Replacement Fund (LRF) Matching Grant) зэрэг болно.

Түүнээс гадна хотхоны оршин суугчид, арилжааны операторуудаас авдаг үйлчилгээний болон байгаль орчны хамгааллын төлбөр хураамжаар санхүүжилтээ бүрдүүлдэг. Энэхүү төлбөрийн хэмжээг Хотхоны Зөвлөлөөс тогтоох бөгөөд тухайн орон сууцны төрлөөс хамаарч ялгаатай байна.

³¹<http://www.towncouncils.sg/about/Funding.html>

3.ОРОСЫН ХОЛБООНЫ УЛС

Оросын Холбооны Улсын Үл хөдлөх хөрөнгө өмчлөгчдийн нөхөрлөлийн эрх зүйн үндсэн харилцааг Иргэний хууль³² (1994 он)-иар зохицуулж байна. Энэ хуульд 2014 онд нэмэлт, өөрчлөлт орж Орон сууц өмчлөгчдийн нөхөрлөл (Товарищество собственников жилья - ТСЖ)-ийг 2014 оны 09 дүгээр сарын 01-ний өдрөөс Үл хөдлөх хөрөнгө өмчлөгчдийн нөхөрлөл (Товарищество собственников недвижимости - ТСН) болгон өөрчилсөн байна. (Иргэний хуулийн 123.12.3)

Энэхүү хоёр нөхөрлөл нь дараах шинжүүдээр ялгаатай. Үүнд:

- **Гишүүнчлэл** -

- Орон сууц өмчлөгчдийн нөхөрлөл (ОСӨН) нь зөвхөн олон айлтай орон сууц өмчлөгчдийн нэгдэл бол шинэ Үл хөдлөх хөрөнгө өмчлөгчдийн нөхөрлөл (ҮХХӨН) нь илүү өргөн хүрээг хамруулна. Үл хөдлөх хөрөнгө өмчлөгч гэдэгт олон айлтай орон сууцны нэг, эсхүл хэд хэдэн байшин, амины болон зуслангийн байшин, мөн цэцэрлэгийн, ногооны аж ахуйн, зуслангийн зориулалт бүхий газар өмчлөгчид хамрагдана.
- ОСӨН-ийн гишүүн нь зөвхөн хувь хүн байх бол ҮХХӨН-ийн гишүүн нь хувь хүн, хуулийн этгээд байж болно.

- **Хариуцах эд хөрөнгө** - ОСӨН нь зөвхөн орон сууцны байраа хариуцах бол ҮХХӨН нь орон сууцны байрнаас гадна хүн оршин суух зориулалтгүй бусад үл хөдлөх хөрөнгө, газрын харилцааг хариуцна.

- **Үйл ажиллагаа** - ОСӨН нь зөвхөн дундын эд хөрөнгийн бүрэн бүтэн байдлыг хангаж ажиллах бол ҮХХӨН нь энэ үндсэн үйл ажиллагаанаас гадна эд хөрөнгөө арвижуулж болно.

Иргэний хуульд Үл хөдлөх хөрөнгө өмчлөгчдийн нөхөрлөл (ҮХХӨН)-ийн эрх зүйн байдлыг дараах байдлаар тодорхойлсон байна. Үүнд:

- үл хөдлөх хөрөнгө өмчлөгчдийг нэгтгэсэн **ашгийн бус байгууллага** (Иргэний хуулийн 50.3.4);
- тэдний дундын өмчлөлд байгаа эд хөрөнгийг эзэмших, ашиглах, захиран зарцуулах, хууль тогтоомжоор тогтоосон бусад зорилтыг хэрэгжүүлэх үл хөдлөх хөрөнгө өмчлөгчдийн **сайн дурын нэгдэл** (Иргэний хуулийн 123-12.1) байна.

ҮХХӨН-ийн **үйл ажиллагааны талаар** Орон сууцны тухай хуулийн 137 дугаар зүйлд тодорхой зааж өгсөн байна. Үүнд:

- дундын эд хөрөнгийн эрүүл ахуйн болон техникийн байдлыг хангах;
- өмчлөгчдийн хүсэлтийн дагуу ажил, үйлчилгээ гүйцэтгэх;
- дундын өмчийн засвар үйлчилгээний гэрээ байгуулах;
- засвар үйлчилгээний төлбөр төлөх;
- дараа жилийн төсвийн төслийг боловсруулах;
- орлого, зарлагын данс хөтлөх;

³²Гражданский кодекс РФ от 30.11.1994 года N 51-ФЗ.
http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5142/

- дундын эд хөрөнгийг өмчлөхтэй холбоотой эрхийг хэрэгжүүлэх (үүнд, худалдах, түр хугацаагаар солилцох, эсхүл шилжүүлэх);
- өөрийн өмчлөлийн газарт барилгын ажил гүйцэтгүүлэх;
- нөхөрлөлийн бүх гишүүдийн хууль ёсны ашиг сонирхлыг хамгаалах, Засгийн газрын байгууллагууд (үүнд, татварын байгууллагууд)-тай харьцах.

ҮХХӨН-ийн **эрх барих дээд байгууллага** нь бүх гишүүдийн хурал (их хурал, бага хурал, дүрэмд заасан бусад хэлбэрийн төлөөллийн байгууллага) байх ба дараах эрхтэй байна. (Иргэний хуулийн 65.3, 123.14) Үүнд:

- гишүүнчлэлийн татвар, заавал төлөх төлбөрийн хэмжээг тогтоох;
- үйл ажиллагааны тэргүүлэх чиглэл, үүсгэн байгуулах болон хоршооны эд хөрөнгийг захиран зарцуулах зарчмыг тодорхойлох;
- дүрэм батлах, түүнд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах;
- гишүүнээр элсүүлэх, гишүүнээс хасах журмыг батлах;
- жилийн үйл ажиллагааны болон санхүүгийн тайлан батлах;
- дүрэмд заасны дагуу өөр хуулийн этгээд байгуулах, бусад хуулийн этгээдэд нэгдэх, салбар болон төлөөлөгчийн газар байгуулах, татан буулгах;
- нөхөрлөлийг өөрчлөн байгуулах, татан буулгах;
- хяналтын комисс болон аудиторын байгууллага байгуулах, эсхүл аудиторыг сонгох гм.

ҮХХӨН нь гүйцэтгэх удирдлага (дарга) болон байнгын ажиллагаатай гүйцэтгэх байгууллагыг байгуулна. (Иргэний хуулийн 123.14)

Олон айлтай орон сууцны байшингийн, амины болон зуслангийн байшингийн, цэцэрлэг, ногооны аж ахуйн, зуслангийн зориулалт бүхий газар өмчлөгчдийн **дундын эд хөрөнгө** нь ҮХХӨН-ийн гишүүдийн өмч байх ба дундын эд хөрөнгийн хэмжээг тухайн эзэмшигчийн эзэмшилд байгаа орон сууцны талбай, байшин, газрын хэмжээнд ногдуулан тогтооно. (Иргэний хуулийн 123.13)

Олон айлтай орон сууцны байшингийн дундын эд хөрөнгө ашиглахтай холбоотой харилцааг Орон сууцны тухай хуулийн³³ 36 дугаар зүйлээр дараах байдлаар зохицуулж байна. Үүнд:

- дундын эд хөрөнгийн хэмжээг багасгах бол тухайн байранд байгаа бүх өмчлөгчийн зөвшөөрлөөр зөвхөн сэлбэн засах замаар хийгдэх боломжтой;
- бүх гишүүдийн хурлын шийдвэрээр дундын эд хөрөнгийн объектыг бусад этгээдэд шилжүүлж болно;
- олон айлтай орон сууцны байшин байрлаж буй газрыг хязгаарлагдмал эрхтэйгээр бусад этгээдэд ашиглуулж болно;
- байшин нурсан, ялангуяа зуурдаар нас барсан тохиодолд орон сууц өмчлөгчид байшин байрлаж буй газар нь дундын өмчийг эзэмших эрхээ хэвээр эдэлнэ.

³³Жилищный кодекс РФ от 29.12.2004 N 188-ФЗ (ред. от 22.01.2019).
http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_51057/

4. БҮГД НАЙРАМДАХ СОЛОНГОС УЛС

БНСУ-д нийтийн зориулалттай орон сууцны байшингийн дундын өмчлөлийн эд хөрөнгийн ашиглалт, үйлчилгээтэй холбогдох асуудлыг 2017 оны 4 сарын 18-нд батлан гаргасан **“Multi-family housing management act”** буюу Олон өрх бүхий орон сууцны удирдлагын³⁴ тухай хуулиар зохицуулж байна. БНСУ-ын Орон сууцны тухай хууль, Барилгын тухай хууль болон тус хуульд зааснаар олон өрх бүхий орон сууцыг нэг барилгад өрх бүр бие даасан байдлаар оршин суудаг, тухайн барилгын бүх, эсхүл зарим хана, шат, танхим болон бусад байгууламжийг бүгд ашиглах боломжийг хангасан зохион байгуулалт, бүтэц бүхий орон сууц гэж тодорхойлоод, бусад байгууламж гэдэгт орон сууцны цогцолбор доторх автомашины зогсоол, удирдлагын албан байр, хашаа, зам, хүүхдийн тоглоомын талбай, оршин суугчдын спорт талбай, цэцэрлэг, ахмад настанд зориулсан танхим болон эрчим хүч, цахилгаан холбоо, интернет, оршин суугчдын ухаалаг сүлжээний систем, усан хангамж, халаалт, агааржуулалт, агаар цэвэршүүлэх, гал түймрээс сэргийлэх, хог хаягдал, цахилгаан шат, зурагтын дохио хүлээн авах, шуудангийн хайрцаг, гэмт хэргээс урьдчилан сэргийлэх систем бүхий тоног төхөөрөмж, хэрэгслүүдийг хамааруулахаар заасан байна.

Тус хуульд **олон өрх бүхий орон сууцны албан журмын удирдлага** гэдгийг 150-аас доошгүй өрх бүхий орон сууцны хувьд орон сууцтай холбогдол бүхий асуудлыг мэргэжлийн хувьд удирдан зохион байгуулж, бие даасан шийдвэр гаргах тусгай чиг үүрэг шаардлагатай орон сууц гэж тодорхойлсон байна. Хуульд зааснаар олон өрх бүхий орон сууцны удирдлагын асуудлыг оршин суугчдын зөвлөл өөрөө, эсхүл мэргэжлийн байгууллагаар гүйцэтгүүлэхээр заасан байна. Өөрөө гүйцэтгэх бол оршин суугчдын зөвлөлөөс мэргэжлийн удирдлагын албаны тэргүүнийг томилж, албыг зохион байгуулах үүрэгтэй. Мэргэжлийн байгууллагаар гүйцэтгүүлэх бол БНСУ-ын Ерөнхийлөгчийн зарлигаар тогтоосон журмын дагуу цахим тендер шалгаруулалтын үндсэн дээр гүйцэтгэгч байгууллагыг сонгодог байна. Тухайн сонгогдсон байгууллагын үйл ажиллагаанд оршин суугчдын зүгээс сэтгэл дундуур байгаа тохиолдолд тухайн байгууллагыг дараагийн тендер шалгаруулалтад оролцуулахаас татгалзах хүсэлтийг оршин суугчдын зөвлөлд гаргадаг, зөвлөлөөс тус хүсэлтийг хүлээн авах үүрэгтэй.

Мэргэжлийн байгууллага нь удирдлагын үйлчилгээг 500-аас доошгүй өрхтэй оршин суугчдын зөвлөлөөс тус орон сууцанд дангаар ажиллуулах хүсэлт гаргаснаас бусад тохиолдолд давхар эрхлэн гүйцэтгэж болно. Оршин суугчдын зөвлөл, эсхүл мэргэжлийн удирдлагын байгууллагаас тус орон сууцны удирдлага, засвар үйлчилгээг хариуцах удирдлагын албыг зохион байгуулна. Орон сууцыг барьсан компани нийт оршин суугчдын талаас дээш хувь нүүн орсон тохиолдолд мэргэжлийн удирдлагын асуудлыг хэрхэн шийдвэрлэх талаарх хүсэлтийг оршин суугчдад гаргах ба тус хүсэлтийг хүлээн авснаас хойш 3 сарын дотор оршин суугчид нь оршин суугчдын зөвлөлийг байгуулан

³⁴Multi-family housing management act-https://elaw.klri.re.kr/kor_service/lawView.do?hseq=43294&lang=ENG

тус асуудлыг өөрсдөө хариуцан гүйцэтгэх, эсхүл хөндлөнгийн мэргэжлийн байгууллагаар гүйцэтгүүлэх эсэхээ шийдвэрлэж, тухайн компани болон харьяа хотын захиргаанд мэдэгдэнэ. Тус хугацаанд оршин суугчдын зөвлөлөөс хариу өгөөгүй бол компани мэргэжлийн байгууллагыг сонгон гүйцэтгүүлэхээр зохицуулсан байна.

Оршин суугчдын зөвлөл нь орон сууцны цогцолбор бол байшингийн тоо, эсхүл давхрын тоо зэргээр өрхийн тоонд хувь тэнцүүлсэн сонгуулийн зарчмаар сонгогдох 4-өөс доошгүй гишүүнтэй байх ба зөвлөл нь зөвлөлийн тэргүүн, гүйцэтгэх захирал, аудитортой байна. Оршин суугчдын зөвлөлд насанд хүрээгүй, бусдын харгалзан дэмжлэгт байдаг этгээд, гэмт хэрэгт ял шийтгүүлснээс хойш 2 жил өнгөрөөгүй этгээд, эсхүл холбогдох орон сууцны хууль тогтоомж, барилгын хууль зөрчсөнтэй холбогдох гэмт хэрэгт шийтгүүлж байсан этгээдийг сонгохыг хориглоно.

Оршин суугчид нь оршин суугчдын зөвлөлийн гишүүд болон зөвлөлийн албан хаагчдыг сонгох сонгуулийн хороог байгуулна. Сонгуулийн хороонд оршин суугчдын зөвлөлийн гишүүн, эсхүл гишүүнд нэр дэвшигч, тэдгээрийн гэр бүл, төрөл садангийн хүнийг сонгохыг хориглоно. Сонгуулийн хороотой холбогдох бусад асуудлыг Ерөнхийлөгчийн зарлигаар баталсан журмаар зохицуулна.

Оршин суугчдын зөвлөлийн гишүүдэд шаардагдах холбогдох сургалт, мэдээллийг орон нутгийн засаг захиргааны байгууллагаас үзүүлэх ба зөвлөлийн гишүүд нь орон сууцны удирдлагатай холбогдох дүрэм, журам, хэрэглээний өртөг, үйл ажиллагааны зардал, оршин суугчдын хоорондын маргааныг хэрхэн шийдвэрлэх зэрэг асуудлаар өөртөө мэдлэг олж авах үүрэг хүлээнэ.

Хотын засаг дарга, захирагч нараас оршин суугчдын амар амгалан таатай оршин суух нөхцөлийг хангах үүднээс орон сууцны менежментийн удирдлагын журмыг батлан мөрдүүлнэ. Оршин суугчдын зүгээс тус журамд нийцүүлэн өөрийн удирдлагын дүрмийг боловсруулан мөрдүүлнэ. Оршин суугчдын зөвлөлийн тэргүүн нь тус дүрмийг баталсан талаар болон зөвлөлийн зохион байгуулалт, өөрчлөлттэй холбоотой асуудлаар орон нутгийн засаг захиргаанд тайлан хүргүүлнэ.

Оршин суугчид нь орон сууцны удирдлагын дүрэм, удирдлагын арга барилын талаар, оршин суугчдын зөвлөлийн гишүүд, албан хаагчдыг сонгох, өөрчлөх болон орон сууцтай холбогдох бусад асуудлаар саналаа цахим хэлбэрээр өгнө. Оршин суугчид нь орон сууцны удирдлага, үйл ажиллагаатай холбогдох зардлыг төлөх үүрэгтэй ба тус асуудлыг журмаар зохицуулна.

300 болон түүнээс дээш өрх бүхий орон сууцны удирдлагын албанд жилд 1-ээс доошгүй удаа аудитын шалгалт хийгдэнэ. 300-аас дээш өрх бүхий орон сууц, цахилгаан шат бүхий орон сууц, төвийн дулааны шугамд холбогдсон орон сууцыг барьсан барилгын компани нь орон сууцны нийтийн эзэмшлийн хэсэгтэй холбоотой засвар үйлчилгээний урт хугацааны төлөвлөлтийг

боловсруулж орон сууцны удирдлагын албанд тус төлөвлөгөөг хүлээлгэн өгнө. Оршин суугчдын зөвлөлөөс 3 жил тутам тус төлөвлөгөөний хэрэгжилтийг шалгаж үзэх ба шаардлагатай бол холбогдох өөрчлөлтийг оруулж болно. Урт хугацааны төлөвлөлтийг хэрэгжүүлэх үүднээс оршин суугчдын талаас дээш хувь зөвшөөрсөн нөхцөлд удирдлагын алба холбогдох нөөцийг бүрдүүлж болно.

Орон сууцны мэргэжлийн удирдлагын үйлчилгээ үзүүлдэг байгууллага, компани нь тухайн орон нутгийн засаг захиргааны байгууллагад хандаж бүртгүүлнэ. Тухайн төрлийн байгууллагууд нь 12 сараас дээш хугацаанд үйл ажиллагаа явуулаагүй, өөрийн буруутай үйл ажиллагааны улмаас бусдад хохирол учруулсан, орон сууцны удирдлагатай холбогдох хөрөнгийг зориулалтын бус замаар зарцуулсан, аудит оруулахаас татгалзсан, үйл ажиллагаанд нь нөлөөлсөн, өөрийн зөвшөөрлийн дор бусад этгээдээр ажил, үйлчилгээ гүйцэтгүүлсэн зэрэг тохиолдолд зөвшөөрлийг хүчингүй болгож, 10 сая хүртэлх воны торгууль хүлээлгэхээр заажээ.

Орон сууцны удирдлагын алба дараах чиг үүрэгтэй.

- Нийтийн эзэмшлийн газрын засвар арчилгаа, үйлчилгээ;
- Аюулгүй байдал, харуул хамгаалалт, халдваргүйжүүлэлт, хог хаягдал, цэвэрлэгээний үйлчилгээ;
- Үйл ажиллагааны зардал, хэрэглэгчийн төлбөрийг хураах;
- Удаан хугацааны засвар, үйлчилгээний тооцооллыг гаргах нөөцийг бүрдүүлэх;
- Дүрмээр тодорхойлсон бусад ажил, үйлчилгээ;
- Тус албанаас чиг үүргээ гүйцэтгэх явцдаа оршин суугчдад учруулсан санаатай болон болгоомжгүйн улмаас учруулсан хохирлыг хариуцан арилгах үүрэгтэй ба энэ талаар холбогдох даатгал хийлгэх, эсхүл нөхөн төлбөрийн хуримтлал үүсгэж болно.

Маргаан шийдвэрлэх болон хариуцлагын бусад асуудлыг уг хуульд зохицуулсан байна.

5. ХОЛБООНЫ БҮГД НАЙРАМДАХ ГЕРМАН УЛС

Үл хөдлөх эд хөрөнгө буюу имобиль гэдэг нь эрх зүйн болон аж ахуйн хэллэгээр эдлэн газар буюу эсхүл байшин (барилга эсхүл орон сууц)-г хэлдэг³⁵.

Имобиль өмчлөгч нь тухайн эдлэн газар буюу барилгыг, мөн өөрөөр заагаагүй бол түрээслүүлж буй объект тус бүрийг тордох, өргөтгөх үүрэг хүлээдэг. Түүнээс гадна тэрээр имобилийг зээлүүлэх боломжтой. Өөрөөр хэлбэл, зээлийн баталгаа (барьцаа) болгон ашиглаж болно. Энэ тохиолдолд, зээлдүүлэгчийн баталгаа болгон газрын өр буюу ипотекийг холбогдох газрын бүртгэлд тэмдэглэдэг.

³⁵Имобиль-Immobilie <https://de.wikipedia.org/wiki/Immobilie>

Имобиль өмчлөгч нь эд хөрөнгийн бүрэн бүтэн байдал буюу замын аюулгүй байдлын үүргээ биелүүлээгүйн улмаас имобиль буюу тухайн эдлэн газарт учирсан хохирлыг бүрэн хариуцдаг. Энэхүү үүрэгт нь жишээлбэл, навч нахиа болон цасыг цэвэрлэж явган хүний замын аюулгүй байдлыг хангах явдал багтдаг. Газар эзэмшигчийн, хариуцлагын, өрхийн, ослын болон орон сууцны даатгалыг ашиглан газар эзэмшигч нь имобильд учирсан хор уршиг буюу эзэмшил газар дээрх осол гэмтлийн зардлыг барагдуулах боломжтой.

Германы нийт орон сууцны нөөцийн 80.6% нь хувийн өмчлөлд байдаг³⁶. Хувийн өмчлөгчдийн 33.3 сая орон сууцнаас 17.6 саяыг нь өөрсдөө ашигладаг бол 15.7 сая орон сууцыг түрээслүүлдэг. Бусад өмчлөгчид нийлээд 8 сая орон сууц түрээслүүлдэг ажээ. Эндээс хувийн өмчлөгчид нийт түрээсийн орон сууцны 66% нь ногдож байгааг харж болно.

Zensus-ийн 2011 оны судалгаанаас үзэхэд, орон сууцанд хамаарах өмч хөрөнгийн эзлэх хувийн жин 43.2% байна. Түрээсийн орон сууцны хувийн жин 52.3%-тай тэнцэж байна. Ингээд 4.5%-тай байх хоосон орон сууцыг хасаж тооцвол, үлдсэн 45.2% нь өрхийн зориулалттай орон сууцанд ногдож байна. Гэвч өмчлөгч өрхөд ногдох оршин суугчийн тоо өндөр учир Германы хүн амын олонх нь өөрийн өмчийн орон сууцанд амьдарч байна.

Германы бүх барилгын цэвэр үндсэн хөрөнгө нь 7.4 тэрбум евро хүрдэг. Тэгвэл тосгон суурин болон замын талбай дахь эдлэн газрын үнэлгээг тоймловол ойролцоогоор 2.7 тэрбум евро гэж гарна. Ингээд нийт имобилийн үнэ 10.1 тэрбум евро болно. Үүнээс ихэнх нь буюу 58% нь орон сууцны барилгад оногдох бол 42% нь орон сууцны бус барилга байна. 2011 оны байдлаар, ХБНГУ-ын ДНБ 2,334.9 тэрбум евротой тэнцэх бол имобилийн аж ахуйн үнэлэмж 264 тэрбум евротой тэнцэнэ. Иймээс энэ салбар нь авто машин үйлдвэрлэлийн салбараас (81 тэрбум евро) мэдэгдэхүйц том буюу нийт худалдааны салбараас (226 тэрбум евро) ч том юм.

Хувийн өмчлөгчид нь өөрийн имобильдоо жилд 95 тэрбум гаруй еврогийн хөрөнгө оруулалт хийдэг. Тэгвэл энэ хэмжээ нь 2.2 сая ажилтан бүхий барилгын салбарын тэн хагастай тэнцүү юм. Имобилийн аж ахуйн салбар нь 1.8 сая ажлын байртай.

ХБНГУ-ын “Байшин ба Газар” ТББ (төрийн бус байгууллага) нь Германы байшин болон орон сууц, газар өмчлөгчдийн төв холбоо бөгөөд германы хамгийн том ашиг сонирхлын нэгдэл юм³⁷. Одоогоор түүнд 22 муж улсын болон 900 орон нутгийн холбоод гишүүнчлэлтэй байна. Холбооны хүрээнд байдаг нийт 15 сая гаруй хувийн өмчлөгчдөөс ойролцоогоор 900 000 нь (2012 оны 3-р сарын байдлаар) тус холбоонд гишүүнээр элссэн байдаг.

³⁶Имобилийн аж ахуйн тоо, баримтууд-Daten und Fakten zur Immobilienwirtschaft <http://www.hausundgrund.de/daten-fakten-immobilienwirtschaft.html>

³⁷Байшин ба газар-Haus & Grund https://de.wikipedia.org/wiki/Haus_%26_Grund

Германы “Байшин ба Газар” нь Үл хөдлөх эд хөрөнгийн олон улсын холбоо-Union Internationale de la Propriété Immobilière (U.I.P.I.)-ны гишүүний хувиар Европын холбооны хүрээнд ашиг сонирхлын төлөөллийн үүрэг гүйцэтгэж, олон улсад үйл ажиллагаа явуулдаг. Төв холбооны чуулган (их хурал) нь жил тутам хуралддаг³⁸.

1870-аад онд орон нутгийн Байшин болон газрын эздийн холбоодыг герман даяар нэгдмэл удирдлагад оруулах талаар ихэд эрмэлзэх болсон. Жишээлбэл, Франкфуртын 105 байшин өмчлөгчдийг нэгтгэсэн холбоо 1883.05.24-нд анх байгуулагдаж байсан байна. 1911 онд дээрх холбоо нь Холбооны бүртгэл (улсын бүртгэл)-д бүртгэгдэж, улмаар 1919 онд Германы байшин болон газрын эздийн холбоо ТББ хэмээх нэрийг авч байсан бол дэлхийн II дайны дараа 1946 онд уг холбоог шинээр байгуулж, одоогийн нэрийг өгчээ.

Германд “Байшин ба газар” нь орон сууц түрээслүүлэгчдийн эрх ашгийг хамгаалдаг байгууллага бол эсрэгээр орон сууц түрээслэгчдийн эрх ашгийг хамгаалдаг “Түрээслэгчдийн холбоо” ТББ мөн үйл ажиллагаа явуулдаг³⁹. Түрээслэгчдийн холбоо нь Хэрэглэгчдийн эрх ашгийг хамгаалах нийгэмлэгтэй нягт хамтран ажилладаг.

ХБНГУ-д Өмчлөгчдийн нийгэмлэг (манай Сууц өмчлөгчдийн холбоотой адил. Г.А.) гэж нийт орон сууц өмчлөгчдийг хэлнэ⁴⁰. Ийм нийгэмлэг нь олон айлын байшин⁴¹ бүхий орон сууцны үл хөдлөх эд хөрөнгө бүрт шууд байгуулагддаг. Нийтийн орон сууц худалдан авсан хэн боловч бусад оршин суугчдын хамтаар нийгэмлэг болон амьдрах шаардлагатай болдог. Өмчлөгчдийн нийгэмлэг (ӨН)-ийг бас өөрөөр Сууц өмчлөгчдийн нийгэмлэг хэмээдэг.

Орон сууцны үл хөдлөх эд хөрөнгийн өмчлөгчдийн нийгэмлэгийн үндсэн суурийг Орон сууцны өмч хөрөнгийн тухай (WEG) хуулиар зохицуулдаг. Холбооны Улсад мөрдөгдөх уг нэгдмэл хуулийг Иргэний хуулийг шинэчлэн найруулах ажлын хүрээнд 1951 онд анх баталжээ. Хуулийн үндсэн үзэл санаа нь олон айлын байшин бүхий орон сууцны эд хөрөнгө нь бие даасан өмч хөрөнгө биш гэдэгт оршино. Ингэж ХБНГУ-д 1950-иад оны эхээр орон сууц бол ерөнхийдөө тусгай өмч хөрөнгө мөн гэдгийг тодорхойлж, түүний харилцааг зохицуулах хууль эрх зүйн орчин бүрэлдэн тогтсон юм.

Энэ хооронд уг хуульд олон удаа нэмэлт, өөрчлөлт орсон. Барилга буюу орон сууцны иж бүрэн байгууламж ашиглагдаж байсан цагт хэзээ ч Өмчлөгчдийн нийгэмлэг нь татан буугдахгүй. Иймд орон сууц худалдан авсан сууц өмчлөгч нь өмчлөгчийн хувиар олон тооны үүрэг, хариуцлага хүлээдэг.

³⁸Төв холбооны чуулган (их хурал)-Haus & Grund Zentralverbandstage <http://www.hausundgrund.de/zentralverband-stage.html>

³⁹Түрээслэгчдийн холбоо-Mieterverein <https://de.wikipedia.org/wiki/Mieterverein>

⁴⁰Өмчлөгчдийн нийгэмлэг-Eigentümergeinschaft <http://www.cecuc.de/eigentuemergeinschaft.html>

⁴¹Mehrfamilienhaus-германаар

Дээрх хууль нь Өмчлөгчдийн нийгэмлэгийг байгуулах жишгийг зохицуулсан байдаг. Хэрэв орон сууцны өрөө нь тусгай өмч хөрөнгө мөн бол Өмчлөгчдийн нийгэмлэгийг байгуулна. Тусгай өмч хөрөнгө⁴² нь нийтийн орон сууцыг бүрэн өмч хөрөнгө⁴³ болгодог. Цаашилбал, уг хуулиар сууц өмчлөгчдийн нийгэмлэгийн саналын эрх, сууц өмчлөгчдийн хурал (СӨХ), автомашины зогсоол зэргийг зохицуулдаг. Мөн орон сууцны өмч хөрөнгийн захиргааг тодорхойлсон байдаг. ӨН-ийн гишүүд захирагчийг (өөрөөр хэлбэл, Өмчлөгчдийн нийгэмлэгийн даргыг) сонгодог.

Мөн хуульд нийтийн орон сууц өмчлөгчийн өв залгамжлах эрх болон байнга оршин суух эрх, Өмчлөгчдийн нийгэмлэгийн дотоод маргаантай асуудлыг шийдвэрлэх журмыг заасан байдаг.

Өмчлөгчдийн нийгэмлэг нь сууц өмчлөгчдийн хурлыг жилд заавал нэг удаа хуралдуулах шаардлагатай бөгөөд байрны дотоод журам, жилийн санхүүгийн тайлан болон барилга байгууламжийн өөрчлөлтийн талаар шийдвэр гаргана. Түүнээс гадна захирагч болон удирдах зөвлөлийг сонгоно. Захирагч нь эдийн засаг, аж ахуйн төлөвлөлтийг хариуцна. Хэрэв оршин суугчдын дөрөвний нэг нь шаардсан бол сууц өмчлөгчдийн хурлыг заавал хуралдуулах үүрэгтэй.

Өмчлөгчдийн нийгэмлэгийн дотоод журмыг зөвхөн бүх сууц өмчлөгчдийн санал нэгдсэн тохиолдолд л өөрчилж болдог. Дотоод журамд гэрийн тэжээвэр амьтны зохицуулалт болон зогсоолын журам зэргийг тусгадаг байна.

⁴²Sondereigentum-германаар

⁴³Volleigentum-германаар

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- The Publicly-Operated Housing Act, 1951 http://www.internationalhousingassociation.org/fileUpload_details.aspx?contentTypeID=3&contentID=254956&subContentID=706249&channelID=38488
- Act on Building Unit Ownership, 1962, <http://www.japaneselawtranslation.go.jp/law/detail/?id=2015&vm=04&re=02>
- COMMON AREA MAINTENANCE AND RESERVE REPAIR FEES IN JAPAN- <https://resources.realestate.co.jp/buy/common-area-maintenance-cam-and-reserve-repair-fees-in-japan/>
- TOWN COUNCILS ACT, <https://sso.agc.gov.sg/Act/TCA1988#legis>
- <http://www.towncouncils.sg/about/WorkOfTownCouncils.html>
- <http://www.towncouncils.sg/about/OrganisationStructure.html>
- <http://tosk.gov.mn/78.html>
- <http://blogs.worldbank.org/eastasiapacific/mn/what-about-singapore>
- Haus & Grund (Байшин ба газар) https://de.wikipedia.org/wiki/Haus_%26_Grund
- Haus & Grund Zentralverbandstage (Төв холбооны чуулган (их хурал)) <http://www.hausundgrund.de/zentralverbandstage.html>
- Mieterverein (Түрээслэгчдийн холбоо) <https://de.wikipedia.org/wiki/Mieterverein>
- Eigentümergeinschaft (Өмчлөгчдийн нийгэмлэг) <http://www.cecuc.de/eigentuemergeinschaft.html>
- Daten und Fakten zur Immobilienwirtschaft (Имобилийн аж ахуйн тоо, баримтууд) <http://www.hausundgrund.de/daten-fakten-immobilienwirtschaft.html>
- Multi-family housing management act, https://elaw.klri.re.kr/kor_service/lawView.do?hseq=43294&lang=ENG
- Сууц өмчлөгчдийн холбооны эрх зүйн байдал, нийтийн зориулалттай орон сууцны байшингийн дундын өмчлөлийн эд хөрөнгийн тухай хуулийн хэрэгжилт, бусад орны туршлага. Судалгааны эмхэтгэл - XXIV боть. УБ., 2017 он. 105-129 дэх тал.
- Гражданский кодекс РФ от 30.11.1994 года N 51-ФЗ. Эх сурвалж: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5142/
- Жилищный кодекс РФ от 29.12.2004 N 188-ФЗ (ред. от 22.01.2019). http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_51057/

**ДЭЛХИЙН УЛС ОРНУУДЫН САНХҮҮГИЙН ЖИЛ ЭХЛЭХ, ДУУСАХ
ХУГАЦААНЫ ТАЛААРХ ЛАВЛАГАА, МЭДЭЭЛЭЛ**

Р.Нургүл, Р.Өнөрсайхан

АГУУЛГА

ДЭЛХИЙН УЛС ОРНУУДЫН САНХҮҮГИЙН ЖИЛ ЭХЛЭХ, ДУУСАХ
ХУГАЦААНЫ ТАЛААРХ ЛАВЛАГАА МЭДЭЭЛЭЛ

Нэг. Санхүүгийн жилийн тухай ойлголт
Хоёр. Дэлхийн улс орнуудын санхүүгийн жилийн талаарх лавлагаа
(хүснэгтээр)

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

СУДАЛГААНЫ ХЭСЭГ

ДЭЛХИЙН УЛС ОРНУУДЫН САНХҮҮГИЙН ЖИЛ ЭХЛЭХ, ДУУСАХ ХУГАЦААНЫ ТАЛААРХ ЛАВЛАГАА, МЭДЭЭЛЭЛ

Нэг. Санхүүгийн жилийн талаарх ойлголт

Санхүүгийн жил гэдэг нь санхүүгийн тайлан тооцоогоо тооцон, тайлан гаргаж, татвар төлдөг хугацааг хэлнэ. Улс орнуудын санхүүгийн жил 12 сартай байх бөгөөд эхлэх, дуусах хугацаа нь харилцан адилгүй байдаг.

ОУВС-ийн гишүүн орнуудын 70 хувь нь Григорийн тоолол буюу хуанлийн жилийг хэрэглэж байна. Бусад орнуудын хувьд санхүүгийн жилийн эхлэх, дуусах хугацаа ялгаатай байдаг бөгөөд дуусах хугацаа нь хуанлийн жилийн 1, 2, 3-р улиралд байна. Харин цөөхөн улс орон шашныхаа тооллыг хэрэглэдэг⁴⁴. Дэлхийн улс орнуудын санхүүгийн жил нь дараах хугацаанд болдог байна. Үүнд:⁴⁵

- **1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31.** Латин Америкийн бүх улсууд, Африк тивийн франц хэлтэй улсууд, Европын ихэнх улсууд, Зүүн өмнөд Азийн ихэнх улсууд.
- **4-р сарын 1-нээс дараа оны 3-р сарын 31.** Британи болон тус улстай түүхэн холбоо бүхий Бруней, Канад, Энэтхэг, Сингапур, Өмнөд Африк зэрэг улсууд.
- **7-р сарын 1-нээс дараа оны 6-р сарын 30.** Австрали, Египет, Кени, Шинэ Зеланд, Пакистан, Танзани болон дэлхийн бөмбөрцгийн өмнөд хагаст оршдог ихэнх улс орнууд.
- **10-р сарын 1-нээс дараа оны 9-р сарын 30.** Америк (зөвхөн холбооны хэмжээнд), Тайланд, Тринидад Тобаго, Лаос зэрэг улсууд.
- **Шашны тоололтой (3-р сарын 21-нээс дараа оны 3-р сарын 20).** Иран, Афганистан зэрэг улсууд байна.

Улс орнуудын Засгийн газрын санхүүгийн жил нь түүхэн, улс төрийн болон цаг агаарын хүчин зүйлсээс хамаарч өөрчлөгдсөөр ирсэн. Үүнд дараах хүчин зүйлүүд нөлөөлдөг гэж үздэг.⁴⁶

Засгийн газрын үйл ажиллагааны мөчлөг (*The government business cycle*). Улс орнуудын Засгийн газар нь өөрийн гэсэн үйл ажиллагааны мөчлөгтэй байх бөгөөд тодорхой хугацаанд төсвийн орлогын ихэнх хэсгийг төвлөрүүлэх, эсхүл их хэмжээний төлбөрүүдийг төлдөг байна. Зарим тохиолдолд Засгийн газар санхүүгийн жилийн дуусах хугацааг сонгохдоо жилийн эцсийн орлого, зарлагын урсгал ихээхэн хэлбэлзэлтэй үеийг сонгохоос зайлсхийсэн нь дээр гэж үздэг. Учир нь Засгийн газрын орлого, зарлагын төсөөллийг илүү бодитой болгох, төрийн хөрөнгө оруулалтыг үр ашигтай зарцуулахад хэцүү байх магадлалтай.

⁴⁴ОУВС-ийн Санхүүгийн хэрэг эрхлэх албаны Төрийн санхүүгийн удирдлагын 2-р хэлтсийн зөвлөх Guohua Huang, тухайн албаны орлогч дарга Holger van Eden нарын ОУВС-ийн блог хуудсанд нийтэлсэн нийтлэл. <https://blog-pfm.imf.org/pfmblog/2016/10/the-timing-of-the-governments-fiscal-year-.html>

⁴⁵мөн тэнд

⁴⁶мөн тэнд

Хэрэв тухайн орны хөрөнгийн зах зээлийн боломж хязгаарлагдмал бөгөөд Засгийн газар санхүүгийн жилийн эхэнд л орлого олдог бол энэхүү нөхцөл байдал нь хүндрэл үүсгэж болзошгүй. Ийм нөхцөлд улс орнууд санхүүгийн жилээ хуанлийн жилээс ялгаатай сонгодог. Тухайлбал, Британи улстай адил татварын жил болон санхүүгийн жил нь 2 өөр байхаар зохицуулж болно.

Цаг агаарын нөхцөл, нийтээр тэмдэглэх баяр, түүхэн үйл явдлууд (*Climate, public holidays, historic events*). Газар тариалан эрхэлдэг улс орнуудын хувьд төсвийн орлого, зарлага нь ургац хураах улирал, мөн түүнчлэн борооны улирал зэрэг цаг агаарын хүчин зүйлээс хамаарна. Түүнээс гадна урт үргэлжилдэг нийтээр тэмдэглэх баярын хугацаатай санхүүгийн жилийн дуусах хугацаа давхцах нь тохиромжгүй гэж үздэг. Учир нь хувь хүмүүс баярт зориулж ихээхэн зарлага гаргаснаас тэдний санхүүгийн бололцоо буурах ба энэхүү нөхцөл байдал нь эдийн засагт савалгаа үүсгэх магадлалтай тул санхүүгийн жилийн эцсийн тайлан гаргахад тохиромжгүй үе юм.

Компаниудын санхүүгийн жил (*Alignment with the fiscal year of companies*). Улс орнууд хөдөө аж ахуйн эдийн засгаас бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлд түшиглэн хөгжихийн хэрээр төрийн санхүүг төлөвлөн удирдахад хувийн компаниуд чухал үүрэг гүйцэтгэх болсон. Эдийн засгийн бүх салбар дахь төлөвлөлтийн үйл явц зэрэгцэж (ижил хугацаанд) байвал эдийн засгийн өсөлтийг таамаглах нь илүү хялбар болно. Компаниудын санхүүгийн жилийн хугацаа ижил байвал хувийн секторын үйл ажиллагааг санхүүгийн бодлогоор дэмжихэд илүү үр ашигтай байх бөгөөд өөр өөр санхүүгийн жилтэй бол энэхүү үр ашиг буурна. Ийнхүү ашигтай талыг бодолцож дэлхийн томоохон компаниудын дийлэнх нь санхүүгийн жилээ хуанлийн жилтэй адилхан сонгодог байна.

Татварын жил (*Tax year*). Энэ нь Засгийн газрын үйл ажиллагааны мөчлөгийн нэг хэсэг байхаас гадна компаниудын үйл ажиллагааны мөчлөгтэй ч холбоотой байдаг. Иймд татварын жилийг өөрчлөх талаарх Засгийн газрын шийдвэр нь компаниудад, ялангуяа үндэстэн дамнасан корпорациудад сөргөөр нөлөөлж болзошгүй. Тийм учраас татварын жилийг өөрчилснөөс санхүүгийн жилийг өөрчилсөн нь илүү дээр гэж үздэг байна. Гэхдээ Америк, Их Британи зэрэг улсуудад татварын алба нь аж ахуйн нэгжүүдэд татварын жилээ өөрсдөө сонгохыг зөвшөөрдөг. Энэ тохиолдолд татварын мөчлөг нь санхүүгийн жилийг тодорхойлоход ач холбогдол багатай байна.

Статистик тайлан тооцооны хугацаа (*Statistical accounting period*). Европын Холбоо, Африкийн эдийн засгийн болон бусад холбоо, нэгдлүүд санхүүгийн жил болон статистик тайлан тооцоо гаргах цаг хугацаа ижил байх нь илүү ач холбогдолтой гэж үздэг. Учир нь гишүүн улс орон бүрийн Засгийн газрын мэдээллийг нэгтгэхэд илүү хялбар байх болно. Мөн жилийн төсвийг бэлтгэх болон макро эдийн засаг, үндэсний санхүү бүртгэлийн статистик мэдээллийг боловсруулах цаг хугацаа нь ижил байвал эдийн засгийн хувьсагчдыг илүү сайн ойлгох ач холбогдолтой. Ихэнх улс орнууд үндэсний санхүү бүртгэл болон төлбөрийн тэнцлийг хуанлийн жилд, харин Австрали, Гайти (Хаити), Непал зэрэг улсууд санхүүгийн жилдээ гаргадаг.

Хууль тогтоох байгууллагын хуанли (*Calendar of the Legislature*). Засгийн газрын санхүүгийн жил нь хууль тогтоох байгууллагын хуанлитай ижил байх ёстой. Ингэснээр парламентад төсвийг хянах хангалттай хугацаа олгох юм. Парламент төсвийг баталж дууссаны дараа санхүүгийн жил эхлэх ёсгүй байдаг. Энэ дүрэм нь Хятад улсын төсвийн хэрэгжилтэд хүндрэл учруулдаг учир үүнд ихээхэн анхаарал хандуулдаг. Хятадын санхүүгийн жил нь 1-р сарын 1-нээс эхэлдэг боловч Бүх Хятадын Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурал улсын төсвөө 3-р сарын сүүлээр баталдаг бөгөөд жилийн эхний 3-4 сард хөрөнгө оруулалтын зардлууд, Засгийн газрын шилжүүлэг, шинэ бодлого хэрэгжүүлэх зардал, хөтөлбөрүүдийг түр зогсоодог.

Өнгөрсөн хугацаанд үйлдвэрлэл хөгжсөн болон хөгжиж буй цөөн хэдэн улс санхүүгийн жилээ өөрчилсөн байна. Үүнд⁴⁷:

- 1976 онд АНУ-ын Холбооны Засгийн газар нь санхүүгийн жилээ 7-р сарын 1-нээс 6-р сарын 30 байсныг 10-р сарын 1-нээс 9-р сарын 30 болгож өөрчилсөн. Энэ нь Конгресст холбооны төсвийг хянах, боловсронгуй болгоход илүү их цаг хугацааны боломж олгосон байна.
- 1989 онд Шинэ Зеланд 4-р сарын 1-нээс 3-р сарын 31 байсныг 7-р сарын 1-нээс 6-р сарын 30 болгон өөрчилсөн. Ийнхүү өөрчлөх болсон шалтгаан нь жилийн эцэст макро эдийн засаг болон төлбөрийн балансын өгөгдлүүдийг тайлагнахад илүү тохиромжтой үеийг сонгох, түүнчлэн санхүүгийн жилээ хөрш Австрали улстай уялдуулах зорилготой.
- 2009 онд Зүүн Тимор улс санхүүгийн жил нь 7-р сарын 1-нээс 6-р сарын 30 байсныг өөрчилж хуанлийн жилтэй ижил болгосон ба макро эдийн засгийн гол үзүүлэлтүүдийг нийтлэн гаргах хугацаатай уялдуулсан байна.
- 2016 онд Фижи улс төсвийн үйл явцыг Засгийн газрын үйл ажиллагааны мөчлөгтэй уялдуулах зорилгоор санхүүгийн жилээ өөрчлөх шийдвэр гаргасан бөгөөд хуанлийн жилтэй ижил байсныг 8-р сарын 1-нээс 7-р сарын 31 болгон өөрчилсөн байна.

Эдгээр улсуудын санхүүгийн жилийн өөрчлөлт нь ерөнхийдөө хэвийн явагдсан. Энэхүү өөрчлөлттэй холбогдуулан төсвийн үйл явц болон санхүүгийн системийг уялдуулах, санхүүгийн болон аудитын тайлан боловсруулдаг ажилтнуудад сургалт хийх, мөн худалдан авалтыг төлөвлөх, гэрээ хэлэлцээр байгуулах хугацааг уялдуулан зохицуулах болон холбогдох бусад зардлууд гарсан байна.

Хэрэв Засгийн газар үйл ажиллагааны мөчлөгөө илүү уян хатан болгох зорилгоор санхүүгийн жилийг өөрчлөх шийдвэр гаргасан бол үүнтэй холбоотой орлого цуглуулах, эсхүл төсвийг төлөвлөх, хэрэгжүүлэхэд ямар нэг зохицуулалт хийх шаардлагагүй байж болно. Харин өөр бусад асуудалтай холбоотой бол Засгийн газрын ихэнх үйл ажиллагааны хугацааг өөрчлөх хэрэгтэй болдог. Энэ тохиолдолд Засгийн газрын үйл ажиллагааны мөчлөгийг, түүнчлэн эдийн засгийн бүх хүрээг уг өөрчлөлттэй уялдуулан зохицуулах болон зардлын түвшинг үнэлэх ихээхэн хүндрэлтэй байдаг. Хэдий тийм боловч гарцаагүй шаардлагатай бол улс орнууд санхүүгийн жилээ өөрчилдөг байна⁴⁸.

⁴⁷ОУВС-ийн Санхүүгийн хэрэг эрхлэх албаны Төрийн санхүүгийн удирдлагын 2-р хэлтсийн зөвлөх Guohua Huang, тухайн албаны орлогч дарга Holger van Eden нарын ОУВС-ийн блог хуудсанд нийтэлсэн нийтлэл. <https://blog-pfm.imf.org/pfmblog/2016/10/the-timing-of-the-governments-fiscal-year-.html>

⁴⁸мөн тэнд

Хоёр. Дэлхийн улс орнуудын санхүүгийн жил эхлэх, дуусах хугацаа

Энэхүү лавлагаа, мэдээлэлд нийт 151 улсын санхүүгийн жил эхлэх, дуусах хугацааг тив тус бүрээр ялган хүснэгтээр харуулсан болно.

Эдгээр улс орнуудаас Шинэ Зеланд, Сингапур, Япон, Тайланд, Америк, Канад, Их Британи зэрэг улсуудын Засгийн газар болон иргэн, хувийн хэвшлийн санхүүгийн жил өөр өөр хугацаанд болдог, харин АНУ-ын хувьд холбооны улсын хэмжээнд, муж улсууд, бизнесийн байгууллагууд тус тусдаа 3 өөр санхүүгийн жил хэрэглэдэг онцлогтой байна.

Хүснэгтэд харуулсан бусад улс орнуудын хувьд Засгийн газар болон иргэн, хувийн хэвшил нь нэг санхүүгийн жилтэй. Тэдний ихэнх нь буюу **106** улсын санхүүгийн жил 1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31-нд (хуанлийн жилд); **16** улсынх 7-р сарын 1-нээс 6-р сарын 30-нд; **7** улсынх 10-р сарын 1-нээс 9-р сарын 30-нд; **9** улсынх 4-р сарын 1-нээс 3-р сарын 31-нд байдаг байна. Харин Самоа, Балба, Афганистан, Иран, Этиоп зэрэг улсуудын санхүүгийн жил дээрх орнуудаас өөр байна.

Дэлхийн улс орнуудын санхүүгийн жилийн талаарх лавлагаа

Д/д	Улс орны нэр	Санхүүгийн жил эхлэх, дуусах хугацаа
АВСТРАЛИ, ДАЛАЙН УЛС ОРНУУД		
1	Австралийн Холбооны улс https://blog-pfm.imf.org/pfmblog/2016/10/the-timing-of-the-governments-fiscal-year-.html	7-р сарын 1-нээс 6-р сарын 30
2	Бүгд Найрамдах Вануату Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
3	Бүгд Найрамдах Кирибати Улс	
4	Маршаллын арлуудын Бүгд Найрамдах Улс https://www.indexmundi.com/marshall_islands/fiscal_year.htm	10-р сарын 1-нээс 9-р сарын 30
5	Холбооны Микронез Улс https://www.indexmundi.com/federated_states_of_micronesia/fiscal_year.html	10-р сарын 1-нээс 9-р сарын 30
6	Бүгд Найрамдах Науру Улс https://www.indexmundi.com/nauru/fiscal_year.html	7-р сарын 1-нээс 6-р сарын 30
7	Бүгд Найрамдах Палау Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	10-р сарын 1-нээс 9-р сарын 30
8	Папау-Шинэ Гвиней Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
9	Самоагийн Тусгаар Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	6-р сарын 1-нээс 5-р сарын 31
10	Соломоны Арлуудын Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31

11	Шинэ Зеланд Улс https://blog-pfm.imf.org/pfmblog/2016/10/the-timing-of-the-governments-fiscal-year-.html	Засгийн газар 7-р сарын 1-нээс 6-р сарын 31 Иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллага 4-р сарын 1-нээс 3-р сарын 31
12	Бүгд Найрамдах Фижи Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
13	Тувалу Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 3
АЗИ ТИВИЙН УЛС ОРНУУД		
14	Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс http://www.fdi.gov.cn/1800000121_39_2663_0_7.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
15	Хонконг https://en.wikipedia.org/wiki/Fiscal_year	4-р сарын 1-нээс 3-р сарын 31
16	Бүгд Найрамдах Социалист Вьетнам Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
17	Бүгд Найрамдах Энэтхэг Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	4-р сарын 1-нээс 3-р сарын 31
18	Мьянмарын Холбооны Бүгд Найрамдах Улс https://en.wikipedia.org/wiki/Economy_of_Myanmar	10-р сарын 1-нээс 9-р сарын 30
19	Бүгд Найрамдах Индонез Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
20	Камбожийн Хаант Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
21	Холбооны Бүгд Найрамдах Ардчилсан Балба Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	7-р сарын 16-аас 6-р сарын 15
22	Исламын Бүгд Найрамдах Афганистан Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	12-р сарын 21- нээс 12-р сарын 20
23	Бүгд Найрамдах Ардчилсан Социалист Шри Ланка Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
24	Бүгд Найрамдах Ирак Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
25	Исламын Бүгд Найрамдах Пакистан Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	7-р сарын 1-нээс 6-р сарын 30
26	Бүгд Найрамдах Ардчилсан Лаос Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	10-р сарын 1-нээс 9-р сарын 30
27	Арабын Бүгд Найрамдах Сири Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
28	Бүгд Найрамдах Турк Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
29	Бүгд Найрамдах Сингапур Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	Засгийн газар 1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31 Иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллага 1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
30	Бүгд Найрамдах Йемен Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31

31	Исламын Бүгд Найрамдах Иран Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	3-р сарын 21-нээс 3-р сарын 20
32	Малайз Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
33	Япон Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	Засгийн газар 4-р сарын 1-нээс 3-р сарын 31
		Иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллага 1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
34	Бүгд Найрамдах Бангладеш Ард Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	7-р сарын 1-нээс 6-р сарын 30
35	Бүгд Найрамдах Филиппин Улс https://www.indexmundi.com/philippines/fiscal_year.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
36	Тайландын Хаант Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	Засгийн газар 10-р сарын 1-нээс 9-р сарын 30
		Иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллага 1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
37	Кувейт Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	4-р сарын 1-нээс 3-р сарын 31
38	Палестин Улс https://en.wikipedia.org/wiki/Economy_of_the_State_of_Palestine	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
39	Йорданы Хашимитын Хаант Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
40	Бутаны Хаант Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	7-р сарын 1-нээс 6-р сарын 30
41	Бүгд Найрамдах Ардчилсан Солонгос Ард Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
42	Бүгд Найрамдах Солонгос Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
43	Израйль Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
44	Арабын Нэгдсэн Эмират Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
45	Бүгд Найрамдах Армен Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
АМЕРИК ТИВИЙН УЛС ОРНУУД		
46	Америкийн Нэгдсэн Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	Засгийн газар 10-р сарын 1-нээс 9-р сарын 30
		Мужууд 7-р сарын 1-нээс 6-р сарын 30
		Иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллага 1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31

47	Бүгд Найрамдах Куба Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
48	Бүгд Найрамдах Чили Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
49	Бүгд Найрамдах Аргентин Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
50	Канад Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	Засгийн газар 4-р сарын 1-нээс 3-р сарын 31 Иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллага 1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
51	Мексикийн Нэгдсэн Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
52	Бүгд Найрамдах Коста-Рика Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	10-р сарын 1-нээс 9-р сарын 30
53	Бүгд Найрамдах Никарагуа Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
54	Бүгд Найрамдах Гайана Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
55	Бүгд Найрамдах Гренада Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
56	Бүгд Найрамдах Эквадор Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
57	Доминиканы Бүгд Найрамдах Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
58	Сент-Винсент ба Гренадин Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
59	Доминикийн Хамтын Нөхөрлөлийн Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	7-р сарын 1-нээс 6-р сарын 31
60	Бүгд Найрамдах Хондурас Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
61	Бүгд Найрамдах Панам Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
62	Ямайка Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	4-р сарын 1-нээс 3-р сарын 31
63	Антигуа ба Барбуда Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	4-р сарын 1-нээс 3-р сарын 31
64	Бүгд Найрамдах Суринам Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
65	Бүгд Найрамдах Хаити Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	10-р сарын 1-нээс 9-р сарын 30
66	Сент Люсиа Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	4-р сарын 1-нээс 3-р сарын 31
67	Сент Кристофер ба Невисийн Холбооны Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
68	Бахамын Хамтын Нөхөрлөлийн Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	7-р сарын 1-нээс 6-р сарын 30

69	Белиз Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	4-р сарын 1-нээс 3-р сарын 31
70	Холбооны Бүгд Найрамдах Бразил Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
71	Бүгд Найрамдах Колумби Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
АФРИК ТИВИЙН УЛС ОРНУУД		
72	Бүгд Найрамдах Гвиней Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
73	Бүгд Найрамдах Мали Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
74	Бүгд Найрамдах Ардчилсан Алжир Ард Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
75	Арабын Бүгд Найрамдах Египет Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	7-р сарын 1-нээс 6-р сарын 30
76	Бүгд Найрамдах Гана Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
77	Бүгд Найрамдах Конго Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
78	Бүгд Найрамдах Нэгдсэн Танзани Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	7-р сарын 1-нээс 6-р сарын 30
79	Холбооны Бүгд Найрамдах Ардчилсан Этиоп Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	7-р сарын 8-аас 7-р сарын 7
80	Исламын Бүгд Найрамдах Мавритани Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
81	Төв Африкийн Бүгд Найрамдах Улс https://www.cabri-sbo.org/en/countries/central-african-republic	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
82	Өмнөд Африкийн Бүгд Найрамдах Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	4-р сарын 1-нээс 3-р сарын 31
83	Бүгд Найрамдах Судан Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
84	Мароккогийн Хаант Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
85	Холбооны Бүгд Найрамдах Сомали Улс https://www.cabri-sbo.org/en/countries/somalia	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
86	Холбооны Бүгд Найрамдах Нигери Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
87	Бүгд Найрамдах Ардчилсан Конго Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
88	Бүгд Найрамдах Мозамбик Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
89	Бүгд Найрамдах Гвиней-Бисау Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
90	Бүгд Найрамдах Ардчилсан Сан-Томе ба Принсипи Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
91	Бүгд Найрамдах Кабо-Верде Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
92	Бүгд Найрамдах Ангол Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31

93	Бүгд Найрамдах Либерии Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
94	Ливи Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
95	Бүгд Найрамдах Тунис Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
96	Бүгд Найрамдах Бенин Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
97	Бүгд Найрамдах Замби Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
98	Бүгд Найрамдах Мадагаскар Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
99	Сейшелийн Арлуудын Бүгд Найрамдах Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
100	Бүгд Найрамдах Зимбабве Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
101	Лесотогийн Хаант Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	4-р сарын 1-нээс 3-р сарын 31
102	Коморосын Холбооны Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
103	Бүгд Найрамдах Өмнөд Судан Улс https://www.cabri-sbo.org/en/countries/south-sudan	7-р сарын 1-нээс 6-р сарын 30
104	Бүгд Найрамдах Малави Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	7-р сарын 1-нээс 6-р сарын 30
105	Бүгд Найрамдах Гамби Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
106	Бүгд Найрамдах Кени Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	7-р сарын 1-нээс 6-р сарын 30
107	Эритрей Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
108	Бүгд Найрамдах Бурунди Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
109	Бүгд Найрамдах Того Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
110	Бүгд Найрамдах Сьерра Леон Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
111	Бүгд Найрамдах Уганда Улс https://www.indexmundi.com/uganda/fiscal_year.html	7-р сарын 1-нээс 6-р сарын 30
112	Бүгд Найрамдах Руанда Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
113	Экваторын Гвинейн Бүгд Найрамдах Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	7-р сарын 1-нээс 6-р сарын 30
114	Бүгд Найрамдах Чад Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
115	Бүгд Найрамдах Маврики Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	7-р сарын 1-нээс 6-р сарын 30
116	Бүгд Найрамдах Габон Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31

117	Бүгд Найрамдах Нижер Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
118	Бүгд Найрамдах Камерун Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	7-р сарын 1-нээс 6-р сарын 30
119	Бүгд Найрамдах Жибути Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
ЕВРОП ТИВИЙН УЛС ОРНУУД		
120	Оросын Холбооны Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
121	Бүгд Найрамдах Албани Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
122	Бүгд Найрамдах Польш Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
123	Бүгд Найрамдах Болгар Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
124	Бүгд Найрамдах Беларусь Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
125	Унгар Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
126	Украин Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
127	Румын Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
128	Бүгд Найрамдах Серби Улс https://www.nationmaster.com/country-info/stats/Economy/Fiscal-year	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
129	Их Британи, Умард Ирландын Нэгдсэн Хаант Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	Засгийн газар, аж ахуйн нэгж байгууллага 4-р сарын 1-нээс 3-р сарын 31
		Иргэн 4-р сарын 6-наас 4-р сарын 5
130	Бүгд Найрамдах Австри Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
131	Бүгд Найрамдах Финланд Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
132	Швейцарын Холбооны Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
133	Шведийн Хаант Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
134	Бүгд Найрамдах Франц Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
135	Бүгд Найрамдах Грек Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
136	Норвегийн Хаант Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
137	Данийн Хаант Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31

138	Бүгд Найрамдах Итали Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
139	Бельгийн Хаант Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
140	Нидерландын Хаант Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
141	Бүгд Найрамдах Кипр Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
142	Холбооны Бүгд Найрамдах Герман Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
143	Бүгд Найрамдах Исланд Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
144	Бүгд Найрамдах Португал Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
145	Люксембургийн Их Гүнт Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
146	Испанийн Хаант Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
147	Бүгд Найрамдах Мальта Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
148	Бүгд Найрамдах Сан Марино Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
149	Монакогийн Хант Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
150	Андоррын Хант Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31
151	Бүгд Найрамдах Ирланд Улс https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html	1-р сарын 1-нээс 12-р сарын 31

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- <https://blog-pfm.imf.org/pfmblog/2016/10/the-timing-of-the-governments-fiscal-year-.html>
- <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/228.html>
- <https://www.nationmaster.com/country-info/stats/Economy/Fiscal-year>
- https://www.indexmundi.com/uganda/fiscal_year.html
- <https://www.cabri-sbo.org/en/countries/somalia>
- http://www.fdi.gov.cn/1800000121_39_2663_0_7.html
- https://www.indexmundi.com/philippines/fiscal_year.html
- https://www.indexmundi.com/marshall_islands/fiscal_year.htm
- https://www.indexmundi.com/federated_states_of_micronesia/fiscal_year.html

2

БҮЛЭГ

НИЙГЭМ

ХҮҮХЭД, ЗАЛУУЧУУДЫН ХҮМҮҮЖИЛ, ТӨЛӨВШИЛ, ЁС СУРТАХУУНЫ БОЛОВСРОЛЫН ТАЛААРХ БУСАД ОРНЫ ТУРШЛАГА

(Харьцуулсан судалгаа)

Д.Халиун, Д.Жигваагүнсэл, Р.Нүргүл

АГУУЛГА

УДИРТГАЛ

Нэг. Гадаадын зарим орны ерөнхий боловсролын хүрээнд ёс суртахуун, иргэний боловсрол олгодог туршлага

1.1. Европын зарим улс орнуудын ёс суртахууны боловсрол олгож буй туршлага

- ХБНГУ
- Итали
- Франц
- Бельги
- Финланд
- Норвег

1.2. Ази, номхон далайн зарим улс орнуудын ёс суртахууны боловсрол олгож буй туршлага

- Япон
- Шинэ Зеланд
- БНСУ
- Энэтхэг
- Бутан
- Сингапур

Хоёр. Ерөнхий боловсролын сургуульд ёс суртахууны боловсрол олгохоор хууль, бодлогын баримт бичигт тусгасан улс орнуудын туршлага

- 2.1. ОХУ
- 2.2. Казахстан
- 2.3. АНУ

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

УДИРТГАЛ

Судалгааны хамрах хүрээ: Тус судалгаанд гадаадын зарим орны ерөнхий боловсролын тогтолцоонд ёс суртахуун, ёс зүйн боловсрол олгодог туршлага, мөн хүүхэд, залуучуудад дотоод сэтгэлийн боловсрол олгохоор хуульчилсан улс орнуудын эрх зүйн орчныг холбогдох хууль тогтоомжийн хүрээнд судалсан болно.

Судалгааны *Нэгдүгээр хэсэгт* ерөнхий боловсролын сургуульд иргэний боловсрол, ёс суртахууны хичээлийг хэдэн наснаас, ямар түвшинд олгодог талаар зарим Азийн улс орнуудын туршлагыг судалсан болно. Судалгааны *Хоёрдугаар хэсэгт* хүүхэд, залуучуудад дотоод сэтгэл, ёс суртахууны боловсрол олгохоор бодлогын баримт бичиг, хууль тогтоомжоор журамласан ОХУ, БНКа.У, АНУ зэрэг орны туршлагыг судалсан болно.

Судалгааны үр дүнгийн тойм: Ёс зүй, дотоод сэтгэлийн боловсролыг судалгаанд хамрагдсан Ази, Номхон далайн орнууд болох БНСУ, Сингапур, Япон, Энэтхэг, Бутан, Шинэ Зеланд зэрэг улсын боловсролын салбарын хууль эрх зүйн орчны хүрээнд судлан үзэхэд дотоод сэтгэлийн боловсролыг⁴⁹ олгох тухай тусгайлан зохицуулсан хууль, дүрэм, журам байхгүй хэдий ч ерөнхий боловсролын сургуулийн сургалтын хөтөлбөрүүдэд ёс зүй (ethics), ёс суртахуун (morals), иргэний болон зан суртахууны боловсрол, зан суртахуун ба иргэншил (civic and character education/character and citizenship education гм.)⁵⁰-ийн боловсролын

⁴⁹дотоод сэтгэлийн боловсрол – нэр томъёоны хувьд нийтээр хүлээн зөвшөөрөгдсөн ойлголт байхгүй хэдий ч бусдыг энэрэн нигүүлсэх сэтгэлийг ойлгож байна. “Орчин үеийн боловсрол 200 гаруй жил хөгжиж, техник, технологи, материаллаг дэвшилд их анхаарч харин сэтгэлийн боловсролд сайн анхаарсангүй. Хүн хүнээ хайрлах, энэрэх дотоод сэтгэлийн боловсрол олгох хэрэгцээтэй болов.” (О. Пүрэв, Боловсролын хүн судлал ба суралцагчийн хүмүүншил, хөгжил, Боловсролын хүрээлэн, <https://humanities.mn/fileman/Uploads/lltgel/2016-2017/hawar3-purev.pdf>)

⁵⁰Иргэний боловсролын хичээл Ерөнхий боловсролын сургуулийн Иргэний боловсролын сургалтад хийсэн үнэлгээ, мониторинг судалгааны тайланд “Иргэний боловсрол”-ыг дараах байдлаар тайлбарласан байна. Иргэний боловсрол хэмээх ойлголт нь Civic education, Citizenship education хэмээх хоёр ойлголтоор илэрхийлэгддэг бөгөөд боловсролын харилцаанд янз бүрийн утгаар хэрэглэгдэж байна. Зарим судлаач “civic education” буюу иргэний боловсрол нь хүүхэд, залуучуудыг нийгмийн идэвхтэй гишүүн болгон бэлтгэх боловсролын салбар, харин “citizenship” буюу иргэншил нь тухайн нийгмийн гишүүд иргэн болон төлөвших үйл явцыг тэмдэглэсэн ойлголт хэмээн ялган үздэг байна.

НҮБ-ын Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны байгууллага (ЮНЕСКО)-аас 1987 онд “Хүний эрхийн сургалт, мэдээлэл ба баримт бичиг” сэдвээр Мальт Улсад зохион байгуулсан олон улсын бага хурлаас НҮБ-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргад хандан “бүх иргэн, хүн амын бүлэгт хүртэх боломжтой хүний эрхийн боловсрол, сургалтын иж бүрэн тогтолцоог бүрдүүлэх шаардлагатайг гишүүн улс орнуудын анхааралд хүргэн”, “түүх, иргэний боловсрол зэргийн хөтөлбөрт хүний эрхийн агуулгыг тусгаж, зөрчлийг энхийн замаар шийдвэрлэх, хүчирхийллийн бус стратегийг боловсруулах, улмаар гишүүн орон бүрийн тухайн боловсролын талаарх амжилт ололтыг 5 жил тутамд үнэлж байх” талаар зөвлөжээ.

1999 онд хэрэгжүүлсэн Иргэний боловсролын олон улсын харьцуулсан судалгаанд хамрагдсан улс орнууд Иргэний боловсролтой холбогдох зорилго, зорилтуудыг янз бүрээр тодорхойлдог болохыг онцолжээ. Тэдгээрийг тоймлон үзвэл дараах хэдэн зорилт илүү нийтлэг байна:

- Хувь хүний чадавх, бололцоог нэмэгдүүлэх;
- Тэгш бололцоог дэмжих;
- Залуу үеийг ажил хөдөлмөрт бэлтгэх;
- Цаашдын буюу дээд боловсрол эзэмших үндэс суурийг тавих;
- Мэдлэг, чадвар, ойлголт бий болгох;
- Иргэншил буюу ардчилал ба нийтлэг хэм хэмжээнд суралцуулах;
- Соёлын өв уламжлалаа хадгалах, эдлэх явдал зэрэг болно.

Үүнээс үзэхэд иргэний боловсрол нь хүний эрх, ардчилал, улс төр, иргэн - төрийн харилцаа, шийдвэр гаргах үйл явцын талаар мэдлэг эзэмших, чадвар, хандлагаа хөгжүүлэх үйл явцыг багтаасан, олон бүрэлдэхүүн хэсэг бүхий насан туршийн боловсрол юм. Иргэний боловсролын агуулгад мөн плюрализм, олон соёлт орчин, угсаатны ба соёлын өв уламжлал, нийгмийн ялгарал, хүлээцтэй хандах байдал, нийгмийн зүй ёс, үндэсний онцлог, ухаалаг байдал, байгаль орчны ач холбогдлын мэдрэмж зэрэг олон шинэлэг асуудал тусдаг байна. Хүн нийгмийн амьдралын олон талт харилцаанд оролцдог учир тухайн хүнд нийгмийн харилцааны үндэс суурь, зарчмууд, үүрэг хариуцлагын талаар тодорхой мэдлэг, ойлголт байх шаардлагатай. Тиймээс иргэний боловсролын хичээлийн агуулга нь улс төр, эдийн засаг, нийгэм, ёс суртахуун, соёлын гэсэн 5 үндсэн ай (домайн)-н хүрээнд боловсрогдож, эдгээрийн талаар

хичээлийн агуулгад тусгагдсан гэж үзэж болохоор байна. Дээрх хичээлүүд нь суралцагч, өсвөр үе, залуучууд өөрсдийн эрх, эрх чөлөөгөө мэдэж, шийдвэр гаргах үйл явцад оролцох, байр сууриа илэрхийлэх чадвараа хөгжүүлэхэд туслах, оролцоо бүхий нийгмийн хариуцлагатай гишүүн болон төлөвшихөд нь дэмжлэг үзүүлэх, залуучуудын ёс суртахууны ухамсар, ёс суртахууны зан байдлыг хөгжүүлэхэд чиглэж байна.

Түүхэн уламжлалаар дотоод сэтгэлийн боловсролыг сүм хийд олгож ирсэн байдаг. Дээрх азийн орнуудын хувьд өдгөө улсын ерөнхий боловсролын сургуульд шашны боловсрол олгох (Бутанаас бусад нь олгодоггүй) нь төдийлөн нийтлэг бус байх ба ёс суртахуун, иргэний боловсролын хичээл болон бусад хичээлийн хүрээнд шашны талаарх ойлголтыг өгдөг бол хичээлээс гадуурх хөтөлбөрийн хүрээнд, эсхүл хувийн сургуулиуд нь шашны сургалт явуулах эрхтэй байна.

Европын орнуудын хувьд Азийн орнуудтай харьцуулахад ерөнхий боловсролын хичээлийн хөтөлбөрт ёс суртахуун, иргэний боловсролын хичээлүүдээс гадна шашин судлалын хичээл орох нь харьцангуй түгээмэл байна. Судалгаанд хамрагдсан Европын 31 улсаас 14-т нь ёс суртахуун, зан суртахуунд чиглэсэн бие даасан хичээлийн хүрээнд заадаг бол 17 улс нь бусад хичээлийн судлах сэдвийн хүрээнд олгодог байна.

ОХУ нь хүүхэд, залуучуудын хүмүүжил төлөвшил, ёс суртахууны асуудлыг зохицуулах тусдаа хуульгүй, харин хүүхэд, гэр бүлийн нийгэм, эдийн засгийн асуудлыг зохицуулах хууль, дүрэм журам болон хөтөлбөрийн хүрээнд зохицуулдаг. ОХУ-ын Засгийн газар 2015 онд *“2025 он хүртэл ОХУ-ын хүмүүжлийн боловсролын хөгжилд баримтлах стратеги”-ийг* (Стратегия развития воспитания в Российской Федерации на период до 2025 года) батлан гаргасан. Стратеги нь ОХУ-ын Ерөнхийлөгчийн зарлиг, 1998 оны “Оросын Холбооны Улсын хүүхдийн үндсэн эрхийн баталгааг хангах тухай” хууль (“Об основных гарантиях прав ребёнка в Российской Федерации”), 2012 оны “Оросын Холбооны Улсын боловсролын тухай” хууль (“Об образовании в Российской Федерации”) болон бусад холбогдох хуулийн хэрэгжилтийг хангах зорилготой. Стратеги нь хүүхдийн хүмүүжлийн талаарх төрийн нэн тэргүүний бодлого, хүмүүжлийн боловсролыг хөгжүүлэх үндсэн чиг хандлага, уг стратегийг хэрэгжүүлснээр хүрэх үр дүнг тодорхойлох, түүнчлэн орос иргэнийг илэрхийлэх хувь хүнийг төлөвшүүлэх, нийгэм дэх ёс суртахууны үндэс суурийг

зохих мэдлэг, хандлага төлөвшүүлэхэд чиглэх нь зүйтэй хэмээн судлаачид үздэг байна.

Дэлхийн улс орнуудад “Иргэний боловсрол”-ын агуулгыг олон хичээлийн хүрээнд багтаан олгодог. Тухайлбал, нийгмийн ухаан, нийгэм судлал, дэлхий судлал, хүн ба нийгэм, амьдралын ухаан, албан ахихуй, хүний эрхийн боловсрол, ёс зүйн боловсрол, эрх зүйн боловсрол зэрэг олон хичээлийн хүрээнд улс орнууд өөрийн иргэддээ орчин үеийн нийгмийн улс төр, эдийн засаг, соёл, ёс суртахууны харилцааны үндсийг заан сургаж, тэдгээр харилцаанд үр ашигтай оролцох талаар зохих чадвар, хандлагыг төлөвшүүлж иржээ. Түүнээс гадна иргэний боловсрол нь түүх, газар зүй, эдийн засаг, улс төр судлал, байгаль орчин судлал, шашин судлал, төрөлх ба гадаад хэл зэрэг бусад хичээлүүдтэй харилцан холбогдож, иргэдийг нийгмийн харилцаанд бэлтгэхэд дэмжлэг үзүүлдэг байна.

Иргэний боловсролын сургуулийн Иргэний боловсролын сургалтад хийсэн үнэлгээ, мониторинг, Судалгааны тайлан, ННФ. УБ., 2011. 68-70 дахь тал

бэжжүүлэх, хүүхдийг үр дүнтэй нийгэмшүүлэх, Оросын Холбооны Улс дахь олон үндэстний үнэт зүйл болон ёс заншил, соёлыг судалж таних, хүндэтгэлтэй хандахыг зорилгоо болгосон байна.

Казахстаны хувьд хүүхэд, залуучуудын хүмүүжил төлөвшил, ёс суртахууны боловсролын тухай тусдаа хууль байхгүй, харин хөтөлбөрийн хүрээнд зохицуулсан байна. 2010 оноос хүүхэд, залуучуудад хүмүүжил, төлөвшил, ардын өв уламжлал, ёс суртахууны боловсрол олгох “*Өөрийгөө таних*” хөтөлбөрийг боловсролын системд нэвтрүүлэн хэрэгжүүлж эхэлсэн байна. Үүнээс өмнө тус хөтөлбөрийг цэцэрлэг, сургууль, коллеж, их, дээд сургуулийг хамарсан нийт 184 байгууллагад 9 жилийн туршилтын шугамаар хэрэгжүүлж, сайжруулан боловсруулж хангалттай сайн үр дүн гарсныг үндэслэн улсын хэмжээнд боловсролын системд нэвтрүүлэхээр шийдвэрлэсэн байна.

АНУ-ын хувьд ерөнхий боловсролын сургуулиудад Character education буюу Зан суртахууны боловсролын хичээлийг заавал судлах хичээлийн тоонд оруулсан (18) болон хөхиүлэн дэмжихээр (18) хуульчилсан 36 муж улс байгаа бол 7 муж улс нь хуулиар тогтоогоогүй боловч бусад баримт бичгийн хүрээнд дэмжихээр тогтоосон, 8 муж улс нь дээрхтэй холбоотой ямарваа нэгэн хууль эрх зүйн зохицуулалтгүй байна.

Ёс суртахуун ба өрнө, дорнын соёлын чиг хандлага

Ёс суртахууны боловсрол дахь зан заншил, уламжлал нь ёс суртахуун хийгээд, ёс суртахууны боловсролд юуг нийтээр хүлээн зөвшөөрсөн гэж үзэх вэ? юуг тухайн соёлд хамааралтай хэм хэмжээ гэж үзэх вэ? зэрэг суурь асуудлуудыг хөндөх юм. Үүнийг олон талаас, олон янзын онолоор тайлбарласан байдаг. Тухайлбал, нийгэм-танин мэдэхүйн онол, түүнчлэн бүтцийн хөгжлийн онолыг дэмжигчид нь ёс суртахуун нь нийтлэг шинж чанартай бөгөөд гүн ухааны ёс суртахууны ойлголтоос үүдэлтэй гэж тайлбарладаг. Тус онолоор ёс суртахуун гэж байдаг бол түүнийг олон бүлэг хүмүүс, үндэстэн, угсаатнуудын дунд тархааж болох үнэт зүйлсээс бүрдэнэ гэж тайлбарладаг. Нөгөө талаас, угсаатан зүй судлаачид нийгэмшлийн онолыг дэвшүүлдэг ба энэ нь угсаатнууд үнэт зүйлсээ удам дамжин өвлүүлдэг, мөн нийтээр хүлээн зөвшөөрөгдсөн үнэт зүйлсийг үндэстэн, угсаатнууд бүлэг хүмүүс тайлбарлах байдал нь ялгаатай байдаг гэж үздэг байна. Тухайлбал, зарим судлаачид⁵¹ “ёс зүйн релятивизм” (ёс суртахууны ойлголт нь янз бүрийн цаг хугацаа, нөхцөлд харьцангуй шинжтэй) буюу янз бүрийн угсаатнууд, ёс суртахууны цар хүрээ, хязгаарыг харилцан адилгүй байдлаар тогтоодог гэж үздэг байна. Дээрхийн эсрэг түүхэнд хүмүүс аливааг нэг үндэстэн, угсаатанд хамаарах байдлаас үл хамааран дотоод итгэл үнэмшлээрээ шударга ёсны төлөө тэмцэж байсныг жишээ болгон ёс суртахууны нийтээр хүлээн зөвшөөрөгдсөн байдлыг ёс суртахууныг соёлын уламжлалд хамааралгүй гэж үзсэн байдаг. Мөн зарим судлаачид соёлын уламжлал нь ёс суртахуунд бүхэлд нь бус харин ёс суртахууны үнэт зүйлсийн эрэмбэ дараалалд хамаарна гэж үзэж байна. Энэ “ёс суртахууны ойлголт”

⁵¹Шведер, Махапатра, Миллер зэрэг

(үнэнч, шударга гм) нь нийтлэг ойлголт боловч ёс суртахууны үнэт зүйлсийг үндэстэн, угсаатан, соёлоос хүлээн авах, чухал гэж үзэх эрэмбэ дараа нь ялгаатай байдаг гэж үздэг байна. Ёс суртахууны соёлын ялгаатай байдал нь мэдээллийг ялгаатай байдлаар хүлээн авч тайлбарладаг, мөн дэлхий ертөнцийг үзэх үзлийн ялгаатай байдлын үр дүнд үүснэ. Хүмүүс өөрсдийн үйлдэл, үйл ажиллагаанаас гарах үр дүнгийн талаарх ялгаатай ойлголттой байгаа нөхцөлд ёс суртахууны нэг хэм хэмжээний хүрээнд авч үзсэн хэдий ч тэдгээр үйлдэл, үйл ажиллагааны зөв, шударга гэж үзэх нь ялгаатай байж болно.

Ийнхүү хүүхдийн ёс суртахууны хүмүүжилд соёлын уламжлалыг тооцох, оролцуулах ёстой юу? гэдэг асуулт гарч ирэх ба үүний тулд “уламжлал”, “угсаатан” зэрэг ойлголтыг авч үзэх шаардлагатай болно. “Уламжлал” гэдэг ойлголт нь нэлээд өргөн хүрээтэй ухагдахуун бөгөөд нийгмийн олон асуудлыг багтааж байдаг. Ихэнхдээ уламжлалыг удаан хугацааны турш тухайн угсаатан, нийгмийн бүлэгт үе дамжин уламжлагдаж ирсэн тухайн нийгэм болон соёлын өвийн нэгэн элемент гэж үздэг. Угсаатан болон үндэстэнг уламжлалт болон динамик гэж хоёр ангилах нь элбэг. Уламжлалт үндэстэн, угсаатан дунд үе солигдох болгонд амьдралын цикл буюу мөчлөгт томоохон өөрчлөлт гардаггүй. Энэ төрөлд анхдагч соёл иргэншлүүд болох эртний Египет, Энэтхэг, Хятад зэрэг орно. Энэтхэг, Хятад хоёр нь сүүлийн хэдэн мянган жилийн турш өөрсдийн нийгэм-соёлын тогтолцоог хэвээр хадгалж ирсэн байдаг. Дээрх соёлуудад уламжлалт ёс заншлаа дагах гүн үзэл, хөдөө аж ахуйн хэмнэлд суурилсан хөгжлийн мөчлөгт шинж чанар, байгалийн, эсхүл нэгэнт тогтсон тогтолцоо, хэв маягаа хадгалах байдал, “абсолют” буюу гол төлөв шашнаас гаралтай үнэт зүйлсийг баримжаа болгосон зэрэг шинжүүд ажиглагдана.

Харин динамик улс, үндэстэн нь инновацийг тухайн үндэстэн угсаатны соёлын тэргүүлэх/давамгайлж буй ойлголттой зөрчилдөхгүй нөхцөлд одоо мөрдөж буй уламжлалын хөгжил гэж үздэг байна. Бусад соёлын үзэл санааг амархан, эрчимтэй нутагшуулж, шингээж, өөрийн болгодог, эсхүл өөрийн өв соёлтой зөрсөн, зөрчилдсөн тохиолдолд эсэргүүцэн түлхдэг байна. “Динамик” улс, үндэстэнд ихэвчлэн үе хоорондын зөрчил ихээр ажиглагддаг ба залуу үе нь өмнөх үеэсээ ялгаатай байна. Энэ хэлбэрт хүмүүсийн амьдралын хэв маяг, цаг тооцоолол нь мөчлөг бус шугаман хэлбэртэй байх ба байгалиас үүсэлтэй хэв журмыг шаардлага гарвал, эсхүл зарим тохиолдолд шаардлагагүйгээр өөрчлөн сольж байдаг.

Орчин үеийн барууны соёл нь нэлээд динамик шинжтэй соёл юм. Энэ нь одоо байгаагаас илүү төгс төгөлдөр ирээдүйг хүсэмжилж буй хүлээлттэй холбоотой байх ба үүнтэй холбоотойгоор нийгмийн тогтвортой бус байдал үүсдэг. Уламжлалт нийгэмд уламжлалаа дагах нь өөрөө тогтвортой байдлыг бий болгодог байна. Статист нийгэм уламжлалаасаа хөндийрөх, тасрах нь улс, үндэстэн бүхэлдээ стресс, бухимдалд автах зэрэг нэлээдгүй сөрөг үр дагаврыг бий болгодог гэж үздэг байна.

Зүүн Азийн (Япон, Хятад, Солонгос, Тайланд зэрэг) зарим улс орнуудад ёс суртахууны боловсролыг хүүхэд, залууст олгохдоо ёс суртахууны үнэт зүйлс, нийгэмд ач тус болох, эрдэм мэдлэг, гэр бүлийн харьцаа, соёлын уламжлал зэргийг чухалчлан онцолсон Күнзийн гүн ухаан, уламжлалд тулгуурлан олгодог. Солонгост ёс суртахууны боловсролыг бага ангиас эхлэн тусдаа хичээлээр заадаг ба энэ нь эхэндээ нэлээдгүй маргаан дагуулж байсан бол өдгөө солонгосын нийгмийн хөгжилд ихээхэн хувь нэмэр оруулсан гэж үзэх нь элбэг. Энэ төрлийн хичээл нь өөрийгөө нийгмийн нэг хэсэг болохыг ухаарах, “national identity” үндэсний амин чанар, эх оронч үзэл зэргийг төлөвшүүлэхэд хувь нэмэр оруулдаг байна. Японы сургуулиудад мөн ёс зүйн хичээл орох ба тус хичээлийн үндсэн 6 зорилгын нэг нь тухайн сурагч Япон орны үнэт зүйлийг таньж ойлгох, улмаар өөрийн орны соёл, уламжлалыг хадгалах, үнэт зүйлээ өвлүүлэн авч явах иргэнийг төлөвшүүлэх юм. Гэр бүл болон сургууль хоёр хослон нийтлэг үнэт зүйлсийг төлөвшүүлэх, хөгжүүлэхэд оролцдог нь тухайн бүс нутгийн ёс суртахууны боловсролын нэг онцлог болдог байна.

Дорнын боловсролын нэг гол ялгаа нь сургууль дахь ёс суртахууны боловсрол нь гэр бүлийн үргэлжлэл буюу ихэнх сургууль, хүүхдийн гэр бүл нийтлэг үндсэн дээр суурилсантай холбоотой. Иймд сургуульд ёс суртахууны боловсролыг холбогдох хөтөлбөрийн хүрээнд олгосон ч гэр бүлд мөн адил ёс суртахууны ойлголт, ухагдахуун байхгүй, гэр бүл, эцэг эхийн оролцоогүй бол төдийлөн үр дүнд хүрч чаддаггүй гэж үзэх нь элбэг. Учир нь гэр бүл буюу хүүхдийн ахуй орчин хүний ёс суртахууны төлөвшлийн анхан шат гэж үздэгтэй холбоотой байна. Хэдийгээр өндөр ёс суртахууантай нийгмийг цогцлоон бүрдүүлэхэд гэр бүл, гэр бүлийн үнэт зүйлс чухал ч, сургуульд мөн ёс суртахуун, ёс зүйн боловсрол олгох шаардлага өндөр ба сургуульд олгож буй ёс суртахууны боловсрол нь гэр бүлд олж авсан ёс зүй, ёс суртахууны үндэс, мэдлэгээ “нийгэмшүүлэх”, олж авсан боловсролоо эхний байдлаар сургуульдаа, дараагаар нийгэмдээ хэрэглэж хэвшинэ гэх утгыг агуулдаг. Ёс суртахууны үнэт зүйлсийг төлөвшүүлэхэд “хиймэл” аргаар хичээл дээр судлах, зааварчилгаа хэлбэрээр олгох нь төдийлөн үр дүн муутай ба ёс суртахууныг төлөвшүүлэхэд хүүхэд гэр бүлийн орчинд олж авсан ёс суртахууны ухагдахууныг гэр бүлээс гаднах орчинд дэлгэрүүлэх байгалийн буюу хиймэл бус шилжилт шаардлагатай гэж үздэг байна. Энэ нь ёс суртахууны боловсрол олгох тал дээр гэр бүл ба сургууль хоёрын хооронд зарчмын ялгаа байх ёсгүй ба дээрх хоёр нь нэг үндэс, үүнд улс орны өөрийн соёлын уламжлал, онцлог зэрэгт суурилсан байхыг чухалчлан үздэг байна.

1. ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ЕРӨНХИЙ БОЛОВСРОЛЫН ХҮРЭЭНД ЁС СУРТАХУУН, ЁС ЗҮЙН БОЛОВСРОЛ ОЛГОДОГ ТУРШЛАГА

1.1. Европын зарим улс орнуудын ёс суртахууны боловсрол олгож буй туршлага

Улс орнуудын хувьд ёс суртахуун, зан суртахууны боловсрол нь тухайн нийгэм, соёлын онцлог, хэрэгцээ шаардлагаас хамааран юунд ач холбогдол өгч, юу чухалчилж байгаагаар ялгаатай байх ба хичээлийн хөтөлбөрт хэрхэн тусгаж буй байдлын хувьд мөн харилцан адилгүй байна. Судалгаанд хамрагдсан Европын зарим орнуудын ёс суртахуун, зан байдлын боловсролыг сургуулийн хөтөлбөрт хэрхэн тусгасан (заавал судлах, эсхүл сонгон судлах, бие даасан хичээлийн хүрээнд, эсхүл өөр бусад хичээлийн сэдвийн хүрээнд зэрэг) болон шашин судлалын хичээл ордог эсэх зэргийг харьцуулан Хүснэгт 1-т харуулсан болно.

Ёс зүй, зан суртахууны боловсролын хөгжлийн чиг хандлага, түүнд нөлөөлсөн хүчин зүйлсийг бүс нутгийн хүрээнд авч үзвэл, дараах байдалтай байна:

- a) Скандинавын орнууд - зан суртахууны боловсролд нэгдмэл, нийтлэг хандлага давамгайлсан (Дани, Финланд, Норвег, Швед);
- b) Баруун Европ - бүс нутгийн хэмжээнд олон загвар, хандлага бүрэлдэн тогтсон (Франц, Герман, Швейцар, Их Британи, Бельги, Люксембург, Нидерланд зэрэг);
- в) Баруун-Өмнөд болон Өмнөд Европ - шашны боловсрол давамгайлах байр суурийг эзэлсэн (Кипр, Итали, Мальта, Португал, Испани);
- d) Төв Европ болон Балтийн орнууд (Австриас бусад) - (пост-социалист орнууд) шашингүй үзэлд суурилсан ёс суртахууны боловсролын загвартай (Чех, Эстони, Унгар, Латви, Литва, Польш, Словак, Словени);
- e) Европын хөгжиж буй болон Европын Холбооны шинэ гишүүн орнууд – зан суртахууны боловсролыг харьцангуй сүүлд хэрэгжүүлж эхэлж буй орнууд (Болгар, Румын, Серби, ОХУ).

Судалгаанд хамрагдсан Европын 31 улсаас 14 улс ёс суртахуун, зан суртахуунд чиглэсэн сургалтыг бие даасан хичээлийн хүрээнд судалдаг байна. Ингэхдээ дээрх хичээл сонгон судлах хичээлийн тоонд багтах бол шашин судлалын хичээл мөн сонгон судлах хичээлийн тоонд багтах нь түгээмэл байна. Практикт энэ нь хүүхдээ шашны сургалтад хамруулах сонирхолгүй эцэг эхчүүд шашин судлалын хичээлийн оронд шашин болон аливаа идеологиос ангид ёс суртахуун, ёс зүй, зан суртахууны боловсролын хичээлийг сонгох боломжоор хангаж өгдөг байна. 17 улс нь ёс суртахуун, ёс зүй, зан суртахууны боловсролыг бие даасан хичээлийн хүрээнд бус харин бусад хичээлийн судлах сэдвийн хүрээнд олгодог байна. Ингэхдээ хүүхэд, сурагчдын ёс суртахууны боловсролыг бусад хичээлийн (нийгэм судлал зэрэг) хүрээнд олгодог, эсхүл сургалтын агуулга нь бүхэлдээ сурагчдын ёс суртахууныг хөгжүүлэхэд чиглэсэн байх ба сэтгэл судлал, эсхүл гүн ухаан зэрэг хичээл нэмэгдэн ордог гэх 2

хэлбэр түгээмэл тархсан байна. Судалгаанд хамрагдсан орнуудын гуравны нэг нь зан суртахууны боловсролыг орлох/дүйцэх нэг хичээлийн сэдвийн хүрээнд судалдаг байна. Үүнд: Франц, Грек, Унгар, Серби, Словени, Испани, Австри болон Швейцарын зарим мужууд орж байна. Өөр нэгэн хосолсон загвар нь ёс зүйг шашин судлалын хичээл, эсхүл гүн ухааны хичээлтэй хослуулан *non-confessional* шашны хичээл дээр судлах юм.

Хүснэгт 1. Европ дахь ёс суртахуун/ёс зүй, зан суртахууны боловсрол

Улс	Ёс суртахуун/ёс зүй, зан суртахууны боловсрол			Шашны боловсрол	Зан суртахууны боловсролд хамаарал бүхий/ дүйцэхүйц соёл хоорондын бусад хичээлүүд
	Бие даасан хичээлийн хүрээнд судалдаг	Зан суртахууны боловсролд чиглэсэн сэдвийг бусад хичээлийн хүрээнд судалдаг	Ёс зүй, зан суртахууны хичээлийн статус: C-Заавал судлах CE заавал судлах/сонгон судлах O-optional	Conf -confessional NConf - non-confessional. ⁵²	
1. Австри	Ёс зүй, <i>SoKebeWe</i> (education toward social competences and ethically reasoned value attitudes)	Вена: CE - <i>KER</i> (Studies of Culture, Ethics and Religions), AKG (Anthropology and Cultural Studies)	CE	C/CE - Conf (possibility of withdrawal)	Түүх, нийгэм судлал ба иргэншил, заавал судлах сэтгэл судлал ба гүн ухааны хичээл (ISCED 3)
2. Бельги	Ёс зүй		CE	CE - Conf	Social behaviour, social skills
3. Болгар	Ёс зүй		C	O - Conf	Humans and society, Social studies and Citizenship
4. Кипр	-		-	C - Conf	Moral education
5. Чех	Зан суртахууны боловсрол		O	O - Conf	Humans and their environment, Personal and social education Drama education
6. Дани	-	C – Studies of Christianity (integration of religion, philosophy of life and ethics)		C - NConf (integrated with ethics and philosophy as Studies of Christianity)	Social studies, Personal and social development, education towards democracy
7. Эстони	-		-	O - NConf	Citizenship
8. Финланд	Ёс зүй		CE	CE - Conf	

⁵²Conf.-confessional-Шашны нэг гол урсгалд чиглэх ба сургалтын хөтөлбөр (хичээлийн агуулга, сургалтын материал) боловсруулахад шашны нийгэмлэгүүд голлох үүргийг гүйцэтгэнэ. Nconf.-non-confessional-аль нэг шашны урсгалд чиглэхгүй, шашны талаарх ойлголтыг ерөнхий хүрээнд олгох ба төр (сургуулиуд) нь төвийг сахисан байр сууринаас, хүний шашин шүтэс, эс шүтэх эрх чөлөөг хүндэтгэж, сургалтыг явуулна.

9. Франц	-	C – Civics and Moral Education		- (with the exception of Alsace and Lorraine CE - Conf)	Autonomy and initiative, Citizenship, legislative and social education
10. Герман	Ёс зүй / philosophy Life formation – Ethics/ Religious Studies Philosophising with children, values and norms, Humanistic Character Education		CE O	C, CE - Conf O - Conf C - NConf	
11. Грек	-	C - Social Studies and Citizenship		C - Conf	Environmental studies, Social Studies and Citizenship
12. Унгар	-	C - Studies of Society, Studies of Humans and Ethics		O - Conf	Humans and society
13. Итали	-	-	-	O - Conf	Planned alternative Citizenship and Human Rights
14. Ирланд	-		-	C - Conf	Social, personal and health education
15. Латви	Ёс зүй		O (substitution of R.E.)	O - Conf.	Studies of ethics and religion, History of religions
16. Литва	Ёс зүй		CE	CE - Conf	Development of moral awareness
17. Люксембург	Ёс суртахуун ба нийгмийн боловсрол		CE	CE - Conf	
18. Мальта	-		-	C - Conf	Social studies, Personal and social education
19. Нидерланд	Humanistic Ethics and Worldview Education		O	O - Conf C - NConf (integrated in Social studies)	Social studies, Personal and social education, including citizenship Humans and society Humans and nature

20. Норвег		C - Religion, Philosophy and Ethics <i>Religion, livssyn og etik (RLE)</i>		C - NConf (included in RLE)	Social studies, Religionistics and Ethics
21. Польш	Ёс зүй		CE	CE - Conf	History and Citizenship education
22. Португал	-		-	O - Conf (Moral and Religious Education)	Personal and social education, Citizenship
23. Румын	-		-	O - Conf	Human life and society (citizenship)
24. ОХУ	Зан суртахууны боловсрол		O (alternative of R. E. since 2010)	O- Conf (comparing Islam, Christianity, Judaism, Buddhism,)	Natural, Social and Cultural Environment, Social Studies (specific topics: Humans and society, Spiritual life)
25. Серби	-	CE - Citizenship		CE - Conf	
26. Словак	Зан суртахууны боловсрол		CE	CE - Conf	Humans and values, Personal and social education, Multicultural and medial education
27. Словени	-	O - Ethics and Religion (ER), C - Citizenship and Ethics		O - NConf (integrated with Ethics in ER)	Citizenship, Social sciences
28. Испани	-	C - Ethical and Citizenship Education (in 4 th grade ISCED 2)	-	O - Conf	Citizenship and Human Rights Education Social studies
29. Швейцар	Ёс зүй (зарим кантонд Шашны хичээлийг орлоно)	C - Ethics and Religions (in cantons: Aargau, Luzern, Nidwalden, Obwalden, Thurgau, Uri, Zug)	CE (alternative of R.E.)	C - NConf (in cantons with Ethics and religion, or Religion and culture, in others CE - Conf.	Citizenship
30. Швед	-	C - Social Studies (including ethics and religion)	-	C - NConf (included in Social studies); also O - Conf	Social Studies (Ethics, Religion, Geography and History), Citizenship

31. ИБУИНВУ:	-	-		a), b) C - NConf	a), b) Personal, social and Health education, citizenship;
a) Англи				c) Religious and moral education - CE predominantly Conf	c) Personal and Social Development, Citizenship;
b) Уэльс				- Christian	d) Personal development +mutual understanding, Personal and social education
c) Шотланд				d) C - Conf	
d) Умард Ирланд					

Улс орон бүрийн ёс суртахуун /ёс зүй/ ба зан суртахууны боловсролын сургалт нь ёс суртахууны ухамсрыг дээшлүүлэх, сурагчдад иргэн бүр мэдэж байвал зохих улс төрийн тогтолцоо, эдийн засаг, нийгмийн асуудлуудын тухай мэдлэг, ойлголтыг өгөх зорилготой байдаг. Холбооны Бүгд Найрамдах Герман Улс, Итали, Франц, Бельги, Финланд, Норвег, Эстони зэрэг Европын зарим улсын ерөнхий боловсролын сургуульд ёс суртахууны болон иргэний боловсролын хичээлийг хэрхэн явуулж буй талаар товч дурдвал дараах байдалтай байна.

ХБНГУ: Дунд болон их сургуулиудын Иргэний боловсролын хичээлийн үндсэн зарчмыг 1950 оны 6 дугаар сарын 15-нд Боловсролын Ландер сайд нарын хуралдаанаас тогтоосон байна. Тэр нь: “Иргэний боловсрол нь сурагчдын ёс суртахууны ба нийгмийн хариуцлагатай гишүүний үйл үйлдлийн ухамсрыг төрүүлэх ёстой” гэжээ.

ИТАЛИ: Боловсролын яамнаас эрхлэн хэвлүүлсэн бага сургуулийн хичээлийн хөтөлбөрт иргэний боловсрол хичээлээр “хүүхдэд ерөнхий ёс суртахуун, шашны болон нийгмийн сургалтыг олгоход” чиглэнэ гэжээ. Мөн “шашны хичээлээр хүүхдэд ёс суртахуун, иргэний болон нийгмийн зан үйлдлийн, бас гэр орон, сургууль ба нийгэмдээ эрүүл ахуйтай байх үндсэн зан чанарыг бүрэлдүүлнэ. Мөн хүүхдэд хувийн хариуцлага ба бүлгийн гишүүн гэх ухамсрыг төрүүлнэ” гэсэн байна. Харин бусад дээд ангийн сурагчдын иргэний боловсролын хичээлийн тухайд, “Эх орноо хайрлах сэтгэл нь гэр бүлээ хайрлах төрөлх сэтгэлээс үүдэн хөгжсөн байх, үндэстний үнэт зүйлсийн тухай ухамсар нь олон улсын өв тэгш ойлголттой уялдсан байх ёстой” гэжээ.

ФРАНЦ: Тус улсын Боловсролын яамнаас 1923 онд хэвлүүлсэн суурь боловсролын хичээлийн хуваарьт “ёс суртахууны боловсрол нь хүүхдийг сэтгэл хөдлөл, оюун ухаан ба итгэл үнэмшлийн тэнцвэртэй хөгжил бүхий хүн болж, өсөж хүмүүжихэд туслах ёстойг”, мөн “ёс суртахууны сургаал зааварчилгаа нь хүүхдэд зөвхөн нэг ёс суртахууны сэтгэлгээг төрүүлээд зогсохгүй бас энэхүү оюун санааг өдөр тутмын амьдралдаа хэрэгжүүлэхэд хөтлөн жолоодох ёстой” хэмээн өгүүлсэн байна.

Францын бага сургуулиудад “civique et morale” хэмээх боловсролын хичээлийг дараах байдлаар заадаг байна. Үүнд:

1 дүгээр анги - Ихэвчлэн багш нарынхаа ярих үлгэрүүд (Жан Лафонтен болон Ганс Христиан Андерсоны үлгэрүүд) ба агуу хүмүүсийн намтрыг сонсох.

2-3 дугаар ангид - Ярилцлага болон ном зохиол унших арга хэлбэрээр сайн зан үйлд суралцахад нь хүүхдүүдийг дасал болгох. Гуравдугаар ангид хоёрдугаар ангид үздэгтэй ижил сэдвүүдийг илүү гүнзгийрүүлэн судална.

4-5 дугаар ангид - Хувь хүмүүсийн үйл хэрэг болон нийгмийн ёс суртахууны талаар тэвчээр, хүндэтгэл, эелдэг зан, эр зориг, өгөөмөр зан зэрэгтэй уялдуулсан өгүүлэг зохиол сонсох, эсхүл ярилцах.

Мөн хүүхдэд хөдөлмөрийн үнэ цэнийн тухай ойлголт, бусадтай хамтран ажиллах сайхан сэтгэл, амлалтаа биелүүлэх чанар, бусдыг ойлгох, гэр бүл болон улс нийгэмдээ хүлээх үүргээ ухамсарлах зэргийг сургах.

5 дугаар ангид - 4 дүгээр ангийнхтай адил сэдвээр боловч илүү гүнзгий судална.

6-8 дугаар ангид - Хүүхдийн ухамсарт хүнийг хүндэтгэх сэтгэл төрүүлэх, зөв зан чанарыг бүрэлдүүлэх, хувийн болон гэр бүл, улс нийгэмдээ хүлээх үүрэг хариуцлагыг ойлгуулах, эх оронч, үнэнч шударга, харилцан туслалцах, хөдөлмөрийг хүндэтгэх, Засгийн газрын бүтэц, үйл ажиллагаа, гэрээ ба өдөр тутмын амьдрал дахь хөдөлмөрийн хуулийн тухай үндсэн мэдлэг, эрх зүй, захиргааны болон шүүхийн тогтолцоо, иргэний эрх ба үүрэг, олон улсын ойлголт зэргийн тухай суурь анхдагч мэдлэгийг олгоно.

БЕЛЬГИ: Бельгийн дунд сургуульд (дунд боловсролын 3-4 дүгээр ангиудад, 14-15 насанд) “иргэншил ба эх оронч үзэл”-ийг дараах сэдвүүдийн хүрээнд заадаг байна. Үүнд:

- Иргэний эрх: ардчилсан болон парламентын тогтолцооны давуу тал. Бельгийн Үндсэн хуулиар баталгаажуулсан үндсэн эрх, эрх чөлөөний тухай;
- Иргэний үүрэг: сонгуульд оролцох, хуулийг сахин биелүүлэх, цэргийн алба хаах, татвар төлөх, шүүхэд гэрчийн мэдүүлэг өгөх;
- Эх оронч үзэл: эх орны нэр хүнд ба өв уламжлал, буруу эх оронч үзлийн аюул;
- Олон улсын тухай ойлголт: хүн төрөлхтний ахан дүүсийн ёсон, Европын улс орнуудын Иргэний боловсрол олгох арга хэлбэр зэрэг болно.

Нэлээдгүй улс оронд эдгээр хичээлд зориулсан тус тусын сурах бичгүүдийг хэрэглэхээс гадна аудио бичлэг, слайд, кино, радиогийн нэвтрүүлэг, телевиз гэх зэрэг туслах хэрэгсэл, сургалтын материалуудыг ашигладаг байна.⁵³

⁵³Moral education other countries- http://www.mext.go.jp/b_menu/hakusho/html/hpae196501/hpae196501_2_032.html

ФИНЛАНД: Ерөнхий боловсролын асуудал эрхэлсэн Боловсролын үндэсний зөвлөлөөс үндэсний хэмжээнд мөрдөх үндсэн сургалтын хөтөлбөрийг боловсруулдаг ба энэхүү хөтөлбөрт хичээлийн сэдвүүдийн ерөнхий агуулга болон зорилтуудыг тусгасан байдаг. Үндсэн сургалтын хөтөлбөрийн дагуу муж бүр сургалтын хөтөлбөрөө боловсруулна, мужийн сургалтын хөтөлбөрт нийцүүлэн сургууль бүр сургалтын хөтөлбөрөө боловсруулж мөрддөг.

Суурь боловсролын тухай хуулийн 11 дүгээр зүйлд Боловсролын агуулгыг дараах байдлаар томъёолсон байна.⁵⁴

Ерөнхий боловсролын сургалтын хөтөлбөр нь 14-р зүйлд заасны дагуу батлагдсан байх ба, үүнд дараах гол хичээлүүд багтана: эх хэл, уран зохиол, хоёр дахь (фин/швед) эх хэл, гадаад хэл, хүрээлэн буй орчны судалгаа, эрүүл мэндийн боловсрол, шашны боловсрол болон ёс зүй, түүх, нийгмийн ухаан, математик, физик, хими, биологи, газар зүй, биеийн тамир, хөгжим, дүрслэх урлаг, гар урлал мөн өрхийн эдийн засаг зэрэг хичээлүүд.

Дээрх хуулийн зохицуулалтын дагуу Засгийн газраас нийтлэг сэдвийн хүрээнд тухайн жилийн 7 хоногт үзэх хичээл, цагийн хуваарийг баталдаг. Энэ хуваарь нь жишиг хуваарь бөгөөд Үндэсний сургалтын хөтөлбөрт нийцүүлэн муж болон сургуулиуд хичээл, цагийн хуваариа өөрсдөө батлах эрхтэй байдаг.

Хүснэгт 2. Бага, дунд ангид судлах хичээлийн цаг⁵⁵ (7 хоногт үзэх хичээлийн цаг)

ХИЧЭЭЛИЙН НЭР	АНГИ									Нийт цаг
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Эх хэл, уран зохиол	14			18			10			42
Гадаад хэл				9			7			16
2 дахь албан ёсны хэл						2	4			6
Математик	6			15			11			32
Байгаль орчин	4			10						
Биологи, газар зүй							7			
Физик, хими							7			
Эрүүл мэнд							3			
Байгаль орчин, байгалийн судалгаа				14			17			31
Шашин, ёс зүй	2			5			3			10
Түүх, нийгэм				5			7			12
Хөгжим	2			4			2			8
Дүрслэх урлаг	2			5			2			9
Гар урлал	4			5			2			11
Биеийн тамир	4			9			7			20
Өрхийн эдийн засаг							3			3
Урлаг болон сонгон судлах хичээл сонгоход				6			5			11

⁵⁴Финландын Суурь боловсролын тухай хууль <https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1998/en19980628.pdf>

⁵⁵Засгийн газрын тогтоол, 2012.06.28 http://www.oph.fi/download/179422_distribution_of_lesson_hours_in_basic_education_2012.pdf

Урлаг болон сонгон судалсан хичээлд нийтдээ			62
Зөвлөгөө өгөх		2	2
Нэмэлт сэдэв		9	9
Нэмэлтээр гадаад хэл		12	12
Нэмэлтээр 2 дахь эх хэл		4	4
Нийт хамгийн багадаа судалбал зохих цаг			222

НОРВЕГ: нь ерөнхий стандартад суурилсан сургуулийн нэг тогтолцоотой. Засгийн газрын тогтоосон сургалтын стандартыг хянахын тулд улсын сургалтын хөтөлбөрийг боловсруулан, мөрддөг байна. Заавал эзэмших боловсролын хөтөлбөрийн дагуу арван жилийн боловсрол эзэмших бөгөөд үүнд бага, бүрэн бус дунд, бүрэн дунд сургуулиуд багтана. Боловсролын байгууллагуудын үүрэг нь бүхий л хот, бүс нутагт хүүхэд, залуучууд, насанд хүрэгчдэд тохирох боловсролоор хангах явдал байна. Орон нутгийн засаг захиргаа нь бага болон дунд сургуулиудын үйл ажиллагааг хариуцдаг бол бүрэн дунд сургуулийн удирдлага, зохион байгуулалтыг бүс нутгийн түвшинд хариуцна. Норвегид ерөнхий боловсролыг үнэ төлбөргүй олгох ба үүнд бүрэн дунд боловсрол орно. Бие даасан хувийн сургуулиуд нь нэмэлт боловсрол олгодог.

Суурь боловсрол буюу 1-ээс 10-р анги нь үнэ төлбөргүй байна. Жилд 38 долоо хоног хичээллэдэг. Бага сургуульд долоо хоногт 20 цагийн хичээл судална. Математик - 4 цаг, норвег хэл - 6 цаг, байгалийн судлал - 1 цаг, англи хэл -1 цаг, зураг, хөдөлмөр, биеийн тамир, дуу хөгжим тус бүр - 1-2 цаг, шашин судлал- 2 цаг. Шашны хичээл нь Норвегийн сургуулиуд нь 250 жилийн өмнөөс сүм хийдийг даган байгуулагдаж байсантай холбоотой ба өдгөө библи судлах/ шашин судлах нь түүх судлахтай адил гэж тооцдог байна.

Норвегийн улсын ерөнхий боловсролын сургуулиуд дахь шашны боловсрол нь нэлээдгүй маргаан дагуулдаг. Тус улс нь Швед, Их Британийн адилаар бүх сурагчдад, тэдгээрийн шашин шүтлэгээс үл хамааран шашны судлалын хичээл ордог. Христийн шашин, шашин судлал ба ёс зүйн хичээл (KRLE) 1997 онд батлагдсанаасаа хойш нэлээдгүй шүүмжлэл дагуулж, улмаар хичээлийн агуулгад хэд хэдэн удаа өөрчлөлт оруулсан. 2006 онд Европын Хүний эрхийн шүүхээс KRLE нь христийн шашинд давуу байдал олгосон гэх шүүхийн шийдвэр гаргасан байна.⁵⁶

⁵⁶<http://religiongoingpublic.com/archive/2016/religious-education-in-norway-distance-and-unease>

Хүснэгт 3. Шашин судлал хичээлийн агуулга (1997 он)

Судлах зүйл	Анхан шат 1-4 түвшин	Анхан шат 5-7 түвшин	Дунд шат 8-10 түвшин
Библи судлах	Библийн үндсэн өгүүллэгүүд	Библийн өгүүллэгүүд	Библийн төрлүүд, Библи – ариун судар, библийн түүх
Христийн шашны түүх	Христийн шашны түүхээс	Христийн шашны үүссэн түүх: хөгжил, хүмүүс, соёлын илэрхийлэл	Христийн шашны орчин үеийн түүх: хөгжил, хүмүүс, соёлын илэрхийлэл
Христийн шашин орчин үед	Христийн шашинтны баярууд, шашны бэлгэдлүүд, өдөр тутмын амьдрал дахь шашин	Христийн итгэл үнэмшил ба ёс зүй	Христийн шашны урсгалууд, ижил болон ялгаатай талууд
Бусад шашин	Бусад шашнууд ба амьдралыг үзэх үзэл, түүх болон баяр наадмууд	Ислам, Жүүд, Хиндү, Буддын шашин, тэдгээрийн амьдралыг үзэх үзэл	Орчин үе ба шашин/ орчин цагийн шашин шүтлэг
Ёс зүй/ философи	Ёс зүйн талаарх ойлголт: миний ба чинийх, би ба бусад	Ёс зүйн талаарх ойлголт: үнэт зүйлс ба сонголтууд	Хүн төрөлхтөний философийн тайлбар, үнэт зүйл ба хэм хэмжээ

1.2. Ази, номхон далайн зарим улс орнуудын ёс суртахууны боловсрол олгож буй туршлага

ЯПОН: Ерөнхий боловсролын сургуулийн бага ангийн хичээлийн хөтөлбөрт япон хэл, нийгэм судлал, математик, шинжлэх ухаан, амьдрах орчин, хөгжим, зураг, гар урлал, биеийн тамир, гэрийн аж ахуй гэсэн хичээлүүд багтдаг. Мөн нэмэлтээр ёс суртахууны хичээл ордог.

Дунд ангийн хичээлийн хөтөлбөрт япон хэл, нийгэм судлал, математик, шинжлэх ухаан, хөгжим, зураг, биеийн тамир, үйлдвэрлэлийн урлаг, гэрийн аж ахуй, гадаад хэл, сонгон судлах хичээлүүд багтдаг. Мөн нэмэлтээр ёс суртахууны хичээл орно.⁵⁷

1890 онд Эзэн хаан Боловсролын тухай зарлиг гаргасан ба энэхүү зарлигаар зайлшгүй эзэмших шинэ боловсролын тогтолцооны өөрчлөлтөд Японы үнэт зүйлийг гол болгон баримтална гэж тунхагласан байна. Энэ нь үнэнч зүтгэл, ахмадын хүндлэл, гэр бүлийн гишүүд, хань ижил, анд нөхөдтэй тогтоосон харилцаа зэрэг ёс суртахууны чанаруудыг чухалчлахыг сануулсан зарлиг байсан юм.

Японы суурь боловсролын тухай хуулиар ёс суртахуун, ёс зүйн боловсролыг заавал эзэмшүүлэх албан боловсрол гэж заасан ба энэ нь Японы үндэсний өв, соёлтой салшгүй холбоотой юм.

⁵⁷<https://www.nuffic.nl/en/publications/find-a-publication/education-system-japan.pdf>

Ёс зүйн боловсрол нь тухайн сурагч Япон орны үнэт зүйлийг таньж ойлгох, улмаар өөрийн орны соёл, уламжлалыг хадгалах, үнэт зүйлээ өвлүүлэн авч явах иргэнийг төлөвшүүлэх зорилготой юм. Иймд ерөнхий боловсролын сургуульд ёс зүй, ёс суртахууны боловсрол олгоход маш их анхаардаг байна.

Ерөнхий боловсролын сургуульд ёс суртахууны хичээлийг дараах 4 төрлийн агуулгад тулгуурлан заадаг.⁵⁸

1. Өөрийнхөө тухай: Хүн бүр бие даасан байх, өөрсдийн хийж чадах зүйлээ хийх, хэм хэмжээтэй амьдрах;
2. Бусад хүмүүстэй харилцах харилцаа: Хүмүүстэй шударга харилцах, хүмүүстэй эелдэг харилцах;
3. Байгаль, эрхэм дээд зүйлтэй харилцах: Байгалийн гамшиг, байгаль, амьтны ач холбогдлыг мэдрэх;
4. Нийгэм болон бүлгүүдийн тухай: Олон нийтийн өмнө хүлээсэн үүргээ биелүүлэх, дүрэм журмаа дагах, амлалтаа биелүүлэх.

Хүснэгт 4. Бага болон дунд ангид судлах хичээлийн цаг⁵⁹

ХИЧЭЭЛИЙН ТӨРӨЛ	АНГИ								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Япон хэл	272	280	235	235	180	175	140	140	105
Нийгэм судлал	-	-	70	85	90	100	105	105	140
Тоо бодлого	114	155	150	150	150	150	-	-	-
Математик	-	-	-	-	-	-	140	105	140
Шинжлэх ухаан	-	-	70	90	95	95	105	140	140
Амьдрах орчин	102	105	-	-	-	-	-	-	-
Хөгжим	68	70	60	60	50	50	45	35	35
Зураг, гар урлал	68	70	60	60	50	50	-	-	-
Өрхийн эдийн засаг	-	-	-	-	60	55	-	-	-
Биеийн тамир	90	90	90	90	90	90	-	-	-
Уран зураг	-	-	-	-	-	-	45	35	35
Эрүүл мэнд, биеийн тамир	-	-	-	-	-	-	105	105	105
Үйлдвэрлэлийн урлаг, гэрийн урлаг	-	-	-	-	-	-	70	70	35
Гадаад хэл	-	-	-	-	-	-	140	140	140
Ёс суртахуун	34	35	35	35	35	35	35	35	35
Дүгнэлт хичээл	-	-	105	105	110	110	50	70	70
Сонгон судлах хичээл	34	35	35	35	35	35	35	35	35
НИЙТ /ЖИЛД/	782	840	910	945	945	945	1015	1015	1015

ШИНЭ ЗЕЛАНД: Тус улс нь боловсролын салбартаа ихээхэн анхаарал хандуулан ач холбогдол өгдөг ба нэг сурагчид ногдох зардлын хэмжээгээр ЭЗХАХБ-ын дунджаас доогуур байгаа ч боловсролын салбарт зарцуулж буй төсвийн зарцуулалтын (13,2%) хэмжээгээр дэлхийд дээгүүр байр эзэлдэг.⁶⁰

⁵⁸Moral education in Japan <https://www.nier.go.jp/English/educationjapan/pdf/201303MED.pdf>

⁵⁹Moral education in Japan <https://www.nier.go.jp/English/educationjapan/pdf/201303MED.pdf>

⁶⁰<https://data.oecd.org/eduresource/public-spending-on-education.htm>

Шинэ Зеланд нь 6-16 насны бүх хүүхдэд заавал эзэмших суурь боловсрол олгох ч ихэнх хүүхдүүд 5 наснаас сургуульд хамрагддаг байна. 5-19 насанд олгох боловсролыг үнэ төлбөргүй олгоно. Сургуулиуд нь улсын, шашны болон хувийн гэсэн 3 төрөлтэй. Улсын сургуулиуд нь үнэ төлбөргүй байх ба хүүхдүүд харьяаллын дагуу хамгийн ойр байрлах сургуульд хамрагдана. Энэ төрлийн сургууль нь үнэ төлбөргүй байх боловч сурах бичиг, дүрэмт хувцас, сургуулийн хэрэглэл зэргийг сурагчийн эцэг, эх хариуцна. Шашны сургалттай улсын сургууль (гол төлөв Католик сургууль) нь үнэ төлбөргүй байх, дээрхтэй адил зарим зардлыг сурагчийн эцэг, эх хариуцна. Хувийн сургуулиуд нь шашны боловсрол, гүнзгийрүүлсэн сургалт зэргийг олгож болно.

Бага боловсролыг 5-аас дээш насны хүүхдэд олгож болох ч заавал эзэмших боловсролыг 6-16 насанд олгоно. Сургалтын үндэсний хөтөлбөр 1-10-р ангийг багтаах ба 1-8 анги нь бага боловсрол, 9-10 анги нь бага дунд боловсрол 11-13-р анги нь бүрэн дунд боловсрол олгоно. 11-13-р анги нь заавал эзэмших боловсролд хамаарахгүй боловч дээд боловсрол эзэмшихэд зайлшгүй шаардлагатай. Гадаад хэлийг 1-р ангиас эхлэн заана. (Common European Framework for Languages, Global Scale Level A1: Basic User; Council of Europe, 2001)

Сургалтын үндэсний хөтөлбөрийн хүрээнд дараах хичээлийг судална:

- англи хэл; урлаг; эрүүл мэнд ба биеийн тамир; гадаад хэл; математик; шинжлэх ухаан; нийгмийн ухаан; технологи.

БНСУ: Бага сургуулийн сургалтын хөтөлбөрт үндсэн хичээлүүд болох ёс зүй/ёс суртахуун⁶¹, эх хэл, гадаад хэл, математик, шинжлэх ухаан, нийгмийн ухаан, биеийн тамир, дуу хөгжим болон урлагийн хичээлүүд ордог байна. Жилд 34 гаруй долоо хоногийн хичээл орох бөгөөд, бага ангийн 1-2 дугаар ангид 850 цаг, 3-4 дүгээр ангид 986 цаг, 5-6 дугаар ангид 1088 цагийн хичээл тус тус үздэг байна.

Сургалтын хөтөлбөрийг боловсролын нийгэмд гарч буй өөрчлөлтүүдтэй уялдан гарсан хэрэгцээ, шаардлага, шинээр гарч ирж буй мэдлэгийн салбар зэрэгтэй уялдуулан шинэчлэн боловсруулах бөгөөд БНСУ-ын хувьд сургалтын хөтөлбөрөө нийт 7 удаа шинэчилсэн байна. 7 дугаар буюу хамгийн сүүлийн шинэчлэлийг 1997 оны 12 дугаар сарын 31-ний өдөр баталсан бөгөөд бага, дунд сургуульд 2000 оноос нэвтрүүлж эхэлсэн байна. Тус хөтөлбөрийг даяаршил болон мэдээлэлд суурилсан нийгмийн шаардлагад нийцүүлэхийг зорьсон ба уламжлалт сургалтын арга барил буюу мэдлэг, мэдээллийг “халбагадаж” олгодгоос бие даан суралцах, сурагч тус бүрийн хэрэгцээ, шаардлагад тохирсон хэлбэрийг нэвтрүүлэх, өргөжүүлэх, хичээлийн ачааллыг бууруулах тал дээр анхаарсан байна.

⁶¹ethics/moral education

Шинэ хөтөлбөрийн хүрээнд бага сургуулийн 1 дүгээр ангиас ахлах сургуулийн 1 дүгээр анги (1-10-р анги)-н үндсэн хөтөлбөрөөр хичээллэх бол ахлах сургуулийн 2-3 дугаар анги (11-12-р анги)-д сурагчид өөрсдийн ирээдүйн зорилго, зорилтод нийцүүлэн сурах хичээлүүдээ сонгон суралцах юм.

Хүснэгт 5. Ерөнхий боловсролын сургуулийн хичээлийн жилд үзэх хичээлийн цаг

Хичээл		Бага сургууль						Дунд сургууль			Ахлах сургууль			
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
Сургалтын хөтөлбөр	Эх хэл Урлаг	Эх хэл Урлаг	Эх хэл Урлаг	238	204	204	204	170	136	136	136	Сонгон судлах хичээл		
	Ёс зүй	210	238	34	34	34	34	68	68	34	34			
	Нийгмийн ухаан	Математик 120	Математик 136	102	102	102	102	102	102	136	170 (Түүх 68)			
	Математик			Ёс зүй 60	Ёс зүй 68	136	136	136	136	136	136			102
	Шинжлэх ухаан	102	120			102	102	102	136	136	102			
	Практик сургалт	Ухаалаг амьдрал 90	Ухаалаг амьдрал 102	-	-	68	68	Техникийн боловсрол/ Хөдөлмөр-гэр ахуй						
				68	102	102	102							
	Биеийн тамир	Хөгжилтэй амьдрал 180	Хөгжилтэй амьдрал 204	102	102	102	102	102	102	68	68			
	Дуу хөгжим			68	68	68	68	68	34	34	34			
Урлаг	Бид 1-р анги 80		68	68	68	68	34	34	68	34				
Гадаад хэл (Англи)			34	34	68	68	102	102	136	136				
Бие даан суралцах		60	68	68	68	68	68	136	136	136	204			
Тусгай арга хэмжээ		30	34	34	68	68	68	68	68	68	68	8 нэгж		
Жилд үзэх хичээл (Цаг)		830	850	986	986	1,088	1,088	1,156	1,156	1,156	1,156	144 нэгж		

Ёс зүй/ёс суртахууны ухагдахуун нь 1950-иад онд анх сургалтын хөтөлбөрт туссан бөгөөд цаг үе, нийгмийн нөхцөл байдал, хэрэгцээ шаардлагатай уялдан хэд хэдэн удаа өөрчлөгдсөн байна.

БНСУ-ын анхны бие даан баталсан Сургуулийн хөтөлбөрт (1955-1963) ёс зүйн боловсрол нь нийгмийн ухааны хичээлийн агуулгад багтаж байсан. Ёс зүйн хичээлийг Боловсролын яамнаас батлагдсан журмын дагуу зааж эхэлсэн бөгөөд ёс зүйн боловсрол нь иргэний боловсролд чиглэж байсан (АНУ-ын “ардчилсан иргэний боловсрол” дээр суурилсан).

- 1973 онд ёс суртахууны хичээл нь сургалтын хөтөлбөрт бие даасан хичээл болж орсон бөгөөд улмаар 1974 онд ахлах сургуульд ёс суртахууны хичээлээр үндэсний ёс зүйг⁶² судалж эхэлсэн. Тухайн үед ёс зүйн хичээл социализмын нөлөөг эсэргүүцэх, эдийн засгийг сэргээх, үндэсний уламжлалыг сэргээхэд чиглэгдэж байсан.

⁶²national ethics

- 1973-1982 онд ёс зүйн хичээл бага, дунд сургууль болон дээд сургуульд гэсэн гурван үндсэн чиглэлээр орох болсон.
- 1982-1988 онд уг хичээл заах арга бүрэн шинэчлэгдсэн бөгөөд хэлэлцүүлэг хэлбэрээр хичээл заагдах болсон.
- 1989-1994 онд амьдралын ардчилсан байдал илүү тусгагдах болсон.
- 1995-1999 онд хүнлэг байдал, итгэл үнэмшил, ёс зүйн хүмүүжлийн үндсэн төлөвшил олгогдоход чиглэсэн. Энэ үеэс хоёр Солонгос нэгдэл ба Солонгос улс нэгдсэний дараа гэсэн хоёр үеийн амьдралын зорилгыг тусгайлан заах болсон, мөн “national identity” (үндэсний ондоошил/үндэстний ижилсэл/амин чанар)-ын томъёоллыг тусгасан.
- 2000 оноос буюу одоо мөрдөгдөж буй 7 дугаар сургалтын хөтөлбөрт “ethnic identity” (үндэс угсаа) гэх ойлголт их орсон байна. 7-10-р ангийн ёс зүйн хичээлийн сурах бичиг нь 1) хувийн амьдрал, 2) гэр бүл, хөрш, сургууль дахь амьдрал, 3) нийгмийн амьдрал, 4) үндэсний болон хамт олны амьдрал⁶³ гэх 4 хэсгээс бүрдэж байна. Эдгээрт “national identity” гэж тусгайлан томъёолоогүй ч 8, 10-р ангийн сурах бичгийн 4 дахь хэсэг буюу “үндэсний болон хамт олны амьдрал”-д дээрх ойлголтыг тусгасан байна. Тухайлбал, 8-р ангийн ёс зүйн сурах бичгийн “үндэсний болон хамт олны амьдрал” хэсэг 4 бүлгээс бүрдэж байна. Үүнд:
 1. Солонгосын үндэсний хөгжил ба соёлыг эзэмшихүй (*Korean national development and cultural fluency*);
 2. Төрийн болон үндэсний хөгжлийн ач холбогдол (*The importance of the state and national development*);
 3. Төр, улс үндэстнийг зөв хайрлах (*Correct love of the state and nation*);
 4. Нэгдэл ба Хойд болон Өмнөд Солонгосыг нэгтгэх хүч чармайлт (*Unification and strong will for the reunification of the North and South (Korea)*).

7 дахь сургалтын хөтөлбөрт орсон ёс зүйн хичээлийг ерөнхийд нь үзвэл Солонгос үндэс угсаа, хоёр Солонгосын нэгдэл болон даяаршил гэсэн 3 асуудлыг хөндсөн байна. Хэдийгээр эдгээр асуудлууд нь өмнөх сургалтын хөтөлбөрүүдэд багтаж ирсэн хэдий ч шинэ хөтөлбөрт дээрх асуудлуудад харьцангуй их ач холбогдол өгсөн байна.

⁶³national and community life

Хүснэгт 6. Ёс зүйн хичээлийн агуулга

Хичээлийн ерөнхий агуулга	3-р анги	4-р анги	5-р анги	6-р анги	7-р анги	8-р анги	9-р анги	10-р анги
"Би" ёс суртахууны субъект болох нь	"Ёс суртахуун"-ыг хэрхэн судлах вэ Миний үнэ цэнэтэй амьдрал	Шударга амьдрал Бие даасан амьдрал	Сэтгэл хөдлөлийн менежмент Амьдралын тусгалууд	Бардамнал ба өөрийгөө хөгжүүлэх Өөрийнхөө зан авирт хариуцлага хүлээх Зоригтой үйлдэл	(Хүн ба ёс суртахуун) Ёс суртахууны ойлголт Ёс суртахууны асуулт, асуудлууд Ёс суртахууны үйлдэл	(Ажиллах, сурах) Ажиллах, зугаацах Сурах, ирээдүйн төлөвлөгөө Төлөвлөгөө ба амжилт	(Амьдралын зорилго) Өөрийгөө танин мэдэх Аз жаргалтай амьдрал	(Хүн ба эрх чөлөө) Эрх чөлөө ба өөрийгөө жолоодох Ёс суртахууны үнэлээний процесс
Өөр хоорондоо болон нийгмийн харилцаа	Гэр бүлээ хайрлах, биеэ зөв авч явах Талархлаа илэрхийлэх Нөхөрлөл ба найз нөхөдтэйгээ биеэ зөв авч	Амлалдаа эзэн болох Олон нийтийн ёс зүй Интернэт ёс зүй	Хөршүүдтэйгээ, зөв сайн харьцах Бие биедээ туслах Харилцан ярилцах болон зөрчлийг шийдвэрлэх Компьютер тоглоомонд донтохоос сэргийлэх	Хууль, дүрэм журам сахих Ажиллалт Зөв, шударга үйл Бусдад санаа тавьж, ойлголцох	(Хүмүүжил ба ёс суртахуун) Гэр бүл болон ёс суртахуун Найз болон нөхөрлөлийн утга учир, үнэ цэнэ Хөршүүддээ санаа тавих, халамжлах Кибер орчин дахь ёс суртахуун	(Өсвөр үеийнхэн ба ёс суртахуун) Өсвөр үеийнхэн, хүн чанар алдагдах асуудал Асуудлыг энхийн замаар шийдвэрлэх, хүчирхийллээс урьдчилан сэргийлэх өөр хүйтэнтэй нөхөрлөх	(Хүний нэр төр, хүний эрх) Хүний нэр төр ба цөөнхийн эрхийг хамгаалах Жендэрийн эрх тэгш байдлыг ёс суртахууны ойлголт	(Нийгмийн шударга ёс ба ёс зүй) Нийгмийн институци ба ёс зүй Нийгмийн асуудлууд

Улс, үндэстэн болон дэлхийн хамтын нийгэмлэг	Улс үндэстний бэлгэ тэмдэг ба улсаа хайрлахуй	Улс болон үндэс угсаагаар бахархах	Хойд Солонгос дахь амьдрал болон иргэдийг ойлгох	Ул тэвчих байдал ба тэвчээр Нэгдлийн алсын хараа	Миний амьдрал ба эх орон Улсын алсын хараа	(Нэгдэл ба үндэстэн угсаатны нэгдлийн ёс зүй)	(Дэлхийн энх тайван ба хүн төрөлхтнийг хайрлах)	Улс, үндэстний ёс зүй Улс ба ёс зүй
	Үндэстний хоёр хуваагдсаны шалтгаан	Хоёр улс нэгдэх шаардлага	Гадаадад амьдарч буй Солонгос иргэдийг ойлгох	Тайван дэлхий	Улс болон өөрийгөө хөгжүүлэх	Нэгдэх хэрэгцээ, шаардлага Хойд Солонгосын иргэд ба үндэстэн нэгтгээ хайрлах	Бусад соёл, ёс заншлыг ойлгож, хүндэтгэх Дэлхийн энх тайван ба хүн төрөлхтнийг хайрлахыг үйл хэрэг болгохуй	Үндэс угсаа ба ёс зүй
Байгаль, хүрээлэн буй орчинтой харьцах харьцаа	Хүний амьдралын үнэ цэнэ	Байгаль орчин ба байгаль орчныг хадгалж, хамгаалах	Жинхэнэ гоо үзэсгэлэн	Хайр ба нигүүсэл	(Байгаль орчин ба ёс суртахуун)	(Соёл ба ёс суртахуун)	(Амьдрал ба шашин)	(Төгс амьдрал)
					Байгаль орчин ба хүний амьдрал	Жинхэнэ гоо үзэсгэлэн	Амьдралын хязгаар	Энх тайван амьдралыг эрэлхийлэх
					Байгаль орчинд ээлтэй амьдрах	Урлаг ба ёс суртахуун	Шашин ба ёс суртахуун	Төгс хүн ба төгс нийгэм
						Шинжлэх ухаан ба ёс суртахуун		

ЭНЭТХЭГ: нь ёс суртахуун, ёс зүй зэрэг дотоод сэтгэлийн боловсролын асар их уламжлал, соёлтой орон юм. Эртний Энэтхэгийн дотоод сэтгэлийн боловсрол нь буддын шашин, соёлтой салшгүй холбоотой бөгөөд боловсрол мэдлэгийн үндэс нь “мэдлэг” гэх утгатай Вед шастирт оршдог байжээ. Аливаа хүн эрдэм, боловсролд суралцахын өмнө Брахмачарья буюу “биеэ авч явах ёс, хүний ёсны эрдэмд суралцахын тулд эхлээд 4 ведийг судалдаг байсан байна.

Эдгээр 4 вед нь эртний Энэтхэгийн боловсролын тогтолцооны үндэс байсан ба хүний ёс суртахуун, амьдралын утга учир, зөв амьдрах ёс, сайн муу, зөв буруу зэргийг ухааруулж сургадаг сургаал юм. Эрт цагийн багш нарын эрхэм зорилго нь ч шавь нартаа Вед шастир болон туульсын зохиолуудаар дамжуулан ёс зүй ба ёс суртахууны үнэлэмжийг бүтээж, өвлүүлэн уламжлуулдаг байжээ. Ийнхүү уламжлалт ёсоор бол ёс суртахуун, ёс зүй, дотоод сэтгэлийн боловсролыг хүүхэд гэр бүл, соёлын ахуйгаасаа суралцаж олдог байсан нь орчин үеийн завгүй, хурдтай амьдралын дунд замхарч, уламжлал алдагдсан учраас ёс суртахууны үнэ цэнэ, үнэлэмжийн тухай асуудалд ихээхэн анхаарал хандуулж байна. Тухайлбал:

Энэтхэгийн Шарда Их Сургуулийн дэд профессор, доктор Урмила Ядавын “Ёс зүй, ёс суртахууны үнэлэмж ба Энэтхэгийн боловсролын тогтолцоо” сэдэвт эрдэм шинжилгээний өгүүлэлд⁶⁴ орчин үеийн Энэтхэгийн боловсролын тогтолцоо ба ёс суртахууны хүмүүжлийн нөхцөл байдлыг дүгнэхдээ: “Модернизаци, аж үйлдвэржилт, хотжилт, хувьчлал, даяаршил ба өрнөдийн соёлын нөлөөлөл зэрэг олон хувьсал өөрчлөлтөөс шалтгаалан Энэтхэгийн боловсролын систем дэх “ёс зүйн үнэлэмж”-ийг доройтуулсан олон зүйл асуудлууд гарах болжээ. Энэтхэгийн боловсролын систем бичиг үсэгт тайлагдсан хүмүүсийн хувь хэмжээг өсгөж байгаа нь сайшаалтай боловч улс нийгэмдээ жинхэнэ эрдэм боловсролтой хүмүүсийг төрүүлэх, улмаар төгс сайн иргэдийг боловсруулахад төдий л хангалтгүй байна. Энэ нь боловсролын эрхэм зорилго нь эх оронч сэтгэл, ёс зүйн үнэлэмжийг хайхралгүйгээр зөвхөн хэрхэн боловсролын зэрэг авах, мөнгө олох, ажил албандаа амжилт гаргахад л анхаарч байгаад оршиж байгаа юм” гэжээ.

Орчин үеийн Энэтхэгийн Боловсролын тухай хууль болон бусад холбогдох хууль эрх зүйн орчны хүрээнд судлан үзэхэд ёс зүй, дотоод сэтгэлийн боловсролыг олгох тухай тусгайлан зохицуулсан хууль, дүрэм, журам байхгүй хэдий ч боловсролын хөтөлбөрт тусгасан байдаг байна. Энэхүү боловсролын хөтөлбөр нь тав таван жилийн төлөвлөгөөнд хуваагдах ба Засгийн газраас ирэх таван жилийн зорилго, зорилт, сурлагын үр дүн, боловсрол сургалтын үйл ажиллагааны хөтөлбөр, зохион байгуулалтыг тодорхойлдог.

Тус улсын Засгийн газрын “12 дугаар төлөвлөгөө (2012-2017)-ний хөтөлбөр”-т⁶⁵ боловсролын хэд хэдэн асуудлыг шийдвэрлэхийг зорьсон байна. Жишээлэхэд: бичиг үсэггүй байдлыг бууруулах, сургууль завсардах

⁶⁴Ethical Moral values and Indian Education System, XVII Annual International Seminar Proceedings; January, 2016 http://www.internationalseminar.org/XVII_AIS/TS5A_PDF/7.Urmila%20Yadav.pdf

⁶⁵Twelfth Five Year Plan (2012-2017) http://planningcommission.gov.in/plans/planrel/12thplan/pdf/12fyp_vol3.pdf

хувь хэмжээг бууруулах, зарим муж улс дахь хичээлд хамрагдалтын байдлыг хянах системийг бий болгох, үнэт зүйлс (бүх нийтийн соёлын, оюун санааны, ёс суртахууны, эрүүл амьдрах хэв маяг, хүрээлэн буй орчны соёл зэргийг оролцуулаад) ба хувийн зан чанарын (бие даасан, эх оронч, энхтайванч, үндэстний эв нэгдэл, шударга, ертөнцийг үзэх үзлийг бүрэлдүүлэх, орчин үеийн шинжлэх ухаан ба нийгмийн амьдрал-практикийн хөгжлийн түвшинтэй хөл нийлүүлэх, өөрөө өөрийгөө хөгжүүлэх ба боловсруулах, бие даасан, хүсэл эрмэлзэл ба чадвартай байх, бүтээлч бөгөөд хариуцлагатай байх) системийг бий болгох, сургуулийн тоог ялангуяа орон нутагт нэмэгдүүлэх, алслагдсан бүс нутгийн багш нарыг орон сууцжуулах, багш нарын өрсөлдөх чадварыг сайжруулах, багш бэлтгэх сургалтын чанарыг өсгөх гэх мэт асуудлуудыг дурдаж болно.⁶⁶

Дээрх хөтөлбөрт тусгагдсанаар орчин үеийн Энэтхэгийн боловсролын системийн нэн тэргүүний зорилтуудын нэг нь суралцагсдын ёс суртахууны боловсрол байх бөгөөд үүний үндэс нь үндэстний оюун санааг хадгалах, үндэстний нэр хүндийн тухай боловсрол, оюун санаа ба ёс суртахуунлаг байдлыг суралцагчдад төлөвшүүлэн бүрэлдүүлэх байдаг бол Энэтхэгийн ёс суртахууны боловсролын зорилго нь соёл, оюун санаа, ёс суртахуун ба бүх нийтийн үнэт зүйлсийг өвлөн уламжилсан, өөрөө өөрийгөө ямагт боловсруулдаг, ёс суртахууны хувьд ямагт өсөж дэвшиж байдаг хувь хүн болохын төлөө бие, сэтгэл ба оюун санаагаа нэгтгэн хөгжүүлэх үндсэн дээр хүнийг бүх сайн сайхан талаар нь хөгжүүлэхэд оршдог байна.

12 дугаар төлөвлөгөөний хөтөлбөрийн хүрээнд сургуулийн бага ангиудад ёс суртахууны боловсролын үндсийг заахдаа Энхтайвны боловсролын хөтөлбөр (Peace program)-ийг боловсруулан өргөнөөр хэрэгжүүлж эхэлжээ. Энэ нь хүүхдэд амар амгалан, эв нэгдэлтэй байх зан чанарыг төлөвшүүлэх зорилготой хичээл бөгөөд хүчирхийллээс урьдчилан сэргийлэх, бусадтай эвсэг, найрсаг байх ухамсрыг суулгахад чиглэсэн хөтөлбөр юм.

Мөн Энхтайвны хөтөлбөрийн зэрэгцээгээр бага насны хүүхдийн хөгжлийн хөтөлбөр, сурагчдын төрөл бүрийн клуб ажиллуулдаг байна. Эдгээр клубууд нь Энэтхэг үндэстний үнэт зүйлс, соёлыг өвлөн хадгалах, эх оронч үзлийн боловсрол олгох, эх орноо хайрлах, түүний дэлхийд эзлэх байр суурь, үүрэг роль, ач холбогдлыг ойлгуулах зэрэгт асар их анхаардаг. Ёс суртахуун, ёс зүй, дотоод сэтгэлийн боловсрол олгох эдгээр арга хэлбэрүүдийн гол зорилго нь хувь хүнийг цогцоор нь төлөвшүүлэн хөгжүүлэх явдал юм. Энэхүү зорилгыг биелүүлэх үүднээс дэвшүүлж буй гол зорилтууд нь:

- Хувь хүний оюун ухаан, соёл ба ёс суртахууны хөгжлийн хэрэгцээнд нийцүүлэх;
- Сурагчдыг орчин үеийн соёл иргэншлийн орчинд ажиллаж амьдрах чадвартай болгон хөгжүүлэх тухайд иргэний боловсролыг олгох;
- Сайн иргэний боловсролын талаарх үе үеийн туршлагыг ашиглах;

⁶⁶Twelfth Five Year Plan (2012-2017) http://planningcommission.gov.in/plans/planrel/12thplan/pdf/12fyp_vol3.pdf

- Оюун санааны болон соёлын уламжлалын түүчээг баталгаажуулах;
- Нийгмийн ёс суртахуун, соёл, шинжлэх ухааны үнэ цэнийг өвлөж хөгжүүлэх;
- Хүн ардын дунд мэдлэгийг түгээн боловсрол, соёлын түвшнийг нь өсгөх.

Эдгээр зорилго, зорилтуудыг ханган биелүүлэхийн тулд боловсрол, танин мэдэхүй, хүмүүсийн ёс суртахууны төлөвшилийг дээшлүүлэх үйл ажиллагаанд багш нар өргөн цар хүрээтэй арга (ярилцлага, тоглоом наадам, урлагийн тоглолт, нийгмийн ажил, биеийн тамир ба бүтээлч ажил үйлс) хэлбэрүүд (хичээл, музей аж ахуйн нэгжүүд, үйлдвэрийн газрууд, клубүүдээр аялал экскурс зохион байгуулах) болон хэрэгслийг (ном сурах бичиг, туульс, үзүүлэн, компьютер, интернэт) ашигладаг байна.

Сүүлийн жилүүдэд Энэтхэгийн ёс суртахууны боловсролын системийн хөгжлийн үйл явцад дараах шинж чанарууд ажиглагдаж байна гэж Оросын судлаач дүгнэжээ⁶⁷. Үүнд: дотоод сэтгэл, бие хүний хөгжил, өөрийгөө хөгжүүлэх хүсэл эрмэлзэл, оюун санааны болон ёс суртахууны тогтмол өсөлт хөгжил, соёл, ёс суртахууны үнэт зүйлс болон уламжлалаас суралцах, иргэнийг төлөвшүүлэх, эрүүл амьдралын хэв маягийг бүрэлдүүлэх, экологийн сэтгэлгээний үндсийг бүрдүүлэх зэрэг болно.

Гэвч аливаа бусад боловсролын үйл ажиллагааны адилаар ёс суртахууны боловсролыг ямагт шинэчлэн сайжруулж, шинэ хөгжлийн хөтөлбөртэй боловсруулж, түүндээ улс орныхоо өнө эртний түүхэн уламжлалаар шалгагдсан баялаг онол, практик, өрсөлдөх чадвар зэргийг багтаан оруулж байх ёстой гэдэг асуудал тавигдсаар л байгаа аж.

БУТАН: Дэлхийд Аз жаргалын яамтай ганцхан улс байдаг нь Бутан юм. Бутан Улс хөгжлийн шалгуур үзүүлэлтийг ДНБ-ээр хэмждэггүй бөгөөд харин түүний оронд өөрсдийн боловсруулсан “нийт үндэстний аз жаргал” гэсэн үзүүлэлтийг шалгуур болгодог байна. Бутан Улс хүн амын тооллого явуулахдаа иргэн бүрээсээ “Та аз жаргалтай байна уу” гэсэн асуултыг асуудаг уламжлалтай. 2015 оны сүүлчээр уг санал асуулгыг явуулахад хүн амын 35 хувь нь “маш их аз жаргалтай”, 47.9 хувь нь “аз жаргалтай” харин 8.8 хувь нь “тийм ч аз жаргалтай биш” гэж хариулжээ.⁶⁸

Нийт үндэстний аз жаргал гэдэг ойлголт нь Бутаны дөрөвдүгээр эзэн хаан Жигмэд Сингэй Ванчүгийн боловсруулан дэвшүүлсэн нийгмийн байгууллын тухай үзэл юм. Ерөнхийдөө энэ өвөрмөц гүн ухаан нь хэрэглээний суурьтай дотоодын нийт бүтээгдэхүүнтэй адилгүй бөгөөд үндэстний аз жаргал нь хүн төрөлхтний материаллаг хэрэгцээ болон оюун санааны сайн сайхны хоорондох тэнцвэрийг хангагч бөгөөд үүнийг улс орны нийгэм, эдийн засгийн хөгжлийн амжилтын чухал нэгэн хэмжүүр индекс гэж үздэг байна.

⁶⁷Moral education in Russia and India: A Comparative Analysis, Medwell journals, 2016 <http://docsdrive.com/pdfs/medwelljournals/sscience/2016/3765-3769.pdf>

⁶⁸Gross National Happiness in Bhutan: A Living Example of an Alternative Approach to Progress <https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1003&context=sire>

Иймээс Засгийн газар нь ард түмнээ аз жаргалтай байлгахыг гол зорилгоо болгосон байдаг. Бутан Улсын Засгийн газраас Үндэсний аз жаргалын хөтөлбөрийг⁶⁹ боловсруулан хэрэгжүүлж эхэлсэн бөгөөд хөтөлбөрт дурдсанаар: XXI зуун бол хэт их технологийн дэвшил, даяаршил ба нөхөгдөх болоод нөхөгдөшгүй баялгийн тогтворгүй хэрэглээний эрин үе юм. Энэ бүх нийгэм-эдийн засаг, хүрээлэн буй орчин, улс төрийн асуудлуудын дунд хүмүүс боловсролыг амьдралын утга учрыг ухаарах, асуудлуудыг шийдвэрлэх арга замыг олох хэрэгсэл төдийгүй хувь хүний болон ард нийтийн эрэлт хэрэгцээний хоорондох гүүр болж, улмаар бүх нийтээрээ хөгжин дэвжих суурь болно гэж үзэх болжээ. Сүүлийн жилүүдэд дэлхий нийтийн боловсрол нийтийн сайн сайхан, хүн төрөлхтний хөгжил цэцэглэлтээс илүүтэй хувь хүний ололт амжилтыг хэрхэн олох тухай зах зээлийн хүчин зүйлсийг голчлон эрхэмлэж ирсэн билээ. Өнөөдрийн хүүхдүүд бол ирээдүйн иргэд тул өнөө бидний хүүхдэд олгож буй боловсролоос манай дэлхий ямар байх нь шалтгаална. Тиймээс эх дэлхийгээ хадгалан хамгаалахын тулд бид нэгэн дэлхийн үндэстэн болж нэгдэх хэрэгтэй юм. Ингэж гэмээ нь бид сая дэлхий нийтийн асуудлуудын шийдлийг олно. Энэ бүхэнд хүүхдийг ганц өөрийгөө боддог биш харин бусдын хүсэл, нийтийн асуудлыг шийдвэрлэхэд хамтрах чадвартай, баяр баясгалантай хүн болж өсгөхөд илүү анхаарсан, одоогийнхоос огт өөр боловсрол шаардлагатай байна. Энэ нь дан ганц боловсролын байгууллага, багш нарын анхаарах асуудал бус үүнд эцэг, эх болон олон талын оролцоо, хүсэл тэмүүлэл, үйл хэрэг чухал үүрэгтэй болохыг тодорхойлжээ.

Бутаны нийт хүн амын 80.97% нь бурханы шашинтнууд, 17.83% нь хиндү, 1.20% христийн шашинтнууд юм. Үүсгэн байгуулагдсан цагаасаа л Бутаны өвөрмөц соёл нь Бурхны шашин соёлын нөлөө бүхий хөгжиж ирсэн. Тийм учраас Бутаны соёл нь бурхны ном сургаалын зарчмуудад гүн бат суурилсан байдаг байна.⁷⁰

Үндэсний аз жаргалын индекс нь хүн амын материаллаг эд баялаг болон оюун санааны, эрүүл мэндийн тэнцвэртэй байдлыг хадгалж байдаг.

Хөтөлбөрийн хүрээнд 2009 оноос Бутаны Засгийн газар улсын сургуулийн сургалтын хөтөлбөрийг шинэчлэн боловсруулж, ирээдүйн Бутаны иргэдийг амьдралын утга учрыг ухааруулах, аз жаргалтай амьдралын талаар ойлголттой болгох, байгаль орчноо хамгаалах дадал хэвшлийг бий болгох, энэ дэлхийн бүх зүйл хоорондоо харилцан хамааралтай болохыг ойлгуулах зорилт тавьжээ.

Энэ ч үүднээс Бутан Улсын Боловсролын яамнаас “Бутаны боловсролын төлөвлөгөө”⁷¹ хэмээх 2014-2024 онд хэрэгжүүлэх боловсролын хөтөлбөр, бодлогын баримт бичгийг 2014 онд боловсруулан хэвлүүлжээ. Энэхүү бодлогын баримт бичгийг “аливаа улс орон агуу хүчирхэг байхын үндэс бол ард түмний бүтээлч байдал, зан суртахуун мөн бөгөөд энэ нь тэдний хүртэж буй боловсролын чанараас хамаарна” гэдэгт итгэдэг Дүжал Шива эзэн хааны лагшин мэндэлсний 60 насны ойд зориулсан байна.

⁶⁹https://issuu.com/trykpartner/docs/quality_of_school_education_in_bhut

⁷⁰<https://happinesssummit.world/gross-national-happiness-and-positive-education-in-bhutan/>

⁷¹<https://www.globalpartnership.org/content/bhutan-education-blueprint-2014-2024>

Тэрээр хэлэхдээ: “Улс, эх орноо удирдан жолоодоход чухал олон нэн зорилго, зорилтууд бий. Энэ бүхний нэн тэргүүнд миний бие боловсролыг эрхэмлэнэ. Боловсрол бол - нийгмийг тэгшитгэн тэнцвэржүүлэгч, өөрийгөө нээж таних нөхцөлийг бүрдүүлэгч - өөрөө өөрийнхөө бүх чадвар, боломжийг танин мэдэх хүчийг өгөгч мөн. Сайн боловсрол бидэнд өөртөө итгэх итгэлийг, зөв үнэлэлт дүгнэлтийг, сайн буяны сэтгэлийг, улмаар амгалан жаргаланг баттай олохын арга ухааны хайрлах юм. Сайн сургууль хүүхдэд арьс өнгөө, удам угсаа, нийгмийн гарлаас нь үл хамааран амжилтанд хүрэх шударга боломж, амьдралын ахиц дэвшлийн баталгааг олгох болно”⁷² гэжээ.

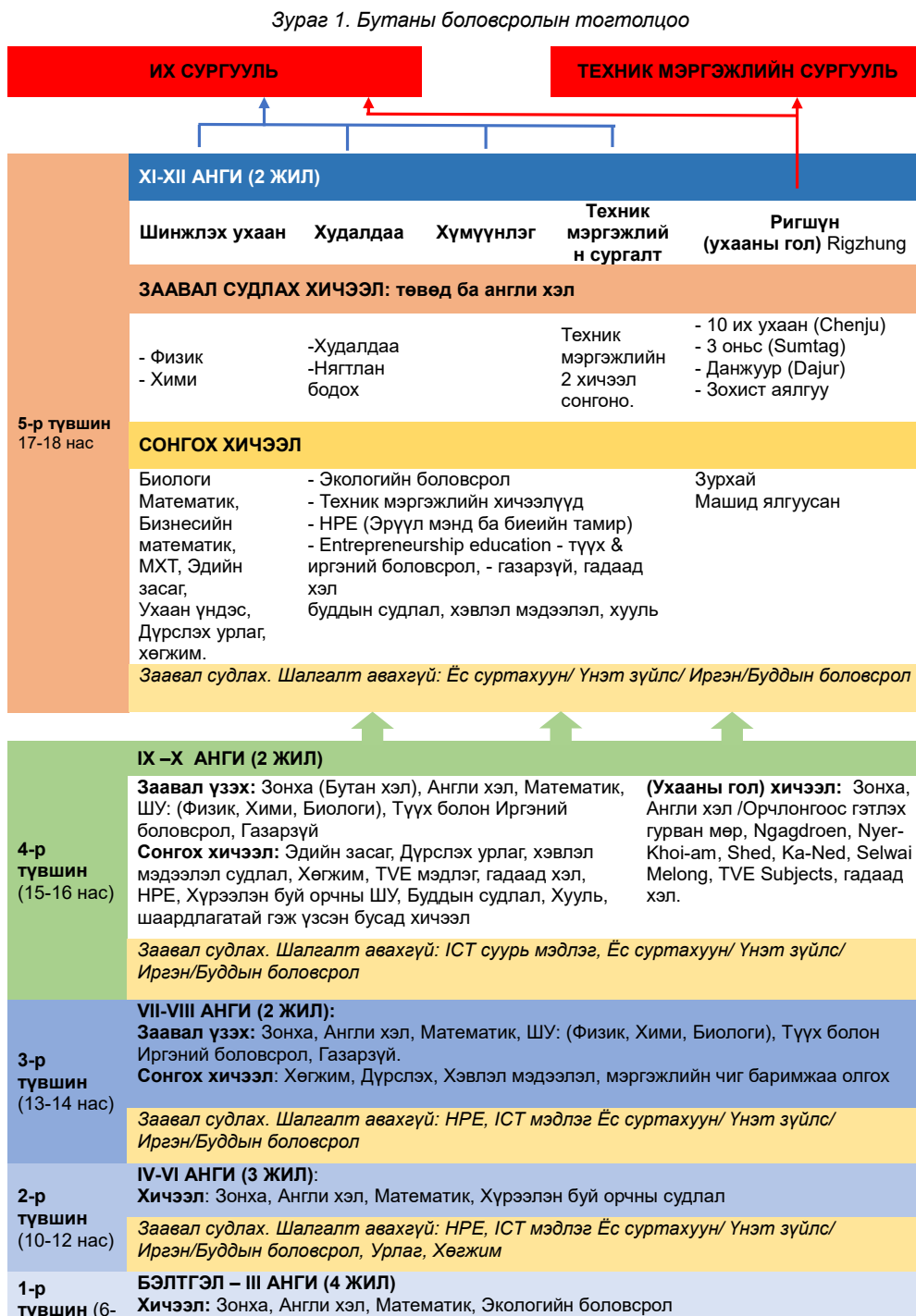
Бутаны боловсролын систем нь нэг жилийн бэлтгэл бүхий долоон жилийн суурь боловсрол (бэлтгэлээс VI анги), дөрвөн жилийн дунд боловсрол (VII-X анги), хоёр жилийн ахлах буюу бүрэн дунд боловсрол (XI-XII анги)-оос бүрдэнэ. Бутанд 6 настай элсэн ордог бэлтгэл ангиас X анги хүртэлх ерөнхий боловсрол үнэ төлбөргүй. Гэсэн хэдий ч бүрэн дунд сургууль төгссөний дараа дээд сургуульд суралцагсдыг авьяас чадвар, сурлага, улсын хүний нөөцийн эрэлт зэрэгт нийцүүлэн сонгож Засгийн газрын тэтгэлэгт хамруулна. 12 дугаар ангиа дүүргэсэн боловч Засгийн газрын тэтгэлэгт хамрагдаж чадаагүй сурагчид хувиараа төлбөрөө төлж дээд боловсролыг эзэмшинэ.

Төлөвлөгөө нь нийт 5 бүлэгтэй бөгөөд 2014-2024 он хүртэл боловсролын талаар баримтлах бодлого, хэрэгжүүлэх арга зам, хөтөлбөрийн үндэслэл, зорилго, зорилтууд, Бутаны боловсролын өнөөгийн нөхцөл байдал, тулгамдаж буй бэрхшээл, тэдгээрийг шийдвэрлэх арга замууд болон боловсролын системд нэвтрүүлэх өөрчлөлтүүд зэргийг маш тодорхой боловсруулсан байна. Энэхүү төлөвлөгөөнд оруулсан боловсролын системийн бага, дунд, ахлах ангиудын сургалтын хөтөлбөрийг харахад уламжлалт соёл, ёс суртахууны боловсролын хичээлүүдийг бүр бэлтгэл, бага ангиас нь төгсөх анги хүртэл нь шалгалт авахгүй боловч заавал судлах хичээл болгон оруулдаг байна.⁷³

⁷²Бутаны Эзэн хаан Жигмэд Хэсар Намжилванчүг. 2014 он.

⁷³<https://www.globalpartnership.org/content/bhutan-education-blueprint-2014-2024>

Зураг 1. Бутаны боловсролын тогтолцоо

СИНГАПУР: Сингапур Улс нь 1965 онд бүх нийтээр бага боловсрол, 1970-аад онд бүх нийтээр бүрэн бус дунд боловсролтой болсон байна.

Сингапур Улсын хувьд ёс зүй, ёс суртахуунтай холбоотой асуудлыг *Character and Citizenship Education (CCE)* буюу Зан суртахуун ба иргэний боловсролын хичээлээр судалдаг байна. Ерөнхий боловсролын сургуулийн сургалтын хөтөлбөрийн Зан суртахуун ба иргэний боловсролын хичээлийн зорилго, зорилтыг дараах байдлаар тодорхойлсон байна.

Зорилтын 1-4 нь хувь хүнийг төлөвшүүлэхэд чиглэсэн байна. Үүнд:

1. Хувь хүний сайн сайхан үр дүнд хүрэхийн тулд өөрийгөө ойлгуулах, өөрийгөө удирдах чадварыг эзэмшүүлэх;
2. Ёс суртахууны зарчмуудыг дээдэлсэн, шударга зарчмыг баримтлан хариуцлагатай шийдвэр гаргах;
3. Хүмүүсийн харилцан хүндэтгэл дээр суурилсан эерэг харилцааг бий болгоход нийгмийн ухамсар, харилцааны чадварыг ашиглах;
4. Уян хатан байж, сорилт бэрхшээлүүдийг боломж болгох чадвартай байх.

Зорилтын 5-8 нь 21-р зууны иргэнийг удирдлага болгон нийгмийн гишүүний хувьд соёлтой, идэвхтэй, хариуцлагатай оролцоо зэрэг иргэний харьяаллын шинж чанаруудыг төлөвшүүлэхэд чиглэгдэж байна. Үүнд:

5. Улс орондоо харьяалагдах, улс үндэстнээ байгуулахад оролцох, үндэсний ондоошил/үндэстний ижилсэл/амин чанарын (*national identity*) бахархал;
6. Сингапурын нийгэм-соёлын олон янз байдлыг ойлгон үнэлж, нийгмийн нэгдмэл байдал, эв нэгдлийг хөхиүлэн дэмжих, хамгаалах;
7. Бусдын төлөө санаа тавьж, нийгэм, улс үндэстнийхээ хөгжил дэвшилд идэвхтэй хувь нэмэр оруулах;
8. Олон нийт, үндэсний болон дэлхийн асуудлуудад хариуцлагатай, мэдээлэлтэй иргэний хувьд хариулах чадвартай байх.

Хүснэгт 7. Зан суртахуун ба ирээний боловсролын хичээлийн агуулга

Д/д	Иргэний боловсролын хичээлийн зорилго	Зорилго (Боловсролын шат тус бүрт)			Гол үнэт зүйл
		Бага	Дунд	Их сургуулиас өмнөх	
1	Хувь хүний сайн сайхан үр дүнд хуульчид тулд өөрийгөө ойлгуулах, өөрийгөө удирдах чадварыг эзэмшүүлэх;	Хөдөлмөрөөрөө бахархах Зөв дадал зуршил, урлагийн талаарх мэдлэг	Сурч боловсрох хариуцлагаа ухамсарлах Биеийн тамираар хичээллэх, урлагийн талаарх мэдлэг	Төгс тегелдрийг илэрхийлэхдээ зорилготой байх Эрүүл амьдралын хэв маягийг эрэлхийлэх, гоо зүйн мэдрэмж	Хариуцлага
2	Ёс суртахууны зарчмуудыг дээдэлсэн, шударга зарчмыг баримтлан хариуцлагатай шийдвэр гаргах;	Буруу, зөвийг ялгах чадвартай байх	Ёс суртахуунтай байх	Зөв гэсний төлөө тэмцэх ёс суртахууны зорилготой байх	Хариуцлага, шударга байдал
3	Хүмүүсийн харилцан хүндэтгэл дээр суурилсан эерэг харилцааг бий болгоход нийгмийн ухамсар, харилцааны чадварыг ашиглах;	Бусадтай хамтран ажиллах, хуваалцах, асран халамжлах чадвартай байх	Багаар ажиллаж, бусдад санаа тавих	Нийгмийн хариуцлагатай байж, янз бүрийн улс үндэстэн, соёлтой хамтран ажиллах чадвартай байх	Хүндлэл
4	Уян хатан байж, сорилт бэрхшээлүүдийг боломж болгох чадвартай байх;	Өөрийн хүч чадал, давуу талаа хөгжүүлэх	Өөрийн үр чадвар, чадалдаа итгэж, өөрчлөгдөж чаддаг байх	Саад бэрхшээлийг даван туулах чадвартай байх	Уян хатан байдал
5	Улс орондоо харьяалагдах, улс үндэстнээ байгуулахад оролцох, "national identity" (үндэсний ондоошил/үндэстний ижилсэл/амин чанар)-ын бахархал;	Улс орноо таньж мэдэх, хайрлах	Улс орондоо итгэх итгэл ба юу чухал болохыг ойлгох	Шинэлэг, аж ахуйч байх	Хариуцлага

6	Сингапурын нийгэм-соёлын олон янз байдлыг ойлгон үнэлж, нийгмийн нэгдмэл байдал, эв нэгдлийг хөхүүлэн дэмжих, хамгаалах;	Бусадтай хамтран ажиллах, хуваалцах, асран халамжлах чадвартай байх Өөртөө итгэлтэйгээр өөрийгөө илэрхийлэх, сэтгэж бодох	Багаар ажиллаж, бусдад санаа тавих Олон янзын үзэл бодлыг ойлгож, харилцах чадвартай байх	Нийгмийн хариуцлагатай байж, янз бүрийн улс үндэстэн, соёлтой хамтран ажиллах чадвартай байх Шүүмжлэлтэйгээр бодож, үнэмшилтэйгээр харилцах чадвартай байх	Хариуцлага, эв нэгдэл
7	Бусдын төлөө санаа тавьж, нийгэм, улс үндэстнийхээ хөгжил дэвшилд идэвхтэй хувь нэмэр оруулах;	Өөрийн хүч чадал, давуу талаа хөгжүүлэх Бусадтай хамтран ажиллах, хуваалцах, асран халамжлах чадвартай байх Юмс үзэгдлийг сонирхох	Өөрийн ур чадвар, чадалдаа итгэж, өөрчлөлтөд дасан зохицох чадвартай байх Багаар ажиллаж, бусдад санаа тавих	Саад бэрхшээлийг даван туулах чадвартай байх Нийгмийн хариуцлагатай байж, янз бүрийн улс үндэстэн, соёлтой хамтран ажиллах чадвартай байх	Хариуцлага, халамж
8	Олон нийт, үндэсний болон дэлхийн асуудлуудад хариуцлагатай хандаж, мэдээлэлтэй иргэний хувьд хариулах чадвартай байх.	Буруу, зөвийг ялгах чадвартай байх Өөртөө итгэлтэйгээр өөрийгөө илэрхийлэх, сэтгэж бодох Улс орноо таньж мэдэх, хайрлах	Бүтээлч сэтгэлгээтэй байх Ёс суртахуунтай байх Олон янзын үзэл бодлыг ойлгож, харилцах чадвартай байх	Шинэлэг, ажг ахуйч байх Зөв гэсний төлөө тэмцэх ёс суртахууны зоригтой байх Шүүмжлэлтэйгээр бодож, үнэмшилтэйгээр харилцах чадвартай байх	Хүндлэл, хариуцлага

ХОЁР. ЕРӨНХИЙ БОЛОВСРОЛЫН СУРГУУЛЬД ЁС СУРТАХУУНЫ БОЛОВСРОЛ ОЛГОХООР ХУУЛЬ, ХОЛБОГДОХ БОДЛОГЫН БАРИМТ БИЧИГТ ТУСГАСАН УЛС ОРНУУДЫН ТУРШЛАГА

2.1. ОРОСЫН ХОЛБООНЫ УЛС

21-р зууны эхээр Оросод улс төр, нийгэм, эдийн засгийн чухал өөрчлөлтүүд явагдсан нь нийгмийн ухамсрын түвшинд ихээхэн нөлөө үзүүлсэн. Өөрөөр хэлбэл, одоо Оросын нийгэм ёс суртахуун болон хүмүүжлийн хямралд ороод байна. Энэ нь өсвөр үеийн хүмүүжил, төлөвшил, ёс суртахууны боловсролд ноцтой нөлөө үзүүлж байна. Иймээс сүүлийн 10 жилд төр засгаас гэр бүлийн нийгэм, эдийн засгийн асуудал, мөн хүүхэд, залуусын ёс суртахуун, хүмүүжил төлөвшлийн асуудлыг бүх талаар дэмжиж, хууль эрх зүйн хүрээнд зохицуулах талаар ихээхэн анхаарал хандуулсан. Тухайлбал, 2012 онд Ерөнхийлөгчийн зарлигаар “Хүүхдийн төлөө Үндэсний Стратеги 2012-2017” хүчин төгөлдөр болсон.

Засгийн газраас 2015 онд “2025 он хүртэл ОХУ-ын хүмүүжлийн боловсролын хөгжилд баримтлах стратеги”-ийг (Стратегия развития воспитания в Российской Федерации на период до 2025 года) батлан гаргасан⁷⁴.

ОХУ нь хүүхэд, залуучуудын хүмүүжил төлөвшил, ёс суртахууны асуудлыг зохицуулах тусдаа хуульгүй. Харин хүүхэд, гэр бүлийн нийгэм, эдийн засгийн асуудлыг зохицуулах хууль, дүрэм, журам болон хөтөлбөрийн хүрээнд зохицуулдаг.

Энэхүү асуудлыг зохицуулахад “2025 он хүртэл ОХУ-ын хүмүүжлийн боловсролын хөгжилд баримтлах стратеги” чухал үүрэг гүйцэтгэж байна. Стратеги нь ОХУ-ын Ерөнхийлөгчийн зарлиг, 1998 оны “Оросын Холбооны Улсын хүүхдийн үндсэн эрхийн баталгааг хангах тухай” хууль (“Об основных гарантиях прав ребёнка в Российской Федерации”), 2012 оны “Оросын Холбооны Улсын боловсролын тухай хууль” (“Об образовании в Российской Федерации”) болон бусад холбогдох хуулийн хэрэгжилтийг хангах зорилготой. Уг стратегид тодорхойлсноор ОХУ-ын тэргүүний зорилтуудын нэг нь 21-р зууны шаардлагад нийцсэн мэдлэг, ур чадвартай, уламжлалт ёс суртахууны үнэ цэнийг хадгалсан, эх орны бүтээн байгуулалт болон эх орноо хамгаалах үйлсэд хэзээд бэлэн шинэ үеийг төлөвшүүлэх явдал юм. Энэ асуудлыг шийдэх гол түлхүүр нь хүүхдийн хүмүүжил юм. Хүмүүжлийн стратегийн чиг хандлагыг Ерөнхийлөгч Путин: “Эх орон болон эх дэлхийгээ хайрладаг, бүх үндэстэн болон угсаатанд адил тэгш ханддаг, хөрш зэргэлдээ амьдарч буй хүмүүсийн түүх соёл, ёс заншилд хүндэтгэлтэй ханддаг бүх талаар боловсорсон, хариуцлагатай иргэн хүнийг төлөвшүүлэх юм” хэмээн тодорхойлон хэлжээ.

⁷⁴https://минобрнауки.рф/открытое_министерство/стратегия/
Стратегия развития воспитания в Российской Федерации на период до 2025 года
Распоряжением Правительства РФ от 29.05.2015 г. № 996-р

Стратегийн зорилго нь хүүхдийн хүмүүжлийн талаарх төрийн нэн тэргүүний бодлого, хүмүүжлийн боловсролыг хөгжүүлэх үндсэн чиг хандлага, уг стратегийг хэрэгжүүлснээр хүрэх үр дүнг тодорхойлох, түүнчлэн орос иргэнийг илэрхийлэх хувь хүнийг төлөвшүүлэх, нийгэм дэх ёс суртахууны үндэс суурийг бэхжүүлэх, хүүхдийг үр дүнтэй нийгэмшүүлэх, Оросын Холбооны Улс дахь олон үндэстний үнэт зүйл болон ёс заншил, соёлыг судалж таних, хүндэтгэлтэй хандахад оршино.

Стратеги нь дараах зорилтуудыг агуулна. Үүнд:

- өсвөр үеийг хүмүүжүүлэхэд төрийн болон төрийн бус байгууллагууд хамтарч ажиллах нөхцөлийг бүрдүүлэх ба хүүхдийн хүмүүжилд гэр бүл чухал үүрэгтэй болохыг онцгойлон анхаарах;
- хүүхэд хүмүүжүүлэхэд эцэг эхийн хариуцлагад тулгуурласан гэр бүлийн хүмүүжлийг дэмжих, түүнчлэн эцэг эхийн нийгмийн, харилцааны, сурган хүмүүжүүлэх мэдлэгийг нэмэгдүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх;
- боловсролын системийн хүмүүжилтэй холбоотой үйл ажиллагааны ач холбогдлыг нэмэгдүүлэх;
- хүүхдийг үр дүнтэй нийгэмшүүлэхэд боловсрол, соёл, биеийн тамир, шинжлэх ухаан, танин мэдэхүй, аялал жуулчлал болон бусад байгууллагын хамтын ажиллагааг хангах, нийгэм соёлын дэд бүтцийг бүрдүүлэх;
- хөгжлийн бэрхшээлтэй хүүхдэд тохирсон дэд бүтцийг бүрдүүлэх, тэгш хүртээмжтэй хангах юм.

Стратеги нь 4 хэсгээс бүрддэг. Үүнд:

- Хүмүүжлийн боловсролд баримтлах төрийн бодлогын тэргүүлэх чиглэлүүд;
- Хүмүүжлийн боловсролыг хөгжүүлэх үндсэн чиг хандлагууд;
- Стратегийг хэрэгжүүлэх арга механизм;
- Хүлээгдэж буй үр дүн зэрэг болно.

Хүмүүжлийн боловсролд баримтлах төрийн бодлогын тэргүүлэх чиглэлүүд

- хүүхдийг эрхэм чанар, үндэсний ёс заншил болон хүн төрөлхтний ололт амжилтад хүндэтгэлтэй хандахад төлөвшүүлэх, мөн хүүхдийн хүмүүжилд гэр бүлийн үүрэг оролцоог онцгойлон дэмжих, эцэг эхийн нэр хүндийг эрхэмлэх, тэдний хүүхдээ сурган хүмүүжүүлэх нэн тэргүүний эрх ашгийг хамгаалах;
- хүүхэд бүрийн хууль ёсны эрх, ашиг сонирхлыг хамгаалах;
- боловсролын систем дэх хүмүүжлийн асуудлыг үндэсний уламжлалт соёл, ёс суртахуун, хүмүүжил төлөвшил, гэр бүлийн үнэт зүйлстэй уялдуулан зохицуулах;
- хүүхдийн бие, сэтгэл зүй, нийгмийн байдал, ёс суртахуун, хүмүүжил, төлөвшлийг хөгжүүлэх нөхцөл бүрдүүлэх, ялангуяа хүнд нөхцөлд буй хүүхдэд онцгой анхаарал хандуулах (үүнд: эцэг эхийн асран хамгаалалд байдаггүй хүүхэд, хөгжлийн бэрхшээлтэй хүүхэд, үндэстэн хоорондын болон зэвсэгт мөргөлдөөний уршгаар, эсхүл экологийн болон техногений осол гамшиг, эсхүл байгалийн давагдашгүй хүчин зүйлийн золиос болсон

хүүхэд, дүрвэгсдийн гэр бүлд буй, эсхүл нүүлгэн шилжүүлсэн нөхцөлд буй хүүхэд, ял авч эрх нь хязгаарлагдсан буюу засан хүмүүжүүлэхэд буй хүүхэд, бусад тохиолдол), мөн орчин тойронтой харьцах хандлагыг төлөвшүүлэх;

- хүүхдийн хэл ярианы соёлыг төлөвшүүлэх;

Оросын ирээдүйн иргэн өсвөр үеийг төлөвшүүлэх, хүмүүжлийн орчин нөхцөлийг сайжруулах зорилгоор хүмүүжлийн боловсролд хамааралтай субъектүүдийн, өөрөөр хэлбэл гэр бүл, нийгэм, улс төр, боловсрол, шинжлэх ухаан, уламжлалт шашны болон төрийн бус байгууллагууд, биеийн тамир болон соёлын байгууллагууд, бизнесийн байгууллагуудын хамтын ажиллагааг хөгжүүлэх бодлого баримтлах зэрэг болно.

ХҮМҮҮЖЛИЙН БОЛОВСРОЛЫГ ХӨГЖҮҮЛЭХ ҮНДСЭН ЧИГ ХАНДЛАГУУД

Үндсэн чиг хандлагыг 2 бүлэгт хувааж үзсэн. Үүнд;

1. Хүмүүжлийн чиг үүрэг бүхий нийгмийн институцийг хөгжүүлэх;
2. Уламжлалт ёс заншилд үндэслэж, орчин үеийн шинжлэх ухааны дэвшилтэй уялдуулан хүмүүжлийн үйл ажиллагааг шинэчлэх.

1. Хүмүүжлийн чиг үүрэг бүхий нийгмийн институцийг хөгжүүлэх

Энэ хүрээнд дараах 4 зүйлийг тодорхойлсон. Үүнд:

- Гэр бүлийн хүмүүжлийг дэмжих;
- Боловсролын систем дэх хүмүүжлийн асуудлыг сайжруулах;
- Мэдээллийн хэрэгсэл ашиглаж хүмүүжил олгох боломжийг нэмэгдүүлэх;
- Хүмүүжлийн чиг үүрэг бүхий олон нийтийн байгууллага, холбоодыг дэмжих зэрэг болно.

Гэр бүлийн хүмүүжлийг дэмжихэд

- хүүхдийг сурган хүмүүжүүлэхэд гэр бүлийн харилцааг бэхжүүлэх болон эцэг эхийн нэн тэргүүний эрхийг хамгаалах; олон хүүхэдтэй байх, эцэг эх байхын нийгмийн ач холбогдол болон нэр хүндийг дээшлүүлэх;
- хүүхэд хүмүүжүүлэхэд гэр бүлийн харилцааны соёлыг уламжлалт болон ёс суртахууны үнэт зүйл, уламжлалт шашны ёс заншилд тулгуурлаж хөгжүүлэх, хамгаалах, бэхжүүлэх;
- гэр бүлд хүүхэд хүмүүжүүлэх, ялангуяа олон хүүхэдтэй болон хүүхэд үрчлэн өсгөж буй тохиолдолд хамгийн оновчтой сурган хүмүүжүүлэх туршлагыг дэлгэрүүлэх;
- удмын холбоо, төрөл садны холбоог бэхжүүлэх, олон үе дамжин өвлөгдөж ирсэн гэр бүлийн ач холбогдол бүхий уламжлалыг сэргээн хөгжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх;
- боловсролын байгууллага болон хүүхэдтэй ажилладаг бусад байгууллагын хүмүүжүүлэх үйл ажиллагаанд гэр бүлийн оролцоог нэмэгдүүлэх нөхцөл бүрдүүлэх;

- боловсролын болон нийгмийн байгууллагуудын оролцоотой эцэг эхийн сурган хүмүүжүүлэх соёлыг дээшлүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх;
- Амралтын хугацаанд гэр бүлийн амрах болон боловсролын ач холбогдолтой аялал жуулчлалыг дэмжих дэд бүтцийг сайжруулах;
- гэр бүлийн клубүүд, оршин суугаа газар дахь клубүүд, гэр бүл болон эцэг эхийн холбоодыг дэмжих (эдгээр клуб нь гэр бүлийн харилцааг бэхжүүлэх, мөн гэр бүл, ёс суртахууны уламжлалт харилцааг, гэр бүлийн харилцааны соёлыг, гэр бүлийн хүмүүжилд эцгийн үүрэг оролцоог нэмэгдүүлэх хамгаалах, сэргээх зорилготой);
- гэр бүлийн хүмүүжлийн хүрээнд эрх зүй, эдийн засаг, анагаах ухаан, сэтгэл зүй, сурган хүмүүжүүлэх болон бусад асуудлаар эцэг эхэд мэдлэг боловсрол, зөвлөгөө өгөх нөхцөлийг бүрдүүлэх юм.

Боловсролын систем дэх хүмүүжлийн асуудлыг сайжруулахад

- төрийн боловсролын стандартад тусгасан хүмүүжлийн цогц асуудлыг үр дүнтэй хэрэгжүүлэх, түүнд үндэслэж хүмүүжлийн боловсролын агуулгыг шинэчлэх, мөн сурган хүмүүжүүлэх хамгийн оновчтой туршлагад тулгуурлаж хүмүүжлийн арга болон хэлбэрийг нэвтрүүлэх;
- эцэг эх, гэр бүл, ахмад хүнийг хүндэтгэх, мөн ирээдүйд гэр бүл болох талаар хүмүүжил өгөхөд чиглэсэн боловсролын хөтөлбөрийг уламжлалт гэр бүлийн харилцаа болон ёс суртахууны хүмүүжил төлөвшилд тулгуурлан боловсруулах, хэрэгжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх;
- суурь болон нэмэлт сургалтын хөтөлбөрүүдэд тусгасан хүмүүжилтэй холбоотой хэсгийг бүрэн гүйцэд хэрэгжүүлэх;
- хүүхдийн хэрэгцээ, ашиг сонирхол, чадварыг харгалзан түүний хөгжлийн үе шатыг төлөвшүүлэхэд шаардлагатай хүмүүжлийн систем болон технологийг хөгжүүлэх;
- авьяас чадвартай хүүхдийг тодруулах, дэмжих нөхцөлийг сайжруулах;
- хүүхдийн оюун ухааныг хөгжүүлэх танин мэдэхүй, хөдөлмөрт сургах, нийгмийн хэрэгцээтэй, урлагийн, биеийн тамирын болон тоглоомын хэлбэрийг нэмэлт боловсролын системийн нөөц бололцоог ашиглаж хөгжүүлэх;
- өсвөр үеийн ном зохиол унших сонирхлыг хөгжүүлэх;
- хүүхдийн орос хэлний болон эх хэлний ур чадвар, харилцааны бусад чадваруудыг дээшлүүлэх нөхцөл бүрдүүлэх;
- хүүхдийн амралтыг зохион байгуулах, эрүүл мэндийг хамгаалахад хүмүүжлийн холбогдолтой сэтгэл зүйн болон сурган хүмүүжүүлэх нөхцөлийг бүрдүүлэх юм.

Мэдээллийн хэрэгсэл ашиглаж хүмүүжил олгох боломжийг нэмэгдүүлэхэд

- интернэт, кино, телевиз, ном, сонин хэвлэл, ялангуяа радио, телевиз зэрэг мэдээллийн орчин нь хүүхдийн хөгжилд эерэг нөлөөтэй байх нөхцөлийг бүрдүүлэх;

- Оросын уламжлалт соёл, ёс суртахуун, хүмүүжил, төлөвшил, гэр бүлийн үнэт зүйлсийн талаар мэдээллийн хэрэгслээр түгээн дэлгэрүүлэхийг дэмжих;
- интернэтийн эх сурвалжид нэвтэрснээр хүүхдийн эрүүл мэнд болон хөгжилд буруугаар нөлөөлөх мэдээллээс хүүхдийг хамгаалах юм.

Хүмүүжлийн чиг үүрэг бүхий олон нийтийн байгууллага, холбоодыг дэмжихэд

- Хүүхдийн манлайлах болон бүтээлч чадварыг хөгжүүлэх зорилгоор хүүхдийн байгууллага, олон нийтийн байгууллагуудын ерөнхий боловсрол, мэргэжлийн боловсрол, нэмэлт боловсролын байгууллагуудтай үр дүнтэй харилцааг сайжруулах;
- боловсролын байгууллагын хүмүүжүүлэх үйл ажиллагаанд эцэг эхийн болон олон нийтийн байгууллага, холбоодын оролцоог дэмжих;
- нийгмийн ач холбогдолтой танин мэдэхүйн, урлаг соёлын, орон нутгийн, буяны байгууллагуудын үйл ажиллагаанд, мөн сайн дурын үйл ажиллагаанд хүүхдийг өргөнөөр оролцуулах;
- хүүхдийн хүмүүжлийн хүрээнд төр хувийн хэвшлийн түншлэлийг өргөжүүлэх юм.

2. Уламжлалт ёс заншилд үндэслэж, орчин үеийн шинжлэх ухааны дэвшилтэй уялдуулан хүмүүжлийн үйл ажиллагааг шинэчлэх

Үүнд дараах 6 зүйлийг тодорхойлсон.

- Иргэний болон эх оронч хүмүүжил;
- Ёс суртахуун, хүмүүжил төлөвшлийг сайжруулах;
- Соёлын өв уламжлалтай харьцах;
- Биеийн хөгжил ба эрүүл мэндийн соёл;
- Хөдөлмөрт сургах болон мэргэжлээ сонгох;
- Экологитой харьцах харилцаа зэрэг болно.

Иргэний болон эх оронч хүмүүжил

- ертөнцийг үзэх үзэл, Орос орны онцлог, гэр бүл, нийгэм, төрд, мөн гэр бүл болон нийгэмд буй ёс суртахуун, хүмүүжлийн, нийгэм соёлын үнэт зүйлсэд, үндэсний түүх соёлын өв уламжлалд хүндэтгэлтэй хандах, түүнийг хамгаалах, хөгжүүлэхэд хүүхдийг төлөвшүүлэн хүмүүжүүлэх;
- Оросын нийгмийн уламжлалт соёл, ёс суртахуун, хүмүүжлийн үнэт зүйлд тулгуурлаж хүүхдийг идэвх санаачилгатай байх, иргэний үүрэг хариуцлагаа ухамсарлах, мэдлэг боловсрол, чадвараа хөгжүүлэх, Үндсэн хуулиар хүлээсэн эрх, үүргээ хариуцлагатай биелүүлэх нөхцөлийг бүрдүүлэх;
- хүүхдийн эрх зүйн болон улс төрийн харилцааны соёлыг хөгжүүлэх, хүүхдийн эрх, ашиг сонирхлын төлөө шийдвэр гаргахад тэдний идэвхтэй оролцоог хангах;
- хүүхдэд эх оронч үзлийг, цэргийн хүний адил эх оронч үзлийг төлөвшүүлэх;

- цагаач хүүхдийн хууль эрх зүй, нийгэм соёлын харилцааг хөгжүүлэхэд тусгай хөтөлбөр боловсруулан хэрэгжүүлэх;
- хэт туйлшрал, ксенофоби буюу гадаадын хүмүүсийг ялгаварлан гадуурхах, мөн нийгмийн гарал, шашин шүтлэг, арьс өнгө, үндэс угсаагаар ялгаварлан гадуурхах, үндэстэн хоорондын, шашин хоорондын зөрчил болон нийгмийн бусад сөрөг хандлагад автуулахгүй, ёс суртахуунтай байх, зөв зохистой хүмүүжил, үзэл бодол, хандлагыг төлөвшүүлэх юм.

Ёс суртахуун, хүмүүжил төлөвшлийг сайжруулахад

- хүүхдийг сайхан сэтгэлтэй, үнэнч шударга, зөв боловсон хүмүүжүүлэх, эцэг эх, багш, ахмад хүмүүс, найз нөхөд болон бусад хүмүүст хүндэтгэлтэй хандах, мөн хариуцлагатай байх, сонголтоо зөв хийх, багаар ажиллах чадвартай, эв найрамдалтай, ерөвч энэрэнгүй, нинжин сэтгэлтэй, хүүхэд болон ахмад настанд ээлтэй, тусч, бэрхшээлийг даван туулах чадварт төлөвшүүлэн хүмүүжүүлэх;
- хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнд хүндэтгэлтэй хандах хандлагыг төлөвшүүлэх;
- хүүхдийн ёс суртахуун, хүмүүжлийн хүрээнд төр, нийгэм, уламжлалт шашны болон олон нийтийн байгууллагуудын хамтын ажиллагааг өргөжүүлэх юм.

Соёлын өв уламжлалтай харьцах

- хүүхэд бүр соёлын үнэт зүйлтэй харьцах боломжийг бүрдүүлэх;
- хүүхэд гэр орондоо хүүхдийн ном зохиол унших, мөн сонгодог, орчин үеийн үндэсний болон дэлхийн уран зохиолтой танилцах нөхцөлийг сайжруулах;
- Оросын уламжлалт соёл, ёс суртахууны болон гэр бүлийн үнэт зүйлсийг сурталчлан таниулах ач холбогдол бүхий соёл урлагийн арга хэмжээг дэмжих;
- хүүхдийн оюун ухаан болон ёс суртахууны хөгжилд эерэг нөлөөтэй уран сайхны, баримтат, шинжлэх ухаан танин мэдэхүйн, сургалтын, хөдөлгөөнт кино хийхийг дэмжих;
- номын сангийн үйл ажиллагааг дэмжих;
- үндэсний соёл урлагийн бүтээл, ёс заншлыг хамгаалах, дэмжих нөхцөл бүрдүүлэх юм.

Биеийн хөгжил ба эрүүл мэндийн соёл

- өсвөр үеийг өөрийн эрүүл мэндэд хариуцлагатай анхаарах, эрүүл амьдралын хэв маягт төлөвшүүлэх;
- хүүхэд бүр биеийн тамираар хичээллэх нөхцөл бүрдүүлэх, чөлөөт цагаа үр бүтээлтэй өнгөрүүлэх, чийрэгжүүлэх, үүнд хөгжлийн бэрхшээлтэй болон хүнд нөхцөлд буй хүүхдийг мөн адил хамруулах, мөн биеийн тамирын хувьд дэд бүтцийг хөгжүүлэх, түүний үр ашигтай хэрэглээг хэвшүүлэх;

- аюулгүй амьдрах ухаанд сургах, муу зуршлаас сэргийлэх;
- хүүхдийн орчинд идэвхтэй, эрүүл амьдралын хэв маягт төлөвшүүлэх, биеийн тамираар хичээллэх, зөв боловсон хооллох, эрүүл хоол хүнс хэрэглэх, нийтийг хамарсан биеийн тамирын үйл ажиллагааг дэлгэрүүлнэ.

Хөдөлмөрт сургах болон мэргэжлээ сонгоход

- хөдөлмөрт, хөдөлмөрлөж буй хүнд, хөдөлмөрлөсний үр дүнд хүрсэн ололт амжилтад хүндэтгэлтэй хандахад сургах;
- өөрт хамааралтай зүйлийг бие даан хийх чадвар эзэмшүүлэх, гэрийн ажилд туслах, хөдөлмөрлөх хэрэгцээг ойлгуулах, ямар ч ажил хөдөлмөрт чин сэтгэлээс хариуцлагатай, бүтээлч хандлагыг төлөвшүүлэх;
- бусадтай хамтарч ажиллахад идэвх санаачилгатай, хариуцлагатай, өөрт буй нөөц боломжоо дайчлан ажиллах, хийсэн үйлдлийн утга учир, үр дагаврыг зөв үнэлэх чадварыг хөгжүүлэх;
- мэргэжлээ зөв сонгоход нөлөөлөх нийгмийн ач холбогдолтой үйл ажиллагаанд хүүхдийн оролцоог, мөн түүний мэргэжлээ сонгох сонголтыг дэмжих юм.

Экологитой харьцах харилцаа

- хүүхдийн экологитой соёлтой харьцах, эх нутгаа хайрлах хандлагыг төлөвшүүлэн хөгжүүлэх;
- экологийн талаарх ойлголтыг төлөвшүүлэх, байгаль орчныг хайрлан хамгаалах хүсэл тэмүүллийг хөгжүүлэх;
- байгалийн нөөц ба түүний зүй зохистой хэрэглээг хариуцлагатай ухамсарлах хандлагыг төлөвшүүлэх юм.

СТРАТЕГИЙГ ХЭРЭГЖҮҮЛЭХ АРГА МЕХАНИЗМ-ыг дараах 6 хүрээнд авч үзсэн.

Эрх зүйн хүрээнд

- холбооны, бүс нутгийн, хотын хэмжээний хүүхдийн хүмүүжилтэй холбоотой хууль, эрх зүйг хүмүүжлийн хүрээнд баримтлах төрийн бодлоготой уялдуулан боловсронгуй болгох, хэрэгжүүлэх;
- хүүхдийг сурган хүмүүжүүлэхэд гэр бүлийн онцгой үүрэг оролцоо болон эцэг эхийн нэн тэргүүний эрх ашгийг хамгаалах хууль, эрх зүйн орчныг сайжруулах, тэдний боловсролын системд хамааралтай эрх, ашиг сонирхлыг хамгаалах.

Удирдлага, зохион байгуулалтын хүрээнд

- Стратегийг хэрэгжүүлэх 3 жилийн хугацаатай цогц төлөвлөгөөг боловсруулан хэрэгжүүлэх;

- хотын болон бүсийн түвшинд хүмүүжүүлэх чиг үүрэг бүхий байгууллагуудын санаа санаачилгыг нэгтгэх;
- боловсролын системийн үйл ажиллагааны уялдаа холбоог үр дүнтэй зохицуулах;
- ерөнхий боловсрол, нэмэлт боловсролын байгууллагууд болон хүмүүжлийн чиг үүрэг бүхий бусад байгууллагуудын харилцаа холбоог дэмжих;
- гэр бүл, боловсролын байгууллага болон хүмүүжлийн чиг үүрэг бүхий бусад байгууллагуудын хамтын ажиллагааг бэхжүүлэх;
- хүмүүжлийн хүрээний хамгийн сайн сурган хүмүүжүүлэх туршлагыг системтэй судалж, нэвтрүүлэх;
- боловсролын системд хүмүүжлийн үр нөлөөг тодорхойлох шалгуур үзүүлэлтүүдийн тогтолцоог бий болгох;
- ОХУ-ын болон хотын түвшний субъектүүдэд Стратегийн хэрэгжилтийн үр нөлөөг хянах ажлыг зохион байгуулах юм.

Боловсон хүчний хүрээнд

- багш, сурган хүмүүжүүлэгчийн мэргэжлийн нэр хүндийг дээшлүүлэх, сурган хүмүүжүүлэх үйл ажиллагаанд хүндэтгэлтэй хандах уур амьсгалыг бүрдүүлэх, үүнд чиглэсэн үйл ажиллагааг зохион байгуулж, дэмжин ажиллах;
- боловсон хүчний чадавх, багш, сурган хүмүүжүүлэгчийн ур чадварыг хөгжүүлэх, хүмүүжлийн системд мэргэжлийн стандартыг боловсруулж нэвтрүүлэх;
- эцэг эхчүүдийн сурган хүмүүжүүлэх ур чадварыг хөгжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх;
- боловсролын системийн сурган хүмүүжүүлэх үйл ажиллагааг орчин үетэй зохицуулан хөгжүүлэх, орчин үеийн нийгмийн хэрэгцээтэй уялдуулан салбарын боловсон хүчнийг мэргэжил дээшлүүлэх, дахин бэлтгэх юм.

Шинжлэх ухаан-арга зүйн хүрээнд

- хүүхдийг хүмүүжүүлэх болон нийгэмшүүлэх хүрээнд шинжлэх ухааны судалгаа хийх;
- гэр бүл болон гэр бүлийн хүмүүжлийн талаарх судалгааны ажлыг өргөжүүлэх;
- хүүхдийн хүмүүжил төлөвшилд олон нийтийн хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэл, интернэтийн үр нөлөө болон байршлын талаар судалгаа хийх;
- Стратегийг хэрэгжүүлэх арга зүйг боловсруулах.

Санхүүжилтийн хүрээнд

- хүмүүжлийн боловсролыг хөгжүүлэхэд шаардлагатай нөөц, санхүүжилтээр хангах;

- холбооны, бүс нутгийн болон орон нутгийн төсвөөс хүмүүжлийн үйл ажиллагааг санхүүжүүлэх, түүнчлэн төр хувийн хэвшлийн түншлэл, хөрөнгө оруулалт татан оролцуулах, хөрөнгө оруулалтын эх үүсвэр буюу янз бүрийн сувгаар санхүүжүүлэх;
- хүмүүжүүлэх чиг үүрэг бүхий субъектүүдийн хувьд уян хатан системийг бий болгох, түүний үйл ажиллагааг үр бүтээлтэй зохион байгуулах юм.

Мэдээллийн хүрээнд

- хүмүүжлийн системд хамааралтай субъектүүдийн харилцаа холбоог хангахад орчин үеийн мэдээлэл, харилцаа холбооны технологи, цахим мэдээллийн эх үүсвэр болон хэрэгслийг ашиглах;
- хүүхдийн эрх ашгийн төлөө боловсролын байгууллагуудын харилцаа холбоог хөгжүүлэх, хөгжлийн бэрхшээлтэй хүүхдийн хүмүүжилд зайны сургалтын хэлбэрийг ашиглах;
- Стратегийг хэрэгжүүлэхэд холбооны болон бүс нутгийн хэмжээний хэвлэл мэдээллийн хэрэгслүүдийг оролцуулах юм.

ХҮЛЭЭГДЭЖ БУЙ ҮР ДҮН

Стратегийг хэрэгжүүлснээр дараах үр дүнд хүрэх юм.

- олон нийтэд хүмүүжлийн ач холбогдлыг ойлгуулах;
- хувь хүний төлөвшил, улс дахь үндэстэн бүрийн үнэт зүйл, нийгмийн тогтвортой байдал болон эв нэгдлийг бэхжүүлэх;
- гэр бүлийн нийгэмд эзлэх байр суурийг нэмэгдүүлэх, эцэг эх байхын утга учрыг ухамсарлах, гэр бүлийн уламжлалт үнэ цэнийг сэргээх, өвлөн хадгалах, гэр бүлийн уламжлалт хүмүүжлийг бэхжүүлэх;
- төр, нийгмийн байгууллагуудын хамтын ажиллагааг уялдуулан зохицуулах, орчин үеийн дэд бүтцийн хөгжлийг ашиглах, эрх зүйн зохицуулалт хийх, үр ашигтай удирдлагаар хангах, хүмүүжлийн үйл ажиллагаанд хамгийн сайн сурган хүмүүжүүлэх туршлагыг хэрэгжүүлэх замаар хүмүүжлийн системийг хөгжүүлэх;
- хүүхэд бүрийн хувьд тэдний амьдардаг орчин нөхцөл, амьжиргааны түвшин, эрүүл мэндийн байдлыг үл харгалзан чанартай хүмүүжил олгох, хүүхдийн хэрэгцээ шаардлагыг хангах, бүтээлч чадварыг хөгжүүлэх;
- амьдардаг орчин нөхцөл, нийгмийн байдал, амьжиргааны түвшинг үл харгалзан гоц авьяастай хүүхдийг дэмжих зорилгоор холбооны, бүсийн, хотын түвшний хөтөлбөрүүдийг боловсруулж үр дүнтэй хэрэгжүүлэх;
- хүмүүжлийн системийн боловсон хүчний чадавхыг бэхжүүлэх, хөгжүүлэх;
- хүүхдийн орчинд эерэг зан төлвийг хэвшүүлж, нийгэм дэх сөрөг үзэгдлийн үр дагаврыг бууруулах;
- хүүхэд залуучуудын хамтын үйл ажиллагааг байнга дэмжих, хүүхэд, эцэг эх, гэр бүлийг хамарсан нийгмийн ач холбогдолтой үйл ажиллагааг хөгжүүлэх, дэмжих;
- хүмүүжлийн холбогдолтой шинжлэх ухааны судалгааны ач холбогдлыг нэмэгдүүлэх;

- мэдээллийн аюулгүй байдлыг сайжруулах;
- Стратегийн хэрэгжилтийн үр дүнг үнэлэх үзүүлэлт болон хяналтын тогтолцоог бий болгох юм.

Оросын хүмүүжлийн стратегийн гол онцлогуудын нэг хөгжлийн бэрхшээлтэй болон хүнд нөхцөлд амьдарч буй хүүхдийн хүмүүжил төлөвшил, мэдлэг боловсрол, хөгжлийн асуудлыг тусгасан явдал юм. Түүнчлэн цагаач хүүхдийн хууль эрх зүй, нийгэм соёлын харилцааг хөгжүүлэхэд тусгай хөтөлбөр боловсруулан хэрэгжүүлэхээр заасан байна.

Ер нь хүүхэд хүмүүжүүлэх нь зөвхөн эцэг эх, боловсролын байгууллагын үүрэг биш, төрийн болон төрийн бус байгууллагууд, олон нийтийн холбоод гэх мэт нийгэм дэх бүх байгууллага, хүмүүсийн асуудал учраас тэдний үүрэг оролцоо, хамтын ажиллагааг хангах, дэмжих, хөгжүүлэх талаар энэхүү стратегид тодорхой тусгасан.

Стратегийн сул тал нь ёс суртахуун, хүмүүжил төлөвшлийн боловсролыг хүүхдэд хэдэн наснаас, ямар түвшинд, хэрхэн олгох талаар дурдаагүй байна.

Ер нь улс орны төр, нийгэм, эдийн засгийн өөрчлөлтүүд нь нийгмийн ухамсрын түвшинд ихээхэн нөлөө үзүүлдэг. Ийнхүү янз бүрийн нөлөөний улмаас тухайн нийгэм ёс суртахуун, хүмүүжлийн хямралд орж болзошгүй. Энэ нь өсвөр үеийн хүмүүжил, төлөвшил, ёс суртахууны боловсролд ноцтой нөлөө үзүүлдэг. Иймээс гэр бүлийн нийгэм, эдийн засгийн асуудал, мөн хүүхэд, залуусын ёс суртахуун, хүмүүжил төлөвшлийн асуудлыг бүх талаар дэмжиж, цаг үеэ олсон, зүй зохистой, оновчтой шийдвэр гаргаж хэрэгжүүлэх нь чухал юм.

2.2. БҮГД НАЙРАМДАХ КАЗАХСТАН УЛС

Казахстан Улсын хувьд хүүхэд, залуучуудын хүмүүжил төлөвшил, ёс суртахууны боловсролын тухай тусдаа хууль байхгүй, харин хөтөлбөр хэрэгжүүлдэг. Боловсролын тухай хуулийн 11-р зүйлд боловсролын системийн үүргийг тодорхойлсон бөгөөд энд хүмүүжил, төлөвшил, ёс суртахууны боловсролын талаар дараах заалтуудыг тусгасан байна.⁷⁵ Үүнд:

- Үндэсний болон хүн төрөлхтний үнэт зүйлд, мөн шинжлэх ухаан, технологийн ололт амжилтад тулгуурлан хувь хүнийг төлөвшүүлэх, хөгжүүлэх, мэргэжил дээшлүүлэхэд чиглэсэн чанартай боловсрол олгох нөхцөлийг бүрдүүлэх;
- хувь хүний бүтээлч чанар, оюуны болон биеийн чадварыг хөгжүүлэх, зөв эрүүл амьдралын хэв маягийг хэвшүүлэх, хувь хүнийг хөгжүүлэх нөхцөл бүрдүүлэх замаар оюуны чадамжийг хөгжүүлэх;
- иргэний болон эх оронч үзэл, Эх орон – Бүгд Найрамдах Казахстан Улсыг хайрлах, төрийн бэлгэ тэмдэг болон төрийн хэлийг эрхэмлэх, үндэсний ёс заншлыг хүндэтгэх, Үндсэн хуульд харшилсан болон нийгмийн эсрэг аливаа үйлдлийг үл тэвчих чанаруудыг төлөвшүүлэх;
- Идэвх санаачилгатай хувь хүнийг төлөвшүүлэх, улс төр, эдийн засаг, нийгэм, соёлын арга хэмжээнд оролцох, хувь хүний эрх ба үүргийн талаарх ухамсартай үзэл бодлыг төлөвшүүлэх;

⁷⁵http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_
Боловсролын тухай хууль, 11-р зүйл

- Үндэсний болон дэлхийн соёлын ололттой танилцах, казах үндэсний болон улс дахь бусад үндэстний түүх, зан заншил, ёс журмын талаар судлах, мөн төрийн хэл, орос болон гадаад хэл сурах нөхцөл боломжуудыг бүрдүүлэх юм.

2010 оноос Сара Назарбаевын санаачилгаар хүүхэд, залуучуудад хүмүүжил, төлөвшил, ардын өв уламжлал, ёс суртахууны боловсрол олгох зорилгоор “Өөрийгөө таних” хөтөлбөрийг боловсролын системд нэвтрүүлэн хэрэгжүүлж эхэлсэн. Хөтөлбөрийг анх 2001 оноос туршилтын шугамаар зарим боловсролын байгууллагад хэрэгжүүлсэн. Эхний ээлжинд цэцэрлэг, сургууль, коллеж, их дээд сургуулийг хамарсан нийт 184 байгууллагад 9 жил туршилтын шугамаар явуулж, сайн боловсруулсны үр дүнд улсын хэмжээнд боловсролын системд нэвтрүүлсэн.

Сара Назарбаев хөтөлбөрийг санаачлах болсон шалтгааныг “Нэг үе бид хүүхдийн хүмүүжлийн талаар ярихад компьютер эзэмшиж сурах, англи хэлээр ярьж сурах зэргийг хүүхэд хүмүүжүүлэх гол зорилго болгодог байв. Үүний үр дүнд зарим талаар сэтгэл эмзэглэмээр байдалд хүрсэн. Хүүхдүүд маань өсч том болоод сайн сайхныг саар муугаас ялгах чадваргүй, ойр дотно хүмүүсийнхээ жаргал зовлонг хуваалцах сэтгэлгүй нэгэн болж төлөвшиж байна. Хүүхэд багаасаа эрүүл саруул, аз жаргалтай амьдрахын зэрэгцээ амьдралын мэргэн ухаанд суралцах, бусдад туслахын сайн сайхныг ойлгодог байгаасай. Мөн өөрийгөө хэн болох, юуны төлөө амьдарч буй, юуны төлөө зүтгэж байгааг ойлгоосой гэж хүсдэг. Хүн бүр өөрийгөө нээж харуулах нь чухал юм.

Анх “Бөбек” төвийг байгуулахдаа өнчин хүүхдүүдэд туслах зорилгоор юуны түрүүнд эрүүл мэндийн байгууллагуудтай нягт холбоотой ажилласан. Тэднийг хувцас хунар, эм тариа, хоол хүнсээр хангах зорилготой ажилласан боловч энэ нь асуудлыг шийдэх сайн арга биш болохыг ойлгосон юм. Эцэст нь асуудлыг бий болгож буй шалтгаантай тэмцэхээр шийдсэн. Тиймээс боловсролын салбарт шинжлэх ухааны үндэстэй сурах бичгүүдийг зохиож, боловсролын системд нэвтрүүлэх шинэ хөтөлбөрийг өргөн барьж байна” хэмээн илэрхийлсэн.⁷⁶

Энд бидний гол алдаа хүүхдийн мэдлэг боловсролд түлхүү анхаараад хүмүүжлийн асуудлыг орхигдуулсан ба түүнээс үүсэх ирээдүйн үр дагаврыг онцлон хэлжээ. Хүнд ямар нэг зүйл өгч халамжаар тэтгэх биш, мэдлэг боловсролоор тэтгэж, хүний өөрт буй нөөц бололцоо, чадварыг хөгжүүлэх нь чухал юм.

Хөтөлбөрийн зорилго нь хүний дотоод ертөнцийг нээснээр зөв боловсон хүн болж төлөвшихөд дэмжлэг үзүүлэх, эрхэм дээд чанарт сургах, амьдрах чадвар болон боломжийг хөгжүүлэхэд оршино. Түүнчлэн бодол санаа, үг яриа, үйл хөдлөлөө зөв уялдуулах, ямар ч асуудлыг өөрийн болон бусдын тусын тулд оновчтой шийдэх, эх оронч үзлийг төлөвшүүлэх, хүний эрхийг хүндэтгэх чадварыг эзэмшүүлэх зорилготой.

⁷⁶<http://bobek.kz>

“Өөрийгөө таних” хөтөлбөрийн гол санаа нь хүүхэд, залуучуудыг ёс суртахуунтай байх эрхэм чанараа хадгалахад сургахаас гадна үндэстэн бүрийн, хүн бүрийн хамгийн сайн сайхан, гэгээлэг, ариун чанарыг улам хөгжүүлэхэд оршино.

Хөтөлбөрийг Казахстан Улсын боловсролын системд нэвтрүүлснээр “Өөрийгөө таних” хичээлийн хөтөлбөр бий болж, 2010 оны 9-р сарын 1-нээс улсын хэмжээнд хэрэгжүүлж эхэлсэн. Хичээлийн агуулга нь хүний мөн чанарт тулгуурласан бөгөөд өөрийн эрхэм чанарыг мэдрэх, өөрийгөө хүндэтгэх, үзэл бодлоо чөлөөтэй илэрхийлэх, өөрийгөө хөгжүүлэх хэрэгцээг ойлгуулан хүмүүжүүлэхийн зэрэгцээ амьдралд зүг чигээ зөв тодорхойлох, шийдвэр гаргах, хариуцлагаа ухамсарлах чадварыг хөгжүүлэхэд оршино. Цэцэрлэг, сургууль, коллежийн хувьд суралцагчдад зөв боловсон хүмүүжил олгох нь нэн тэргүүний асуудлын нэг байдаг. Тийм учраас уг хичээл нь сургуулийн мэдлэгийн талбарт гол үүрэг гүйцэтгэж байна.

2010 оноос хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх хүрээнд сургууль, коллеж, сурган хүмүүжүүлэх ухааны их дээд сургуулиудад “Өөрийгөө таних” хичээл орж эхэлсэн.

Хөтөлбөрийг анх туршилтын журмаар хэрэгжүүлж эхлэхдээ Казахстаны бүс болгонд зарим боловсролын байгууллагад нэвтрүүлсэн. Тэдгээр байгууллагад сурган хүмүүжүүлэх үйл ажиллагааг зохион байгуулахад халуун дотно, итгэл дүүрэн, бүтээлч сэтгэлгээгээр хандах, таатай уур амьсгал бүрдүүлэх, эерэг арга барилаар ажиллах зэрэг шаардлагууд тавигдсан.

“Бөбек”⁷⁷ төв нь тэдгээр туршилтын байгууллагын үйл ажиллагааг дэмжин, мэргэжил арга зүйн зөвлөгөөгөөр хангаж ажилласан. Өөрөөр хэлбэл, “Өөрийгөө таних” хичээлийн хөтөлбөрийг боловсруулах, сурган хүмүүжүүлэх үйл ажиллагаанд хяналт тавих, сургалт зохион байгуулах, бүсийн, улсын, олон улсын хэмжээний боловсролын форум зохион байгуулах, эцэг эхчүүдийн сурган хүмүүжүүлэх талаарх мэдлэгийг дээшлүүлэхэд дэмжлэг үзүүлсэн.

Энэ бүхний үр дүнд сурган хүмүүжүүлэх туршлага хуримтлуулах, туршлага судлах, улмаар хамгийн тохиромжтой туршлагыг сонгож цаашид хэрэгжүүлэх ач холбогдолтой. Мөн туршлага солилцох зорилгоор мэргэжил арга зүйн хүрээнд «Самопознание.KZ» сэтгүүл гаргаж, www.ozin-ozitanu.kz интернэт сайт ажиллуулж байна.

⁷⁷“Бөбек” нь Үндэсний шинжлэх ухаан-практик, боловсрол, эрүүл мэндийн төв бөгөөд 1995 онд Ерөнхийлөгч Назарбаевын санаачилгаар байгуулагдсан, 1997 оноос Сара Назарбаев тэргүүлж буй, Бүгд Найрамдах Казахстан Улсын Боловсрол, Шинжлэх Ухааны Яамны харьяа байгууллага юм.

Хүүхэд залууст хүмүүжил, төлөвшил, ёс суртахууны боловсролыг хэдэн наснаас, ямар түвшинд, хэрхэн олгох талаар

“Өөрийгөө таних” хөтөлбөрийг боловсролын бүх түвшний байгууллагад хэрэгжүүлдэг бөгөөд хүүхдийн насны онцлогт тохируулж “Өөрийгөө таних” хичээлийн хөтөлбөрийг боловсруулсан байна.

Сургуулийн өмнөх боловсролын түвшинд⁷⁸

“Өөрийгөө таних” болон “Бөбек” хөтөлбөрүүдийн хүрээнд 2009 оноос “Өөрийгөө таних” тусгай цэцэрлэгүүд ажиллаж эхэлсэн. Зорилго нь хүүхдийг бүх талаар цогц хөгжүүлэх бөгөөд хүүхдэд зориулсан аливаа үйл ажиллагаанд хүний үнэт зүйлсийн талаарх ойлголтыг ухаж ойлгуулах, хүүхдийн өөрийгөө таних болон өөрийн чадварыг мэдэрч ойлгох чадамжийг идэвхжүүлэн хөгжүүлэхэд оршино. Уг цэцэрлэг нь хүүхдэд мэдлэг боловсрол олгох, хүүхдийг хүмүүжүүлэх, хүүхдийн эрүүл мэндийг хамгаалах ба чийрэгжүүлэх зэрэг цогц сурган хүмүүжүүлэх үйл ажиллагааг “Өөрийгөө таних” хөтөлбөртэй уялдуулан явуулах боломжоор бүрэн хангагдсан. Цэцэрлэгийн багш сурган хүмүүжүүлэгч, эцэг эх, хүүхдүүдэд чиглэсэн бүх үйл ажиллагааг “Өөрийгөө таних” хөтөлбөртэй уялдуулж явуулдаг.

Сургуулийн өмнөх насны хүүхдийг сурган хүмүүжүүлэх хичээлийн хөтөлбөрийн агуулга нь хүүхдийн байнгын өдөр тутам хийдэг гол үйлдэл буюу тоглох үйлдлээр дамжуулан мэдлэг боловсрол олгох, төлөвшүүлэн хүмүүжүүлэхэд чиглэсэн.

Түүнээс гадна хичээлийн хөтөлбөртэй уялдуулсан нэмэлт боловсрол олгох зорилгоор дараах хөтөлбөрүүд хэрэгжиж байна. Үүнд:

- Сургуулийн өмнөх насны хүүхдэд англи хэлний мэдлэг олгох;
- “Сайхан сэтгэлт дельфин” усан сэлэлт;
- “Бяцхан гоц ухаантан” шатрын сургалт;
- “Аз жаргалын жигүүр” театрын студи;
- “Тэмүүлэл” урлагийн студи;
- “Байгаль орчныг чин сэтгэлээсээ хайрла” экологийн клуб;
- “Бяцхан од судлаач” одон орны клуб зэрэг болно.

Цэцэрлэгт улсын тэргүүний шилдэг багш нар ажиллаж, сурган хүмүүжүүлэх үйл ажиллагааг явуулж байна.

“Өөрийгөө таних” цэцэрлэгт хүүхдийг зөв боловсон сурган хүмүүжүүлэх, төлөвшүүлэх үйл ажиллагаанд эцэг эхийн үүрэг, оролцоо нэн чухал үүрэгтэй. Эцэг эхтэй хамтран ажиллах зорилгоор “Нээлттэй хаалга” буюу эцэг эхэд зориулсан өдөрлөгийг тогтмол зохион байгуулдаг. Уг арга хэмжээ нь хүүхдүүд хайр халамжтай, сайхан сэтгэлтэй байх, мөн бусадтай харилцан ойлголцоход хэрхэн суралцан хүмүүжиж буйг эцэг эхчүүдэд харуулах зорилготой.

⁷⁸<http://character.org/uploads>

“Өөрийгөө таних” хөтөлбөрийг сургуулийн өмнөх боловсролд хэрэгжүүлснээр хүүхдүүд хүнлэг зан чанарын тухай ойлголт авч, сайн сайхан үйл хийж сурахын зэрэгцээ аливаа зүйлд ухамсартай хандаж сурах юм.

Бага, дунд боловсролын түвшинд

Өөрийгөө таних замаар мэдлэг боловсрол олгохын зорилго нь суралцагчийн үнэт зүйл, зөв дадал зуршлыг хөгжүүлэх, өөртөө хандах болон хүрээлэн буй орчинтой, хүн төрөлхтөнтэй харьцах хандлагыг, улмаар хүнлэг зан чанар, нийгэмд ач тустай хандлагыг хэвшүүлэх, өөрийн сонирхлыг нээх, амьдралын зорилгыг тодорхойлох, хүнлэг сонголт хийх, мөн хэлсэн үг болон үйлдэлдээ хариуцлагатай байхыг төлөвшүүлэхэд оршино.

Хичээлийн агуулгыг хүний үнэт зүйлд үндэслэн боловсруулсан бөгөөд дараах агуулгын хүрээнд боловсрол олгох юм. Үүнд:

- хайр сэтгэл, эрүүл мэнд, эрх чөлөө, аз жаргал, хөдөлмөр, бие болон сэтгэлийн уялдаа холбоо, амьдралын зорилго, хүний үүрэг хариуцлага, мөн санаа бодол, үг яриа, үйл хөдлөлийн уялдаа холбоог бүрэн гүйцэд ойлгуулах замаар өөрийгөө таних;
- гэр бүл, найз нөхөд, хүндэтгэл, эрх тэгш байдал, халуун дотно харьцаа, харилцан ярилцах, харилцан ойлголцох, эв найрамдалтай байхын утга учрыг бүрэн гүйцэд ойлгуулах замаар бусдыг таних;
- байгаль орчин, эх орон, дэлхий ертөнц, амьдрал болон бүхэл ертөнцтэй уялдан зохицох, итгэл найдвар зэрэг ойлголтыг бүрэн гүйцэд авснаар хорвоо ертөнцийг таних;
- шударга үнэн, бүтээлч байдал, соёл урлаг, хүн төрөлхтний эв нэгдэл, “хүн төрөлхтөн эх дэлхий хэмээх нэгэн дээвэр дор хамт амьдардаг”-ийг бүрэн гүйцэд ойлгуулах замаар хүн төрөлхтний оюуны бүтээл, мэдлэг туршлагын талаар таньж мэдэх юм.

Бага дунд боловсролын түвшинд боловсруулсан хичээлийн хөтөлбөр нь хүний үнэт зүйлсийн тухай үндсэн ойлголтуудыг хөгжүүлэхэд тасралтгүй байдлыг хангах буюу дэс дараатай мэдлэг олгоход чиглэсэн.

Хичээлийн хөтөлбөр нь “*өөрийгөө таних*”, “*нийгэм дэх хүн*”, “*хүн ба хүрээлэн буй орчин*”, “*хүн төрөлхтний оюуны бүтээл, мэдлэг туршлага*” гэсэн 4 хэсгээс бүрддэг. Бага, дунд боловсролын сургуулиудад эдгээрийн нэршил өөр байж болох ч агуулгыг хэвээр хадгална.

“Өөрийгөө таних” буюу нэгдүгээр хэсэгт сурагчид “хүний дотоод ертөнц”, “хүнлэг сонголт хийх” зэрэг ойлголтуудыг эзэмшсэнээр өөрийгөө таних үндсэн ойлголтыг авах, амьдралын зорилго, үүрэг хариуцлагын талаар ухамсарлаж бусдад туслахын утга учрыг ойлгож эхэлнэ.

“Нийгэм дэх хүн” буюу хоёрдугаар хэсгийн зорилго нь сурагчдын зан чанарыг төлөвшүүлэн хүмүүжүүлэх, түүний зэрэгцээ хөдөлмөрч, сахилга бат сайтай,

хийсэн үйлдлийнхээ төлөө хариуцлага хүлээх, үг яриа болон үйл хөдлөл уялдаа холбоотой нэгдмэл байхын утга учрыг ойлгуулахад оршино. Энэ хэсгийн сэдвүүд сурагчдад бодол санаа үйлдлийн харилцан хамаарлыг ойлгуулах, мөн өөрийгөө таних, өөрийгөө хөгжүүлэх хэрэгцээг таниулахад чиглэсэн.

“Хүн ба хүрээлэн буй орчин” буюу гуравдугаар хэсгийн агуулга нь орчин тойронтой харьцахад ёс зүйн хэм хэмжээтэй байхын утга учрыг ойлгуулах, гэр бүлээ гэх хайр халамж, хамт олон, найз нөхөд, бусад хүмүүст хүндэтгэлтэй хандах, бусдад итгэх болон бусдын итгэлийг даах чадварыг төлөвшүүлэх зорилготой. Мөн сурагчид анги болон гэр орондоо тэгш эрх эдлэх, түүнчлэн халуун дулаан уур амьсгал бүрдүүлж, тэдний нийгмийн идэвхийг нэмэгдүүлэхэд түлхүү анхаарна.

“Хүн төрөлхтний оюуны бүтээл, мэдлэг туршлага” буюу дөрөвдүгээр хэсэг нь сурагчдад хүрээлэн буй ертөнцийн гоо сайхан, мөн бүх улс үндэстний урлаг соёлын өв уламжлалд шингэсэн үнэнч байдал, тусч чанар, хайр халамж, шударга ёс зэрэг эерэг сайхан үзэл санааг ухамсарлаж ойлгуулахыг зорьсон. Энэ хэсгийн сэдвүүд нь улс орнуудын урлаг соёл, түүх, ёс заншлыг хүндэтгэх, хүн төрөлхтний эв нэгдлийн талаар ойлгуулах зорилготой. Жишээ нь: агуу хүмүүсийн амьдралыг танилцуулснаар сурагчид хүн хүрээлэн буй орчинтойгоо хэрхэн зохицох талаарх ойлголтыг эзэмших юм.

“Өөрийгөө таних” хичээлийн давуу талуудын нэг нь түүнийг заах явцад сургалтын зарим онцлог арга барилыг хэрэглэдэгт оршино. Тухайлбал, хичээл орж эхлэх болон дуусах үед таатай сэтгэгдэл төрүүлэх, онцолж хэлбэл, “Зүрхнээс зүрхэнд” арга барил нь сурагчийн хичээлд оролцох идэвхийг нэмэгдүүлж, хамт олондоо өөрийгөө нээж харуулах болон хамт олноо эерэгээр хүлээж авах боломж бүрдүүлдэг.

Коллеж, их, дээд боловсролын түвшинд

“Өөрийгөө таних” хөтөлбөрийн хүрээнд түүхэнд нэрээ мөнхөлсөн эрдэмтэн мэргэдийн амьдрал, тэдний хэлсэн сургаал үгсийн мөн чанарыг таниулах замаар суралцагчийн дотоод ертөнцийг нээхийг зорьдог. Ингэснээр нийгмийн өмнө хариуцлагаа ухамсарладаг, идэвхтэй, бүтээлч, хүнлэг, хөдөлмөрч хойч үеийг төлөвшүүлэх юм.

Жишээлбэл: “Есик” коллежид нийгмийн ухааны чиглэлээр суралцаж буй оюутнуудад ёс суртахуун, хүмүүжлийн боловсрол олгодог хичээлийн хөтөлбөрийг “Өөрийгөө таних” хөтөлбөрийн агуулгатай нийцүүлж боловсруулсан.⁷⁹

⁷⁹<http://www.balakkk.kz>

«Өзін-өзі тану» рухани-адамгершілік білім берудің жаңартылған бағдарламасын техникалық және кәсіптік білім беру мекемелерінде оқыту ерекшеліктері

Хичээлийн хөтөлбөрийн зорилго:

- Оюутнуудын дотоод ертөнцийг хөгжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх;
- Зан чанарыг нь төлөвшүүлэх, өөрөөр хэлбэл, хариуцлага, нэр төр, төлөв даруу зэрэг хүнлэг чанаруудыг төлөвшүүлэх;
- Сурч мэдсэн зүйлийг амьдралд хэрэгжүүлж хэвшүүлэх;
- Хүн болон хүрээлэн буй орчинд сайн үйл хийхийг сургаснаар ирээдүйд ажил мэргэжилдээ дуртай, бүтээлч боловсон хүчнийг бэлтгэх, тэдний мэргэжлийн ур чадварыг хөгжүүлэх зэрэг болно.

Хичээлийн хөтөлбөрт буй гол онцлог нь хүмүүжлийн асуудлыг мэдлэг боловсрол олгохоос чухалд тавьсан бөгөөд мэдлэг боловсролыг хүмүүжил дотор багтаасан. Өөрөөр хэлбэл, боловсрол олгох нь хүмүүжлийн нэг асуудал юм. Хичээлийн хөтөлбөрийн агуулга нь хүний үнэт зүйлсийг нээх зорилготой. Түүнчлэн хувь хүнийг төлөвшүүлэх бус төгс хүнийг хүмүүжүүлэх бөгөөд суралцагч бүрийн өөрт буй нөөц боломжийг нээх, хүнлэг чанар болон бүтээлч чанарыг төлөвшүүлэх, бодол санаа, үг яриа, үйл хөдлөл нь уялдаа холбоотой, зан төлөв тэгширсэн зөв боловсон хүнийг төлөвшүүлэн хүмүүжүүлэхэд оршино. Мөнхийн үнэт зүйлсийн талаар ойлгуулж, өөрийгөө таних, нийгэмд сайн сайхан ажиллаж амьдрах боломжийг нээх юм.

Суралцагчийн идэвхийг нэмэгдүүлэх, мэдлэг боловсрол болон хүмүүжил төлөвшлийг хүртээмжтэй олгох үүднээс сургалтын онцлог арга барилуудыг хэрэглэж байна. Үүнд:

- Сайхан сэтгэгдэл төрүүлэх: Хичээл орж эхлэх болон дуусахад сэтгэл ханамжтай байх, сэтгэл санаа тайван байх;
- Хичээлийн ишлэл: Зөв зүйтэй санал бодол, шүүмжлэлийн талаар авч үзэх;
- Яриа хэлэлцүүлэг өрнүүлэх: Хүмүүжлийн ач холбогдолтой сэдвээр яриа хийх;
- Бүтээлч ажил, багаар ажиллах: Ач холбогдолтой тоглоом тоглох, жүжигчилсэн тоглолт хийх, зураг зурах, шүлэг зохиох, эссе бичих, дуу зохиох гэх мэт;
- Хөгжимтэй болон хороор дуулах: Багаар ажиллаж сурах, эв нэгдэлтэй байх зэрэг болно.

Хичээлийн хөтөлбөр нь “Далайн гүнээс шүр, сувд түүх”, “Оюуны мэлмийг нээх”, “Сайн сайханд хөтлөх зам”, “Мэргэн ухаант хүн өөрийн ертөнцийг зөв тодорхойлно” гэсэн 4 хэсгээс бүрддэг.

“Далайн гүнээс шүр, сувд түүх” буюу нэгдүгээр хэсэгт ёс суртахуун, хүмүүжил, төлөвшлийн боловсролыг суут эрдэмтэн багш нарын мэдлэг туршлагад тулгуурлаж олгох ба суралцагчийн хүн төрөлхтний оюуны өв уламжлалд хүндэтгэлтэй хандах сэтгэлгээг хөгжүүлэх юм. Тухайлбал: Сократ, Платон, Аль-Фараби, Баласагун, Абай, Шакарим зэрэг агуу эрдэмтдийн түүх, амьдралын гоц ухаан, гайхамшигт мэдлэг боловсролыг судалснаар суралцагчийн идэвхийг өдөөх хөшүүрэг болохоос гадна үлгэр жишээ болно.

“Оюуны мэлмийг нээх” буюу хоёрдугаар хэсэг нь “Өөрийгөө таних” хичээлийн гол хэсэг болох хүн төрөлхтний мөнхийн үнэт зүйлийн талаар ойлголт олгоно. Үүнд: шударга үнэн, хайр халамж, зөв үйлдэл, эв найрамдал, тайван байдал, амар амгалан, хорон муу зүйл хийхгүй байх гэх мэт. Эдгээр ойлголтыг эзэмшсэнээр эрхэм дээд чанарыг төлөвшүүлэх юм.

“Сайн сайханд хөтлөх зам” буюу гуравдугаар хэсгийн агуулга нь хувь хүний ёс суртахуун, хүмүүжил төлөвшлийг хөгжүүлэх замаар зөв боловсон байх, амьдралаа ухамсартай төлөвлөхөд нөлөөлөх, дээд “Би” хүнийг мэдэрч ойлгуулахад оршино.

“Мэргэн ухаант хүн өөрийн ертөнцийг зөв тодорхойлно” буюу дөрөвдүгээр хэсэгт хүн төрөлхтний үнэт зүйлсээр үүсч, амьдралын туршлагаар өвлөгдөн ирсэн хүнлэг чанаруудын талаар авч үзнэ. Ёс суртахуун, хүмүүжил төлөвшлөөр боловсорч, бодол санаа нь тэгшрэх бөгөөд ингэснээр түр үнэт зүйл болон мөнхийн үнэт зүйл, үнэн ба худлыг ялгах чадвартай болно. Мөн өөрөө амар амгаланг олж, бусдад сайн үйл хийх чадварыг олж авах юм.

“Өөрийгөө таних” хөтөлбөрт тусгасан чухал асуудлын нэг нь багш нарын үүрэг оролцоо юм. Ёс зүй, хүмүүжил төлөвшлийн боловсрол олгоход хүний эрхэм чанаруудыг өдөр тутмын амьдралд хэрэгжүүлж, хэвшүүлснээр үр дүнд хүрдэг. Үүнд багшийн үүрэг оролцоо чухал ач холбогдолтой. Багшийн хандлага зөв байвал сурагчид нь зөв төлөвших юм.

Бодол санаа, үг яриа, үйл хөдлөл хоорондоо уялдсан хүнлэг сайхан сэтгэлтэй, төгс хүнийг төлөвшүүлэх нь өнөөдрийн нийгэмд тулгарч буй гол асуудлын нэг юм.

“Өөрийгөө таних” хичээлийн давуу талуудын нэг нь түүнийг заах явцад сургалтын зарим онцлог арга барилыг хэрэглэдэгт оршино. Энэ нь хичээл орж эхлэх болон дуусах үед таатай сэтгэгдэл төрүүлэх, сэтгэл ханамж авах, улмаар сурагчийн хичээлд оролцох идэвхийг нэмэгдүүлж, хамт олондоо өөрийгөө нээж харуулах болон хамт олноо зэрэгээр хүлээж авах боломж бүрдүүлдэг.

Хөтөлбөрт тусгасан зайлшгүй чухал асуудлын нэг нь багш нарын үүрэг оролцоо болон мэдлэг боловсрол, сурган хүмүүжүүлэх арга зүйг хөгжүүлэхэд анхаарсан. Ёс зүй, хүмүүжил төлөвшлийн боловсрол олгоход хүний эрхэм чанаруудыг өдөр тутмын амьдралд хэрэгжүүлж, хэвшүүлснээр үр дүнд хүрдэг. Үүнд багшийн үүрэг оролцоо чухал ач холбогдолтой. Багшийн хандлага зөв байвал сурагчид нь зөв төлөвших юм.

“Өөрийгөө таних” хөтөлбөрийн сул тал нь хөгжлийн бэрхшээлтэй болон хүнд нөхцөлд амьдарч буй хүүхдийн асуудлыг онцлон тодорхойлоогүй байна.

Хөтөлбөрийн давуу тал нь түүнийг боловсруулахад хамгийн сайн мэдлэг болвсрол, авьяас чадвартай улсын шилдэг тэргүүний эрдэмтэн багш нарын бүрэлдэхүүн ажилласан тул амьдралд илүү ойр, сонирхол татахуйц бөгөөд боловсролын бүх түвшинд хичээл хэлбэрээр хэрэгжүүлдэг тул маш сайн, жигд хүртээмжтэй байна. Зөвхөн “Өөрийгөө таних” хичээлийн хөтөлбөрийг боловсруулаад зогсоогүй сурган хүмүүжүүлэх үйл ажиллагаанд хяналт тавих, сургалт зохион байгуулах, бүсийн, улсын, олон улсын хэмжээний боловсролын форум зохион байгуулах, багш болон эцэг эхчүүдийн сурган хүмүүжүүлэх талаарх мэдлэгийг дээшлүүлэхэд дэмжлэг үзүүлсэн.

Энэ бүхнээс харахад хүүхдийн мэдлэг боловсролд түлхүү анхаарч, хүмүүжлийн асуудлыг орхигдуулснаар үр хойч маань сайн сайхныг саар муугаас ялгах чадваргүй, ойр дотно хүмүүсийнхээ жаргал зовлонг хуваалцах сэтгэлгүй нэгэн болж төлөвшихөд хүрээд байна. Энэ бол бидний гол алдаа юм.

Хүнд ямар нэг зүйл өгч халамжаар тэтгэх биш, мэдлэг боловсролоор тэтгэж, хүний өөрт буй нөөц бололцоо, чадварыг хөгжүүлэх нь чухал. Улс орны хөгжлийн үндэс суурь нь хүний хөгжил юм.

2.3.АНУ

АНУ-д иргэний болон зан суртахууны боловсрол нь дараах байдлаар үүсэн хөгжиж ирсэн байна.

- 1937 он - Нийгмийн судлалын хөтөлбөр. Нью Йорк нь Нийгмийн судлалын хөтөлбөрийг хянан шалгах ажиллагаа явуулж, судалгааны үр дүнд нийгмийн судлалын хөтөлбөрт зан чанарыг хөгжүүлэхэд чиглэсэн хэсгийг оруулах шаардлагатай гэж дүгнэсэн.
- 1960-1970 он - Академик сургалтыг чухалчилсан үе. Сургууль академик амжилтыг нэгдүгээрт тавьж, зан суртахууны боловсрол хоцрогдсон. Зан суртахууны боловсролыг тусгай хөтөлбөрөөр бус багш олгоно гэж үзсэн.
- 1960-1980 онд Христийн суруулийн хөдөлгөөн. Улсын ерөнхий боловсролын сургалтад академик буюу сурлагын амжилтыг онцлон ач холбогдол өгч, зан суртахууны боловсрол нь уналтад орсон. Христийн буюу шашны сургуулиуд нь зан суртахуун болон шашны сургалтад ач холбогдол өгөн, гүнзгийрүүлсэн сургалт явуулах болсноор элсэгчдийн тоо үлэмж нэмэгдсэн. Дээрхтэй холбоотойгоор улсын сургуулиудад зан суртахууны боловсролыг дахин зааж эхлэх болсон.
- 1968 он - Зан суртахууны боловсролын хөтөлбөр. Сан Антонио хот дахь Зан суртахууны боловсролын хүрээлэн нь “Зан суртахууны боловсролын хөтөлбөр”-ийг боловсруулсан. Тус хөтөлбөр нь АНУ даяар 60000 сургуульд хэрэгжсэн, өргөн хүрээг хамарсан анхны хөтөлбөр юм.
- 1981-1989 он - Ерөнхийлөгч Р.Рейганы үе. Ерөнхийлөгч Р.Рейган нь сургуулиар дамжуулан зан суртахууны боловсролыг хөгжүүлэхийн ач холбогдлыг онцолж, зан суртахууны боловсролын талаарх олон нийтийн мэдлэгийг сайжруулах, улсын сургуулиудад зан суртахууны хөтөлбөр хэрэгжүүлэхэд санхүүгийн дэмжлэг үзүүлж эхэлсэн.
- 1993-2001 он - Ерөнхийлөгч Б.Клинтоны үе. Ерөнхийлөгч Б.Клинтон сургуулийн зан суртахууны боловсролд нэн тэргүүний ач холбогдол өгч, улсын сургуулиудад зан суртахууны боловсролыг олгох, хөгжүүлэхэд олгодог санхүүгийн дэмжлэгийг гурав дахин нэмэгдүүлсэн.
- 2001-2009 он - Ерөнхийлөгч Ж.Бушийн үе. Ерөнхийлөгч Ж.Буш нь мөн адилаар зан суртахууны боловсролыг олгох, хөгжүүлэхэд олгодог санхүүгийн дэмжлэгийг гурав дахин нэмэгдүүлэхийг Конгрессоос хүссэн.
- 2017 он - Зан суртахууны боловсролын бие даасан хөтөлбөр. Өнөөгийн байдлаар Character Counts!, Heartwood Program, Center for the 4th and 5th R's зэрэг бие даасан хөтөлбөрүүдийг хэрэгжүүлэхэд чиглэж байна.

АНУ-ын хувьд ерөнхий боловсролын сургуулиудад Character education буюу Зан суртахууны боловсролын хичээлийг заавал судлах хичээлийн тоонд оруулсан болон хөхиүлэн дэмжихээр хуульчилсан 36 (18 ба 18) муж улс байгаа бол 7 муж улс нь хуулиар тогтоогоогүй боловч бусад баримт бичгийн хүрээнд дэмжихээр тогтоосон, 8 муж улс нь дээрхтэй холбоотой ямарваа нэгэн хууль эрх зүйн зохицуулалтгүй байна.

Хүснэгт 8. Зан суртахууны боловсролыг АНУ-д хуульчлан зохицуулсан байдал

Заавал судлахаар хуульчилсан (18)	Хөхиүлэн дэмжихээр хуульчилсан (18)	Бодлогын баримт бичгийн хүрээнд дэмжихээр заасан(7)	Тодорхой зохицуулалтгүй (8)
Alabama	Arizona	Connecticut	District of Columbia
Alaska	Colorado	Hawaii	Idaho
Arkansas	Delaware	Missouri	Massachusetts
California	Iowa	Montana	Nevada
Florida	Kansas	New Jersey	New Hampshire
Georgia	Louisiana	North Dakota	New Mexico
Illinois	Maine	Vermont	Wisconsin
Indiana	Maryland		Wyoming
Kentucky	Michigan		
Nebraska	Minnesota		
New York	Mississippi		
North Carolina	Ohio		
South Carolina	Oklahoma		
South Dakota	Oregon		
Tennessee	Pennsylvania		
Utah	Rhode Island		
Virginia	Texas		
West Virginia	Washington		

Хүснэгт 1. АНУ-ын муж улсуудад character education-той холбоотой зохицуулалтууд

Д/д	Муж улсын нэр	Огноо	Хууль тогтоомжийн нэр	Зохицуулалтын тойм агуулга	Хуулийн заалт
1	Алабама	1995	1975 Code of Alabama, Section 16-6B-2(h); 1995 Accountability Law, Act 95-313	1975 оны Алабама мужийн хуулиар K-12 ⁸⁰ (Цэцэрлэг, ЕБС)-д хамрагдагсад өдөр бүр 10 минут Зан суртахууны боловсрол олгохоор тогтоосон. 1995 оны Хариуцлагын тухай хуулиар ЕБС-д зан суртахууны боловсролыг заавал судлахаар тогтоосон. 2005 оноос Спорт оор дамжуулан суралцах нь хөтөлбөрийн хүрээнд тус мужийн 4 дүгээр ангийн сурагч бүр зан суртахуун болон биеийн тамирын хөгжлийн хөтөлбөрт хамрагдахаар тусгасан.	"Боловсролын асуудал харьцсан төрийн зөвлөл болон орон нутгийн бүх удирдах зөвлөлөөс ... эр зоригтой, эрх оронч, иргэний эрх үүргээ ухамсарласан, шударга ёс, эрх тэгш байдлыг эрхэмлэдэг, бусдыг болон өөрийгөө хүндэтгэдэг, нинжин сэтгэлтэй, хүмүүстэй хамтран ажиллах болон өөрийгөө удирдах чадвар, эелдэг, ерөвч, тэвчих үзэл, бүтээлч байдал, ур чадвар, тууштай, цаг баримталдаг, цэвэрч нямбаай, хүрээлэн зан чанаруудыг төлөвшүүлэхэд чиглэсэн 10 минутаас доошгүй зааварчилгааг зан суртахууны боловсролын цогц хөтөлбөрийн хүрээнд өдөрт бүх ангиудад боловсруулан хэрэгжүүлнэ. (1995 оны Хариуцлагын тухай хууль).
2	Аляска	1998 2006	Alaska Character Education (ACE) Partnership; Alaska Statute Section 14.33.200	Аляска мужид зан суртахууны боловсролын хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх стратегийг боловсруулахад Аляскийн Боловсролын яам, Аляскийн сургуулийн зөвлөлүүдийн холбоо, Аляскийн эцэг эх багш нарын холбоо нь хамтран Аляскийн Зан суртахууны боловсролын түншлэлийг (Alaska Character Education Partnership) санхүүжүүлнэ. Аляскийн зан чанарын боловсролын түншлэлийн тусламжтайгаар тус мужид зан суртахууны боловсролын хөтөлбөрийг хэрэгжүүлж байгаа ба "Чанартай сургууль санаачилга" гэх Аляскийн сургуулийн шинэчлэлийн төлөвлөгөөний хүрээнд Аляскийн иргэншил, эрүүл амьдралын хэв маяг, ур чадварын стандарт, мэргэжлийн боловсролыг хөгжүүлэх, олон нийтийн оролцоо, сургуулийн стандартыг хэрэгжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх зэргийг тусгасан байна.	(а) 2007 оны 7 дугаар сарын 1-ний дотор сургуулийн дүүрэг бүр аливаа сурагчийг дарамтлах, айлган сүрдүүлэх, эсхүл дээрлэхийг хориглосон бодлогын баримт бичгийг баталсан байна. Сургуулийн дүүрэг бүр нь тус бодлогоо эцэг эх, асран хамгаалагч, сурагч, сайн дурын ажилтан, сургуулийн ажилтнуудад танилцуулна. (б) Бодлогын баримт бичгийг тухайн дүүрэг тус бүрийн шийдвэр гаргах процессийн дагуу боловсруулж, батлах ба эцэг эх, асран хамгаалагч, сургуулийн ажилтан, сайн дурын ажилтан, сурагч, захиргаа, олон нийтийн төлөөлөгчдийн оролцоог хангах боломжоор бүрдүүлсэн байна. Бодлогын баримт бичигт зан чанарын эерэг үнэт зүйлс, үүнд соёлтой, хүндэтгэлтэй үг хэллэг хэрэглэх, биеэ авч явах байдлын ач холбогдол, сурагчдын зүгээс бие биедээ дарамт шахалт үзүүлэх, айлган сүрдүүлэх, дээрлэхийг хориглосон бодлогыг дагаж мөрдөх үүрэг хариуцлагыг тусгасан байна. Түүнчлэн тус бодлогын баримт бичигт сургуулиас хөөх, гэмт хэргийн талаар орон нутгийн хууль сахиулах байгууллагад мэдээлэх зэрэг холбогдох шийтгэлийн зохицуулалтыг тусгасан. Сургуулийн ажилтан, сайн дурынхан, оюутнууд, сургуулийн захиргаа нь дээрхийг дагаж мөрдөнө.

⁸⁰ АНУ-ын ерөнхий боловсролын тогтолцоо нь K-12 буюу цэцэрлэгээс 12-р анги байх ба эдгээрийг Цэцэрлэгээс 5-р ангийг Бага (Elementary), 6-8 дугаар анги хүртэл Дунд (Middle) болон 9-12 ангиуд Ахлах (High) гэсэн дараалалтай байдаг. Энэ ерөнхий бүтэц АНУ-н нийт 50 муж, Вашингтон DC хотод ажил дагаж мөрдөх боловч сургуульд оюутан элсүүлэх, бүртгэх, шалгалт үнэлгээ нь тухайн муж, улмаар тухайн хотын сургуулийн дүүрэг тус бүрт харилцан адилгүй байж болдог. Өөрөөр хэлбэл, сургуулийн орлого, зардал, боловсон хүчний бодлого, сургуульд хүүхэд сургах журам зэргийг орон нутгийн хүрээнд шийдэх эрхтэй байна.

Д/д	Муж улсын нэр	Огноо	Хууль тогтоомжийн нэр	Зохицуулалтын тойм агуулга	Хуулийн заалт
3	Арканзас	1997	Act 631 of 1997	1997 оны 631 дугаар хуульд заасны дагуу Арканзас мужийн дүүргийн бүх сургуулиудад зан суртахууны боловсролын хичээлийг заавал судлахаар тогтоосон.	Ерөнхий Ассамблей нь зан суртахууны болон иргэний боловсрол, хүмүүжил нь гол төлөв эцэс эхийн хариуцлагад хамаарах асуудал болохыг хүлээн зөвшөөрч буй хэдий ч үгээр хязгаарлагдахгүй байна. Цаашлан Ерөнхий Ассамблей нь суратгдыг нийгмийн амьдралд бэлтгэхэд улсын сургуулиудад зан суртахууны болон иргэний боловсролыг бэхжүүлэх шаардлагатайг тодорхойлсон. Боловсролын яамны Ерөнхий боловсролын газрын захирал нь улсын болон мужийн хэмжээнд иргэний болон зан суртахууны боловсролын асуудлаар үйл ажиллагаа явуулж буй сект бус (шашны гэж урсгал бус) дэмжлэг, туслалцаа үзүүлэх боломж бүхий төсөл, хөтөлбөрүүдийн талаарх мэдээллийг орон нутгийн ерөнхий боловсролын сургууль, сургуулийн өмнөх боловсролын байгууллагуудад гаргаж өгнө. Тус газрын захирал нь сект бус төсөл, хөтөлбөр, загваруудын талаарх мэдээллийг тус муж дахь бүх сургуулиудад хүргэх үүрэгтэй байна. ... Захирал нь хоёр жил тутам энэхүү хуулийн хэрэгжилт, үр дүнгийн явцын тайланг гаргаж өгнө.
4	Калифорни	2000	California Education Code Section 233.5(a) [formerly named Section 44806] and Section 44790.3 Assembly Bill 2028 of 2000	Калифорни муж нь Боловсролын хуульдаа зан суртахууны боловсрол олгохыг тусгаж, тухайн мужийн багш бүрт зан суртахууны боловсролын гарын авлагаар хангахаар заасан байна. 2007 оны тогтоолоор "Зан мужид жил бүрийн 10 дугаар сарыг "Зан суртахууны боловсролын сар" болгон зарласан.	"Багш бүр суратгдад ёс суртахуун, үнэн, шударга ёс, эх оронч үзэл, Америкийн иргэний эрх, үүрэг, бахархлын талаарх үнэн зөв ойлголтыг өгөх, ба эрх тэрш байдал, хүний нэр төр, үүнд эв зетэй харилцааг хөгжүүлэх, гэрийн тэжээвэр амьтдыг энэрэх, энэрэнгүй, хүмүүнлэг хандах хандлагыг төлөвшүүлэх, суратгчдын залуурал, бадүүлэг үг хэл хэрэглэх, худал хуурмагаас хол байхыг зааж сургахыг эрмэлзэнэ. Түүнчлэн багш бүр суратгчдын өөрсдийн потенциалгаа бүрэн дүүрэн ашиглах, аливаа алагчлал бүхий хандлага, үйлдлээс ангиад, үзэн ядах үзэл дээр суурилсан хүчирхийлээс урьдчилан сэргийлэхэд чиглэсэн орчныг бүрдүүлэхийг эрмэлзэнэ..." (Калифорны Боловсролын Кодын 233.5 (а) хэсэг) "Хууль тогтоох байгууллага нь Калифорнийн сургуулиудад (1-12-р анги), сургуулийн өмнөх боловсрол ёс зүй, иргэний үр дүнтэй боловсролын хөтөлбөрийг хөгжүүлэх, хэрэгжүүлэхийг хөхиүлэн дэмжих шаардлагатайг тогтоожээ. (44790.3р хэсэг).

Д/д	Муж улсын нэр	Огноо	Хууль тогтоомжийн нэр	Зөхицуулалтын тойм агуулга	Хуулийн заалт
5	Флорида	1999	House Bill 365 of 1999 (Florida Statutes Sections 233.061 and 230.2316 amended) Senate Bill 20E of 2002	1998 онд Флоридагийн Хууль тогтоох байгууллага нь бага сургуульд зан суртахууны боловсрол олгохоор тогтоосон. 1999 онд хуульд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтөөр зан суртахууны боловсрол нь шашнаас ангид байж, анхаарал халамж, тэвчээр болон санаачилгатай байдал зэрэг зан чанарыг төлөвшүүлэхэд чиглэнэ. Мөн 1999 онд Флоридагийн хуулийн 233.0619-р хэсэгт оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтөөр сургууль завсардахаас урьдчилан сэргийлэх, академик хоцрогдол арилгахад чиглэсэн бүх хөтөлбөрүүдэд хууль эрхзүйн болон зан суртахууны боловсрол олгохоор тусгасан байна. 2002 онд баталсан Сенатын хуулиар 2004-2005 оны хичээлийн жилээс эхлэн цэцэрлэгээс сургуулийн 1-12-р ангид зан суртахууныг төлөвшүүлэх, хөгжүүлэх хөтөлбөр хэрэгжүүлэхээр заасан байна. 1999 онд байгуулагдсан Флорида мужийн зан суртахууны боловсролын зөвлөх хороо нь сургуулиудад дэмжлэг үзүүлнэ.	"Дүүргийн сургуулийн удирдах зөвлөл бүр зан суртахууныг хөгжүүлэх хөтөлбөр боловсруулж, эсхүл сонгон авч холбогдох яаманд хүргүүлж, зөвшөөрөл авна. Зан суртахууныг хөгжүүлэх хөтөлбөр нь эх оронч үзэл, үүрэг хариуцлага хүлээдэг, иргэншил, нийжин сэтгэлтэй, хүндлэл, үнэнч шударга зантай, өөрийгөө хянах чадвартай, тэвчээр ба хамтран ажиллах чадвар зэрэг зан чанаруудыг хөгжүүлэхэд чиглэгдэнэ. (Senate Bill 20E of 2002).
6	Жоржиа	1997	Title 20, Chapter 2, Article 6 of the Official Code of Georgia amended with 20-2-145	1997 онд иргэний боловсрол, бусдыг болон өөрийгөө хүндлэх зэрэгт суурилсан нийт 27 зан чанарыг төлөвшүүлэхэд чиглэсэн зан суртахууны боловсролыг Жоржиа мужийн бага, дунд, ахлах сургуулиудын сургалтын хөтөлбөрт оруулахаар хуульд тусгасан байна.	"Мужийн боловсролын удирдах зөвлөл нь 1997-1998 хичээлийн жилд K-12 түвшинд зориулан зан суртахууны боловсролын цогц хөтөлбөрийг боловсруулна. Зан суртахууны боловсролын цогц хөтөлбөр нь суратчдад эр зориг, эх оронч үзэл, иргэншил, үнэнч шударга байдал, бусдыг хүндлэх, нийжин сэтгэл, хамтран ажиллах, өөрийн хүндлэх, хянах, найрсаг, энэрэнгүй, тэвчих үзэл, хичээнгүй, егөөмөр, цаг баримтлах, цэвэрч нямбай, сэргэлэн цовоо, сургуулийн дэг журмыг сахиж, хүрээлэн буй орчныг хүндлэх, Ертөнцийн эзнийг хүндэтгэх, бүтээлч байдал, спортын ур чадвар (sportsmanship), тууштай зэрэг зан чанарыг хөгжүүлэхэд чиглэнэ. Орон нутгийн удирдах зөвлөлүүд нь дээрх хөтөлбөрийг аль ч анги болон хугацаанд хэрэгжүүлэх бол мужийн удирдах зөвлөлүүд нь тус хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх төлөвлөгөөг дэмжих үүрэгтэй байна. Энэхүү хуульд үл нийцэх бүх хууль болон хуулийн хэсгүүд нь хүчингүй болно." (Official Code of Georgia, Annotated 20-2-145a in 2002)

Д/д	Муж улсын нэр	Огноо	Хууль тогтоомжийн нэр	Зохицуулалтын тойм агуулга	Хуулийн заалт
7	Иллиной	1998	Illinois Children's Mental Health Act of 2003 (Public Act 93-0495, Senate Bill 1951 of 2003); House Bill 1336 of 2005 (amended language originally defined in 1998)	2005 онд Иллиной мужийн хуулиар бүх улсын сургуулиудад зан суртахууны боловсрол олгохоор тогтоосон. 2007 онд АНУ-ын Боловсролын яам болон зан суртахууны боловсролын хөтөлбөрөөс Иллиной мужид зан суртахууны боловсролыг хөгжүүлэхэд 500 000 ам.долларын грантыг 8 ахлах сургуульд сурагчдын цаашдын амьдралд нь шаардагдах ур чадвар, туршлага олгох 4 жилийн туршилтын хөтөлбөр хэрэгжүүлэхэд олгосон.	"Улсын сургуулийн багш бүр зан суртахууны боловсролыг заах ба үндэс хөндлөл, үрэг харилцлага, шударга зан, бусдыг халамжлах, итгэл даах чадвар, иргэншил зэргийг заах замаар сурагчдын шударга зан, нийгмийн сэтгэл, шударга ёс, бусдыг хүндлэх, гэмт хэргийг бууруулах ёс суртахууны эр зориг болон сайн зан чанарыг төлөвшүүлэх стандартыг дээшлүүлэхийг зоринo. (House Bill 1336 of 2005). Иллиной муж нь сурагчдын сурах чадвар, гэмт хэрэг, хүчирхийлэл үйлдэх зэрэгт сэтгэцийн эрүүл мэнд ихээхэн нөлөөллийг онцолж, Иллиной мужийн Боловсролын удирдах зөвлөл Иллиной мужийн сургалтын стандартад нийгмийн болон сэтгэл хөдлөлийн хөгжлийн стандартыг боловсруулж, хэрэгжүүлэхийг үүрэг болгов." (Иллиной мужийн хүүхдийн сэтгэцийн эрүүл мэндийн тухай хууль, 2003)
8	Индиана	1937	Indiana Code 20-10.1-4-4 (Morals Instruction)	1995 онд Индиана мужийн Ерөнхий Ассамблей нь сайн иргэншлийн боловсрол олгохоор хуульчилсан ба үндэс Индиана мужийн иргэнд шаардлагатай 13 зан чанарыг тодорхойлсон байна. Тус хууль нь 1937, 1975 онуудад батлагдаж байсан хуулийн зохицуулалттай ойролцоо ойлголтуудыг дахин баталгаажуулсан. Энэхүү хуулийг хэрэгжүүлэхийн тулд Индиана мужийн Боловсролын яам нь 2000 онд Андерсон их сургуультай хамтран Зан чанарын хөгжлийн төвийг байгуулж, тус мужийн сургууль болон нийгмийн бүлгүүдэд зан чанарын боловсрол олгоход нь дэмжлэг үзүүлж эхэлсэн байна. Мөн муж нь зан суртахууны боловсрол олгоход оролцож буй бүхий л оролцогч талуудад зориулсан "Сайн иргэншлийн төлөөх туншүүд: Эцэг эх, сургууль, орон нутаг" гарын авлага, зааврыг боловсруулсан байна.	Улсын болон хувийн сургуулийн 1-12-р ангид ерөнхий суурь хичээлд багшлах багш бүр хичээлээ заахдаа үнэнч шударга зан, ёс суртахуун, зөлдөг зан, хууль сахин биелүүлэх, төрийн туг далбаа, АНУ-ын Үндсэн хууль болон муж улсаа дээдлэх, гэр орон болон эцэг эхээ хүндлэх, үнэнч шударгаар хөдөлмөрлөх болон шударга, сайн иргэнийг хөгжүүлэхэд шаардлагатай бусад зан чанарыг хөгжүүлэхэд анхаарна. Мужийн захирагч (The state superintendent) нь дээрхтэй холбоотойгоор 1-12-р ангид заах ерөнхий суурь хичээлүүдэд оруулах материал, зарчмыг боловсруулж, бэлтгэнэ." (Indiana Code 20-10.1-4-4, Morals Instruction. Formerly: Acts 1975, P.L.240, SEC. 1).

Д/д	Муж улсын нэр	Огноо	Хууль тогтоомжийн нэр	Зохицуулалтын тойм агуулга	Хуулийн заалт
9	Кентукки	2000	House Bill 157 of 2000	2000 онд Кентуккигийн багц хуулийн 162-р хэсгийг баталж, 158-р хэсэгт нэмэлт, өөрчлөлт оруулж сургуулийн сургалтын хөтөлбөрт зан суртахууны боловсролын хичээл оруулахаар тогтоосон байна. Дээрх хуулийг баталснаар Кентукки мужийн Боловсролын удирдах зөвлөл нь сургуулиудад зан суртахууны боловсрол олгохтой холбоотой асуудлаар заавар, зөвлөгөө өгч, сургалтын хөтөлбөртөө оруулахад нь дэмжлэг үзүүлж ажиллана.	“...зан суртахууны боловсрол гэдэг нь суралгчдын бусдыг энэрэх сэтгэл, иргэншил, эелдэг зан, хүний үнэ цэнэ, шударга ёс, мэдлэг, хүндэтгэл, хариуцлага, бие даан ажиллах чадвар зэрэг суралгчдад эзэмшүүлбэл зохих зан чанар, үнэт зүйлсийг сурталчилсан, тусгасан сургалтын хөтөлбөр, стратеги байх ба эцэг эх, багш, орон нутгийн иргэдийн үнэт зүйлсийг тусгаж, суралцагсдын амьдрал дахь ёс суртахуун, ёс зүйн шийдвэр гаргах чадварыг сайжруулахад чиглэсэн байна.” (Chapter 162, Section 1 of KRS. New chapter created in House Bill 157 of 2000).
10	Небраска	1996	Nebraska Statutes, Chapter 79, Sections 725, 726, and 727	1927 онд Небраска муж нь зан суртахууны боловсрол дахь сургуулиудын гүйцэтгэх үүргийг тодорхойлсон хууль тогтоомжийг анх баталсан. 1996 онд үнэнч шударга, ёс суртахуун, эелдэг, хууль дүрэм сахидаг, төрийн туг далбаа, АНУ-ын Үндсэн хууль болон Небраска муж улсын Үндсэн хуулийг дээдлэх зэрэг хувь хүний зан чанаруудыг Небраскагийн хуулийн 79-725 -д тус мужийн иргэнд байвал зохих зан чанаруудын хэмжээгээр тодорхойлсон байна. Мөн хуульд Небраскагийн Боловсролын Комиссар нь тухайн муж дахь бүх K12 сургуулиудад зан суртахууны боловсрол олгох талаар санал зөвлөмж гаргах ба тус хуулийг хэрэгжүүлээгүй аливаа этгээд нь гэмт зөрчил үйлдсэн болно. (Небраска мужийн зан суртахууны боловсролын удирдамжийг дараах хаягаар орж үзнэ үү http://www.nlc.state.ne.us/erubs/E2000/H091-2002.pdf)	Небраска мужийн улсын, хувийн, сүм хийдийн дэргэдэх (parochial), эсхүл шашны боловсрол олгох (denominational) сургуульд багшлах багш нь үнэнч, шударга, ёс суртахуун, эелдэг, хууль дүрэм сахин биелүүлдэг, төрийн туг далбаа, АНУ-ын Үндсэн хууль болон Небраска мужийн Үндсэн хуулийг дээдлэх, гэр орон болон эцэг эхээ хүндлэх, үнэнч шударгаар хөдөлмөрлөх болон шударга, сайн иргэнийг хөгжүүлэхэд шаардлагатай бусад зан чанарыг хөгжүүлэхэд анхаарна. (Nebraska Statutes, Chapter 79, Section 725).

Д/д	Муж улсын нэр	Огноо	Хууль тогтоомжийн нэр	Зохицуулалтын тойм агуулга	Хуулийн заалт
11	Нью Йорк	2000	Project SAVE (Safe Schools Against Violence in Education Act)	2000 онд Нью Йоркийн Ассамблей нь Боловсрол дахь хүчирхийллийн эсрэг Аюулгүй сургуулиудын тухай хууль (SAVE) хөтөлбөрийг хэрэгжүүлж эхэлсэн ба хөтөлбөрт сургуулийн орчинд биеэ авч явах ёс зүйн дүрэм, сургуулиудын аюулгүй байдлын төлөвлөгөө, хүчирхийллийн талаар мэдээлэх нэгдсэн тогтолцоо, сургуулийн албан хаагчдыг хамгаалах, сургуульд хүчирхийллээс урьдчилан сэргийлэх хөтөлбөр болон эелдэг найрсга байдал, иргэншил, зан суртахууны боловсрол олгох зэргийг багтаасан байна.	Нью Йоркийн сургуулиуд нь хүнд хэцүү болон хүч хэрэглэж буй тохиолдлуудыг таслан зогсоох, зохицуулах цогц төлөвлөгөөг боловсруулж, орон нутагт гарч болзошгүй хүчирхийллийн эрсдэлийг бууруулах, урьдчилан сэргийлэхэд орон нутгийн түншүүдтэй хамтран ажиллаж, сургуулийн орчинд хүндэтгэл, хариуцлагыг дээдэлсэн орчныг бүрдүүлэхэд эелдэг найрсгаг байдал, иргэншил, зан суртахууны боловсролын хөтөлбөрийг боловсруулах ... дээрх нь сурагчдад үнэнч, тэвчиг үзэл, хувийн хариуцлага, бусдыг хүндэтгэх, хууль дүрэм сахин биелүүлэх, эелдэг, нийгэмд хуль нэмж оруулах, өөрсдийн зан чанарт эерэгээр нөлөөлөхөд чиглэгдсэн байна. (Project SAVE, 2000).
12	Хойд Каролина	2001	Student Citizen Act of 2001 (House Bill 195 of 2001)	Сурагч иргэний тухай хуулийг 2001 (SL 2001-363) онд Хойд Каролина мужийн хууль тогтоох байгууллага баталсан ба орон нутгийн боловсролын удирдах зөвлөл бүр зан чанарын сургалтын хөтөлбөрийг боловсруулж, хэрэгжүүлэхээр тогтоосон байна.	Сургалтыг хичээлийн хөтөлбөрт оруулан дараах зан чанарыг хөгжүүлэхэд чиглэсэн байна. Үүнд: эр зориг (бусад нь хийхгүй байсан ч зөв зүйлийг хийх эр зоригтой байх, бусдыг дагах бус өөрийн ухамсраа дагах, хүнд хэцүү боловч үр дүнтэй зүйлийг хийхийг эрмэлзэх); эрүүл сэтгэлгээ/good judgement (зөв, зохистой зорилго сонгож, чухал зүйлсийн эрэмбэ дарааг зөв тогтоох, үйлдлийнхээ үр дагаврын талаар бодож тунгаах, мэргэн ухааныг үндэслэн гаргах); шударга зан (бүх зүйлд үнэнч, итгэл даах чадвартай, шударга байх дотоод хүч чадалтай байх, шударга, нэр хүндтэй байх); нинжин сэтгэл (бусдыг бодож, эелдэг, тусч, бусдыг ойлгох, бусдыг энэрч, нигүүлсэх, нөхөрлөл, өгөөмөр сэтгэл, өөртэй нь хэрхэн харьцахыг хүсэж буй байдлаар бусадтай харьцах); тууштай байх (хүнд хэцүү үл харгалаан тавьсан зорилгоддоо тууштай байх, алдаа, дутагдал гаргасан тохиолдолд тэсвэр тэвчээртэй байж, үргэлжлүүлж, дахин оролдох) ... (The Student Citizen Act of 2001).

Д/д	Муж улсын нэр	Огноо	Хууль тогтоомжийн нэр	Зохицуулалтын тойм агуулга	Хуулийн заалт
13	Өмнөд Каролина	2000	South Carolina Code, Section 59-17-135 (Amended from 1976 Code)	1996 онд мужийн Боловсролын яам нь зан чанарын урт хугацааны хөтөлбөр боловсруулах, дэд бүтцийг бий болгоход 4 жилийн хугацаатай буцалтгүй тэтгэлэг авсан ба 2000 онд Өмнөд Каролина мужийн Ерөнхий Ассамблей нь Гэр бүл-хүндлэлийн тухай хуулийг баталж, Боловсролын яаманд зан суртахууны боловсролын хөтөлбөрт зориулан 265,000 ам.доллар олгосон байна. Хуульд заасны дагуу сургууль бүр зан чанарын боловсролын хөтөлбөрийг боловсруулж, хөтөлбөр болон түүний хэрэгжилтийн үнэлгээг гүйцэтгэж байхаар тусгасан. Өмнөд Каролинагийн боловсрол болон эдийн засгийн хөгжлийн тухай хуулиар Өмнөд Каролинагийн хуулийн 59-17-135-д нэмэлт, өөрчлөлт оруулан зан суртахууны боловсролд тусгавал зохих 24 зан чанарыг тогтоосон байна.	Муж улсын сургуулийн итгэмжлэгчдийн зөвлөл бүр нь зан суртахууны боловсролын асуудлаар бодлого боловсруулж, тус бодлогын үндсэн дээр хэрэгжүүлж буй зан суртахууны боловсролын хөтөлбөр нь дараах зан чанаруудыг тусгасан байна. Үүнд: удирдлага болон бусдыг хүндлэх, үнэнч, өөрийгөө удирдах чадвар, цэвэрч нямбай, эелдэг, бусадтай хамтран ажиллах, иргэншил, эх оронч үзэл, эр зориг, шударга, нинжин сэтгэл, өөрийгөө хүндлэх, энэрэх, хичээнгүй, ажил хөдөлмөрийн ёс зүй, хичээл сургалтын зөв дадал зуршил, өгөөмөр, цаг баримталдаг, урам зоригтой, тэвчээртэй, спортын ур чадвар (sportsmanship) ба сайн үйл хэрэг зэрэг байна. Сургуулийн удирдах зөвлөлүүд нь зан суртахууны боловсролын бодлого, хөтөлбөр боловсруулахдаа нийгмийн бүлгүүдийн бүхий л төлөөлүүдийг оролцуулна. (South Carolina Code, Section 59-17-135)
14	Өмнөд Дакота	1997	South Dakota Legislative Statute, 13-33-6.1	2001 онд Өмнөд Дакотагийн Боловсролын яам нь зан суртахууны боловсролын хөтөлбөр боловсруулахад холбооны грант хүлээн авсан ба нийт 10 сургуулийн сонгон авч, туршилтын хөтөлбөр хэрэгжүүлж эхэлсэн байна. Тэтгэлэг олгосон гол зорилго нь Өмнөд Дакотагийн хууль дүрэмд заасан чанаруудыг агуулсан сайн чанарын зан чанарын сургалтыг бий болгох.	Удирдах байгууллага нь нэгээс доошгүй, эсхүл дөрвөөс дээш хичээлийн улиралд өөрөөр тогтоосноос бусад тохиолдолд мужийн улсын болон хувийн бүх бага, дунд сургуулиудад зан чанарын сургалт явуулах ба суралчдад иргэншил, эх оронч үзэл, үнэнч байдал, хувийн сахилга бат, өөрийгөө хүндлэх, бэлгийн харьцаанд орохгүй байх, Өмнөд Дакота мужид үндэстэн ястнуудын оруулсан хувь нэмрийг хүндлэх, ахмад болон удирдлагыг хүндлэх зэргийн чухлыг ойлгуулахад чиглэдэнэ. South Dakota Legislative Statute, 13-33-6.1

Д/д	Муж улсын нэр	Огноо	Хууль тогтоомжийн нэр	Зохицуулалтын тойм агуулга	Хуулийн заалт
15	Теннесси	1985	Tennessee Code Annotated (TCA), Sections 49-6-1007 and 49-2-118; House Bill 3456 of 2004/Public Chapter Number 919; House Bill 2790 of 2008	1985 онд Теннессигийн Ерөнхий Ассамблей TCA 49-6-1007-г баталсан ба хуульд заасны дагуу улсын бүх сургуулиуд нь зан суртахууны боловсрол олгох юм. 1999 онд дээрх хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулж сургуулиуд нь хэрэгжүүлж буй зан чанарын хөтөлбөрийн талаарх мэдээллийг Боловсролын яам болон Ерөнхий Ассамблейд мэдээлж байхаар заасан. 1999 онд TCA 49-2-118-ийг баталсан ба үүгээр 1-6-р ангид зан чанарын сургалтын агуулгад маргаан, зөрчлийг хүч хэрэглэхгүйгээр шийдвэрлэх асуудлыг тусгахаар зохицуулсан байна. 2004 онд House Bill 3456 (Public Chapter Number 919)-г баталсан ба зан чанарын боловсрол олгож буй арга зүй, сайн туршлагыг түгээхээр тогтоосон. 2008 онд House Bill 2790-г баталсан ба үүгээр улсын бүх K12 сургуулиудад зан чанарын сургалтын агуулгад маргаан, зөрчлийг хүч хэрэглэхгүйгээр шийдвэрлэх асуудлыг тусгахаар хуульчилсан.	Улсын бүх сургуулиудад сурагч бүрт зэрэг хандлагыг төлөвшүүлэх, зэрэг үнэт зүйлсийг удирдлага болгон сурагчийн хувьд биеэ зөв авч явахад суралцсанаар сайн иргэн болж төлөвшинө. (T.C.A. 49-6-1007). LEA бүр 1-6-р ангилуудад маргаан шийдвэрлэх, сургууль болон сургуулийн орчинд үймээн самуун, хорлон сүйтгэх хандлага гарахаас урьдчилан сэргийлсэн шийдвэр гаргалтын стратеги бүхий хөтөлбөрийг хэрэгжүүлнэ. Боловсролын комиссарт жил бүр өмнөх жил хэрэгжүүлсэн маргаан шийдвэрлэх хөтөлбөрийн биелэлтийн тайланг хүргүүлнэ. (TCA, Section 49-2-118).
16	Юта	2004	Utah Code Annotated, Sections 53A-13-101.4 and 53A-13-109; HCR 7 of 2003; House Bill 339 of 2006	2002 онд Юта мужийн хууль тогтоох байгууллагаас Ютагийн кодексийн 53A-13-101.4-р хэсгийг баталсан. Хуульд заасны дагуу тус мужийн улсын сургуулиудад АНУ-ын түүх болон улс төрийн (төрийн онол) хичээлийг үр дүнтэй явуулж буй эсэхийг тогтмол хяналт тавих юм. 2003 онд дээрх хөтөлбөрийг иргэний хариуцлага, бусдыг хүндлэхэд чиглэсэн зан чанар, иргэний боловсролоор орлуулсан байна. 2004 онд Ютагийн Ерөнхий чуулганаар Utah Code, Section 53A-13-109-ийг баталсан ба үүнд K-12 нийгмийн ухааны хичээлийн хөтөлбөрийн хүрээнд иргэний болон зан суртахууны боловсролыг нэмж тусгасан байна.	"Нэгдсэн хичээлийн хөтөлбөрөөр сурагчдад үнэнч шударга, ёс суртахуун, хүнлэг, үүрэг, нэр төр, хууль дүрэм сахин биелүүлэх, Тусгаар тогтнолын тунхаг бичиг болон Үндсэн хууль, Юта муж улс болон түүний хөгжлийн түүхийг ойлгон хүндэтгэх, эцэг эх, гэр орон, гэр бүлээ хүндлэх, шударгаар хөдөлмөрлөх хэрэгцээ, үнэ цэнэ харон сайн, шударга хүн, иргэн болон төлөвшихөд шаардлагатай бусад үр чадвар, зуршил, зан чанаруудыг хөгжүүлэх, Үндсэн хуулиар баталгаажсан, өмнөх үеэс уламжилж ирсэн эрх чөлөөг цаашид хадгалж, хамгаалах үүрэг хариуцлагыг ухамсарлуулах. Улсын сургуулиудад заахаар тусгасан Иргэн болон зан суртахууны боловсролыг энэ хэсэгт заасан ухагдахуун, хүрээнд үр дүнтэй олгоход орон нутгийн сургуулийн удирдах зөвлөл,

Д/д	Муж улсын нэр	Огноо	Хууль тогтоомжийн нэр	Зохицуулалтын тойм агуулга	Хуулийн заалт
17	Виржиния	1999	Code of Virginia, Sections 22.1-208.01, 22.1-201 and 22.1-202; House Bill 1498 of 2003 (Chapter 777)	<p>2006 онд House Bill 339 нь иргэдийн болон зан суртахууны боловсролын талаар нийтэд мэдээлэх, таниулах зорилго бүхий эвсэл, сургалтуудыг дэмжих зорилготой Ютагийн Иргэний болон зан чанарын боловсролын хороог байгуулсан ба 2006-2007 оны хичээлийн жилд 50 000 ам.Доллар олгосон байна.</p> <p>1999 онд Виржиниягийн Ерөнхий Ассамблей нь мужийн кодест нэмэлт, өөрчлөлт оруулан зан суртахууны боловсрол олгохоор тогтоосон. Тус нэмэлт, өөрчлөлтөөр бусдыг дээрлэх, доромжлохгүй байх зэргийг зааж сургахаар тусгасан. Боловсролын удирдах зөвлөл нь зан суртахууны боловсролд тавигдах шаардлагыг боловсруулж, сургуулиудад нөөцийг хуваарилахаас гадна шинэлэг хөтөлбөр хэрэгжүүлж буй сургуулийн удирдах зөвлөлд буцалтгүй тэтгэлэг зэргийг олгож болно. 2000 онд Виржиниягийн кодексийн 22.1-201-р хэсэгт нэмэлт, өөрчлөлт оруулж, сурагчдад иргэний эрх, үүргийн талаарх мэдлэгийг дээшлүүлэхэд Тусгаар тогтнолын тунхаг бичиг, АНУ-ын Үндсэн хууль, Хүний эрхийн хууль (Bill of Rights), Виржиниягийн шашин шүтэх эрх чөлөөний тунхаглал, Виржиниягийн хүний эрхийн тунхаглал зэрэг судлах баримт бичгийн жагсаалтыг баталсан. 2001 онд Виржиниягийн кодексийн 22.1-202-р хэсэгт нэмэлт, өөрчлөлт оруулж, АНУ, Виржиниягийн туг далбааны тухай болон Тугандаа тангараг өргөх ёсны талаар хичээл орохоор тусгасан байна. 2003 онд House Bill 1498 -ээр зан суртахууны боловсролд Виржиниягийн иргэнд шаардлагатай зан чанар, ёс суртахууны хэм хэмжээг тусгаж өгсөн. (Article 1, Virginia Constitution).</p>	<p>удирдлагууд нь шаардлагатай сургалт, удирдамж, дэмжлэг зэргээр хангаж болно.” (Utah Code Annotated, Section 53A-13-109).</p> <p>“Зан суртахууны боловсролын зорилго нь сурагчдын сурах орчныг сайжруулах, сурлага болон сахилга батын асуудлыг дээшлүүлэхэд шаардлагатай зан чанар, ёс суртахууны хэм хэмжээг ухамсарлуулах, зан суртахууны боловсрол олгож, хүмүүжилтэй иргэнийг төлөвшүүлэхэд оршино. Хөтөлбөр тус бүрийг сурагч, эцэг эх, нийгмийн бүлгүүдийн оролцоотойгоор боловсруулна. Зааж сургавал зохих зан чанарын тоонд итгэл даах чадвар, үнэнч шударга байдал, мөрдөж явах “Алтан дүрэм”-ийг дагаж мөрдөх, хүндэтгэлтэй хандах, хүлцэн тэвчих, эелдэг байх, хөдөлмөрч байх, хариуцлагатай хандах, эдийн засгийн хувьд бусдаас хараат бус, өөрийгөө удирдах чадвартай, муу үйлдлийн үр дагаврыг ойлгодог, ялгаварлан гадуурхахгүй байх, бусдыг халамжлах, энэрэн, нигүүлсэх, бусдыг боддог өгөөмөр зан, эх оронч үзэл, АНУ-ын далбааг дээдлэх, Тангарагтаа үнэнч байх, нийтийн сайн сайхны төлөө санаа тавих, хууль дээдлэх зэрэг орно.”</p> <p>(Code of Virginia, Section 22.1-208.01).</p>

Д/д	Муж улсын нэр	Огноо	Хууль тогтоомжийн нэр	Зохицуулалтын тойм агуулга	Хуулийн заалт
18	Баруун Виржиния	2001	1995 State School Act; House Bill 2208 of 2001 (amended West Virginia Code, Section 18-2-13); West Virginia Code, Section 18-2-9	1995 онд батлагдсан Улсын сургуулийн тухай хуулиар Мужийн боловсролын департамент нь долоо хоног бүр орох зан суртахууны боловсрол бүхий сахилгын зөрчлөөс урьдчилан сэргийлэх хөтөлбөрийг боловсруулна. 2001 онд Баруун Виржиниягийн хууль тогтоох байгууллага нь House Bill 2208 (amended West Virginia Code, Section 18-2-13)-г баталсан ба сургуулийн соёл, үйл ажиллагаа болон хичээлийн хөтөлбөр зэрэгт зан суртахууны боловсролын цогц хөтөлбөрийг оруулахаар мужийн зөвлөлд үүрэг болгосон байна. Түүнчлэн Баруун Виржиниягийн Кодексийн 18-2-9-р хэсэгт зааснаар бүх сурагчид иргэний, АНУ-ын Үндсэн хуулийн, үндэсний болон муж улсын төрийн тогтолцооны талаарх хичээлийг заавал судлахаар заасан байна.	"Мужийн зөвлөл нь цэцэрлэгээс 12-р анги хүртэлх сургалт бүхий бүх сургуулиудад одоо мөрдөж буй хичээлийн хөтөлбөртөө зан суртахууны боловсролын агуулгыг боловсруулж, тусгахаар заасан. Сургуулиуд нь үнэнч шударга, иргэншил, бусдад санаа тавьдаг, сурлагын амжилт, гэрийн даалгавраа хийх, хичээлээ таслахгүй байх, маргаан үүсгэхгүй байх, зайлсхийх, хүч хэрэглэхгүй байх, сургуулийн зэрэг орчин бүрдүүлэхэд хувь нэмэр оруулах, хичээлд идэвхтэй оролцох, үе тэнгйнхэндээ архи, тамхи, мансууруулах бодисыг хэрэглүүлэхгүй байх талаас нь нөлөө үзүүлэх, дээрх бодисын хэрэглээний үр дагаврын талаар мэдлэгтэй болгох, өөрийгөө болон бусдыг хүндлэх, өөртөө итгэлтэй байдлыг нэмэгдүүлэх, муу үлгэр дууриал, бооцоот тоглоом зэргийн хор уршиг, өөрийн үйлдлийн үр дагаврын талаар мэддэг байх, шударгаар хөдөлмөрлөх зэрэг зан чанаруудыг төлөвшүүлэхээр тусган "амьдралд шаардлагатай үр чадвар", "хариуцлагатай сурагч", эсхүл бусад хөтөлбөрийн хүрээнд судална." (West Virginia Code, Section 18-2-13).

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- Програма нравственно-духовного образования «Самопознание» в Республике Казахстан, http://bobek.kzhi_minashaitan_nirajim_bissmillahi_rahmani_rahim
- Білім туралы, Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_
- «ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ» рухани-адамгершілік білім берудің жаңартылған бағдарламасын техникалық және кәсіптік білім беру мекемелерінде оқыту ерекшеліктері (Гуманитарлық бағыттағы мамандықтар бойынша), Жошибаева Гульнара Сағатовна <http://www.balakkk.kz/>
- Рухани-адамгершілік білім беру бағдарламасының ҚР жалпы білім беру жүйесіне ендірілуін құрылымдық-функционалды талдау, <https://articlekz.com/kk/article/17616>
- http://www.character.org/uploads/PDFs/Misc_/FAQs.pdf
- http://pure-oai.bham.ac.uk/ws/files/33442828/Character_Asia_1_.pdf
- https://www2.gwu.edu/~ccps/pop_moral.html
- <http://education.oxfordre.com/view/10.1093/acrefore/9780190264093.001.0001/acrefore-9780190264093-e-119>
- <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/03057240.2017.1285222>
- <https://labs.la.utexas.edu/adrg/files/2013/12/Lapsley-Yeager-MCE-Handbook-Chapter.pdf>
- <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1134548.pdf> 2011
- <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1095995.pdf>
- <http://character.org/more-resources/character-education-legislation/>
- <http://www.character.org/wp-content/uploads/What-States-Are-Doing.pdf>
- <http://www.ncpublicschools.org/docs/charactereducation/handbook/elements.pdf>
- <https://www.cde.ca.gov/ls/yd/ce/charactered.asp>
- <http://www.ncpublicschools.org/docs/charactereducation/handbook/content.pdf>
- <https://www.preceden.com/timelines/331129-history-of-character-education>

3

БҮЛЭГ

ЭРХ ЗҮЙ, ТӨРИЙН БАЙГУУЛАЛ

**ХҮНИЙ ЭРХИЙН ИНСТИТУЦИЙН ЗАГВАРУУД, ОМБУДСМЭНИЙ
ТОГТОЛЦОО, ҮЙЛ АЖИЛЛАГААНЫ ХЭЛБЭР, ЭРХ ЗҮЙН БАЙДАЛ**

(Харьцуулсан судалгаа)

Д.Жигваагүнсэл, Р.Оргилмаа, Ц.Элбэгзаяа

АГУУЛГА**УДИРТГАЛ****СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ****СУДАЛГААНЫ ХЭСЭГ**

Нэг. Дэлхийн улс орнуудын хүний эрхийн институцийн загвар

- 1.1. Хүний эрхийн комиссууд
- 1.2. Хүний эрхийн омбудсмэн институц
- 1.3. Холимог байгууллагууд
- 1.4. Зөвлөх чиг үүрэг бүхий хороод
- 1.5. Хүний эрхийн хүрээлэн болон төвүүд
- 1.6. Хүний эрхийн тодорхой асуудлаар дагнасан байгууллагууд

Хоёр. Омбудсмэний тогтолцоо, үйл ажиллагааны хэлбэр, эрх зүйн байдал

- 2.1. Омбудсмэний тухай ойлголт, түүхэн хөгжлийн тойм
- 2.2. Омбудсмэний тогтолцоо, эрх зүйн байдал
- 2.3. Омбудсмэний үйл ажиллагаа, хамрах хүрээ, бүрэн эрх
- 2.4. Омбудсмэний үйл ажиллагааны зохион байгуулалт, шийдвэр

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

УДИРТГАЛ

Судалгаанд дэлхийн улс орнуудын хүний эрхийг хамгаалах институцийн ерөнхий загвар болон омбудсмэний загвар, тэдгээрийн үүсэл, хөгжил, үйл ажиллагааны онцлог, цар хүрээ, бүтэц, чиг үүрэг, эрх зүйн байдлын талаар олон улсын байгууллагын судалгаа, холбогдох хууль эрх зүйн орчны хүрээнд судаллаа.

Судалгааны захиалгын дагуу энд хүний эрхийн омбудсмэний тухай дэлгэрүүлэн авч үзсэн болно.

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

Олон улсад хүний эрхийн байгууллага байгуулах, хүний эрхийг хамгаалах, энэ талаар хамтран ажиллах, дэмжих явдал улам бүр өсөн нэмэгдэж байна.

Дэлхийн улс орнуудад газарзүйн бүс, эрх зүйн тогтолцооны уламжлалаас хамааран хүний эрхийн байгууллагын янз бүрийн загвар, бүтэц үүсэн хөгжсөөр байна. Судалгаанаас үзэхэд Үндэсний хүний эрхийн комиссын загвар нь нийт улс орнуудын талаас дээш хувийг эзэлдэг бол омбудсмэн нь Зүүн Европ, Төв болон Өмнөд Америк, хамтын нийгэмлэгийн орнуудад түгээмэл хөгжсөн бөгөөд нийт улсуудын гуравны нэг хувийг эзэлдэг байна.

Омбудсмэний загвар нь хүний эрхийн комиссоос өмнө оршиж байсан урт хугацааны уламжлалтай. Хууль зүйн нэр томъёоны тайлбарт тодорхойлсноор⁸¹ “омбудсмэн” нь аливаа захиргааны байгууллагаас хүний эрхийг сахин хангаж байгаад хяналт, шалгалт хийхээр тусгайлан сонгогдсон албан тушаалтан ба байгууллагыг хэлдэг байна.

Энэ нь зарим улсад өөрөөр нэрлэгдэх бөгөөд ерөнхийлөгч, парламент, эсхүл засгийн газраас сонгогдох болон томилогддог.

Омбудсмэн тухайн асуудалд зуучлалын буюу албан ёсны мөрдөн шалгах ажиллагаанаас илүүтэйгээр асуудлыг богино хугацаанд шийдвэрлэхэд чиглэдэг онцлогтой. Ихэнх улс оронд омбудсмэн нь парламентын нэрийн өмнөөс үйл ажиллагаа явуулж, парламентад жил бүр ажлаа тайлагнадаг. Ингэснээр иргэдийн санал гомдол гардаг, иргэдийг бухимдуулж буй “зөрчилтэй газар” нийгмийн харилцаа хаана байгааг мэдээлэх хийгээд тэнд төрийн аппаратыг өөрчлөн сайжруулах шаардлагатайг мэдээлдэг ач холбогдолтой юм.

Түүнчлэн омбудсмэний институцийг үйл ажиллагаагаа явуулж буй байдлаас нь хамааруулан:

1. Асуудлын мөрөөр арга хэмжээ авдаг;
2. Асуудлыг урьдчилан харж арга хэмжээ авдаг гэж хуваах нь бий.

⁸¹Эрх зүйн эх толь бичиг. С.Нарангэрэл. 2007 он. 352 дахь тал.

Омбудсмэн төрийн байгууллагуудын талаар гаргасан иргэний өргөдөл, гомдлыг хянан шийдвэрлэх үндсэн чиг үүрэгтэй. Иргэд төрийн байгууллагуудын хууль бус болон шударга бус байдлын талаар Омбудсмэнд гомдол гаргаснаар мөрдөн шалгах ажиллагааг эхлүүлдэг.

Омбудсмэний тогтолцоо улс орон бүрт харилцан адилгүй олон хэв шинж, хувилбартай байдаг байна. Энэхүү олон хувилбарт хэв шинжит байдал ба онцлог нь түүнийг сонгох процедурт нэгэн адил тусгалаа олсон байдаг. Тухайлбал: түүнийг томилдог хамгийн түгээмэл “сонгодог” хэлбэр нь парламентаар томилдог хэлбэр юм.

Омбудсмэний бүрэн эрхийн хугацаа нь гол төлөв парламентын нэгэн бүрэн эрхийн хугацаатай дүйцэх буюу 4-6 жил байна.

Ихэнх оронд Парламентын комисс болон тодорхой депутатуудын санал хүсэлт омбудсмэний хянан шалгах үйл ажиллагааг гүйцэтгэх үндэслэл болж өгдөг байна. Мөн ихэнхдээ Омбудсмэнүүд өөрсдийн санаачилгаар хянан шалгах үйл ажиллагаагаа эхлүүлдэг байна.

Омбудсмэний бүрэн эрх нь мэдээж түүний чиг үүргийн зорилтоос шалтгаална. Нийтлэг шаардлага нь гэвэл тухайн гомдолтой холбогдол бүхий аливаа шаардлагатай баримт бичгийг шаардаж гаргуулан авах, төрийн бусад хяналтын байгууллагад зарим тодорхой ажиллагаа зохион байгуулж хийхийг шаардах, шаардлагатай тохиолдолд омбудсмэний албанаас санхүүжүүлэн шаардлагатай мэргэжилтэнг хянан шалгах үйл ажиллагаандаа татан оролцуулах эрхтэй байдаг байна.

Мөн түүнчлэн омбудсмэн нь шалгасан санал гомдлынхоо дагуу тухайн асуудлаар холбогдох хууль тогтоомж, шийдвэрт оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийн талаар Парламент болон Засгийн газарт хандсан зөвлөмж гаргаж болдог байна. Үүний зэрэгцээ зарим оронд Омбудсмэн Үндсэн хуулийн шүүхэд шууд хандаж болдог жишиг ч бий.

Омбудсмэний парламентын болон олон нийтийн өндөр статус нь парламентын гишүүний халдашгүй байдалтай адил байх бөгөөд энэ мэт зарим төрлийн баталгаа болон түүний үйл ажиллагааны хараат бус, бие даасан байдлыг хуулиар баталгаажуулж өгсөн байдаг.

Дэлгэрэнгүйг судалгаанаас үзнэ үү.

СУДАЛГААНЫ ХЭСЭГ

Нэг. ҮНДЭСНИЙ ХҮНИЙ ЭРХИЙН БАЙГУУЛЛАГЫН ЗАГВАРУУД⁸²

Венийн Тунхаглал⁸³ болон үйл ажиллагааны хөтөлбөрийн дагуу улс орнууд олон улсын хүний эрхийн жишигт нийцсэн хамгийн оновчтой тогтолцоог сонгох эрхтэй. Хэдийгээр Парисын зарчмуудаар⁸⁴ үндэсний хүний эрхийн байгууллагын чиг үүрэг, хариуцлагын жишгийг тогтоосон ч түүний бүтэц, загварыг тодорхойлж өгөөгүй байна. Дэлхийн улс орнуудад газарзүйн бүс, эрх зүйн тогтолцооны уламжлалаас хамааран хүний эрхийн байгууллагын янз бүрийн загвар, бүтэц үүсэн хөгжсөөр байна.

НҮБ-ын Хүний эрхийн дээд комиссарын албанаас 2010 онд гаргасан “Улс орнуудын хүний эрхийн байгууллагуудын тухай” судалгааны тайлан⁸⁵-гаас үзэхэд Үндэсний хүний эрхийн комиссын загвар нь нийт улс орнуудын талаас дээш хувийг эзэлдэг бол омбудсмэн нь Зүүн Европ, Төв болон Өмнөд Америк, хамтын нийгэмлэгийн орнуудад түгээмэл хөгжсөн бөгөөд нийт улсуудын гуравны нэг хувийг эзэлдэг байна. Хүний эрхийн байгууллага байгуулах, хүний эрхийг хамгаалах, энэ талаар хамтран ажиллах, дэмжих явдал улам бүр өсөн нэмэгдэж байгаа нь бодит зүйл юм. Тухайлбал: зарим орнууд нэгээр тогтохгүй хүний эрхийн асуудал хариуцсан байгууллагуудтай болж байгааг дурдах хэрэгтэй. Зарим нь Үндсэн хуулийн хүрээнд өөр өөр бүс нутагт өөр өөр комисс ажиллахаар, зарим нь хүүхдийн, эмэгтэйчүүдийн зэрэг тухайлсан хүрээнд ажиллах байгууллага ч байдаг.

Хэдийгээр олон байгууллага олон хүрээнд ажиллаж байгаа боловч эрх хэмжээ, чиг үүргийн хувьд оновчтой, үндэсний ганц байгууллагын ажиллаж буй түвшинтэй ойролцоо байх тохиолдол ч байдаг. Иймд өргөн хүрээний бүрэн эрх, чиг үүрэгтэй хүний эрхийн комиссын загварыг шинээр үндэсний хүний эрхийн байгууллага байгуулах гэж буй болон хэд хэдэн үндэсний байгууллагатай улс оронд санал болгох нь илүү үр дүнтэйг тус тайланд⁸⁶ тэмдэглэсэн байна.

1.1. Хүний эрхийн комиссууд

Хүний эрхийн комиссын загвар нь дараах онцлог шинжтэй.

- Хүний эрхийг хамгаалахад чиглэгдсэн бүрэн эрх бүхий төрийн байгууллага;
- Шийдвэр гаргах түвшний бүрэн болон бүрэн бусаар ажилладаг олон тооны гишүүдээс бүрддэг;

⁸²National Human right institutions 2010-

https://www.ohchr.org/Documents/Publications/PTS-4Rev1-NHRI_en.pdf

⁸³ХҮНИЙ ЭРХИЙН ДЭЛХИЙН БАГА ХУРАЛ БА ВЕНИЙ ТУНХАГЛАЛ 1993 он.

<http://mn-nhrc.org/hrd/ViennaDeclarationProgrammeActionBrochure.pdf>

⁸⁴<https://nhri.ohchr.org/EN/AboutUs/Pages/ParisPrinciples.aspx>

⁸⁵National Human right institutions 2010-

https://www.ohchr.org/Documents/Publications/PTS-4Rev1-NHRI_en.pdf

⁸⁶Мөн тэнд

- Мөрдөн шалгах ажиллагаа гол чиг үүрэг нь болж байдаг;
- Хувь хүнээс гаргасан гомдлыг хүлээн авах боломжтой;
- Мөрдөн шалгах ажиллагаа явуулсны дүнд зөвлөмж гаргах бүрэн эрхийг эдэлдэг.

Хүний эрхийн комисс нь ерөнхийдөө хэд хэдэн гишүүдтэй байх ба энэ нь Парисын зарчмын үндсэн хэм хэмжээ болох олон ургальч үзэл, олон тооны гишүүдийн санал бодол гэсэн зарчмыг хангаж өгдөг байна. Гишүүдийн хувьд байнгын болон түр хугацаанд ажиллах боломжтой.

Хүний эрхийн асуудлаар болон хувь хүний гомдлын дагуу мөрдөн шалгах ажиллагаа явуулах нь асуудалд үр дүнтэйгээр хандах чухал ач холбогдолтой боловч тухайн асуудлаар шалгалт явуулах, гомдол гаргагчид хууль зүйн үнэ төлбөргүй туслалцаа үзүүлдэг зэргээс шалтгаалан комиссын үйл ажиллагааны зардал харьцангуй өндөр байдаг.

Зарим комиссууд зөвхөн тэгш эрхийн болон хөдөлмөрийн харилцаан дахь ялгаварлан гадуурхалтын эсрэг чиглэсэн үйл ажиллагаа явуулдаг. Тухайлбал: АНУ, Австрали, Канад, Шинэ Зеланд, Их Британи гэх мэт. Гэхдээ ихэнх тохиолдолд хүний эрхийн комиссууд өргөн хүрээнд хүний бүх л эрхийг хамгаалах чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулна.

1.2. Хүний эрхийн омбудсмэн институт

Омбудсмэний загварын хувьд хүний эрхийн комиссоос өмнө оршиж байсан урт хугацааны уламжлалтай. Омбудсмэн тухайн асуудалд зуучлалын буюу албан ёсны мөрдөн шалгах ажиллагаанаас илүүтэйгээр асуудлыг богино хугацаанд шийдвэрлэхэд чиглэдэг онцлогтой.

Үндэсний хүний эрхийн омбудсмэн институт (Испани хэлт улс орнуудад “defensor del pueblo”, эсхүл Зүүн Европ болон Төв Европын зарим газраар “улсын хамгаалагчид” гэж нэрлэгдэнэ) нь ерөнхийдөө “сонгодог” омбудсмэн албадынхтай төстэйгөөр нэг тэргүүнтэйгээр зохион байгуулагддаг. Хэдийгээр эдгээр институцууд нь тухайлан хүний эрхийг сурталчлан хамгаалдаг боловч төрийн удирдлага дахь сайн засаглалд үндсэндээ төдий л анхаардаггүй юм. Энэ бол Омбудсмэний өөрийнх нь нэр төр, шударга зан, манлайлал, тэрчлэн нийгэмд энэхүү албан тушаал оршин байх эрх мэдэлд маш ихээр тулгуурлаж байдаг загвар юм. “Омбудсмэн-төст” Үндэсний хүний эрхийн институцууд нь дараах ерөнхий онцлогтой байна:

- Хүний эрхийг хамгаалан, сурталчлах эрх бүхий төрийн институт;
- Ихэвчлэн шийдвэр гаргагч нэг тэргүүний (зарим нь орлогч нартай байх нь бий) удирдлагатай байна;
- Үндсэндээ хүний эрхийн асуудлыг авч үзэх эрх бүхий байдаг ч эмэгтэйчүүдийн эрх гэх зэрэг зөвхөн нэгэн эрхийг тусгайлан авч үзэж төрөлжих нь бас бий;

- Хүний эрхийн асуудлаар мөрдөн байцааж судлах ба ихэвчлэн хувь хүний санал гомдлыг хүлээн авна;
- Ерөнхийдөө санал зөвлөмж гаргахаар хязгаарлагдсан байдаг.

Сүүлийн үед зарим ийм төрлийн байгууллагууд нь санал зөвлөмжийг нь үл ойшоосон, эсхүл үгүйсгэсэн тохиолдолд шүүхэд, эсхүл тусгай шүүн таслах байгууллагад хандах эрхтэй болсон байна.

Омбудсмэний институт нь санал зөвлөмж гаргах эрх мэдэлтэй, ихэнх нь санал гомдлыг шийдвэрлэх талаар илүү уян хатан бөгөөд хурдан байх ч талтай. Омбудсмэний институт нь нэг тэргүүнтэй байдаг нь олонхын шаардлагыг биелүүлэхэд бэрхшээлтэй болгодог. Учир нь олонх, эсхүл давамгайлж буй бүлгийн нэг гишүүн нийгмийн бусад бүлгийн дунд байгууллагын нэр хүндийг унагах боломжтой гэж үздэг. Тиймээс зөвлөгч нарын хурал, эсхүл зөвлөл зэргийг байгуулах зэргээр энэ нөхцөл байдлаас зайлсхийх арга замууд бий.

1.3. Холимог байгууллагууд

“Холимог-(Hybrid)” үндэсний хүний эрхийн байгууллагууд нь олон эрх бүхий мандаттай улсын нэг байгууллагууд юм. Тэдгээр нь хүний эрхийн асуудлыг авч үзэх боловч удирдлагын асуудал, авлигал, эсхүл хүрээлэн буй орчны асуудлуудыг хөндөн үзэж болдог байна. Испани болон зарим Латин Америкийн орнуудын хууль, эрх зүйн хүрээнд хүний эрхийн асуудал болон уламжлалт омбудсмэний үүрэг, үйл ажиллагааг хослуулан нэгтгэсэн нэгэн байгууллагыг үүсгэн байгуулдаг практик бий. Тэдгээрт “омбудсмэн төст” Үндэсний хүний эрхийн байгууллагуудын зарим онцлог шинжүүд бий. Тухайлбал: тэдгээр нь нэг тэргүүнтэй, зөвхөн санал зөвлөмж гаргах эрхтэй гэх мэт.

Холимог үндэсний хүний эрхийн байгууллагуудын давуу тал нь:

- ✓ хосолсон буюу нэгдмэл мандаттай байдаг. Тэр нь асуудлуудын тухайд “нэг цонхны” үйлчилгээ үзүүлнэ.
- ✓ хэд хэдэн асуудлыг хамарсан санал гомдлуудыг хамтын ажиллагаа илүү сайтайгаар судалж шийдвэрлэх хамтын ажиллагааны хөшүүрэгтэй байдаг.

Харин тэдний сул тал нь:

- ✓ олон янзын эрхийн мандатын хэрэгжилтийг үр дүнтэй хангахад хүндрэлтэй байдаг байна. Холимог буюу нэгдмэл эрхийн мандат нь хүний эрхийн үнэ цэнийг бууруулж болзошгүй талтай.

1.4. Зөвлөх чиг үүрэг бүхий хороод

Зөвлөх чиг үүрэг бүхий хороод нь нийгмийн бүхий л хэсгийн төлөөллийг багтаасан өргөн хүрээний гишүүнчлэлтэй байдаг. Эдгээр хороод нь хүний эрхийг хамгаалах бүрэн эрхийг хэрэгжүүлдэг хэдий ч тэр бүр хувь хүмүүсийн гаргасан өргөдөл, гомдлын мөрөөр мөрдлөг, шалгалт хийгээд байдаггүй.

Зөвлөх хороод нь хүний эрхийн гол чухал асуудлуудаар Засгийн газарт санал, зөвлөгөө өгч, хүний эрхийг зөрчсөн ноцтой асуудлуудын талаар мэдээлдэг. Эдгээр хороод нь хүний бүхий л эрхийн талаар өргөн дэлгэрэнгүй судалгаа явуулж, тухайн улс орондоо хэрэгжүүлэх тал дээр зөвлөгөө өгч ажилладаг байна. Зарим хороод нь үзүүлж буй үйлчилгээгээ үнэлдэг бол зарим нь үйл ажиллагаагаа өргөжүүлж гадаадын улс орнууд дахь ижил төрлийн чиг үүрэг бүхий байгууллагуудтай хамтран ажиллах сонирхолтой байдаг байна. Зөвлөх хороод нь дараах онцлогуудтай. Тухайлбал:

- Олон тооны гишүүд нь нийгмийн бүхий л хэсгийг төлөөлдөг;
- Хүний эрхийг зөрчсөн асуудал бүрийг шийдвэрлээд байхгүй ч хүний эрхийн бүхий л асуудлаар өргөн хүрээний зөвлөгөө, мэдээлэл өгдөг;
- Хүний эрхийн талаар судалгаа явуулж, Засгийн газарт зөвлөгөө өгөхөд анхаарч ажилладаг байна.

Нийгмийн бүхий л хэсгийг багтаасан олон тооны гишүүнчлэлтэй тул гаргасан санал, зөвлөмж нь олон нийтийн дэмжлэгийг хүлээж, Засгийн газар болон ард иргэдийн аль алины итгэлийг даасан байгууллага байж чаддаг байна. Олон гишүүдтэй байх нь зардал өндөр байх хэдий ч хөнгөн хуумгай шийдвэр гаргахаас сэргийлдэг давуу талтай.

Хүний эрхийн асуудлаар зөвлөгөө өгөх, өргөн хүрээнд судалгаа явуулах тал дээр анхаарч ажилладаг нь тухайн асуудлаар нарийвчилсан дүгнэлтэд хүрч, илүү үр дүнд хүргэдэг. Эдгээр хороод нь иргэдийн өргөдөл гомдлыг шийдвэрлэхээсээ илүү онолын талын судалгаан дээр анхаарлаа хандуулж ажилладаг нь хүний эрхийг шууд хамгаалах ажлаас хөндийрүүлж байна гэсэн шүүмжлэл байдаг байна. Хувь хүний асуудлыг судалж, шийдвэрлэх чиг үүрэггүй ийм төрлийн хүний эрхийн хороодын үйл ажиллагааг үр дүн багатай гэж үзэх нь ч бий. Гэвч эдгээр хороод нь хүний эрхийн аливаа асуудлыг тодорхой цаг хугацаанд нөөц бололцоогоо дайчлан, өргөн хүрээнд системтэйгээр судалдаг нь нэг хүний асуудлыг бус нэлэнхүйд нь нийгэмд тулгараад буй асуудлыг шийдвэрлэхэд үр дүнгээ өгдөг байна. Ийм төрлийн хүний эрхийн төлөө байгууллагууд ихэвчлэн Европ, Франц хэлээр ярьдаг Африкийн улсуудад байдаг.

1.5. Хүний эрхийн хүрээлэн болон төвүүд

Хүний эрхийн төлөө үйл ажиллагаа явуулдаг хүрээлэн болон төвүүд нь хүний эрхийн зөвлөх хороодтой адилаар нийгмийн бүхий л хэсгийн төлөөллийг багтаасан олон тооны гишүүдтэй байдаг. Зөвлөх хороодтой мөн адил иргэдийн өргөдөл гомдлыг судалж, шийдвэрлэх эрх мэдэл байхгүй. Зөвлөх хороодоос ялгаатай нь олон тооны гишүүд нь шийдвэр гаргахад бүгд оролцохгүй бөгөөд шийдвэрийг зөвхөн мэргэжлийн хүмүүст даатгадаг байна. Хүний эрхийн төвүүд нь хүний эрхийн аливаа асуудалтай холбоотой бодлогын хувилбарыг боловсруулж ажилладаг байна. Төвүүд нь мөн хүний эрхийн асуудлаар судалгаа явуулахад түлхүү анхаардаг.

1.6. Хүний эрхийн тодорхой асуудлаар дагнасан байгууллагууд

Хүний эрхийн тодорхой асуудлаар үйл ажиллагаа явуулдаг байгууллагууд түгээмэл байдаг. *(тухайлбал: жендэрийн асуудал, хүүхэд болон уугуул иргэдийн эрхийн тухай асуудал)*

Хүний эрхийг хамгаалах, хангах зорилго бүхий эдгээр байгууллагуудын гүйцэтгэх үүрэг, эрх мэдэл нь ойролцоо тул хамтарч ажиллавал илүү үр дүнд хүрэх юм. Олон улсын зохицуулах хороо болон тус хорооны Магадлан итгэмжлэх дэд хороо нь бүсийн хэмжээнд хүний эрхийн тодорхой асуудлаар үйл ажиллагаа явуулж буй байгууллагуудыг бүртгэн, хамтын ажиллагааг сайжруулах бодлого боловсруулж, санамж бичиг байгуулан, хувь хүнээс гаргасан өргөдөл гомдол, хүний эрхтэй холбоотой бусад асуудлуудаар эдгээр хүний эрхийн байгууллагууд хоорондоо чөлөөтэй мэдээлэл солилцох, хэрэгжилтийн талаар туршлага солилцох боломжоор хангадаг байна. Зарим улс орнуудад Хүний эрхийн байгууллага болон Омбудсмэний алба зэрэгцэн оршиж байгаа бөгөөд эдгээр байгууллагууд нь хамтын ажиллагаагаа сайжруулж, хүний эрх нь зөрчигдсөн, гомдол гаргасан этгээдийн асуудал шийдэгдэхгүй өнгөрөхөөс сэргийлэх нь зүйтэй.

2009 оны зургадугаар сард зохион байгуулагдсан Олон улсын омбудсмэний IX хуралдаан дээр НҮБ-ын Хүний эрхийн Дээд комиссар хэлэхдээ:

“Хүний эрхийг хамгаалах тодорхой эрх үүрэг хүлээгээгүй ч хүний эрхийг сахин хамгаалах үйлсэд Засгийн газрын хүлээх хариуцлагыг дээшлүүлэх, хуулийн хэрэгжилтэд хяналт тавих Омбудсмэний алба нь чухал үүрэгтэй болохыг тэмдэглэж байна.

Хүний эрхийг зөрчиж буй олон асуудлууд үнэн хэрэгтээ засаг, захиргааны хариуцлагагүй үйл ажиллагаа, хууль бус үйлдэл, захиргааны зөрчлөөс үүдэлтэй байдаг. Захиргааны хариуцлагын тухай хуулийн хэрэгжилтэд омбудсмэний тавих хяналт нь төрийн захиргааны албан хаагчидтай харьцахад иргэдийн эрхийг хамгаалах гол түлхүүр болдог билээ.” гэжээ. Хүний эрхийн асуудлаар үйл ажиллагаа явуулах бүрэн эрхтэй байгууллагууд нь газар нутгийн хувьд зайтай оршдог ч харилцаа холбоогоо сайжруулж, үндэсний хэмжээнд дуу хоолойгоо нэгтгэх боломжтой юм.

Хүний эрхийн үндэсний хороод нь тухайн улс олон улсын өмнө хүний эрхийн талаар хүлээсэн “боломжит бүх үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэх” үүргээ гүйцэтгэж буй эсэхэд хяналт тавьдаг. Засгийн газар нь хүний эрхийг хангах гол үүрэг хүлээсэн хэдий ч иргэний нийгмийн төлөөллүүдтэй харилцах, санал бодлоо солилцох тал дээр дутагдалтай байдаг. Үнэн хэрэгтээ хүний эрхийн тухай асуудал дээр тус байгууллагууд эсрэг байр суурь баримтлах нь бий. Засгийн газрын харьяа Хүний эрхийн үндэсний хороод нь иргэний нийгмийг Засгийн газартай холбох онцгой үүрэг хүлээдэг. Хүний эрхийн үндэсний хороод нь хүний үндсэн эрхээ эдлэх боломжоор хангах үүрэг хүлээдэг байна.

Хоёр. ОМБУДСМЭНИЙ ТОГТОЛЦОО, ҮЙЛ АЖИЛЛАГААНЫ ХЭЛБЭР, ЭРХ ЗҮЙН БАЙДАЛ

2.1. Омбудсмэний тухай ойлголт, түүхэн хөгжлийн тойм

Омбудсмэн гэдэг нь “ард түмний төлөөлөгч” гэсэн утгатай Швед үг юм. Эрх зүйн тайлбар толь болон бусад эх сурвалжид бичсэнээр, “янз бүрийн захиргааны байгууллагаас хүний эрхийг сахин хангаж байгаад хяналт шалгалт хийхээр тусгайлан сонгогдсон /томилогдсон/ албан тушаалтан, гадаадын зарим улсад хувь хүн ба нэгдэл”, мөн “нийтийн эрх ашгийг хохироосон үйл ажиллагаанд иргэдээс гаргасан гомдол, хүсэлтэд хариу өгөх, шинжлэн судлахаар төрөөс томилогдсон албан тушаалтан”⁸⁷, “төрийн байгууллага болон албан тушаалтны хүнд суртал, шударга бус үйл ажиллагааны талаар иргэдээс гаргасан гомдлыг магадлан шалгадаг хараат бус, олон нийтийн албан тушаалтан”⁸⁸ гэжээ.

Улс бүхэнд нэрлэх нэр томъёоны хувьд өөр байдаг ч явуулж буй үйл ажиллагааны хувьд бүгд төрийн захиргааны байгууллагын гаргасан шийдвэр, үйл ажиллагаа хүний эрхийг зөрчсөнтэй холбоотой бүхий л гомдлыг хариуцдаг байна.

Скандинавын улсуудад “Омбудсмэн”, Испани, Колумбид “ард түмний хамгаалагч”, Их Британид “парламентын Бүрэн эрхт элч”, Энэтхэгт “ардын элч” буюу локпал, Францад “зуучлагч”, Румынд “ард түмний өмгөөлөгч”, Нигерид “Олон нийтийн санал гомдлын хороо”, Австри зэрэг зарим оронд хяналтын талаарх үндсэн зарчмыг хадгалсан хамтын удирдлагын тогтолцоо ч болж өөрчлөгдөн хөгжсөн байдаг.

Нидерландын нэрт судлаач Дональд Роват (1965, 1985)-ын тодорхойлсноор дэлхий дээр омбудсмэний хоёр загвар байдаг ажээ.

- **Нэгдүгээр загвар** нь Швед (1809 онд анх үүссэн)-Финландын (1919 онд анх байгуулагдсан) буюу “сонгодог омбудсмэн”-ий загвар гэж нэрлэгдэнэ. Сонгодог загварын омбудсмэн нь зөвхөн төрийн төв, хот, орон нутгийн засаг захиргаа төдийгүй шүүхийн процедур, захиргааны асуудлуудыг хамарсан маш өргөн эрх үүрэгтэй. Тэрээр төрийн албан хаагчийг буруутай үйлдлийнх нь төлөө шийтгэх, шүүхэд шилжүүлж таслан шийтгэх шаардлагатай эсэхийг шийдэх эрхтэй байдаг ажээ. Хэдийгээр сонгодог загварын омбудсмэн энэ эрхээ жилд цөөн удаа эдэлдэг ч энэ нь тус албаны сүр хүч, ард түмний дундах нэр хүндэд их нөлөөтэй байдаг байна.
- **Хоёр дахь загвар** нь Дани улсын загвар (1953 онд үүссэн) хэмээн нэрлэгдэх ба шүүх эрх мэдэлгүй, зөвхөн төрийн захиргааны асуудлууд дээр төвлөрч ажилладаг. Өөрөөр хэлбэл, төрийн удирдлагын үйл явц дахь дутагдал доголдолд голлон анхаарна. Дани улсын энэхүү загвар дэлхийд хамгийн өргөн тархжээ.

⁸⁷Ж.Амарсанаа англи-орос-герман-монгол олон улсын эрх зүйн толь

⁸⁸The New Encyclopaedia Britannica, 15-th edition, 1992, Volume8, page 946

Хүний эрхийг хамгаалах институт болох омбудсмэний институт нь анх 1809 онд Засаг захиргааны тухай Актын 6 дугаар зүйлийг үндэслэн байгуулагдсан. Энэхүү Актаар хууль, бусад шийдвэрийн хэрэгжилтэд олон нийтийн хяналт тавих нэг юмуу хэд хэдэн омбудсмэнийг сонгох үүрэг Шведийн парламент Риксдагт оногдсон болно.

Хожим омбудсмэний институтц өргөжин тэлж, эхэндээ хойт Европын орнуудад, тухайлбал: 1919 онд Финландад, 1954 онд Данид, 1960-1980-аад онд дэлхий нийтэд түгээмэл дэлгэрсэн хяналтын тогтолцоо болж хөгжсөн байна. Гэхдээ Данийн омбудсмэний тогтолцоо Шведийнхээс арай өөр бөгөөд дэлхий нийтэд түгэн тархсан омбудсмэний тогтолцооны суурь загвар болжээ. 1962 онд Шинэ Зеландад, 1967 онд Их Британи болон Канадын зарим мужид, 1969 онд Хавайн арлуудад, 1971 онд АНУ-ын мужуудад, Австралийн хойт, өмнөд мужид, 1973 онд Францад, 1976 онд Португалид, 1981 онд Испанид, 1982 онд Голландад, 1988 онд Польшид, 1989 Унгарт тус тус байгуулагджээ. Харин сүүлийн жилүүдэд Филиппин, Тайланд, БНСУ зэрэг олон орнууд Омбудсмэнтэй болсон байна.

2.2. Омбудсмэний тогтолцоо, эрх зүйн байдал

Ихэнх улс оронд омбудсмэн нь парламентын нэрийн өмнөөс үйл ажиллагаа явуулж, парламентад жил бүр тайлагнадаг. Ингэснээр иргэдийн санал гомдол гардаг, иргэдийг бухимдуулж буй “зөрчилтэй газар” нийгмийн харилцаа хаана байгааг мэдээлэх хийгээд тэнд төрийн аппаратыг өөрчлөн сайжруулах шаардлагатайг мэдээлдэг ач холбогдолтой юм.

Бүтцийн хувьд маш уян хатан, амар хялбар өөрчлөгдөж байдаг. Өөрөөр хэлбэл, омбудсмэний тогтолцоо нь эрх зүйн ямар ч тогтолцоонд зохицдог өвөрмөц онцлогтой.

Улс орнуудад омбудсмэний тогтолцоо, түүний чиг үүрэг харилцан адилгүй байвч ерөнхийдөө агуулга нь адил гэж хэлж болно. Иргэдийн санал гомдлыг барагдуулах талаарх омбудсмэний нийтлэг чиг үүргийн талаар гэвэл:

1. Хяналтын үйл ажиллагаа;
2. Төр, иргэний хоорондын зөрчлийг шийдвэрлэхэд тус дэм болох үйл ажиллагаа (function of conflict-resolution);
3. Өөрчлөн байгуулах, шинэчлэх үйл ажиллагаа гэсэн үндсэн гурван чиглэлтэй байдаг.

Тодруулбал, омбудсмэн хяналтын үйл ажиллагаагаа хэрэгжүүлэхдээ хяналтын чиг үүрэг хэрэгжүүлдэг байгууллага шиг биш, харин иргэдийн эрх зөрчигдөж байгаа талаар гаргасан гомдлын мөрөөр хяналт хийх болон зарим тохиолдолд омбудсмэний өөрийнх нь санаачилгаар хянан шалгах үйл ажиллагаа явуулдаг байна.

Үйл ажиллагааны хоёр дахь чиг үүргийн тухайд гэвэл тус дэм, нөлөө үзүүлэх гэдэг нь илүү оновчтой томъёолол байж болох талтай. Учир нь омбудсмэний гаргасан шийдвэр нь тухайн зөрчлийг зайлшгүй шийдвэрлэх императив хүчинтэй баримт бичиг болдоггүй бөгөөд холбогдох төрийн байгууллага, албан тушаалтанд уг зөрчлийг хэрхэн арилгах талаар зөвлөмж болдог. Тиймээс энэ нь үнэн чанартаа шүүхийн шийдвэр шиг заавал биелүүлэх хүчинтэй биш, харин зөрчлийг арилгахад тус нөлөө үзүүлэх чиг үүрэгтэй гэж үзэж болох юм.

Гурав дахь чиг үүргийн тухайд тодруулахад омбудсмэний үйл ажиллагааны өөрчлөх, шинэчлэх чиг үүрэг нь түүний арга ажиллагаатай салшгүй холбоотой гарч ирдэг өвөрмөц онцлог юм. Яагаад гэвэл омбудсмэний нөлөө нь түүний эрх мэдэлд бус, харин парламент, олон нийтийн санаа бодол болон өөрийнх нь нэр хүндэд тулгуурладаг юм. Тиймээс түүний энэ чиг үүрэг маш чухал нөлөөтэй байдаг ажээ.

Омбудсмэний үйл ажиллагаа нь ил тод, нээлттэй, хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэл, олон нийттэй нягт холбоотой явагддаг. Иймд омбудсмэний үйл ажиллагаа нь иргэд, төрийн байгууллагуудын харилцааг илүү ойр дөт болгох, харилцан ойлголцлыг бэхжүүлэх, эрх баригчдын иргэдтэй харилцах харилцааг өөрчлөн сайжруулах үр нөлөөтэй хүчин зүйл болдог юм.

Омбудсмэний тогтолцоо улс орон бүрт харилцан адилгүй олон хэв шинж, хувилбартай байдаг.

Омбудсмэний тогтолцооны олон хувилбарт хэв шинжит байдал ба онцлог нь түүнийг сонгох процедурт нэгэн адил тусгалаа олдог байна. Түүнийг томилдог хамгийн түгээмэл “сонгодог” хэлбэр нь гэвэл парламентаар томилдог хэлбэр юм. Олон оронд албан тушаалтны жагсаалтад омбудсмэнийг Парламентын Омбудсмэн (Финланд), Фолькетингетс Омбудсмэн (Дани), Парламентын Бүрэн эрхт элч (Их Британи) зэргээр оруулсан байдаг. Омбудсмэний бүрэн эрхийн хугацаа нь гол төлөв парламентын нэгэн бүрэн эрхийн хугацаатай дүйцэх буюу 4-6 жил байдаг. Финландад эхэндээ нэг жилийн хугацаатай сонгогддог байснаа 1933 оноос гурван жилээр, 1957 оноос 5 жилийн хугацаатай болжээ. Харин Испанид 5 жилийн хугацаагаар сонгодог бол Хорватад 8 жилийн хугацаагаар сонгодог байна.

Омбудсмэний бүрэн эрхийн хугацааны талаарх харьцуулалт

Хугацаа	2 жил	3 жил	4 жил	5-6 жил	10 жил	Хязгаар байхгүй
Улс	Австрали	Финланд, Шинэ Зеланд, АНУ-ын зарим муж	Швед, Норвег, Дани, АНУ-ын зарим муж	Канадын болон АНУ-ын зарим муж, Израиль, Испани, ОХУ	Канадын Нью Брансуик муж	Их Британи, Хойд Ирланд

Зарим улс оронд омбудсмэнийг томилдог процедур нь арай өөр, омбудсмэний тогтолцоо нь гүйцэтгэх засаглалдаа илүү ойртсон шинжтэй байдаг. Жишээ

нь: Шинэ Зеландад омбудсмэнийг парламентын санал болгосноор генерал-губернатор томилдог ажээ. Европын орнуудаас гүйцэтгэх засаглалдаа илүү ойр байдаг нь Францын хэлбэр юм. Францад Сайд нарын Зөвлөлийн шийдвэрээр Медиаторыг (посредник буюу холбогч, зуучлагч) 6 жилийн хугацаагаар томилдог байна. Харин Суданаас бусад Африкийн ихэнх оронд омбудсмэнийг Засгийн газар, эсхүл Ерөнхийлөгч томилдог. Намибид мөн Ерөнхийлөгч томилдог байна.

Омбудсмэнийг томилох

Томилох байгууллага	Парламент	Ерөнхий сайдын санал болгосноор Парламент	Парламентын санал болгосноор Ерөнхийлөгч, Амбан захирагч, Хатан хаан	Амбан захирагч	Засгийн газар, Сайд нарын Зөвлөл
Улс	Швед, Финланд, Норвег, Дани, АНУ-ын зарим муж, Португали, Испани, ХБНГУ-ын Рейнальд-Пфальц, Австри, ОХУ, Хорват, Турк	Канадын Квебек муж	Их Британи, Хойд Ирланд, Шинэ Зеланд, Канадын зарим муж, Израиль	АНУ-ын зарим муж	Франц

Харин Туркийн “Хүний эрхийн хянан шалгах хороо”-г Үндэсний Их Хурлын /ҮИХ/ байнгын хорооны хэлбэрээр байгуулахаар дотоод дэгийн хуулиндаа тусгасан байдаг бөгөөд үйл ажиллагааных нь зарчмыг бие даасан хуулиар тусгайлан зохицуулдаг. Тус хорооны гишүүдийн тоог Туркийн ҮИХ-ын даргын дэргэдэх Зөвлөх хорооны саналыг үндэслэн нэгдсэн хуралдаанаар тогтооно. Хорооны бүрэлдэхүүнийг улс төрийн намын бүлгүүд болон бие даагч нарыг бүх гишүүний тоонд харьцуулан гарах хувиар тооцон тохирохоор төлөөлнө.⁸⁹

Ихэнх орны Омбудсмэний тухай хуулиудад түүнийг томилоход тусгай шаардлага тавьдаггүй. Харин омбудсмэнээр ажиллахад нэлээдгүй хязгаарлалтыг хуульчилсан байдаг. Тухайлбал: зарим оронд омбудсмэн нь парламентын гишүүн байж болохгүй, улс төрийн, арилжааны чиглэлийн үйл ажиллагаа болон ямарваа нэг өөр ажил алба эрхлэхгүй байх гэх зэрэг хязгаарлалтай байдаг.

Омбудсмэний парламентын болон олон нийтийн өндөр статус нь парламентын гишүүний халдашгүй байдалтай адил зарим төрлийн баталгааг хуулиар зохицуулсан байдаг. Тухайлбал: Хорват Улсын Үндсэн хуулийн 93-р зүйлд: Омбудсперсон болон Хорват Улсын Парламентаас хүний үндсэн эрх, эрх чөлөөг хамгаалахаар сонгогдсон бусад төлөөлөгчид нь Хорват Улсын парламентын гишүүний адил халдашгүй эрх эдэлнэ гэж заасан байдаг. Түүнчлэн Омбудсмэний тухай хууль тогтоомжуудад түүний үйл ажиллагааны хараат бус, бие даасан байдлыг баталгаажуулж өгсөн байдаг. Ялангуяа санхүүгийн болон улс төрийн талаар хараат бус байх зарчмыг онцлон авч үздэг

⁸⁹https://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/Law%20no_%206328-revised-03-08-2018.pdf

байна. Тухайлбал: омбудсмэнд хэн ч тодорхой санал гомдлын мөрөөр шалгах, барагдуулахад ямарваа нэг зөвлөмж өгөх эрх байхгүй гэдгийг хуульчилж өгсөн байх жишээтэй. Тиймээс омбудсмэнүүд зөвхөн парламентад ажлаа хариуцаж тайлагнадаг байна. Засгийн газраас томилогддог омбудсмэнүүд Засгийн газартаа тайлагнана.

Харин хуульд омбудсмэнийг хугацаанаас нь өмнө албан тушаалаас нь чөлөөлөх, өөрийн хүсэлтээр огцруулах, цаашид үйл ажиллагаагаа эрхлэх боломжгүй гэж үзэх, гэмт хэрэг үйлдэх зэрэг зохицуулалтыг нэлээд сайн оруулж өгдөг байна.

2.3. Омбудсмэний үйл ажиллагаа, хамрах хүрээ, бүрэн эрх

Омбудсмэний үйл ажиллагааны хамрах хүрээ нь улс орнуудад харилцан адилгүй байдаг. Швед, Финланд зэрэг оронд анх омбудсмэний тогтолцоо үүсч хөгжихдөө үйл ажиллагааны хүрээ нь зөвхөн гүйцэтгэх засаглалын засаг захиргааны байгууллагаар хязгаарлагдахгүй шүүх, хорих газар, цэргийн байгууллагыг хүртэл хамарч байсан. Тэгвэл өнөө үед ихэнх оронд омбудсмэн нь зөвхөн Засаг захиргааны төв болон төрийн байгууллага, тэдгээрийн албан тушаалтны хүрээг хамардаг. Дани, Финланд, Канадын зэрэг зарим оронд омбудсмэний хяналтын үйл ажиллагааны хүрээнд Засгийн газрын гишүүд, прокурорын байгууллага хамрагддаг. Их Британи, Франц, Шинэ Зеланд зэрэг оронд орон нутгийн засаг захиргааны удирдлагын үйл ажиллагааг хамарна. Их Британи, Испани зэрэг оронд улсын ерөнхий омбудсмэний ажил бүс нутгийн болон орон нутгийн омбудсмэнүүдийн үйл ажиллагаатай уялдаа холбоотой байдаг.

Омбудсмэний тогтолцоо хөгжсөн улс орнуудад омбудсмэний төрөлжсөн байгууллага байгуулагдан ажилладаг байна. Тухайлбал: Норвег, ХБНГУ, Финланд, Португали, Австрали Турк⁹⁰ зэрэг оронд парламентад хүний эрхийг төлөөлөх омбудсмэн, нийтийн эрх ашгийг хамгаалах омбудсмэн, эрүүл мэндийн омбудсмэн, батлан хамгаалахын омбудсмэн, орон нутгийн засаг захиргааны байгууллагын омбудсмэн, Израильд цэргийн талаар ирүүлсэн өргөдөл гомдол хариуцсан офицер, Канадын Үндэсний батлан хамгаалах департамент болон зэвсэгт хүчний омбудсмэн, Шведэд хэрэглэгчдийн эрх ашгийг хамгаалах чиглэлээр гэх зэргээр төрөлжиж байна.

Ихэнх тохиолдолд омбудсмэний хянан шалгах ажлын үндэслэл нь омбудсмэний хамрах хүрээний байгууллага, албан тушаалтны гаргасан хүний эрх, эрх чөлөөг зөрчсөн шийдвэр, үйл ажиллагааны талаарх хувь хүний гомдол болдог. Эдгээр зөрчил нь харилцааны болоод үйл ажиллагааны нэлээд өргөн хүрээний үйлдлийг хамардаг байна. Жишээ нь: иргэдтэй бүдүүлэг харьцах, шударга бус, ялгавартай хандах, тэр бүү хэл Их Британид удирдлагын “муу” арга ажиллагаа ч иргэдийн гомдлын үндэс болдог байна.

⁹⁰<https://eujournal.org/index.php/esj/article/viewFile/6043/5820>

Мөн зарим улс оронд иргэдийн гомдлоос гадна омбудсмэн өөрийн санаачилгаар холбогдох хууль бусад актад тусгагдсаны дагуу үйл ажиллагаа явуулах эрхтэй байдаг. Жишээ нь: Туркийн Хүний эрхийн хяналтын хороо нь чиг үүргээ хэрэгжүүлэхтэй холбоотойгоор яам, агентлаг болон бусад төсвөөс санхүүждэг байгууллагууд, нутгийн өөрөө удирдах байгууллагууд, их сургуулиуд, бусад нийтийн удирдлагын байгууллагууд болон хувийн секторын байгууллагуудаас мэдээлэл хүсэх, тэдгээрт хяналт шалгалт хийх, холбогдох этгээдийг дуудан мэдээлэл авах бүрэн эрхтэй байхаас гадна шаардлагатай гэж үзвэл хяналт шалгалтын үеэр илэрсэн зөрчлийг үнэн зөв магадлах үүднээс тухайн чиглэлээр мэргэшсэн мэргэжилтнээс мэдээлэл авч болдог.

Омбудсмэн нь иргэдээс гаргасан гомдлын дагуу хяналтын үйл ажиллагаа явуулдаг ч зарим оронд гурав дахь этгээд болон хувийн байгууллагын гомдлыг ч хүлээн авч болдог байна.

Ихэнх улсад аливаа иргэн омбудсмэнд шууд хандах эрхтэй. Хүний эрх зөрчсөн доголдол дутагдал ба эрх мэдлээ урвуулан ашиглах, алдаа зөрчилтэй, шударга бус шийдвэр гаргах, Засгийн газрын үйл ажиллагааг олон нийтэд нээлттэй болгох, төрийн удирдлага ба түүний албан хаагчдыг олон нийтийн өмнө хариуцлага хүлээлгэдэг болгох үүрэгтэй байдаг. Уг зөрчил байдал илэрвэл омбудсмэн нь энэ тухай зохих байгууллага буюу албан тушаалтанд тэдгээрийг мэдэгдэж, түүнийг арилгахыг заана. Тэрээр татгалзсан тохиолдолд шүүн таслах ажиллагааны байгууллага буюу парламентад хандаж болно. Гэхдээ омбудсмэнээс Засгийн газар заавал биелүүлэх шийдвэрийг гаргах эрхгүй байдаг, харин өөрчлөлт оруулах талаар зөвлөмж өгдөг. Төрийн байгууллагуудыг харьяалсан омбудсмэн эдгээр байгууллагуудад хамаарах өргөн эрхтэй байдаг. Зарим оронд шүүх, цагдаа, цэрэг зэргийг хамаардаг байхад зарим газар эдгээр нь омбудсмэний харьяалалд хамаардаггүй.

Улс орнуудад омбудсмэний байгууллага гүйцэтгэх үүргээсээ хамааран бүрэн эрх нь янз бүр байх боловч дараах бүрэн эрхийн хувьд нийтлэг байна:

1. Төрийн байгууллагын удирдлагын хуульд нийцээгүй буюу шударга бус үйл ажиллагаа хийсэн эсэхийг шалгах;
2. Шалгалтын явцад захиргаа зохисгүй үйл ажиллагаа явуулсан нь тогтоогдвол энэ байдлыг арилгах зөвлөмж өгөх;
3. Онцгой тохиолдолд хууль тогтоох байгууллагад хандах эрхтэй. Омбудсмэн нь жилийн ажлын тайлангаа олон нийтэд мэдээлэх ба хууль тогтоох байгууллагад тайлагнадаг.⁹¹

Ихэнх оронд Парламентын комисс болон тодорхой депутатуудын санал хүсэлт омбудсмэний хянан шалгах үйл ажиллагааг гүйцэтгэх үндэслэл болж өгдөг байна. Мөн ихэнхдээ омбудсмэнүүд өөрсдийн санаачилгаар хянан шалгах үйл ажиллагаагаа эхлүүлдэг.

⁹¹se2.dcaf.ch/.../Files/.../ipu_hb_mongolian.pdf

Болгарт анх 1998 онд Омбудсмэнийг байгуулах тухай хууль батлан гаргасан боловч 2005 онд анхны Омбудсмэнийг улсын болон мужийн гэсэн үйл ажиллагааны статустай байхаар сонгосон. Болгарт омбудсмэний талаар Үндсэн хуульдаа тусгаж өгсөн байх ба хуулийн 5 дугаар бүлэгт тус улсын парламентын хүний эрхийн омбудсмэн, үндэстний болон үндэстний цөөнхийн эрхийн парламентын омбудсмэний үйл ажиллагааны талаар зааж өгсөн.⁹²

Улс орнуудын хууль тогтоомжид гомдол гаргахад тавигдах шаардлагын талаар зарим зүйлийг оруулсан байдаг. Үүнд: нэргүй гомдлыг хүлээж авахгүй байх, гомдлыг бичгээр гаргах, (АНУ, Канадын зарим мужид утсаар гомдол гаргаж болдог), гомдолд татвар ногдуулахгүй байх гэх мэт.

Нөгөө талаар омбудсмэнд хандаж гаргасан гомдол нь тухайн асуудлаар урьд өмнө нь шүүхээр авч хэлэлцсэн, эсхүл шүүхээр хэлэлцэхээр хүлээгдэж байгаа асуудал, гомдол байж болохгүй. Ер нь эрхийг хамгаалах бусад аргатай давхардахгүй байхыг хуульчилсан байдаг. Ихэнхдээ хуулиар тухайн асуудлыг хянан авч үзэх цаг хугацааны талаар заалт оруулсан байдаг. Тухайлбал: эрх нь зөрчигдсөнөөс хойш 1-2 жилийн хугацаанд гомдлыг авч үзсэн байхаар заадаг. Омбудсмэнд гаргасан гомдол бүрийг авч үзээд байдаггүй. Гомдлыг авч үзэх, эсэхийг омбудсмэн өөрөө шийддэг. Түүний энэ шийдвэр эцсийн байх бөгөөд энэ талаар ямар нэг санал гомдлыг хүлээн авахгүй.

Их Британид гомдлыг хүлээн авах өвөрмөц дэгийг тогтоосон нь аливаа гомдол гаргагч этгээд түүнийгээ заавал парламентын гишүүнээр дамжуулан тавих ёстой ажээ. Энэ нь нэг талаас ирж буй гомдлын тоо хэмжээг бууруулан парламентын шүүлтүүрээр орох хүндрэлтэй боловч нөгөө талаар омбудсмэний анхаарлыг хүний эрхийг зөрчиж буй нэлээд түгээмэл, тархмал болон анхаарал татсан асуудалд хандуулах ач холбогдолтой гэж үздэг.

Омбудсмэний бүрэн эрх нь мэдээж түүний чиг үүргийн зорилтоос шалтгаална. Нийтлэг шаардлага нь гэвэл тухайн гомдолтой холбогдол бүхий аливаа шаардлагатай баримт бичгийг шаардан гаргуулж авах, төрийн бусад хяналтын байгууллагад зарим тодорхой ажиллагаа зохион байгуулж хийхийг шаардах, шаардлагатай тохиолдолд омбудсмэний албанаас санхүүжүүлэн шаардлагатай мэргэжилтэнг хянан шалгах үйл ажиллагаандаа татан оролцуулах эрхтэй байдаг байна.

Хянан шалгах явцдаа төрийн тодорхой албан тушаалтны үйл ажиллагаа нь эрүүгийн гэмт хэргийн шинжтэй байдал илэрвэл хэргийг шүүхэд шилжүүлнэ. Харин тухайн хэрэгтэй холбогдох баримт бичгийг омбудсмэний цуглуулсан мэдээлэл, материал зөвхөн түүний мэдлийн байх бөгөөд шүүх тэдгээрийг хэргийн баримт болгон ашиглах боломжгүй юм.

⁹²<http://net.jogtar.hu/jr/gen/getdoc.cgi?docid=94900020.tv&dbnum=62>

2.4. Омбудсмэний үйл ажиллагааны зохион байгуулалт, шийдвэр

Ихэнх улс оронд омбудсмэн үйл ажиллагаагаа ганцаарчилсан байдлаар явуулдаггүй. Гол төлөв батлагдсан төсөвтөө багтаан алба, товчоо байгуулан ямар орон тоотой ажиллахаа тодорхойлон гаргаж, түүнийгээ өөрөө удирдан ажилладаг байна. Алба нь ихэвчлэн хэд хэдэн төрөлжсөн хэлтэс, байцаагчид болон шаардлагатай техник ажилтнуудаас бүрддэг. Гэхдээ тухайн орны хүн ам, хөгжил, уламжлал, гаргаж буй санал гомдлын тоо зэргээс шалтгаалж омбудсмэний албаны ажилтнуудын тоо харилцан адилгүй байдаг.

Зарим орны хуульд омбудсмэний албанд гаргасан санал гомдлыг ямар журмаар шийдвэрлэдэг дэгийн талаар товч оруулсан байдаг. Жишээ нь: Канадын Бритиш Колумб мужийн Омбудсмэний тухай Актын 14, 15 дугаар зүйлд зааснаар гаргасан санал гомдлыг шалган тогтоох явцад болон эцсийн байдлаар шийдвэр гаргахаас өмнө талуудын хооронд харилцан эвлэрэх үе шат байхаар заасан байдаг байна.

Омбудсмэн гаргасан санал гомдлын мөрөөр шалгаад ямарваа нэг заавал биелүүлэх эрхийн хүчинтэй шийдвэр гаргадаггүй өвөрмөц онцлогтой юм. Өөрөөр хэлбэл, захиргааны байгууллага болон холбогдох албан тушаалтны буруутай үйл ажиллагааны уршгаар иргэний эрх зөрчигдсөн болох нь тогтоогдсон тохиолдолд омбудсмэн нь захиргааны буруутай шийдвэрийг өөрчлөх, эсхүл уг буруутай шийдвэрийн улмаас иргэнд учирсан хохирлыг төлүүлэхийг шаардсан зөвлөмж гаргах эрхтэй байдаг. Нөгөө талаар бас захиргааны байгууллагаас гаргаж байгаа шийдвэрийг илүү энэрэнгүй, боловсронгуй болгох талаар арай өргөн хүрээтэй зөвлөмж ч гаргаж болдог байна.

Туркийн хувьд Олон улсын хүний эрхийн гэрээ, конвенцтай Туркийн Үндсэн хууль, бусад хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийг нийцүүлэх зорилгоор шаардлагатай нэмэлт, өөрчлөлтийг тогтоож, эл зорилгоор хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг санал болгох зэрэг бусад улсын адил нийтлэг чиг үүргийг хэрэгжүүлэхээс гадна шаардлага гарвал гадаад орны хүний эрхийн зөрчлийг өөрийн санаачилгаар болон тухайн орны эрх бүхий байгууллагын хүсэлтээр хянан шалгадаг. Гарсан үр дүнг тухайн улсын парламентад шууд, эсхүл эрх бүхий байгууллагад хүргэдэг бөгөөд жил бүрийн тайландаа үйл ажиллагааны үр дүн, дотоодод болон гадаадад Хүний эрхийн хүндэтгэл, хэрэгжилтийн байдлын агуулгыг тусган бэлтгэдэг байна.

Мөн омбудсмэн нь шалгасан санал гомдлынхоо дагуу тухайн асуудлаар холбогдох хууль тогтоомж, шийдвэрт оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийн талаар Парламент болон Засгийн газарт хандсан зөвлөмж гаргаж болдог байна. Үүний зэрэгцээ зарим оронд омбудсмэн Үндсэн хуулийн шүүхэд шууд хандаж болдог жишиг ч бий. Харин омбудсмэний үйл ажиллагааны талаарх тайланг жил бүр парламентад бичгээр гаргаж тайлагнах асуудлыг заавал гүйцэтгэх ажлын нэг болгож хуульчилдаг байна.

Омбудсмэний үндсэн шинж нь олон нийтийн хяналтыг хэрэгжүүлэх явдал бөгөөд манай улсад Хүний эрхийн үндэсний комиссыг адилтган үздэг.

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- Эрх зүйн эх толь бичиг. С.Нарангэрэл. 2007 он. 352 дахь тал
- Ж.Амарсанаа англи-орос-герман-монгол олон улсын эрх зүйн толь
- СТ-09/217 “Мандатын эрх, УИХ-ын гишүүний бүрэн эрх, Байцаан шинжих түр хороо, түүний бүрэн эрх, Хүний эрхийн омбудсмэн, Авлигатай тэмцэх омбудсмэн, Төсвийн аудит”-ын тухай” харьцуулсан судалгаа
- СТ-18/221 “Парламентын хүний эрхийн хороод, тэдгээрийн үйл ажиллагааны талаарх гадаад орнуудын туршлага” харьцуулсан судалгаа
- National Human right institutions 2010- https://www.ohchr.org/Documents/Publications/PTS-4Rev1-NHRI_en.pdf
- The New Encyclopaedia Britannica, 15-th edition, 1992, Volume8, page 946
- <https://mn.wikipedia.org/wiki/Омбудсмен>
- https://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/Law%20no_%206328-revised-03-08-2018.pdf
- <https://eujournal.org/index.php/esj/article/viewFile/6043/5820>
- se2.dcaf.ch/.../Files/.../ipu_hb_mongolian.pdf
- <http://net.jogtar.hu/jr/gen/getdoc.cgi?docid=94900020.tv&dbnum=62>

**ХУУЛЬ, ХҮЧНИЙ БАЙГУУЛЛАГЫН АЛБАН ХААГЧИД БОЛОН
ТӨРИЙН ӨНДӨР АЛБАН ТУШААЛТНУУДАД ХОЛБОГДОХ
ХЭРГИЙГ МӨРДӨН ШАЛГАХ ХАРААТ БУС БАЙГУУЛЛАГЫН
ТАЛААРХ ХАРЬЦУУЛСАН СУДАЛГАА: МОНГОЛ УЛС БОЛОН
ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ТУРШЛАГА**

(Харьцуулсан судалгаа)

*Ц.Норовдондог (Ph.D), Г.Билгээ, Д.Жигваагүнсэл
О.Нарантуяа, Р.Нургуул, Р.Оргилмаа
Р.Өнөрсайхан, Ц.Элбэгзаяа*

АГУУЛГА

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

СУДАЛГААНЫ ДЭЛГЭРЭНГҮЙ

НЭГ. ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ТУРШЛАГА, ЭРХ ЗҮЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ

- 1.1 Бүгд Найрамдах Армен улс: Мөрдөн шалгах тусгай албаны тухай
Бүгд Найрамдах Армен Улсын хууль (албан бус орчуулга)
- 1.2 Оросын Холбооны Улс
- 1.3 Монтенегро Улс
- 1.4 Бүгд Найрамдах Солонгос Улс
- 1.5 Америкийн Нэгдсэн Улс
- 1.6 Украин Улс

ХОЁР. МОНГОЛ УЛСЫН ТУРШЛАГА

- 2.1 Монгол Улсын мөрдөн байцаах албаны үүсэл, хөгжил түүний
өөрчлөлт, шинэчлэл

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

Судалгааны захиалгын дагуу хууль, хүчний байгууллагын албан хаагчидтай холбоотой гэмт хэргийн шинжтэй мэдээллийг шалгах хараат бус, бие даасан байгууллага, тэдгээрийн чиг үүрэг, эрх хэмжээ, харьяаллын талаарх бусад орнуудын туршлагыг харьцуулан судлав. Судалгаанд БНАУ, ОХУ, БНСУ, АНУ, Украин, Монтенегро зэрэг улсуудыг хамруулснаас гадна Монгол Улсын туршлагыг тоймлон оруулав.

Монгол Улсын тухайд: Улсын Ерөнхий Прокурорын газрын дэргэдэх **Мөрдөн байцаах алба нь** УИХ-ын 2002 оны 7 дугаар сарын 04-ний өдрийн 47 дугаар тогтоолоор байгуулагдан ажиллаж байгаад 2014 оны 01 дүгээр сарын 24-ний өдрөөс Эрүүгийн байцаан шийтгэх хууль болон Прокурорын байгууллагын тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулсантай холбогдуулан мөн өдрийн УИХ-ын 22 дугаар тогтоолоор татан буугдаж, харьяалал нь Авлигатай тэмцэх газарт шилжжээ.

Одоо **Авлигатай тэмцэх газарт хэрэг бүртгэх, мөрдөн байцаах чиг үүрэг бүхий Мөрдөн шалгах хэлтэс** ажилладаг бөгөөд тус хэлтэс нь Эрүүгийн хэрэг хянан шийдвэрлэх тухай хуулиар харьяалуулсан, Эрүүгийн хуулийн 22 дугаар бүлэгт заасан гэмт хэргүүдийг мөрдөн шалгах ажиллагаа явуулдаг.

Мөн түүнчлэн Цагдаагийн Ерөнхий газрын харьяанд Мөрдөн байцаах алба ажиллаж байна. Уг албаны **Тусгай субъектийн үйлдсэн гэмт хэрэг мөрдөх хэлтэс нь** Улсын ерөнхий прокурорын 2017 оны 06 дугаар сарын 30-ны өдрийн А/67 дугаар тушаалаар Улсын ерөнхий прокурорын газраас шалгах харьяалал тогтоосон шүүгч, прокурор, Авлигатай тэмцэх газрын алба хаагчийн үйлдсэн гэмт хэргийн талаарх гомдол, мэдээлэл, эрүүгийн хэрэгт мөрдөн шалгах ажиллагаа явуулдаг.⁹³

Бусад орнуудын тухайд: Энэхүү судалгаанд Армэн, Орос, Монтенегро, Өмнөд Солонгос, Америк, Украин зэрэг улсуудын хувьд ижил чиг үүрэг бүхий мөрдөх албадын туршлагыг судалсан бөгөөд тэдгээрийн харьяалал, чиг үүрэг, эрх хэмжээ, эрх зүйн орчин болон бусад холбогдох туршлагын талаарх мэдээллийг оруулсан болно. Судалгаанд хамруулан орнуудаас Бүгд Найрамдах Армэн Улсын Мөрдөн шалгах тусгай албаны үйл ажиллагааг бие даасан хуулиар тусгайлан зохицуулсан байх тул захиалагчид цэгцтэй мэдээлэл өгөх үүднээс уг хуулийг бүрэн эхээр нь орчуулан хүргүүлж байна. (Албан бус орчуулга хавсаргав).

Дээрх орнуудыг засаглалын хувьд авч үзвэл ихэнх нь буюу Армэн, Өмнөд Солонгос, Орос, Америк зэрэг улсууд ерөнхийлөгчийн засаглалтай, Монтенегро улс парламентын засаглалтай, Украин улс холимог засаглалтай байна.

⁹³<http://police.gov.mn/a/3456>

Мөрдөх албаны тухайд авч үзвэл дээрх улс орнуудад ижил чиг үүрэгтэй албад байх боловч харьяалал, нэршил нь улс орон бүрт өөр өөр байна. Тухайлбал:

- Армен Улсад Мөрдөн шалгах тусгай алба нь **Засгийн газрын харьяанд**;
- ОХУ-д Мөрдөн байцаах хороо нь **ОХУ-ын Ерөнхийлөгчийн удирдлага дор**;
- Монтенегрод Улсын тусгай прокурорын алба нь **Прокурорын газрын дэргэд**;
- АНУ-д Мөрдөн шалгах алба нь **Хууль зүйн яамны харьяанд**;
- Украинд Улсын мөрдөн байцаах газар нь **Засгийн газрын дэргэд** ажилладаг байна.

Дээрх орнуудын Мөрдөх албадын эрх зүйн зохицуулалтыг авч үзвэл ихэнх нь тусгайлсан хуулиар үйл ажиллагаагаа зохицуулж байна. Тухайлбал:

- Армен Улсын Мөрдөн шалгах тусгай албаны үйл ажиллагааг **Мөрдөн шалгах тусгай албаны тухай хууль** (Закон о специальной следственной службе) болон Үндсэн хууль, Эрүүгийн хэргийг хянан шийдвэрлэх процессийн тухай хууль, Иргэний хууль, Мөрдөн байцаах тусгай албаны ажлын албаны журам, олон улсын гэрээ хэлэлцээр, холбогдох бусад хууль тогтоомжуудаар;
- ОХУ-ын Мөрдөн байцаах хорооны үйл ажиллагааг **Мөрдөн байцаах хорооны тухай хууль** (Закон О Следственном комитете РФ) болон Үндсэн хууль, Эрүүгийн байцаан шийтгэх тухай хууль, Эрүүгийн хууль, “ОХУ-ын Мөрдөн байцаах хорооны тухай” ОХУ-ын Ерөнхийлөгчийн зарлиг, “ОХУ-ын Мөрдөн байцаах хорооны үйл ажиллагааны тухай” ОХУ-ын Ерөнхийлөгчийн зарлиг зэрэг хууль тогтоомжуудаар;
- Монтенегро улсын хувьд Улсын тусгай прокурорын албаны үйл ажиллагааг **Монтенегро Улсын тусгай прокурорын албаны тухай хууль** (law on special public prosecutor’s office of Montenegro) болон Улсын прокурорын үйлчилгээний тухай хуулиар;
- Украины Улсын мөрдөн байцаах газрын үйл ажиллагааг **Улсын мөрдөн байцаах газрын тухай хууль** (The Law of Ukraine “On the State Bureau of Investigation”), Эрүүгийн хэрэг хянан шийдвэрлэх тухай хуулиудаар тус тус зохицуулна.
- АНУ-ын хувьд Хууль зүйн яамнаас баталсан Холбооны улсын эрх зүйн актуудын код (Code of Federal regulations)-ын 28 дугаар хэсгийн VI бүлгийн 600 (28 CFR Part 600)-д **Тусгай төлөөлөгчид холбогдох асуудлуудыг тус тус зохицуулсан** байна.

Судалгааны үр дүнг нэгтгэн, бусад улс орнуудын мөрдөх албадын туршлагыг тоймлон авч үзвэл:

АРМЕН УЛС:

Армен Улсын Мөрдөн шалгах тусгай алба нь 2007 онд батлагдсан **Мөрдөн шалгах тусгай албаны тухай хуулиар** (Закон о специальной следственной службе) байгуулагдсан бөгөөд хараат бус байдлаар бүрэн эрхээ хэрэгжүүлдэг

бие даасан статустай байгууллага байна. Энэ хуулиар Мөрдөн шалгах тусгай алба байгуулах болон үйл ажиллагаа явуулах нөхцөл, журам, мөн албан хаагчдын ажил үүргээ гүйцэтгэхтэй холбоотой харилцаа, албан тушаалын ангилал, зэрэглэл, эрх, үүрэг хариуцлага, эрх зүйн, болон нийгмийн баталгаа, албан үүргээ гүйцэтгэхтэй холбоотой бусад харилцааг зохицуулна.

Бүтцийн хувьд Мөрдөн шалгах тусгай алба нь дараах хэлтсүүдээс бүрдэнэ.⁹⁴
Үүнд:

- Авлига, зохион байгуулалттай гэмт хэрэг, албан тушаалтны гэмт хэргийг мөрдөн шалгах хэлтэс (*Department of Investigation of Corruption, Organized and Official Crimes*);
- Эрүүдэн шүүх болон хүний эсрэг гэмт хэргийг мөрдөн шалгах хэлтэс (*Department of Investigation of Tortures and Crimes against Person*);
- Нийтлэг шинжтэй гэмт хэргийг мөрдөн шалгах хэлтэс (*Department of Investigation of Crimes of General Character*) зэрэг болно.

Мөрдөн шалгах тусгай алба нь Эрүүгийн хэргийг хянан шийдвэрлэх процессийн тухай хуульд заасны дагуу хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх эрх мэдлийн байгууллагуудын удирдах албан тушаалтан болон төрийн тусгай албаны ажилтан албан тушаалаа урвуулан ашиглах, эсхүл биеэр үйлдсэн гэмт хэрэг, мөн сонгуулийн үйл явцтай холбоотой эрүүгийн гэмт хэргийг урьдчилан мөрдөн шалгах үйл ажиллагаа явуулна.⁹⁵

Дээрх хуульд зааснаар хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх эрх мэдлийн байгууллагуудын удирдах ажилтанд дараах албан тушаалтныг хамруулна.⁹⁶
Үүнд:

- Улсын Ерөнхийлөгч;
- Ерөнхий сайд,
- Шадар сайд;
- Парламентын гишүүд;
- Үндсэн хуулийн цэцийн тэргүүн болон гишүүд;
- Шүүхийн тэргүүн болон шүүгчид;
- Улсын Ерөнхийлөгчийн ажлын албаны дарга;
- Үндэсний Хурлын (парламент) ажлын албаны дарга;
- Засгийн газрын ажлын албаны дарга;
- Засгийн газрын сайдууд, дэд сайдууд;
- Засгийн газрын харьяа агентлагууд болон төрийн захиргааны төв байгууллагын дарга, орлогчид;
- Мужийн захирагч, тэдгээрийн орлогчид;
- Ереван хотын захирагч, түүний орлогчид;
- Армен Улсын Төрийн Хянан Шалгах Палатын зөвлөлийн дарга, гишүүд;
- Армен Улсын Төв банкны дарга, зөвлөлийн гишүүд;

⁹⁴<http://www.ccc.am/en/1428926241>

⁹⁵Мөрдөн байцаах тусгай албаны тухай хууль, 1 дүгээр бүлэг, 2.1 дүгээр зүйл
<http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=3124&lang=rus>

⁹⁶Мөрдөн байцаах тусгай албаны тухай хууль, 1 дүгээр бүлэг, 4.2 дугаар зүйл
<http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=3124&lang=rus>

- Армен Улсын зохицуулах хороодын дарга, гишүүд;
- Армен Улсын Сонгуулийн хорооны дарга, гишүүд;
- Армен Улсын Үндэсний Статистикийн хорооны дарга, орлогч дарга зэрэг болно.

Төрийн тусгай албаны ажилтанд дараах албан хаагчид орно.⁹⁷ Үүнд:

- Прокурор;
- Батлан хамгаалах салбар дахь төрөөс бүрэн эрх олгосон байгууллагад ажилладаг мөрдөгчид (следователи государственного уполномоченного органа в области обороны);
- Цагдаагийн албан хаагч (цэргийн цагдаа орохгүй);
- Үндэсний аюулгүй байдлын албан хаагч (хилийн цэрэг, зэвсэгт хүчин орохгүй);
- Татварын байгууллагын албан хаагч;
- Гаалийн байгууллагын албан хаагч;
- Шүүхийн шийдвэрийг албадан гүйцэтгэх байгууллагын албан хаагч;
- Эрүүгийн хэргийн гүйцэтгэх алба;
- Авран хамгаалах албаны албан хаагч зэрэг болно.

Энэхүү тусгай алба нь Бүгд Найрамдах Армен Улсын Үндсэн хууль болон бусад хууль тогтоомжид заасан хүний болон иргэний эрх, эрх чөлөө, алдар хүнд, нэр төрийг дээдлэн хүндэтгэх, хүнлэг энэрэнгүй, ил тод байх зарчмыг баримтлан ажилладаг.

Мөрдөн шалгах тусгай албаны даргыг Армен Улсын Ерөнхий прокурорын санал болгосноор Ерөнхийлөгч томилох бөгөөд хуульд заасан үндэслэлийн дагуу албан тушаалаас чөлөөлнө. Мөрдөн шалгах тусгай албаны дарга үйл ажиллагааны талаарх мэдээллийг Армен Улсын Үндэсний Их Хурал (парламент) болон Ерөнхийлөгчид жил бүр бичгээр тайлагнана.

Мөрдөн шалгах тусгай албанаас явуулж буй урьдчилан мөрдөн шалгах ажиллагаа хуульд нийцэж байгаа эсэхэд Армен Улсын Ерөнхий прокурор болон түүнээс эрх олгосон тусгай прокурорууд хяналт тавина.

ОХУ:

ОХУ-д мөрдөн байцаах ажиллагааг хэрэгжүүлэх үүрэг бүхий ОХУ-ын Мөрдөн байцаах хороо (Следственный комитет РФ) ажилладаг.

2010 онд **ОХУ-ын Мөрдөн байцаах хорооны тухай хууль**⁹⁸ батлагдаж 2011 онд хүчин төгөлдөр мөрдөгдөж эхэлсэн. Мөрдөн байцаах хорооны **удирдлагыг**

⁹⁷Мөрдөн байцаах тусгай албаны тухай хууль, 1 дүгээр бүлэг, 4.3 дугаар зүйл

<http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=3124&lang=rus>

⁹⁸ФЗ О Следственном комитете РФ от 28.12.2010 г. № 403-ФЗ.

ОХУ-ын Мөрдөн байцаах хорооны тухай хуулиар түүний үйл ажиллагааны зорилго, зарчим, бүтэц, зохион байгуулалт, түүний удирдлагын томилох, чөлөөлөх, албан хаагчдад тавигдах шаардлага, хязгаарлалт, хориг, тэдэнд олгох тусгай цол, цолны нэмэгдэл болон мөнгөн урамшууллын хэмжээ, шагнал урамшуулал, төрийн хамгаалалтад байх баталгаа, нийгмийн хангамж, заавал хамрагдах даатгалын төрөл, хүлээлгэх хариуцлага, албан үүргээс нь чөлөөлөх болон үйл ажиллагаанд нь тавих прокурорын хяналт зэрэг харилцааг зохицуулна.

ОХУ-ын Ерөнхийлөгч хэрэгжүүлэх бөгөөд Эрүүгийн байцаан шийтгэх тухай хуулийн 151.2-т зааснаар дараах 4 чиглэлээр эрүүгийн хэргийг мөрдөн байцаах ажиллагаа явуулна. Үүнд:

1. Үндсэн хуулиар тогтоосон иргэний эрх, эрх чөлөөний эсрэг, хүний амь нас, эрүүл мэндийн эсрэг, нийтийн аюулгүй байдлын эсрэг, төрийн эрх мэдэл, төрийн алба, орон нутгийн байгууллагын ашиг сонирхлын эсрэг, захиргааны хариуцлагын эсрэг, шударга ёсны эсрэг, цэргийн албаны эсрэг гэх мэт эрүүгийн гэмт хэргүүд;
2. Эрүүгийн байцаан шийтгэх тухай хуулийн 447 дугаар зүйлд заасан төрийн өндөр албан тушаалтнууд, тэдгээрийн албан тушаалын болон мэргэжлийн үйл ажиллагаатай холбоотой эрүүгийн гэмт хэргүүд;
3. ОХУ-ын хууль, хүчний байгууллагын албан тушаалтнууд, тэдгээрийн албан тушаалын болон мэргэжлийн үйл ажиллагаатай холбоотой эрүүгийн гэмт хэргүүд;
4. Насанд хүрээгүй хүүхдийн үйлдсэн болон насанд хүрээгүй хүүхэдтэй холбоотой хүнд, онц хүнд гэмт хэргүүд орно.

Мөрдөн байцаах хорооны тухай хуулийн 13.2, 14.2, 15.6, МБХ-ны дүрмийн 16-д тус тус заасны дагуу ОХУ-ын Ерөнхийлөгч нь МБХ-ны даргын санал болгосноор МБХ-ны дарга, түүний 1-р орлогч, бусад орлогчдыг; ерөнхий болон ОХУ-ын субъектүүдийн мөрдөн байцаах газрын дарга, тэдгээрийн 1-р орлогчид, бусад орлогчдыг; бусад удирдах албан тушаалтнуудыг томилж, чөлөөлнө.

Хуулийн 13 дугаар зүйлд заасны дагуу МБХ-ны дарга жил бүр ОХУ-ын Ерөнхийлөгчид ажлаа тайлагнана. Мөн хуулийн 44 дүгээр зүйлд МБХ-ны мөрдөн байцаах үйл ажиллагаанд ОХУ-ын Ерөнхий прокурор болон бусад прокурорууд хяналт тавихаар заасан байна.

МОНТЕНЕГРО УЛС:

Монтенегро Улсын Прокурорын газрын дэргэд мөрдөн байцаах чиг үүрэг бүхий **Улсын тусгай прокурорын алба** ажилладаг. Тус албаны үйл ажиллагааг 2015 оны 02 дугаар сарын 26-нд батлагдсан “**Монтенегро Улсын тусгай прокурорын албаны тухай хууль**”⁹⁹ (*law on special public prosecutor's office of Montenegro*)-аар зохицуулсан байна.

Энэхүү хууль нь Улсын тусгай прокурорын албаны бүтэц зохион байгуулалт, шүүх эрх мэдэл, Улсын тусгай прокурорын албаны дарга болон тусгай прокуроруудыг сонгох шаардлага ба процедур, бусад төрийн болон захиргааны албадуудтай хэрхэн харилцах хэм хэмжээ, албаны үйл ажиллагаанд холбогдох бусад харилцааг зохицуулна.

Улсын тусгай прокурорын алба нь дараах тасаг, албадаас бүрдэнэ.

- Санхүүгийн мөрдөн байцаах тасаг
- Дүн шинжилгээ, судалгааны тасаг
- Олон улсын хамтын ажиллагааны тасаг

⁹⁹[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF\(2015\)012-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF(2015)012-e)

Хуулийн 3-р зүйлд зааснаар Улсын Тусгай прокурорын алба нь дараах гэмт хэрэг, зөрчлийг хянан шийдвэрлэнэ. Үүнд:

1. хуулиар заасан хугацаа харгалзахгүйгээр аливаа зохион байгуулалттай гэмт хэрэг;
2. өндөр түвшний (их хэмжээний) авлига:

а) хэрвээ төрийн албан тушаалтан¹⁰⁰ дараах гэмт хэргүүдийг үйлдсэн бол:

- албан тушаалаа урвуулан хэрэглэсэн;
- албан үүргээ гүйцэтгэх үедээ хууран мэхэлсэн;
- албан тушаалын нөлөөгөө худалдаалсан;
- албан тушаалын нөлөөгөө худалдаалах сэдэл төрүүлсэн;
- авлига өгсөн;
- авлига авсан.

б) хэрвээ дараах гэмт хэргийг үйлдээд 40.000 еврогоос давсан орлого олсон бол:

- үйл ажиллагаанд албан тушаалаа урвуулан ашигласан;
- эдийн засагт эрх мэдлээ урвуулан ашигласан.

3. мөнгө угаасан;
4. терроризм;
5. цэргийн гэмт хэрэг зэрэг болно.

Улсын тусгай прокурорын албаны үйл ажиллагааг Улсын прокурорын үйлчилгээний тухай хуулийн дагуу боловсруулсан Удирдлагын төлөвлөгөөнд үндэслэн Улсын дээд прокурорын алба хянан.

ӨМНӨД СОЛОНГОС УЛС:

Тус улс нь Авлигатай тэмцэх бие даасан байгууллагатай боловч Улсын Дээд прокурорын газрын бүтцэд авлигын эсрэг болон зохион байгуулалттай гэмт хэргийг мөрдөн шалгах чиг үүрэг бүхий тусгай хэлтэс ажилладаг. Тус хэлтэс нь Ерөнхий прокурорт шууд харьяалагдах бөгөөд босоо удирдлагын тогтолцоотой байна. Прокурорын мөрдөн байцаах ажиллагааг прокурорын цагдаа болон тусгай мөрдөн байцаах алба (*Special Investigation Agency*) явуулна.

Тусгай мөрдөн байцаах алба нь дүүргийн прокурорын газраас шилжүүлсэн хэрэг болон хууль тогтоомжоор өөрт харьяалуулсан гэмт хэргүүдэд тусгай мөрдөн шалгах, мөрдөн байцаах ажиллагаа явуулна. Үүнд:

- Авлигын 5 том гэмт хэрэг;
- Батлан хамгаалах үйл ажиллагаан дахь авлигын гэмт хэрэг;
- Үндэсний баялгийг гадагш гаргахтай холбоотой авлигын гэмт;
- Орон нутаг дахь авлига, хүний нөөцийн томилгоотой холбоотой авлига;
- Санхүүгийн болон үнэт цаастай холбоотой гэмт хэрэг зэрэг болно.

¹⁰⁰Энэхүү хуульд төрийн албан тушаалтан гэдгийг төрийн эрх мэдэлтэн, төрийн захиргааны эрх мэдэлтэн, нутгийн өөрөө удирдах эрх мэдэлтэн, нутгийн захиргааны эрх мэдэлтэн (цаашид албаны эрх мэдэлтэн гэнэ), бие даасан эрх мэдэлтэн, зохицуулах эрх мэдэлтэн, олон нийтийн байгууллага, олон нийтийн аж ахуйн нэгж, эсхүл аливаа бизнесийн байгууллага, эсхүл хуулийн этгээд зэрэг олон нийтийн эрх мэдлийг хэрэгжүүлэгч, эсхүл нийтийн ашиг сонирхлын төлөөх үйл ажиллагаа эрхэлдэг төрийн мэдлийн үйл ажиллагааг эрхлэгчид, сонгогдсон, нэр дэвшсэн, эсхүл томилогдсон хүнийг, эсхүл сонгогдсон, нэр дэвшсэн, томилогдсон албаны эрх мэдэлтэй хүнийг ойлгоно.

Солонгос Улсын хувьд Прокурорын байгууллага нь Хууль зүйн яам, Цагдаагийн байгууллага нь Дотоод хэргийн яаманд харьяалагддаг. Хууль хүчний байгууллагын ажилтнууд, төрийн өндөр албан тушаалтантай холбоотой гэмт хэргийг тусгайлан мөрдөн шалгах ажиллагаа явуулдаг байгууллагын талаарх мэдээлэл судалгааны явцад олдоогүй болно.

АНУ:

Америкт **хууль сахиулах байгууллагын албан хаагчидтай холбоотой гэмт хэргийг Хууль зүйн яам (Department of Justice)**¹⁰¹ мөрдөн шалгана.

Уг алба нь цагдаагийн албан хаагчид, засан хүмүүжүүлэх газрын ажилтнууд, шүүгч, прокурор болон холбооны улсын, мужийн, орон нутгийн хууль сахиулах байгууллагын албан хаагчдад холбогдох хүч хэрэглэсэн, эрх мэдэл, албан тушаалаа хэтрүүлэн ашигласан, хилсээр баривчилсан, шүүгдэж буй этгээдэд бие махбодын болон сэтгэл санааны хохирол учруулсан, санаатайгаар эмнэлгийн тусламж үзүүлэхээс зайлсхийсэн, бэлгийн дарамт үзүүлсэн, гэмт хэргийг таслан зогсоохоос зайлсхийсэн зэрэг гэмт хэргүүдийг мөрдөн шалгадаг. Түүнчлэн гэмт хэргийг илрүүлэх явцад саад хийсэн, хохирогч болон гэрчийг мэдүүлэг өгөхөд саад учруулсан, мэдүүлгийг хуурамчаар үйлдсэн, хэргийг нуун дарагдуулсан, баримт нотолгоог хуурамчаар үйлдсэн зэрэг хэргүүдийг мөрдөж ял оноодог.¹⁰²

Хууль сахиулах байгууллагын албан тушаалтнууд болон төрийн өндөр албан тушаалтнуудтай холбоотой гэмт хэргийн мэдээллийг Хууль зүйн сайд бөгөөд Ерөнхий прокурорын томилсон Тусгай төлөөлөгч (*Special Counsel*) шалгаж, мөрдлөг явуулдаг байна. АНУ-д Ерөнхий атторней буюу Ерөнхий прокурор нь нэгэн зэрэг Хууль зүйн асуудал хариуцсан сайдын алба хашдаг онцлогтой.¹⁰³

Холбооны улсын эрх зүйн актуудын код (*Code of Federal regulations*)-д заасны дагуу **Тусгай төлөөлөгч** нь өөрт олгосон эрхийн хүрээнд АНУ-ын аль ч прокурорын адил мөрдлөг явуулах, ял оноох эрхтэй. Мөн тухайн хэргийн мөрдөлт аль шатанд явж байгаа зэрэг хэрэгт холбоотой мэдээллийг Ерөнхий прокурор болон Хууль зүйн яамны ажилтнуудад мэдээлэх эсэхээ өөрөө шийдэх бүрэн эрхтэй байна.

Тусгай төлөөлөгч нь Хууль зүйн яамны дүрэм, журамд заасны дагуу мөрдлөгийн явцад бий болсон гэнэтийн үйл явдлын талаар Ерөнхий прокурорт мэдээлэх шаардлагатай. Мөрдөн шалгах үйл явц дууссаны дараа гэмт этгээдэд ногдуулсан ял, эсхүл гэм буруугүйг нотолсон нотолгоог Ерөнхий прокурорт танилцуулна. Тусгай төлөөлөгчийн мөрдсөн болон ял ногдуулсан аливаа хэргийг Хууль зүйн яамны дүрэм, журамд заасны дагуу Ерөнхий прокурор олон нийтэд мэдээлэх эсэхийг шийдвэрлэнэ.

¹⁰¹<https://www.justice.gov/crt/law-enforcement-misconduct>

¹⁰²<https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/242>

¹⁰³Б. Цэрэнбалтав, Б. Амарбаясгалан "Прокурорын хяналт", 2009, УБ

УКРАИН:

Украин Улсын Парламентаас 2015 оны 11 сарын 12-ны өдөр Улсын мөрдөн байцаах газрын тухай хууль¹⁰⁴-ийг баталж, 2016 оны 3 дугаар сарын 1-ний өдрөөс хүчин төгөлдөр үйлчилж эхэлсэн байна.

Улсын мөрдөн байцаах газар нь 2018 оны 11 дүгээр сарын 27-ны өдрөөс албан ёсоор үйл ажиллагаагаа явуулж эхэлсэн байна.

Улсын мөрдөн байцаах албаны тогтолцоо нь төв аппарат, нутаг дэвсгэрийн нэгж дэх салбар, тусгай нэгж, боловсрол, судалгааны байгууллагаас бүрдэнэ. Тус газар нь Төрийн албаны тухай хуулийн 9 дүгээр зүйлд заасан албан тушаал ерөнхийлөгч, парламентын гишүүд, засгийн газрын гишүүд, үндэсний аюулгүй байдлын зөвлөлийн нарийн бичгийн дарга, сонгуулийн төв хорооны гишүүд, засгийн газрын гишүүд, төв банкны ерөнхийлөгч, шүүгч болон хууль сахиулах байгууллагын албан тушаалтнуудын үйлдсэн гэмт хэрэг, мөн авлигатай тэмцэх газрын албан хаагчдын үйлдсэн Эрүүгийн хуулийн худал мэдүүлэг өгөх, худал мэдүүлэг өгүүлэхээр албадах, мөрдөн шалгах ажиллагааны нууц задруулах, гэмт хэргийг үл мэдээлэх зэрэг гэмт хэргүүдэд мөрдөн шалгах ажиллагааг явуулна.

Улсын мөрдөн байцаах газар нь Засгийн газрын дэргэдэх төв байгууллага бөгөөд тус байгууллагаас явуулах мөрдөн шалгах ажиллагаанд Прокурорын байгууллага хяналт тавьж ажилладаг.

УМБГ-ын даргыг Ерөнхий сайдын санал болгосноор Украин улсын Ерөнхийлөгч 5 жилийн хугацаагаар томилох ба улируулан томилохыг хориглоно.

Улсын мөрдөн байцаах албаны үйл ажиллагаа, зохион байгуулалтын бүтцийг мөрдөн байцаах албаны дарга нь Засгийн газартай зөвшилцөж батлахаар заасан байна.

¹⁰⁴The Law of Ukraine "On the State Bureau of Investigation", <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/794-19>

СУДАЛГААНЫ ДЭЛГЭРЭНГҮЙ

НЭГ. ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ТУРШЛАГА, ЭРХ ЗҮЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ

1.1. БҮГД НАЙРАМДАХ АРМЕН УЛС

Армен Улсад Засгийн газрын харьяа¹⁰⁵ Мөрдөн шалгах тусгай алба ажилладаг бөгөөд уг албаны үйл ажиллагааг 2007 онд батлагдсан Мөрдөн шалгах тусгай албаны тухай хуулиар (Закон о специальной следственной службе) зохицуулдаг. Армен Улс нь Ерөнхийлөгчийн засаглалтай боловч Монгол улстай төрийн байгууламжийн хувьд ижил нэгдмэл улсын статустай, хуучин социалист орон юм. Тус улсын Мөрдөн шалгах тусгай албаны тухай хууль нь харьцангуй нарийвчилсан зохицуулалттай, загвар болохуйц хууль байх тул бүрэн эхээр нь орчуулж хавсаргав.

Албан бус орчуулга

МӨРДӨН ШАЛГАХ ТУСГАЙ АЛБАНЫ ТУХАЙ БҮГД НАЙРАМДАХ АРМЕН УЛСЫН ХУУЛЬ¹⁰⁶

Батлагдсан огноо: 28.11.2007

Нэгдүгээр бүлэг. Ерөнхий зүйл

Хоёрдугаар бүлэг. Мөрдөн шалгах тусгай албаны тогтолцоо, албан хаагчдыг томилох, чөлөөлөх, зэрэг цол олгох нөхцөл ба журам

Гуравдугаар бүлэг. Мөрдөн шалгах тусгай албаны алба хаагчдын эрх зүйн баталгаа, эрх, үүрэг болон албан үүргийн хэрэгжилтэнд хяналт тавих, аттестатчилах, давтан сургах

Дөрөвдүгээр бүлэг. Мөрдөн шалгах тусгай албанд ажиллагсдын материаллаг хангамж, нийгмийн болон бусад баталгаа

Тавдугаар бүлэг. Мөрдөн шалгах тусгай албаны ажлын аппарат, санхүүжилт

Зургадугаар бүлэг. Шилжилтийн нөхцөлүүд

НЭГДҮГЭЭР БҮЛЭГ. ЕРӨНХИЙ ЗҮЙЛ

1-р зүйл. Хуулийн зохицуулалтын хамрах хүрээ

Энэ хуулиар Мөрдөн шалгах тусгай алба байгуулах болон үйл ажиллагаа явуулах нөхцөл, журам, мөн албанд алба хаагчдын ажил үүргээ гүйцэтгэхтэй

¹⁰⁵Мөрдөн байцаах тусгай албаны ажлын албаны журам, 3 дугаар бүлэг 13 дугаар зүйл
<http://www.ccc.am/ru/1428578692>

¹⁰⁶Закон Республики Армения "О Специальной Следственной Службе"
<http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=3124&lang=rus>

холбоотой харилцаа, албан тушаалын ангилал, зэрэглэл, эрх, үүрэг хариуцлага, эрх зүйн болон нийгмийн баталгаа, албан үүрэгтэй нь холбоотой бусад харилцааг зохицуулна.

2-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай алба

1. Мөрдөн шалгах тусгай алба нь Армен Улсын Эрүүгийн хэргийг хянан шийдвэрлэх процессийн тухай хуульд заасны дагуу хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх засаглалын байгууллагуудын удирдах албан тушаалтнууд болон төрийн тусгай албаны ажилтнуудын хамжаа оролцоотойгоор үйлдэгдсэн эрүүгийн гэмт хэргүүд, эдгээр албан тушаалтнуудын биечлэн үйлдсэн эрүүгийн гэмт хэргүүд, мөн түүнчлэн бүх шатны сонгуулийн процесст үйлдэгдсэн эрүүгийн гэмт хэргүүдийг урьдчилан мөрдөн шалгана. Армен Улсын Ерөнхий прокурор дээрх албан тушаалтнуудад хамааралтай хэргийн нөхцөл байдал үүссэн тохиолдолд шаардлагатай гэж үзвэл хэргийг ердийн журмаар мөрдөн шалгаж байсан байцаагч мөрдөн байцаах байгууллагаас хэргийг татан авч Мөрдөн байцаах тусгай албанд шалгуулахаар шилжүүлж болно.
2. Мөрдөн шалгах тусгай алба нь төрийн онцгой үүрэгтэй албанд тооцогдох тул тус албанд ажиллагсдын эрх зүйн байдлыг энэхүү хуулиар тогтооно. Мөрдөн шалгах тусгай албанд ажиллагсад нь төрийн тусгай албан хаагчийн статустай байна.
3. Мөрдөн шалгах тусгай алба нь Армен Улсын Үндсэн хууль, Эрүүгийн хэргийг хянан шийдвэрлэх процессийн тухай хууль болон холбогдох бусад хууль тогтоомжид нийцүүлэн хүнлэг, энэрэнгүй, ил тод, хүний эрх, эрх чөлөө, нэр хүндийг дээдэлж, хуулийн зарчимд нийцүүлэн үйл ажиллагаа явуулна.
4. Мөрдөн шалгах тусгай албанаас явуулж буй урьдчилан мөрдөн шалгах ажиллагаа хуульд нийцэж байгаа эсэхэд Армен Улсын Ерөнхий прокурор болон түүнээс эрх олгосон тусгай прокурорууд хяналт тавина.
5. Мөрдөн шалгах тусгай албыг Албаны дарга удирдана.
6. Мөрдөн шалгах тусгай алба нь үйл ажиллагааныхаа талаарх мэдээллийг ил тод болгох ба тусгай албаны дарга нь Армен Улсын Үндэсний Их Хурал болон Ерөнхийлөгчид үйл ажиллагааныхаа талаарх мэдээллийг жил бүр бичгээр тайлагнана.
7. Мөрдөн шалгах тусгай албаны төв оффис Ереванд байрлана.

3-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албаны талаарх хууль тогтоомж

1. Мөрдөн шалгах тусгай албаны тухай хууль тогтоомж нь энэ хууль, Эрүүгийн хэргийг хянан шийдвэрлэх процессийн тухай хууль, Армен Улсын холбогдох бусад хууль тогтоомж болон олон улсын гэрээ хэлэлцээрүүдээс бүрдэнэ.
2. Хуульд заасан эрх хэмжээнийхээ хүрээнд Мөрдөн шалгах тусгай албаны дарга дотоод үйл ажиллагааны журам тогтоосон эрх зүйн акт болон бие даасан шийдвэр гаргана.

3. Хэрэв энэ хуульд заасан асуудлыг Армен Улсын нэгдэн орсон гэрээ хэлэлцээрт өөрөөр заасан бол олон улсын гэрээ хэлэлцээрийн хэм хэмжээг дагаж мөрдөнө.

4-р зүйл. Хуульд заасан нэр томъёо, үндсэн ойлголтууд

Энэ хуульд дараах нэр томъёо, ойлголтуудыг ашиглана.

1. Мөрдөн шалгах тусгай албаны ажилтан - гэж тус албаны дарга, түүний орлогч, онц ноцтой гэмт хэргийг мөрдөн шалгах ахлах мөрдөн байцаагчид болон онц ноцтой гэмт хэргийн мөрдөгчдийг хэлнэ.
2. Хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх засаглалын байгууллагуудын удирдах албан тушаалтнууд - гэж Армен Улсын Ерөнхийлөгч, Ерөнхий сайд, Шадар сайд, Үндэсний Их Хурлын гишүүд, Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүд, Шүүх байгууллагын дарга нар болон шүүгчид, Армен Улсын Ерөнхийлөгчийн ажлын албаны дарга, Армен Улсын Үндэсний Их Хурлын ажлын албаны дарга, Армен Улсын Засгийн газрын ажлын албаны дарга, Засгийн газрын сайдууд болон дэд сайдууд, Засгийн газрын харьяа агентлагууд болон төрийн захиргааны төв байгууллагын дарга, орлогчид, Мужийн захирагч, тэдгээрийн орлогчид, Ереван хотын захирагч, түүний орлогчид, Армен Улсын Төрийн Хянан Шалгах Палатын зөвлөлийн дарга, гишүүд, Арменийн Төв банкны дарга, зөвлөлийн гишүүд, Армен Улсын зохицуулах хороодын дарга ба гишүүд, Армен Улсын Сонгуулийн хорооны дарга, гишүүд, Армен Улсын Үндэсний Статистикийн хорооны дарга, орлогч дарга нарыг хэлнэ.
3. Төрийн тусгай албанд үүрэг гүйцэтгэгч - гэж батлан хамгаалах салбар дахь төрөөс бүрэн эрх олгосон байгууллагад ажилладаг мөрдөгчид, прокурорууд, цагдаагийн алба (зэвсэгт хүчний цагдаад хамаарахгүй), үндэсний аюулгүй байдлын алба (хилийн цэрэг, зэвсэгт хүчний салбар ангиуд хамаарахгүй), татвар, гааль, шүүхийн шийдвэр гүйцэтгэх алба, эрүүгийн хэргийн гүйцэтгэх алба, авран хамгаалах алба зэрэг тусгай албадын эрх бүхий албан тушаалтнуудыг хэлнэ.
4. Сонгуулийн процесстой холбоотой гэмт хэрэг - гэж Армен Улсын Эрүүгийн хуулийн 143,150, 1541, 1542-р зүйлд заасан гэмт хэргүүдийг хэлнэ.

ХОЁРДУГААР БҮЛЭГ.

МӨРДӨН ШАЛГАХ ТУСГАЙ АЛБАНЫ СИСТЕМ, УГ АЛБАНД АЖИЛЛАГСАДЫГ ТОМИЛОХ, ЧӨЛӨӨЛӨХ, ЗЭРЭГ ЦОЛ ОЛГОХ ЖУРАМ БА НӨХЦӨЛ

5-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан тушаалын систем

Мөрдөн шалгах тусгай албанд ажиллагсдын албан тушаалыг дараах ангилалд хуваана. Үүнд:

- 1) Мөрдөн шалгах тусгай албаны дээд ангиллын албан тушаал:
 - Мөрдөн шалгах тусгай албаны дарга

- Мөрдөн шалгах тусгай албаны даргын орлогч
- 2) Мөрдөн шалгах тусгай албаны тэргүүлэх ангиллын албан тушаал:
 - Онц ноцтой гэмт хэргийг мөрдөн шалгах ахлах мөрдөн байцаагчид
- 3) Мөрдөн шалгах тусгай албаны гүйцэтгэх ангиллын албан тушаал:
 - Онц ноцтой гэмт хэргийн мөрдөн байцаагчид

6-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албанд алба хаахад тавигдах шаардлага

1. Мөрдөн шалгах тусгай албанд Армен Улсын их дээд сургуульд хуулийн мэргэжлээр суралцаж мэргэжлийн диплом, бакалаврын зэрэг авсан Армен Улсын иргэн, эсхүл гадаад оронд ижил мэргэжлээр суралцаж төгссөн боловч Армен Улсад дараах шаардлагад нийцүүлэн тухайн мэргэжлийн дипломыг хүлээн зөвшөөрсөн иргэн:
 - Цэргийн албыг заавал хаасан (эмэгтэйчүүд болон энэ зүйлийн 3-т заасан этгээдэд хамаарахгүй), эсхүл бэлтгэл офицер байх;
 - Армен хэлийг утга зохиолын түвшинд эзэмшсэн байх;
 - Энэ хуулийн 7-р зүйлд заасан шаардлагыг хангасан байх;
2. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан тушаалд томилж болохгүй иргэний бие эрхтний согог болон өвчний жагсаалтыг Засгийн газар батална.
3. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан тушаалд энэ зүйлийн 1-д заасан шаардлагыг хангахгүй боловч энэ хуулийн 12-р зүйлийн “б”-“д”-д заасан үндэслэлээр цэргийн үүрэгт албанаас чөлөөлөгдсөн, эсхүл “Цэргийн үүргийн тухай” Армен Улсын хуулийн 13-р зүйлд заасны дагуу 27 нас хүрэхээс өмнө цэргийн алба хаахаас түдгэлзсэн болон нөөцөд бүртгэгдсэн иргэнийг томилж болно.
4. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан тушаалд дараах иргэнийг томилохыг хориглоно:
 - шүүхийн шийдвэрээр чадамжгүй болсон, эсхүл эрхийн чадамжаа хязгаарлуулсан иргэн;
 - шүүхийн шийдвэрээр иргэний болон бусад албанд албан тушаалд томилохыг хориглосон;
 - хуулийн дагуу хэргийг хэрэгсэхгүй болгосон, ялын хугацаа дууссанаас үл хамааран гэмт хэрэг үйлдэж шийтгэл хүлээсэн;
 - гэмт хэрэгт сэжиглэгдэн шалгагдаж байгаа;
 - энэ зүйлийн 1-д заасан шаардлагыг хангаагүй.
5. Мөрдөн шалгах тусгай албанд алба хаах насны дээд хязгаар 60 нас байна. Насны дээд хязгаарт хүрсэн тохиолдолд Мөрдөн шалгах тусгай албаны дарга алба хаах хугацааг 5 жил хүртэл хугацаагаар сунгаж болно. Мөрдөн шалгах тусгай албаны дарга, орлогчийн алба хаах насны дээд хязгаар 65 нас байна.

7-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан тушаалд томилох нөхцөл

1. Мөрдөн шалгах тусгай албаны даргын албан тушаалд уг албан тушаалд томилогдох хүртлээ тус албаны дээд ангиллын албан тушаалд ажиллаж байсан, эсхүл сүүлийн 5 жилд уг албаны тэргүүлэх албан тушаалд,

- эсхүл сүүлийн 7 жилд уг албаны гүйцэтгэх албан тушаалд ажиллаж байсан, эсхүл 10-аас доошгүй жил мөрдөн байцаагч болон прокуророор ажиллаж байгаа этгээдийг томилно.
2. Мөрдөн шалгах тусгай албаны даргын орлогчийн албан тушаалд уг албан тушаалд томилогдох хүртлээ сүүлийн 4 жилд уг албаны тэргүүлэх ангиллын албан тушаалд ажиллаж байсан, эсхүл сүүлийн 5 жилд уг албаны гүйцэтгэх албан тушаалд ажилласан, эсхүл мөрдөн байцаагч болон прокуророор 8-аас доошгүй жил ажилласан этгээдийг томилно.
 3. Мөрдөн шалгах тусгай албаны онц ноцтой гэмт хэргийг мөрдөх ахлах мөрдөн байцаагчийн албан тушаалд сүүлийн 2 жилд тус албанд мөрдөн байцаагчаар ажилласан этгээд, эсхүл мөрдөн байцаагч, прокуророор 4-өөс доошгүй жил ажилласан этгээдийг томилно.
 4. Мөрдөн шалгах тусгай албаны онц ноцтой гэмт хэргийн мөрдөн байцаагчаар уг албан тушаалд томилогдохоосоо өмнө прокурор, эсхүл мөрдөн байцаагчаар 3-аас доошгүй жил ажилласан этгээдийг томилно.
 5. Мөрдөн шалгах тусгай албаны тэргүүлэх болон гүйцэтгэх ангиллын албан тушаалд томилогдох этгээдийг хуульд заасан журмын дагуу өрсөлдөөнт сонгон шалгаруулалтаар сонгон авч бүрдүүлнэ.
 6. Мөрдөн шалгах тусгай албанд орон гарсан тохиолдолд үүрэг гүйцэтгэгчийг 1 жилээс дээшгүй хугацаагаар томилж болно.

8-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан тушаалтныг сонгон шалгаруулах конкурс

1. Сонгон шалгаруулах конкурсыг зөвхөн тэргүүлэх болон гүйцэтгэх албан тушаал дээр явуулна.
2. Мөрдөн шалгах тусгай албаны тэргүүлэх болон гүйцэтгэх ангиллын албан тушаалд орон гарсан тохиолдолд албаны дарга эдгээр сул орон тоон дээр 1 сарын дотор сонгон шалгаруулалт зарлана.
3. Сонгон шалгаруулалтын зарыг конкурс явуулахаас дор хаяж 1 сарын өмнө 3000 хувиас илүү тоогоор хэвлэгдэн гардаг өдөр тутмын сонин болон бусад хэвлэл мэдээллийн хэрэгслээр зарлана. Сонгон шалгаруулалт явуулах зарыг албаны дарга батална.
4. Сонгон шалгаруулалтын комисс энэ хуульд заасан шаардлага хангаагүй хүнийг сонгон шалгаруулалтанд оруулахгүй.
5. Сонгон шалгаруулалтыг 1 хүн хүсэлт гаргасан байсан ч заавал явуулна.
6. Сонгон шалгаруулалтыг комисс эхний ээлжинд ярилцлага хэлбэрээр явуулах ба оролцогчийн практик ур чадварыг шалгаж тодорхойлно.
7. Үүний дараа комисс хуралдаж оролцогч нэг бүрээр “дэмжсэн”, “дэмжээгүй” санал хураана.
8. Санал хураалтанд 50-иас дээш хувийн санал авсан оролцогсдыг тэнцсэнд тооцно.
9. Сонгон шалгаруулалтын дүнг тухайн өдөртөө багтааж нийтэд мэдээлнэ.
10. Сонгон шалгаруулалтын дүн гарч нийтэд мэдээлснээс хойш 1 цагийн дотор оролцогч өөрийн үнэлгээний талаар болон комиссийн гишүүдтэй холбоотой асуудлаар Мөрдөн шалгах тусгай албаны даргад бичгээр гомдол гаргаж болно.

11. Энэ хугацаанд оролцогчдын зүгээс бичгээр гомдол гаргаагүй тохиолдолд шалгалтын комиссын зүгээс сонгон шалгаруулалтанд тэнцсэн хүмүүсийн нэрсийг дүгнэлтийн хамт өргөн мэдүүлэх ба албаны дарга 3 ажлын өдөрт багтааж эдгээр тэнцсэн хүмүүсээс 1 хүнийг тухайн албан тушаалд томилно.
12. Хэрэв оролцогчдын зүгээс нэг ч хүн 50-иас дээш хувийн санал авч тэнцээгүй тохиолдолд уг конкурсыг дахин явуулна.
13. Хэрэв сонгон шалгаруулалтанд оролцохоор нэг ч хүн хүсэлт ирүүлээгүй, эсхүл хүсэлт гаргасан хүн нь хуульд заасан шаардлагыг хангаагүй, эсхүл шалгалт авах өдөр нэг ч оролцогч хүрэлцэн ирээгүй тохиолдолд конкурсыг хүчингүйд тооцож хуульд заасан журмын дагуу дахин шинээр явуулахаар зарлана.
14. Сонгон шалгаруулах комиссын бүрэлдэхүүнийг Армен Улсын Иргэний албаны зөвлөл (Совет гражданской службы)¹⁰⁷ -өөс томилох ба журмыг Засгийн газар батална. Сонгон шалгаруулах комисс 7 гишүүнтэй байх ба үүнээс 3 нь хуульч-эрдэмтэн, 4 нь төрийн албан хаагч байна.
15. Комиссын даргыг комиссын гишүүд дундаас сонгон Армен Улсын Иргэний албаны зөвлөлийн дарга томилно.

9-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албаны даргыг томилох

1. Мөрдөн шалгах тусгай албаны даргыг Армен Улсын Ерөнхий прокурорын санал болгосноор Ерөнхийлөгч томилно. Ерөнхийлөгч энэ хуулийн 12-р зүйлд заасан үндэслэлийн дагуу Мөрдөн шалгах тусгай албаны даргыг албан тушаалаас чөлөөлж болно.
2. Мөрдөн шалгах тусгай албаны бусад албан тушаалд томилогдох этгээдийг Мөрдөн шалгах тусгай албаны дарга томилж, чөлөөлнө.

10-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албанд тангараг өргөх

1. Мөрдөн шалгах тусгай албанд анх удаа томилогдсон албан хаагч албаны даргын баталсан журмын дагуу Армен Улсын төрийн далбааны өмнө тангараг өргөнө. “Би (овог, нэр) БНАУ-ын Мөрдөн шалгах тусгай албанд ажиллахдаа Армен Улсын Үндсэн хууль, бусад хуулийг хэлбэрэлтгүй дагаж мөрдөн хүний эрх, эрх чөлөө, нийгмийн эрх ашиг, аюулгүй байдлыг сахин хамгаалж, Үндсэн хуулийн зарчмын эсрэг гэмт хэргээс ард иргэдээ хамгаалах үйл хэрэгт чин үнэнчээр зүтгэж, албаны үүргээ нэр төртэй, ухамсартайгаар биелүүлэхээ батлан тангараглаж байна” хэмээн тангараг өргөнө.
2. Албан хаагч бүр 1 удаа дээрх текстийг уншиж тангараг өргөнө.
3. Тангаргийн бичигт албан хаагчид гарын үсэг зурах ба хувийн хэрэгт хадгалуулна.

¹⁰⁷Совет Гражданской Службы - Иргэний (төрийн) албаны зөвлөл <http://www.csc.am/>

11-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албанд ажиглагсдад тавих хязгаарлалт

1. Мөрдөн шалгах тусгай албанд ажиллагсад эрдэм шинжилгээ, багшлах, уран бүтээл туурвихаас өөрөөр төрийн байгууллага, нутгийн удирдах байгууллага, ашгийн төлөө байгууллага болон бусад байгууллагад цалин хөлстэй ажил алба хавсран эрхлэхийг хориглоно.
2. Мөрдөн шалгах тусгай албанд ажиллагсдын эрдэм шинжилгээ, багшлах, уран бүтээл туурвих ажил эрхэлсний цалин хөлс нь тухайн ижил төрлийн ажил алба эрхэлж байгаа хүмүүсийн цалин хөлснөөс өндөр байж болохгүй.
3. Мөрдөн шалгах тусгай албанд ажиллагсад нь хувиараа хөдөлмөр эрхлэх эрхгүй.
4. Мөрдөн шалгах тусгай албанд ажиллагсад нь аж ахуйн нэгж, итгэлцэл дээр суурилсан нөхөрлөлд хувь хөрөнгө оруулах болон удирдлагад нь оролцох эрхгүй.
5. Мөрдөн шалгах тусгай албанд ажиллагсдад дараах зүйлийг хориглоно:
 - Өөрийн гэр бүлийн гишүүд, асран хамгаалагчийг төлөөлөхөөс бусад тохиолдолд гуравдагч этгээдийг төлөөлөх;
 - Албаны үүрэгтэй холбоотойгоор илтгэл тавьсан, илтгэл, нийтлэл хэвлүүлсэнийхээ төлөө урамшуулал авах;
 - Албан ажлын холбогдолтой мэдээлэл болон албаны өмч хөрөнгө, санхүүгийн болон мэдээллийн техник хэрэгсэл, материаллаг эд хөрөнгийг албаны бус зорилгоор ашиглах;
 - Албан үүргээ гүйцэтгэх явцдаа хуульд зааснаас бусад тохиолдолд бэлэг, мөнгө болон ажил үйлчилгээ авах.
6. Мөрдөн шалгах тусгай албанд ажиллагсад шууд хамаарал бүхий гэр бүл, төрөл садны хүмүүс (эцэг эх, эхнэр нөхөр, хүүхэд, ах, эгч, дүү, хадам эцэг эх, гэр бүлийн хүний ах, эгч, дүү)-тэй шууд удирдлагад хамтран ажиллахыг хориглоно.

12-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албанд ажиллагсдыг ажлаас чөлөөлөх

1. Мөрдөн шалгах тусгай албанд ажиллагсдыг дараах тохиолдолд ажлаас чөлөөлнө:
 - Армен Улсын иргэншлээс татгалзсан;
 - Өөрийн санаачилгаар бичгээр хүсэлт гаргасан;
 - Хуульд заасан насны дээд хязгаарт хүрсэн;
 - Тус байгууллагад орон тооны цомхотгол хийх, татан буулгах, өөрчлөн байгуулах явцад тухайн албан хаагчийн ажлын байр үгүй болсон, эсхүл нийт албан хаагчдыг цөөрүүлэх шаардлага гарсан бол;
 - Эрүүл мэнд, биеийн байдлаас шалтгаалан уг албанд тэнцэхгүй болсон;
 - Шүүхийн шийдвэрээр чадамжгүй болсон болон эрхээ хязгаарлуулсан;
 - Энэ хуулийн 21-р зүйлийн 1-р хэсгийн 2-5-д заасан зөрчлийн аль

- нэгийг 1 жилд 2 удаа гаргаж сахилгын арга хэмжээ авахуулсан бол;
- Энэ хуульд заасан албан хаагчдад хориглосон, хязгаарласан зүйл заалтыг зөрчсөн бол;
- Мөрдөн шалгаж байгаа албан тушаалтанд хамааралтай гэмт хэрэг, зөрчлийг үндэслэлгүйгээр хаасан бол;
- Албан тушаалтанд хамаарах гэм буруутайг тогтоосон шүүхийн шийдвэр хүчин төгөлдөр болсон бол;
- Хүүхэд тээх, төрүүлэх, хүүхэд асрах чөлөөнөөс бусад тохиолдолд сүүлийн 12 сард 140 өдрөөс илүү, хөдөлмөрийн чадвар алдсанаас үүдэн 120 өдрөөс илүү хугацаагаар албан үүргээ гүйцэтгээгүй бол;
- Сонгуульт болон улс төрийн албан тушаалд томилогдсон бол;
- Аттестатчилах шалгалтын дүнгээр албан тушаал бууруулах санал гарсан боловч тухайн албан тушаалд сул орон гараагүй тохиолдолд;
- Аттестатчилах шалгалтад 2 удаа хамрагдаагүй;
- Албан хаагч нас барсан.

13-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албанд ажиллагсдын албан тушаалын зэрэг цол

1. Мөрдөн шалгах тусгай албанд ажиллагсад нь албан тушаалын дараах зэрэг цол олгоно:
 - 1) Хууль цаазын 3-р эрэмбийн төрийн зөвлөх;
 - 2) Хууль цаазын 1-р эрэмбийн зөвлөх;
 - 3) Хууль цаазын 2-р эрэмбийн зөвлөх;
 - 4) Хууль цаазын 3-р эрэмбийн зөвлөх;
 - 5) 1-р эрэмбийн зөвлөх;
 - 6) 2-р эрэмбийн зөвлөх;
 - 7) 3-р эрэмбийн зөвлөх.
2. Мөрдөн шалгах тусгай албанд ажиллагсад нь албан тушаалын цолны эрэмбэтэй байх ба дээрээс доош эрэмбэлэгдэнэ.
3. Хууль цаазын 3-р эрэмбийн төрийн зөвлөх цол нь хамгийн дээд зэрэг цол байх бөгөөд Ерөнхийлөгчөөс олгоно.
4. Бусад ажиллагсдын албан тушаалын хэргэм зэргийг Мөрдөн шалгах тусгай албаны дарга олгоно.
5. Албан тушаалын зэрэг, цолыг тухайн албан тушаалд дүйцэх хэргэм зэргийн дээд хязгаарт багтаан олгох ба хуульд өөрөөр заагаагүй бол өмнөх албан тушаалд ажилласан хугацаа дуусгавар болсноос хойш 15 хоногт багтаан цол ахиулна.
6. Албан тушаалын зэрэг цолыг тухайн хүнд бүх насаар нь олгоно.

14-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албанд ажиллагсдын албан тушаал ба зэрэг цолны дүйцэл

1. Мөрдөн шалгах тусгай албаны дээд ангилалын албан тушаалтны албан тушаалын зэрэг, цолны дээд хязгаар нь хууль цаазын 3-р эрэмбийн төрийн зөвлөх цол байна.

2. Мөрдөн шалгах тусгай албаны тэргүүлэх ангиллын албан тушаалтны албан тушаалын зэрэг, цолны дээд хязгаар нь хууль цаазын 1-р эрэмбийн төрийн зөвлөх цол байна.
3. Мөрдөн шалгах тусгай албаны гүйцэтгэх ангиллын албан тушаалтны албан тушаалын зэрэг, цолны дээд хязгаар нь хууль цаазын 2-р эрэмбийн төрийн зөвлөх цол байна.
4. Төрийн байгууллага, цэргийн болон тусгай албаны байгууллагад ажиллаж байгаад Мөрдөн шалгах тусгай албанд томилогдсон бол томилогдсон өдрөөс хойш 3 сар дотор өмнө нь олгогдсон төрийн албаны зэрэг дэв, цэргийн болон тусгай албаны зэрэг цолд нь дүйцэх зэрэг цолыг олгоно.
5. Төрийн бусад байгууллага, цэргийн болон тусгай албаны байгууллагуудаас олгосон зэрэг дэв, цол (албан тушаалын болон мэргэшлийн)-ыг хэрхэн дүйцүүлэхийг Засгийн газар тогтооно.

15-р зүйл. Албан тушаалын зэрэг цол олгох хугацаа

1. 3-р эрэмбийн зөвлөхийн цол зэрэг нь албан тушаалын анхан шатны зэрэг цолд тооцогдох ба мөрдөн шалгах тусгай албанд анх томилогдоход олгоно.
2. Дараа дараагийн эрэмбийн цол зэрэг нь ажилласан жилээс хамаарч дараах хугацаагаар олгогдоно:
 - 2-р эрэмбийн зөвлөх - 2 жил
 - 1-р эрэмбийн зөвлөх - 2 жил
 - Хууль цаазын 3-р эрэмбийн зөвлөх - 3 жил
 - Хууль цаазын 2- эрэмбийн зөвлөх - 4 жил.
3. Бусад эрэмбийн цол зэргийг олгоход ажилласан жил хамаарахгүй.
4. Ажилласан жилээс хамааруулан цол зэрэг олгохыг дараах шалтгаанаар хойшлуулж болно:
 - 1) аттестатчиллын шалгалтад тэнцээгүй буюу дахин сургалтад хамрагдахаар болсон;
 - 2) сахилгын шийтгэл хүртсэн;
 - 3) албан үүрэгтэй холбоотой асуудал болон эрүүгийн хэрэгт сэжиглэгдэн шалгагдаж байгаа.

Дээрх шалтгааны улмаас албан тушаалын ээлжит хэргэм зэрэг олгохыг хойшлуулсан тохиолдолд дээрх зөрчлийг арилсанаас хойш 15 хоногийн дотор цол зэргийг олгоно.

ГУРАВДУГААР БҮЛЭГ.
МӨРДӨН ШАЛГАХ ТУСГАЙ АЛБАНД АЖИЛЛАГСДЫН ҮЙЛ
АЖИЛЛАГААНД ТАВИХ ХЯНАЛТ, БҮРЭН ЭРХ, ЭРХ ЗҮЙН БАТАЛГАА,
ЭРХ БА ҮҮРЭГ, АТТЕСТАТЧИЛАХ, ДАВТАН СУРГАХ

16-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албанд ажиллагсдын үйл ажиллагаанд хяналт тавих, бүрэн эрх

1. Мөрдөн шалгах тусгай албаны дарга хуульд заасан хэм хэмжээний хүрээнд тус албанд ажиллагсдыг өдөр тутмын удирдлагаар хангаж, үйл ажиллагаанд нь хяналт тавина.
2. Мөрдөн шалгах тусгай албаны дарга:
 - Ажиллагсдыг удирдлагаар хангаж, үйл ажиллагаанд нь хяналт тавих;
 - Албаны үйл ажиллагааг зохион байгуулахтай холбоотой шийдвэр (тушаал, тогтоол, албан даалгавар) гаргах;
 - Албаны мөрдөн шалгалт хийх, түдгэлзүүлэх, мөрдөн шалгагчийг өөрчлөх шийдвэр гаргах;
 - Хуульд заасан нөхцөл үүссэн тохиолдолд мөрдөн шалгалт хийж буй байцаагчийн бүрэн эрхийг түр түдгэлзүүлэх;
 - Мөрдөн шалгах тусгай албаны дүрэм, бүтэц зохион байгуулалт, орон тооны хуваарилалт хийх;
 - Армен Улсын Ерөнхийлөгчид хандан Мөрдөн шалгах тусгай албанд ажиллагсад дээд эрэмбийн хэргэм зэрэг олгуулах хүсэлт гаргах;
 - Мөрдөн шалгах тусгай албаны ажиллагсадтай холбоотой асуудлаар иргэдийн санал гомдол, хүсэлтийг хүлээн авах;
 - Мөрдөн шалгах тусгай албанд ажиллагсдын материал-техникийн хангамжийг хариуцан зохион байгуулах;
 - Өөрт олгогдсон бүрэн эрхийн хүрээнд Мөрдөн шалгах тусгай албаны төсөв хөрөнгийг захиран зарцуулах;
 - Ажиллагсад зориулан мэргэжлийн болон тусгай сургалт зохион байгуулах;
 - Бүрэн эрхийнхээ хүрээнд ажиллагсдыг урамшуулах болон сахилгын шийтгэл ногдуулах;
 - Мөрдөн шалгах тусгай албаны үйл ажиллагааг төлөвшүүлэх, эрх зүйн орчинг боловсронгуй болгох чиглэлээр санал дэвшүүлэх;
 - Мөрдөн шалгах тусгай албаны үйл ажиллагааг бусад төрийн болон төрийн бус байгууллагууд, орон нутгийн удирдах байгууллагуудтай уялдуулж, хамтран ажиллах;
 - Бусад хууль болон эрх зүйн хэм хэмжээ тогтоосон актуудаар олгогдсон бүрэн эрхийг хэрэгжүүлэх.
3. Мөрдөн шалгах тусгай албаны дарга нь тус албаны үйл ажиллагааны төлөө хариуцлага хүлээнэ.
4. Мөрдөн шалгах тусгай албаны даргын орлогч нь даргыг эзгүйд орлохоос гадна даргаас олгосон эрх, үүргийн хүрээнд энэ зүйлийн 1-д заасан бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ.

17-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албаны эрх зүйн баталгаа

1. Мөрдөн шалгах тусгай алба нь хараат бус байдлаар бүрэн эрхээ хэрэгжүүлдэг бие даасан статустай төрийн байгууллага мөн.
2. Мөрдөн шалгах тусгай албаны байцаагчдыг албан үүргээ гүйцэтгэхэд нь саад болох, хууль ёсны шаардлагыг нь биелүүлэхээс татгалзах, ажиллагсад болон тэдгээрийн гэр бүлийн гишүүдийн амь нас, эрүүл мэнд, эд хөрөнгөнд халдах, халдахыг заналхийлэх, айлган сүрдүүлэх үйлдэлд хуульд заасан хариуцлага хүлээлгэнэ.
3. Мөрдөн шалгах тусгай албанд ажиллагсадтай холбоотой асуудлаар эрүүгийн хэрэг үүсгэх, хэргийн харьяалалыг тогтоох асуудлыг Армен Улсын Ерөнхий прокурор шийдвэрлэнэ.

(Энэ заалт 2010 оны 05 дугаар сарын 20-ны өдрийн “Мөрдөн шалгах тусгай албаны тухай” хуульд өөрчлөлт оруулах тухай хуулиар хүчингүй болсон.)

18-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албанд ажиллагсдын эрх

1. Мөрдөн шалгах тусгай албанд ажиллагсад нь дараах эрхтэй:
 - Тухайн томилогдсон албан үүргээ хэрэгжүүлэхтэй холбоотой эрх, үүргийг тодорхойлсон эрх зүйн актуудтай танилцах;
 - Өөрийн хувийн хэргийн бүх материал, үйл ажиллагааны үнэлгээ болон бусад бичиг баримттай танилцах, шаардлагатай бол тайлбар тодруулга гаргаж өгөх;
 - Албан үүргээ гүйцэтгэхэд зайлшгүй шаардлагатай мэдээ, материалыг холбогдох журмын дагуу гаргуулан авах;
 - Өөрийн эрх мэдлийн хүрээнд шийдвэр гаргах;
 - Хуульд заасан хязгаарын хүрээнд шагнал урамшуулал, нөхөн төлбөр авах;
 - Нийгмийн баталгаа болон нийгмийн хангамж эдлэх;
 - Эрх зүйн хамгаалалтад орох;
 - Холбогдох журмын дагуу албан тушаалын цол хэргэмээ нэмэгдүүлэх;
 - Аттестатчилах шалгалтын дүн болон албан үүрэгтэй нь холбоотой асуудлаар мөрдөн шалгахыг эсэргүүцэх;
 - Албаны үйл ажиллагаа, зохион байгуулалтыг сайжруулахтай холбоотой санал хүсэлт гаргах.
2. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагч хууль тогтоомж, эрх зүйн актуудаар тогтоосон бусад эрхээ эдэлнэ.

19-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албанд ажиллагсдын үүрэг

1. Мөрдөн шалгах тусгай албанд ажиллагсад дараах үүрэгтэй:
 - Үндсэн хууль, энэ хууль, Армен Улсын бусад хууль тогтоомжид тавигдсан шаардлагуудыг биелүүлж ажиллах;
 - зайлшгүй шаардагдах мэргэжлийн болон практик мэдлэг, ур чадварыг эзэмшсэн байх;

- хөдөлмөрийн сахилга батыг хангаж ажиллах;
 - ажлаа тайлагнах;
 - холбогдох журмын дагуу удирдлагаас өгсөн үүрэг даалгавар, тушаал шийдвэрийг биелүүлж ажиллах;
 - холбогдох журмын дагуу өргөдөл, гомдол, санал хүсэлтийг судлан шийдвэрлэж тогтоосон хугацаанд хариу өгөх;
 - Төрийн, албаны болон нууцын зэрэглэлтэй мэдээлэл, баримт материалтай танилцах, албан ажилдаа ашиглахдаа хууль журмыг баримталж ажиллах ба албан үүргээ гүйцэтгэх үедээ ч албанаас чөлөөлөгдсөн үедээ ч нууц хадгалах журмыг баримтлах;
 - хуульд заасны дагуу хөрөнгө орлогоо мэдүүлнэ.
2. Энэ хууль, бусад хууль эрх зүйн актуудаар Мөрдөн шалгах тусгай албаны ажиллагсдад хамаарах бусад үүргийг тогтоож болно.

20-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албанд ажиллагсдыг урамшуулах

1. Олон жил ажилласан, албаны үүргээ зохих хэмжээнд сайн үзүүлэлттэй гүйцэтгэсэн албан хаагчдад дараах төрлийн урамшуулал үзүүлнэ:
 - талархал илэрхийлэх;
 - нэг удаагийн мөнгөн урамшуулал олгох;
 - дурсгалын зүйл гардуулах;
 - хугацаанаас нь өмнө зэрэг цол олгох;
 - тухайн албан тушаалд олгогдох цол зэргийг нэг шатлал ахиулж олгох.
2. Албан хаагчдад үзүүлж буй урамшууллын хүрээнд өмнө нь ногдуулсан сахилгын арга хэмжээг хугацаанаас нь өмнө хүчингүй болгож болно.
3. Энэ зүйлийн 1-ийн 4, 5-д заасан урамшууллыг алба хаах хугацааны туршид нэг л удаа үзүүлнэ.
4. Нэг үндэслэлээр зөвхөн нэг төрлийн урамшуулал үзүүлнэ.
5. Хуулийн энэ зүйлд заасан урамшууллыг Мөрдөн шалгах тусгай албаны дарга үзүүлнэ.
6. Дээд эрэмбийн хэргэм зэрэг олгох урамшуулал үзүүлэх шаардлагатай бол албаны дарга Армен Улсын Ерөнхийлөгчид хүсэлт гаргана.

21-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагчид сахилгын арга хэмжээ ногдуулах

1. Албан үүргээ хүндэтгэх шалтгаангүйгээр биелүүлээгүй, эсхүл хангалтгүй гүйцэтгэсэн тохиолдолд, мөн түүнчлэн өөр төрлийн зөрчил гаргасан бол дараах сахилгын шийтгэлийг ногдуулна. Үүнд:
 - 1) сануулах;
 - 2) хатуу сануулах;
 - 3) 3 сарын хүртэл албан тушаалын цалинг 10-30 хувь бууруулах;
 - 4) албан тушаалын зэрэглэлийг нэг шат бууруулах;
 - 5) албан тушаал бууруулах;
 - 6) ажлаас халах.

2. Энэ зүйлд заасан сахилгын шийтгэлийг Мөрдөн шалгах тусгай албаны дарга ногдуулна.
3. Албан тушаалын дээд ангиллын албан тушаалтанд энэ зүйлийн 1-ийн 4-т заасан сахилгын шийтгэлийг Армен Улсын Ерөнхийлөгч ногдуулна.
4. Мөрдөн шалгах тусгай албаны даргад сахилгын шийтгэлийг Армен Улсын Ерөнхийлөгч ногдуулна.

22-р зүйл. Сахилгын шийтгэл ногдуулах болон дуусгавар болгох журам

1. Сахилгын зөрчлийг илрүүлснээс хойш 6 сарын дотор тухайн албан хаагч өвчтэй, эсхүл амралттай байгаа эсэхээс үл хамааран сахилгын шийтгэл ногдуулах бөгөөд уг шийтгэл нь гаргасан зөрчилд тохирсон байх ёстой.
2. Шийтгэл ногдуулах тухай шийдвэрийг бичгэн хэлбэрээр гаргана. Нэг сахилгын зөрчилд нэг сахилгын шийтгэл ногдуулна.
3. Сахилгын шийтгэл ногдуулах шийдвэр гарснаас хойш 5 хоногийн дотор тухайн албан хаагчид мэдэгдэнэ.
4. Албан хаагчид сахилгын шийтгэл ногдуулсан өдрөөс хойш жилийн хугацаанд дахин сахилгын зөрчил гаргаагүй бол тухайн шийтгэлийг дуусгавар болсонд тооцно. Энэ заалт нь хуулийн 21 дүгээр зүйлийн 1-ийн 3-6-д заасан сахилгын шийтгэлд хамаарахгүй.
5. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагчид сахилгын шийтгэлийг зөвхөн дотоод мөрдөн шалгалтын үр дүнг үндэслэн ногдуулна.
6. Дотоод мөрдөн шалгалтын хугацаанд тухайн албан хаагчийг албан тушаалд хэвээр байлгах нь дотоод мөрдөн шалгалтын ажиллагаанд саад учруулна гэж үзвэл албан үүргээ гүйцэтгэх бүрэн эрхийг түр хугацаанд түдгэлзүүлж болно. Энэ тохиолдолд түүний цалин хөлсийг хэвээр олгоно.
7. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагчид хамааралтай эрүүгийн хэргийг мөрдөн шалгаж байгаа тохиолдолд түүний бүрэн эрхийг хэрэг мөрдөн шалгаж дуусах хүртэл, эсхүл тухайн хэрэгтэй холбоотой шүүхийн шийдвэр хүчин төгөлдөр болох хүртэл түр хугацаанд түдгэлзүүлнэ.

23-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагч аттестатчилалд хамрагдах журам болон нөхцөл

1. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагчид 3 жилд 1 удаа заавал аттестатчилалд хамрагдана.
2. Аттестатчилал нь Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагчийн шууд оролцоотойгоор явагдана.
3. Аттестатчилалд дараах албан хаагчид хамрагдахгүй. Үүнд:
 - 1) Мөрдөн шалгах тусгай албаны дарга, түүний орлогч;
 - 2) Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагч нь тухайн албан тушаалд ажилласан хугацаа 1 жил хүрээгүй бөгөөд өөрөө хамрагдах хүсэлтээ илэрхийлээгүй тохиолдолд;
 - 3) Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагч нь жирэмсэн, эсхүл 3 нас хүртэлх хүүхдээ асрах чөлөөтэй байгаа бөгөөд өөрөө хамрагдах хүсэлтээ илэрхийлээгүй тохиолдолд;

- 4) Тухайн жилд ажиллах насны хязгаар дууссаны улмаас ажлаас чөлөөлөгдөж буй албан хаагч.
4. Жирэмсний, эсхүл хүүхэд асрах чөлөөтэй байсан мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагч наана нь аттестатчилалд орох хүсэлт гаргаагүй бол ажилдаа орсноос хойш 1 жилээс доошгүй хугацааны дараа аттестатчилалд хамрагдана.
5. Аттестатчилал явагдах үеэр амралттай, албан томилолттой, эсхүл хөдөлмөрийн чадвар түр алдсан албан хаагч ажилд орсноос хойш 2 сарын дотор аттестатчилалд хамрагдана.
6. Аттестатчилалд хамрагдсан Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагчдын аттестатчиллын үр дүнг 1 сарын дотор танилцуулна.
7. Мөрдөн шалгах албаны албан хаагчийн шууд харьяалах удирдлага нь түүний ажил байдлын тодорхойлолтыг аттестатчилал явуулахаас 2 долоо хоногийн өмнө гаргана.
8. Ажил байдлын тодорхойлолтод албан хаагчийн ажлын туршлага болон хувийн зан байдлын талаарх мэдээллүүд, ажлын үнэлгээг тусгасан байх ёстой. Ажлын үнэлгээг албан хаагчийн өмнөх аттестатчиллаас хойш хамгийн сүүлд ажлаа тайлагнасан үр дүнг харгалзан түүний шууд харьяалах удирдлагын саналаар үнэлнэ.
9. Албан хаагч нь өөрийн ажил байдлын тодорхойлолттой аттестатчилал эхлэхээс өмнө долоо хоногийн хугацаанд танилцана.
10. Ажил байдлын тодорхойлолт энэ зүйлд заасан журмын дагуу хангалттай биш байгаа нь албан хаагчийн аттестатчиллын үнэлгээнд нөлөөлөхгүй.
11. Аттестатчиллын комиссын үүргийг энэ хуульд заасны дагуу шалгалтын комисс хэрэгжүүлнэ.
12. Шалгалтын комисс нь аттестатчилал явуулж дууссаны дараа дараах шийдвэрүүдээс аль нэгийг гаргана. Үүнд:
 - 1) эрхэлж буй албан тушаалдаа тэнцсэн;
 - 2) албан тушаал дэвших боломжтой;
 - 3) шагнал, урамшуулал олгох боломжтой;
 - 4) аттестатчиллыг 1 жилийн хугацаагаар хойшлуулах буюу албан хаагчийг давтан сургалтад хамруулах;
 - 5) эрхэлж буй албан тушаалдаа тэнцэхгүй.
13. Шалгалтын комисс нь Мөрдөн шалгах тусгай албаны даргад аттестатчилал явуулснаас хойш 7 хоногийн дотор үр дүнг танилцуулах бөгөөд дарга 10 хоногийн дотор шийдвэр гаргана.
14. Албан хаагч нь аттестатчиллын үр дүн болон шалгалтын комиссын шийдвэртэй танилцах эрхтэй бөгөөд 7 хоногийн дотор Мөрдөн шалгах албаны даргад гомдол гаргаж болно.
15. Албан хаагч нь түр хугацаагаар хөдөлмөрийн чадвараа алдсан, эсхүл амралттай байгаа тохиолдолд ажилдаа орсноос хойш 3 хоногийн дотор аттестатчиллын үр дүнгээр холбогдох шийдвэрийг гаргана.
16. Аттестатчиллын үнэлгээг албан хаагчийн хувийн хэрэгт хадгална.

24-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагчийг давтан болон тусгай сургалтад хамруулах

1. Мөрдөн шалгах тусгай албаны тэргүүлэх болон гүйцэтгэх албан тушаалын албан хаагчид 3 жилд 1 удаа давтан сургалтад заавал хамрагдана.
2. Заавал хамрагдах давтан сургалтын хугацаа 1 сар хүртэл үргэлжилж болно.
3. Аттестатчилах хугацаа болон давтан сургалтад хамруулахаар томилсон хугацаа хойшлогдсон тохиолдолд албан хаагч 3 сарын давтан сургалтад хамрагдана.
4. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагч нь тусгай сургалтад хамрагдсаны дараа галт зэвсэг болон хуульд заасан тусгай хэрэгслүүдийг биедээ авч явах, хадгалах, хэрэглэх эрхтэй болно.
5. Давтан болон тусгай сургалтад хамрагдах журам, нөхцөлийг Мөрдөн шалгах тусгай албаны дарга тогтооно.

ДӨРӨВДҮГЭЭР БҮЛЭГ.**МӨРДӨН ШАЛГАХ ТУСГАЙ АЛБАНЫ АЛБАН ХААГЧИЙН МАТЕРИАЛЛАГ, НИЙГМИЙН БОЛОН БУСАД БАТАЛГАА****25-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагчдын цалин хөлс**

1. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагчдад дараах цалин хөлс олгоно:
 - 1) албан тушаалын цалин;
 - 2) мөнгөн урамшуулал
2. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагчийн цалин хөлс нь албан тушаалын үндсэн цалин, ажилласан жилийн нэмэгдэл болон цол зэргийн нэмэгдлээс бүрдэнэ.
3. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан тушаалын цалингийн систем дараах байдалтай байна;
 - 1) Албаны даргын албан тушаалын цалин нь Бүгд Найрамдах Армен Улсын Ерөнхий прокурорын албан тушаалын цалингийн 75 хувьтай тэнцэнэ;
 - 2) Албаны орлогч даргын цалин нь Мөрдөн байцаах тусгай албаны даргын албан тушаалын цалингийн 90 хувьтай тэнцэнэ;
 - 3) Ахлах мөрдөн байцаагчийн албан тушаалын цалин нь Мөрдөн шалгах тусгай албаны даргын албан тушаалын цалингийн 85 хувьтай тэнцэнэ;
 - 4) Мөрдөн байцаагчийн албан тушаалын цалин нь Мөрдөн шалгах тусгай албаны даргын албан тушаалын цалингийн 80 хувьтай тэнцүү байна.
4. Мөрдөн шалгах тусгай албаны даргын зэрэг дэвийн нэмэгдлээс хамааруулан албан хаагчдад албан тушаалын зэрэг дэвийн нэмэгдлийг дараах байдлаар олгоно:

- 1) Хууль цаазын 3-р зэргийн төрийн зөвлөх - 75 хувь;
 - 2) Хууль цаазын 1- зэргийн зөвлөх - 65 хувь;
 - 3) Хууль цаазын 2-р зэргийн зөвлөх - 60 хувь;
 - 4) Хууль цаазын 3-р зэргийн зөвлөх - 55 хувь;
 - 5) Нэгдүгээр зэргийн зөвлөх - 50 хувь;
 - 6) Хоёрдугаар зэргийн зөвлөх - 45 хувь;
 - 7) Гуравдугаар зэргийн зөвлөх - 40 хувь.
5. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагчдад мөрдөн шалгах тусгай алба, прокурор болон мөрдөн байцаагчаар ажилласан жил тутамд 4%-иар тооцож ажилласан жилийн нэмэгдэл олгох ба нэмэгдэл цалингийн хэмжээ нь үндсэн цалингийн хэмжээнээс хэтэрч болохгүй.
6. Мөрдөн шалгах тусгай албанд томилогдохоос өмнө прокурор, мөрдөн байцаагчаар ажиллаж байсан хугацааг ажилласан жилд оруулж тооцно.

26-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албанд ажиллагсдын ээлжийн амралт

1. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагчид жил бүр ажлын 30 хоногийн цалинтай ээлжийн амралт эдлэх эрхтэй.
2. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагч нь цалингүй нэмэгдэл амралт эдлэх эрхтэй бөгөөд тус амралтыг олгох журам, нөхцөл, хугацааг Мөрдөн шалгах тусгай албаны дарга тогтооно.

27-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагчийн тэтгэвэр тэтгэмж, нийгмийн хамгаалал

Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагчийн тэтгэвэр тэтгэмж, нийгмийн хамгааллын асуудлыг Бүгд Найрамдах Армен Улсын “Цэргийн албан хаагчийн нийгмийн хангамжийн тухай” хуулиар зохицуулна.

28-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагчийн үйл ажиллагаанд дахь бусад нийгмийн баталгаа

Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагчид дараах баталгаагаар хангагдана:

- 1) хөдөлмөрийн нөхцөлийн болон аюулгүй ажиллагааны баталгаа;
- 2) Албан үүргээ гүйцэтгэх явцад албан хаагч болон тэдний гэр бүлийн гишүүдэд учирсан эд хөрөнгийн хохирлыг төрөөс хариуцан нөхөн төлөх хуульд заасан баталгаа;
- 3) Албан үүргээ гүйцэтгэх явцдаа амь нас нь эрсэдсэн, хөгжлийн бэрхшээлтэй болсон, бие эрхтний гэмтэл авсан, өвчилсөн тохиолдолд албан хаагч болон түүний гэр бүлд Бүгд Найрамдах Армен Улсын “Цэргийн албан хаагчийн нийгмийн хангамжийн тухай” хуульд заасны дагуу нөхөн төлбөр олгох.

29-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагчийн аюулгүй байдал ба бие хамгаалах хэрэгсэл

1. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагч нь албаны гар буу болон бие хамгаалах тусгай хэрэгслүүдийг хадгалах, биедээ авч явах эрхтэй. Албаны гар буу болон бие хамгаалах тусгай хэрэгслүүдийг Бүгд Найрамдах Армен Улсын Засгийн газрын зөвшөөрсөн эрх бүхий байгууллага олгоно.
2. Албаны зэвсэг, бэлэн хамгаалалтын тусгай хэрэгслүүдийг хадгалах, биедээ авч явах журмыг Мөрдөн шалгах тусгай албаны даргын тушаалаар батална.
3. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагч, түүний гэр бүлийн гишүүд төрийн онцгой хамгаалалтад байна.
4. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагч болон түүний гэр бүлийн гишүүдийн халдашгүй байдал, гэр орон, ажлын байранд хууль бусаар халдах, заналхийлэх нөхцөл үүссэн тохиолдолд албан хаагчийн хүсэлтийн дагуу төрийн эрх бүхий байгууллагуудаас албан хаагч болон түүний гэр бүлийн гишүүд, гэр орон, ажлын байрыг яаралтай хамгаалалтад авах, аюулгүй болгох зэргээр шаардлагатай бүхий л арга хэмжээг нэн даруй авч хэрэгжүүлэх үүрэгтэй.

30-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагчийн үнэмлэх болон тамга тэмдэг

Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагчдад Мөрдөн шалгах тусгай албаны даргын баталсан нэгдсэн загварын үнэмлэх, мөн тэдний нэр дээр мөрдөн шалгах тусгай албанд бүртгэгдсэн дугаар бүхий хувийн тамга олгоно.

**ТАВДУГААР БҮЛЭГ.
МӨРДӨН ШАЛГАХ ТУСГАЙ АЛБАНЫ САНХҮҮЖИЛТ,
ҮЙЛ АЖИЛЛАГААНЫ ХАНГАМЖ****31-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албаны санхүүжилт, материал-техникийн хангамж**

1. Мөрдөн шалгах тусгай албаны санхүүжилтийг Бүгд Найрамдах Армен Улсын хууль тогтоомжийн дагуу улсын төсөвт тусгагдсан зардлын хэмжээнд хийгдэнэ.
2. Мөрдөн шалгах тусгай албаны материал, техникийн хангамжийн журмыг Бүгд Найрамдах Армен Улсын Засгийн газар тогтооно.

32-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албаны ажлын алба ба техникийн үйлчилгээ

1. Мөрдөн шалгах төрийн тусгай албаны үйл ажиллагааг Бүгд Найрамдах Армен Улсын хууль тогтоомжид заасан журмын дагуу явуулна.

2. Мөрдөн шалгах тусгай албанд техникийн үйлчилгээ үзүүлж буй этгээдийг Бүгд Найрамдах Армен Улсын Хөдөлмөрийн тухай хуульд заасан журмын дагуу албаны дарга томилж, чөлөөлнө.

ЗУРГАДУГААР БҮЛЭГ. ШИЛЖИЛТИЙН НӨХЦӨЛҮҮД

33-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагчдыг анх аттестатчилах

Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан хаагчдыг анх аттестатчилах ажиллагааг энэ хууль хүчин төгөлдөр болсноос хойш 6 сарын дараа явуулна.

34-р зүйл. Өмнө нь олгогдсон цол, алба хаасан хугацаа болон ажил

1. Мөрдөн шалгах тусгай албанд шинээр ажилд орсон албан хаагчдын өмнө нь бусад төрийн байгууллагуудад ажиллаж байхдаа авсан зэрэг дэв, цолыг энэ хуульд заасан журмын дагуу дүйцүүлэн олгоно.
2. Энэ хуулийн 13 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсгийн 1-7-д заасан зэрэг дэвийг Бүгд Найрамдах Армен Улсын “Прокурорын байгууллагын тухай” хуулийн 37 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсгийн 4-10-т заасан зэрэг дэвтэй дүйцүүлэн тооцно. Мөрдөн шалгах тусгай албаны албан тушаалд томилогдсон этгээдийн өмнө нь авсан зэрэг цол тухайн албан тушаалын зэрэг цолны дээд хязгаараас давсан байвал зэрэг цолыг хэвээр үлдээнэ.
3. Энэ хууль хүчин төгөлдөр болсон өдрөөс эхлэн прокурор, мөрдөн байцаагчийн албан тушаал хашиж буй этгээдэд хуулийн 6 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсгийн 1-т заасан шаардлага хамаарахгүй болно.

35-р зүйл. Мөрдөн шалгах тусгай албанд төрийн тусгай үүрэг гүйцэтгэх журам

1. Мөрдөн шалгах тусгай албаны ажлын албыг 2008 оны 04 дүгээр сарын 01-ний өдрөөс өмнө байгуулна.
2. Мөрдөн шалгах тусгай алба байгуулагдах хүртэл уг албаны үүргийг Прокурорын байгууллагын ажлын албаны тухайн чиг үүргийг хариуцсан тусгай хэлтэс гүйцэтгэнэ. Энэхүү салбар нэгжид ажиллагсдыг Прокурорын ажлын албаны төрийн удирдах байгууллагын дүрэмд заасан журмын дагуу албан тушаалд томилж, чөлөөлнө.
3. Сонгон шалгаруулах комисс байгуулагдаж, үйл ажиллагааны журам батлагдах хүртэл Мөрдөн шалгах албаны албан хаагчдыг тус албаны дарга томилох бөгөөд томилогдсон албан хаагчид энэ хуулийн 33 дугаар зүйлд заасан хугацаанд магадлан итгэмжлэлд хамрагдана.

36-р зүйл. Хууль хүчин төгөлдөр болох

Энэ хуулийг албан ёсоор нийтэлсний маргааш өдрөөс эхлэн хууль хүчин төгөлдөр мөрдөгдөнө.

БҮГД НАЙРАМДАХ АРМЕН УЛСЫН ЕРӨНХИЙЛӨГЧ Р.КОЧАРЯН
30.11.2007,
ЗР-255

1.2 ОРОСЫН ХОЛБООНЫ УЛС

Мөрдөн байцаах албаны тогтолцоо: ОХУ-ын Эрүүгийн байцаан шийтгэх тухай хуулийн¹⁰⁸ 151 дүгээр зүйлд мөрдөн байцаах ажиллагааг хэрэгжүүлэх дараах байгууллагуудыг заасан байна. Үүнд:

ОХУ-ын Мөрдөн байцаах хороо (Следственный комитет РФ) нь Эрүүгийн байцаан шийтгэх хуулийн дагуу Үндсэн хуулиар тогтоосон иргэний эрх, эрх чөлөөний эсрэг, хүний амь, эрүүл мэндийн эсрэг, төрийн эрх мэдэл, төрийн байгууллагуудын ашиг сонирхлын эсрэг, цэргийн албаны эсрэг гэмт хэргийг; хууль тогтоох бүх шатны байгууллагуудын төлөөлөгчид, шүүгчид, прокурорууд, өмгөөлөгчдөөс гадна хяналт, мөрдөн байцаах, цэргийн болон аюулаас хамгаалах байгууллагуудын албан тушаалтнуудын үйлдсэн гэмт хэргийг; насанд хүрээгүй хүүхэдтэй холбоотой хүнд, онц хүнд гэмт хэргийг мөрдөн байцаана.

ОХУ-ын Аюулаас хамгаалах албаны Мөрдөн байцаах хэлтэс (Следственный орган Федеральной Службы Безопасности) нь тагнуул болон терроризмын үйл ажиллагаа, төрийн нууцыг задруулсан, эх орноосоо урвасан, хил зөрчсөн, мансууруулах бодисын болон бусад хууль бус наймаатай холбоотой эрүүгийн хэргүүдийг мөрдөн байцаана.

ОХУ-ын Дотоод хэргийн яамны Мөрдөн байцаах хэлтэс (Следственный орган Внутренних Дел РФ) нь тус яамны тогтолцоон дахь мөрдөн байцаах байгууллагуудыг тэргүүлж, өөрийн эрхэлсэн асуудалд хамаарах гэмт хэргийг мөрдөн байцаана. Дотоод хэргийн яамны Мөрдөн байцаах хэлтсийн даргын үүрэгт ажлыг Дотоод хэргийн яамны орлогч сайд бөгөөд Мөрдөн байцаах хэлтсийн дарга хэрэгжүүлнэ. Тус хэлтсийн мөрдөн байцаах үйл ажиллагаанд ОХУ-ын Ерөнхий прокурор хяналт тавина.¹⁰⁹

ОХУ-д Мөрдөн байцаах үйл ажиллагаатай холбоотой эрх зүйн харилцааг дараах хууль тогтоомжуудаар зохицуулна:

¹⁰⁸Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации" от 18.12.2001 N 174-ФЗ

¹⁰⁹Положение о Следственном департаменте МВД РФ. Утвержден приказом МВД России от 1 июля 2011 г. N 780 "Об утверждении положения о Следственном департаменте Министерства внутренних дел РФ". Эх сурвалж: ДХЯ-ны цахим хуудас: <https://sledcom.ru> - 2019.04.04.

- Үндсэн хууль (1993 он)¹¹⁰;
- Мөрдөн байцаах хорооны тухай хууль (2010 он)¹¹¹;
- Эрүүгийн байцаан шийтгэх тухай хууль (2001 он)¹¹²;
- Эрүүгийн хууль (1996 он)¹¹³;
- “ОХУ-ын Мөрдөн байцаах хорооны тухай” ОХУ-ын Ерөнхийлөгчийн зарлиг (2010 он)¹¹⁴;
- “ОХУ-ын Мөрдөн байцаах хорооны үйл ажиллагааны тухай” ОХУ-ын Ерөнхийлөгчийн зарлиг (2010 он)¹¹⁵.

Мөрдөн байцаах албаны түүхчилсэн лавлагаа: Мөрдөн байцаах бие даасан нэгжийг анх I Петр хааны санаачилгаар байгуулж байжээ. Байгуулагдсанаасаа хойш эзэн хаан, цагдаа, шүүх, прокурор зэрэг олон субъектэд хамаарагдаж байжээ. Энэхүү түүхэн үйл явцыг судлан үзэхэд шинжлэх ухааны аливаа судалгаа, эсхүл улс төрийн зарчимд тулгуурлаж байгаагүй, гагцхүү тухайн үеийн улс орны дээд удирдлагын улс төрийн нөлөөнөөс хамаарч байжээ.¹¹⁶

¹¹⁰Конституция РФ (12.12.1993). Эх сурвалж: <http://www.constitution.ru>

¹¹¹Закон О Следственном комитете РФ от 28.12.2010 N 403-ФЗ. Эх сурвалж:

https://sledcom.ru/documents/Pravovaja_informacija

¹¹²Уголовно-процессуальный кодекс РФ от 18.12.2001 г. № 174-ФЗ. Эх сурвалж: <http://ivo.garant.ru>

¹¹³Уголовный кодекс РФ от 13.06.1996 N 63-ФЗ. Эх сурвалж: <http://www.consultant.ru>

¹¹⁴Указ Президента РФ No 1182 от 27.09.2010 “Вопросы Следственного комитета РФ”.

Эх сурвалж: https://sledcom.ru/documents/Pravovaja_informacija - 2019.04.04.

¹¹⁵Указ Президента РФ No 14.01.2011 “Вопросы деятельности Следственного комитета РФ”.

Эх сурвалж: https://sledcom.ru/documents/Pravovaja_informacija - 2019.04.04.

¹¹⁶МБХ-ны түүх. Эх сурвалж: МБХ-ны цахим хуудас: <https://sledcom.ru> - 2019.04.04.

- 1713 он -** ОХУ-д хараат бус анхны мөрдөн байцаах нэгж нь I Петр хааны санаачилгаар байгуулагдсан байна. Энэ нэгж нь I Петр хааны шууд удирдлагад төрийн өндөр албан тушаалтнуудын авилгал, албан тушаалаа урвуулан ашиглах зэрэг гэмт хэргийг мөрдөн шалгаж байсан боловч I Петр хааны нас барсны (1725 он) дараа татан буулгажээ.
- 1808 он -** Мөрдөн байцаах нэгжийг I Александрын зарлигаар Дотоод хэргийн яамны харьяа хотын цагдаагийн газарт байгуулсан боловч төрийн өндөр албан тушаалтнуудтай холбоотой гэмт хэрэг улам бүр нэмэгдсэн байна.
- 1860 он -** Шүүхийн шинэчлэлийн хүрээнд мөрдөн байцаах нэгжийг шүүхийн харьяанд оруулсан бөгөөд тэр ондоо Оросын эзэнт гүрний 44 мужид 993 шүүхийн мөрдөн байцаагчдыг, 1867 онд цэргийн шүүхэд цэргийн мөрдөн байцаагчдыг тус тус томилов. Уг нэгжийг 1917 оны 11 дүгээр сарын 24-ний өдөр татан буулгав.
- 1918 он -** Мөрдөн байцаах хэлтсийг Хувьсгалын эсрэг үйлдэл, ажил санаатай саатуулахтай тэмцэх бүх Оросын тусгай хорооны бүтцэд байгуулжээ. Тусгай хороог 1922 оны 02 дугаар сард татан буулгасан байна.
- 1922 он -** Шүүхийн тухай хуульд заасны дагуу шүүхийн тогтолцоонд дараах мөрдөн байцаагчид ажиллаж байв. Үүнд:

Ардын шүүхэд	хэсгийн иргэдийн мөрдөн байцаагчид
Мужийн шүүхэд	ахлах мөрдөн байцаагчид
ЗСБНХУ-ын Дээд шүүхэд	онц чухал асуудал хариуцсан мөрдөн байцаагчид
ЗСБНХУ-ын Хууль зүйн ардын комиссариатад (хууль зүйн яам)	

Эрүүгийн байцаан шийтгэх тухай хуулийн дагуу 1923 оноос цэргийн асуудал хариуцсан мөрдөн байцаагчид ажиллаж эхлэв.

- 1928 он -** Мөрдөн байцаагчдыг ЗСБНХУ-ын Прокурорын харьяанд шилжүүлсэн байна. 1929 онд цэргийн прокурорын байгууллага өөрийн мөрдөн байцаагчидтай болов.
- 1936 он -** Прокурор болон мөрдөн байцаах байгууллагууд нь Хууль зүйн ардын комиссариат (буюу хууль зүйн яам, хожим нь Дотоод хэргийн ардын комиссариат буюу дотоод хэргийн яам)-ын харьяанаас гарсан байна.
- 1938 он -** 1938-1939 онд Дотоод хэргийн ардын комиссариат (буюу дотоод хэргийн яам)-ын улсын аюулаас хамгаалах болон цагдаагийн байгууллагуудад мөрдөн байцаах нэгжүүдийг тус тус байгуулжээ.
- 1960 он -** Эрүүгийн байцаан шийтгэх тухай хуулийн дагуу "мөрдөн байцаагч" гэж прокурорын болон улсын аюулаас хамгаалах байгууллагуудын мөрдөн байцаагчдыг заасан байна.
- 1963 он -** ЗХУ-ын Дээд зөвлөлийн Тэргүүлэгчдийн шийдвэрээр Улсын аюулаас хамгаалах яаманд мөрдөн байцаах нэгжийг байгуулжээ.
- 1990 он -** Энэ үед эрүүгийн нийт хэргийн 90 хувийг Улсын аюулаас хамгаалах байгууллагын мөрдөн байцаагчид, үлдсэн хувийг прокурорын газрын мөрдөн байцаагчид хянан шалгаж байжээ.

Эх сурвалж: МБХ-ны цахим хуудас: <https://sledcom.ru>

- 2007 онд улс төрийн харьцангуй тогтвортой бөгөөд нэгдмэл нөхцөл байдал бүрэлдэж 06 дугаар сард нь Эрүүгийн байцаан шийтгэх тухай, Прокурорын тухай хуулиудад нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан нь мөрдөн байцаах нэгжийг харьцангуй бие даасан статустай болгох томоохон шинэчлэл хийгдэж Прокурорын байгууллагын дэргэдэх Мөрдөн байцаах хороог байгуулсан байна.

Үүнтэй холбогдуулан Прокурорын тухай хуульд дараах зохицуулалтыг нэмж тусгасан. Үүнд:

- Прокурорын байгууллагын дэргэдэх Мөрдөн байцаах хорооны даргыг ОХУ-ын Ерөнхийлөгчийн санал болгосноор ОХУ-ын Холбооны хурал (Парламент)-ын Холбооны зөвлөл томилж, чөлөөлнө.
- Прокурорын байгууллагын дэргэдэх Мөрдөн байцаах хорооны даргын Нэгдүгээр орлогч болон бусад орлогчдыг Прокурорын байгууллагын дэргэдэх Мөрдөн байцаах хорооны даргын санал болгосноор ОХУ-ын Ерөнхийлөгч томилж, чөлөөлнө.
- Прокурорын байгууллагын дэргэдэх Мөрдөн байцаах хорооны дарга нь тус хорооны ажилтнуудыг томилж, чөлөөлөх ба түүний бүтэц, зохион байгуулалт, чиг үүрэг, харьяа нэгжүүдийн эрх, үүргийг батална.

Түүнчлэн Прокурорын байгууллагын дэргэдэх Мөрдөн байцаах хорооны даргын албан үүргийг ОХУ-ын Ерөнхий прокурорын Нэгдүгээр орлогч гүйцэтгэж, харин тус хорооны мөрдөн байцаагчдын албан үүргийг прокурорын ажиллагсад хэрэгжүүлж байсан.

Прокурорын байгууллагын дэргэдэх Мөрдөн байцаах хорооны зохион байгуулалтын загвар нь захиргааны бус байгууллагын загвар болох бараг бүх уламжлалт шинжийг өөртөө агуулж байсан: зохион байгуулалтын бие даасан байдал, шууд захирагдах байгууллага байхгүй байсан нь мөрдөн байцаалтын объектив бөгөөд шударга байдлыг баталгаажуулсан. Өөрөөр хэлбэл, Мөрдөн байцаах хороо Прокурорын дэргэд гэдэг нь захиргааны бус зөвхөн эрх зүйн шинжийг агуулж байжээ.

Гэвч судлаачдын үзэж байгаагаар I Петр хааны үүсгэн байгуулж байсан мөрдөн байцаах бие даасан нэгжийн загварыг 2011 онд бүрэн сэргээсэн гэж үзэж байгаа аж.¹¹⁷ Учир нь 2010 онд ОХУ-ын Мөрдөн байцаах хорооны тухай хууль¹¹⁸ батлагдаж 2011 онд хүчин төгөлдөр мөрдөгдөж эхэлснээс хойш ОХУ-ын Прокурорын байгууллагын гадна Мөрдөн байцаах хороог байгуулах нь мөрдөн байцаах байгууллагуудын процессийн үйл ажиллагаанд хяналт тавих прокурорын бүрэн эрхийг үр дүнтэй хэрэгжүүлэх нөхцөлийг бүрдүүлж, мөрдөн байцаалтын объектив хандлагыг нэмэгдүүлснээр Эрүүгийн байцаан шийтгэх

¹¹⁷МБХ-ны түүх. Эх сурвалж: МБХ-ны цахим хуудас: <https://sledcom.ru> - 2019.04.04.

¹¹⁸ФЗ О Следственном комитете РФ от 28.12.2010 г. № 403-ФЗ.

ОХУ-ын Мөрдөн байцаах хорооны тухай хуулиар түүний үйл ажиллагааны зорилго, зарчим, бүтэц, зохион байгуулалт, түүний удирдлагын томилох, чөлөөлөх, албан хаагчдад тавигдах шаардлага, хязгаарлалт, хориг, тэдэнд олгох тусгай цол, цолны нэмэгдэл болон мөнгөн урамшууллын хэмжээ, шагнал урамшуулал, төрийн хамгаалалтад байх баталгаа, нийгмийн хангамж, заавал хамрагдах даатгалын төрөл, хүлээлгэх хариуцлага, албан үүргээс нь чөлөөлөх болон үйл ажиллагаанд нь тавих прокурорын хяналт зэрэг харилцааг зохицуулна.

тухай хуулийн хэрэгжилт болон иргэдийн Үндсэн хуулиар олгогдсон эрхийг хамгаалахад ахиц дэвшил гарна хэмээн энэ хуулийн төслийн танилцуулгад тэмдэглэсэн байна.

Өнөөгийн энэхүү босоо тогтолцооны онцлог нь Мөрдөн байцаах хорооны удирдлагыг ОХУ-ын Ерөнхийлөгч хэрэгжүүлэх бөгөөд үүнийг Мөрдөн байцаах хорооны тухай хуулийн 1.3, “ОХУ-ын Мөрдөн байцаах хорооны үйл ажиллагааны тухай” ОХУ-ын Ерөнхийлөгчийн 2011 оны 38 дугаар зарлигийн¹¹⁹ хавсралтаар баталсан МБХ-ны дүрмийн 3-т тус тус заасан байна.

Мөрдөн байцаах хорооны тухай хуулийн 13.2, 14.2, 15.6, МБХ-ны дүрмийн 16-д тус тус заасны дагуу ОХУ-ын Ерөнхийлөгч нь МБХ-ны дарга, түүний 1-р орлогч, бусад орлогчдыг (МБХ-ны даргын санал болгосноор); ерөнхий болон ОХУ-ын субъектүүдийн мөрдөн байцаах газрын дарга, тэдгээрийн 1-р орлогчид, бусад орлогчдыг; бусад удирдах албан тушаалтнуудыг томилж, чөлөөлнө.

Мөрдөн байцаах хорооны тухай хуулийн 13 дугаар зүйлд заасны дагуу МБХ-ны дарга жил бүр ОХУ-ын Ерөнхийлөгчид ажлаа тайлагнана. Мөн МБХ-ны мөрдөн байцаах үйл ажиллагаанд ОХУ-ын Ерөнхий прокурор болон бусад прокурорууд хяналт тавихаар Мөрдөн байцаах хорооны тухай хуулийн 44 дүгээр зүйлд тус тус заасан байна.

Мөрдөн байцаах хорооны эрх хэмжээ: Мөрдөн байцаах хорооны тухай хуулийн 6.1-д зааснаар, Холбооны болон ОХУ-ын субъектүүдийн төрийн байгууллагууд, нутгийн өөрөө удирдах байгууллагууд, олон нийтийн байгууллагууд, хэвлэл мэдээллийн хэрэгслийнхэн, тэдгээрийн төлөөлөгчид, албан тушаалтнуудын зүгээс МБХ-ны үйл ажиллагаанд болон ажилтнуудад нөлөөлөхийг хориглоно.

МБХ-ны ажилтны эрүүгийн байцаан шийтгэх тухай хууль тогтоомжийн дагуу байцаан шийтгэх үйл ажиллагаа явуулахдаа Мөрдөн байцаах хорооны тухай хуулийн 7 дугаар зүйл, МБХ-ны дүрмийн 8-д заасан эрх хэмжээг хэрэгжүүлнэ. Үүнд:

- гэмт хэргийн талаарх мэдээллийг шалгах, эрүүгийн гэмт хэргийг мөрдөн шалгах зорилгоор холбооны болон ОХУ-ын субъектүүдийн төрийн байгууллагууд, нутгийн өөрөө удирдах байгууллагууд, бусад аж ахуйн нэгж, байгууллага (өмчлөл харгалзахгүй)-д **чөлөөтэй нэвтрэх**, баримт бичиг, статистик, бусад мэдээлэлтэй **танилцах эрхтэй**;
- гэмт хэргийг таслан зогсоох, сэжигтэнг мөрдөн байцаах, гэмт хэрэг болсон, эсхүл болох тухай мэдээллийг шалгах зорилгоор иргэдийн эзэмшлийн орон сууц, байр, газарт **нэвтрэх эрхтэй**;
- баримт бичгийн шалгалт хийх, баримт бичиг, эд зүйл, объект, цогцост шинжилгээ хийх холбогдох мэргэжилтэн томилохыг байгууллага, аж ахуйн нэгжийн удирдлага, албан тушаалтнаас **шаардах эрхтэй**;
- шүүхийн өмнөх ажиллагаанд тайлбар авах болон мөрдөн байцаах зорилгоор албан тушаалтан болон бусад этгээдийг **дуудах эрхтэй**.

¹¹⁹Указ Президента РФ от 14.01.2011 № 38 “Вопросы деятельности СК РФ”.

МБХ-ны ажилтны гэмт хэргийн талаарх мэдээллийг шалгах, мөрдөн байцаалт явуулах болон бусад эрх мэдлээ хэрэгжүүлэх явцдаа тавьсан шаардлага (хүсэлт, үүрэг, чиглэл)-ыг бүх байгууллага, аж ахуйн нэгж, албан тушаалтан, бусад этгээдүүд нэн даруй, эсхүл заасан хугацаанд биелүүлэхийг Мөрдөн байцаах хорооны тухай хуулийн 7.2-т тогтоосон байна.

Мөрдөн байцаах хорооны чиг үүрэг: Мөрдөн байцаах хорооны тухай хуулийн 7 дугаар зүйлд зааснаар МБХ нь мөрдөн байцаах чиглэлээр эрүүгийн гэмт хэргийн тухай мэдэгдэл, мэдээллийг шалгах, эрүүгийн гэмт хэргийн мөрдөн байцаалт, процессийн хяналт, криминалистик, шүүхийн шинжилгээ болон шалган байцаах ажиллагааг хэрэгжүүлэхийн зэрэгцээ мөрдөн байцаах байгууллагуудын үйл ажиллагааг хянах чиг үүргийг гүйцэтгэнэ.

Түүнчлэн эрхлэх асуудлынхаа хүрээнд бодлого, эрх зүйн баримт бичиг боловсруулахад дараах чиг үүргийг хэрэгжүүлнэ. Үүнд:

- төрийн бодлого болон хууль тогтоомжийн хэрэгжилтэд дүн шинжилгээ хийх ба түүнийг сайжруулах талаар санал боловсруулах;
- хууль тогтоомж боловсруулан ОХУ-ын Ерөнхийлөгч, Засгийн газарт танилцуулах;
- ОХУ-ын Ерөнхийлөгч, Засгийн газрын даалгавраар хууль тогтоомжийн төсөлд эрх зүйн шинжилгээ хийхэд оролцох гэх мэт.

ОХУ-ын Мөрдөн байцаах хорооны үйл ажиллагаа өргөн цар хүрээг хамрах бөгөөд Эрүүгийн байцаан шийтгэх тухай хуулийн 151.2-т зааснаар дараах 4 чиглэлээр эрүүгийн хэргийг мөрдөн байцаах ажиллагаа явуулна. Үүнд:

1. Үндсэн хуулиар тогтоосон иргэний эрх, эрх чөлөөний эсрэг, хүний амь, эрүүл мэндийн эсрэг, нийтийн аюулгүй байдлын эсрэг, төрийн эрх мэдэл, төрийн алба, орон нутгийн байгууллагын ашиг сонирхлын эсрэг, захиргааны хариуцлагын эсрэг, шударга ёсны эсрэг, цэргийн албаны эсрэг гэх мэт эрүүгийн гэмт хэргийг;
2. Эрүүгийн байцаан шийтгэх тухай хуулийн 447 дугаар зүйлд заасан төрийн өндөр албан тушаалтнууд, тэдгээрийн албан тушаалын болон мэргэжлийн үйл ажиллагаатай холбоотой эрүүгийн гэмт хэргийг:
 - ОХУ-ын Холбооны зөвлөл, Төрийн думын гишүүд, ОХУ-ын субъектүүдийн хууль тогтоох байгууллагын төлөөлөгчид, орон нутгийн сонгуульт байгууллагуудын төлөөлөгчид, гишүүд, албан тушаалтан нар;
 - ОХУ-ын Үндсэн хуулийн болон бусад шүүхийн бүх шатны шүүгчид;
 - ОХУ-ын Хяналтын хороо (Счетная палата Российской Федерации)-ны дарга, түүний орлогчид, ОХУ-ын Хяналтын хорооны аудиторуд;
 - ОХУ-ын Хүний эрхийн омбудсмэн;
 - ОХУ-ын Ерөнхийлөгч асан, мөн ОХУ-ын Ерөнхийлөгчид нэр дэвшигчид;
 - прокуроруд;
 - МБХ-ны дарга болон мөрдөх байгууллагуудын удирдлагууд;
 - мөрдөн байцаагчид;

- өмгөөлөгчид;
 - сонгуулийн хороо болон бүх нийтийн санал асуулгыг зохион байгуулах хорооны шийдвэрлэх саналын эрхтэй гишүүд;
 - Төрийн думын сонгуульд нэр дэвшигчид, ОХУ-ын субъектүүдийн хууль тогтоох байгууллагад нэр дэвшигчид.
3. ОХУ-ын хууль, хүчний дараах байгууллагын албан тушаалтнууд, тэдгээрийн албан тушаалын болон мэргэжлийн үйл ажиллагаатай холбоотой эрүүгийн гэмт хэргийг
- МБХ-ны;
 - аюулаас хамгаалах байгууллагуудын;
 - Тагнуулын албаны;
 - Хамгаалалтын албаны;
 - Дотоод хэргийн яамны харьяа байгууллагуудын;
 - эрүүгийн хэргийн шүүхийн шийдвэр гүйцэтгэх байгууллагуудын;
 - гаалийн байгууллагуудын;
 - цэргийн сургалтад хамрагдаж байгаа цэргийн албан хаагчдыг, иргэдийг;
 - Зэвсэгт хүчний цэргийн болон энгийн албан хаагчдыг.
4. Насанд хүрээгүй хүүхдийн үйлдсэн болон насанд хүрээгүй хүүхэдтэй холбоотой хүнд, онц хүнд гэмт хэргүүд орно.

1.3. МОНТЕНЕГРО УЛС¹²⁰

Монтенегро Улсын Прокурорын газрын дэргэд мөрдөн байцаах чиг үүрэг бүхий Улсын тусгай прокурорын алба ажилладаг. Тус албаны үйл ажиллагааг 2015 оны 02 дугаар сарын 26-нд батлагдсан “Монтенегро Улсын тусгай прокурорын албаны тухай хууль¹²¹ (law on special public prosecutor’s office of Montenegro)”-аар зохицуулсан байна.

Энэхүү хууль нь Улсын тусгай прокурорын албаны бүтэц зохион байгуулалт, шүүх эрх мэдэл, Улсын тусгай прокурорын албаны дарга болон тусгай прокуроруудыг сонгох шаардлага ба процедур, бусад төрийн болон захиргааны албадуудтай хэрхэн харилцах хэм хэмжээ, албаны үйл ажиллагаанд холбогдох бусад харилцааг зохицуулна.

Хуульд зааснаар Улсын тусгай прокурорын алба нь Монтенегро Улсын нутаг дэвсгэрийн хэмжээнд бие даасан, хараат бусаар Улсын прокурорын газрын дотор байгуулагдана. Тус алба нь бүх үйл ажиллагаагаа өөрийн эрх мэдлийн хүрээнд явуулж, Подгорика¹²² дахь Дээд шүүхийн тусгай хэлтсийн өмнө хариуцна.

¹²⁰<https://www.tuzilastvocg.me/index.php/en/special-state-prosecutor-s-office>

¹²¹[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF\(2015\)012-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF(2015)012-e)

¹²²Монтенегро улсын нийслэл

Хуулийн 3-р зүйлд зааснаар Улсын Тусгай прокурорын алба нь дараах гэмт хэрэг, зөрчлийг хянан шийдвэрлэнэ. Үүнд:

1. хуулиар заасан хугацаа харгалзахгүйгээр аливаа зохион байгуулалттай гэмт хэрэг;
2. өндөр түвшний (их хэмжээний) авлигал:
 - а) хэрвээ төрийн албан тушаалтан¹²³ дараах гэмт хэргүүдийг үйлдсэн бол:
 - албан тушаалаа урвуулан хэрэглэсэн;
 - албан үүргээ гүйцэтгэх үедээ хууран мэхэлсэн;
 - албан тушаалын нөлөөгөө худалдаалсан;
 - албан тушаалын нөлөөгөө худалдаалах сэдэл төрүүлсэн;
 - авлигал өгсөн;
 - авлигал авсан.
 - б) хэрвээ дараах гэмт хэргийг үйлдээд 40.000 евро-оос давсан орлого олсон бол:
 - үйл ажиллагаанд албан тушаалаа урвуулан ашигласан;
 - эдийн засагт эрх мэдлээ урвуулан ашигласан.
3. мөнгө угаасан;
4. терроризм ба;
5. цэргийн гэмт хэрэг.

Дээр заасан эрүүгийн хэргийн гэм буруутныг хянан шийдвэрлэх ажлыг Улсын прокурорын албаны тэргүүний хувиар Ерөнхий тусгай прокурор, улсын прокурорын хувиар тусгай прокурорууд гүйцэтгэх ба, тэдний орон тоог Прокурорын зөвлөл Улсын прокурорын үйлчилгээний хуулийг үндэслэн тогтооно.

Ерөнхий тусгай прокурор нь өөрийн болон Тусгай прокурорын албаны ажлыг Улсын дээд прокурорт, харин тусгай прокурорууд нь ажлаа Ерөнхий тусгай прокурорт тус тус тайлагнана.

Улсын тусгай прокурорын албаны үйл ажиллагааг Улсын прокурорын үйлчилгээний тухай хуулийн дагуу боловсруулсан Удирдлагын төлөвлөгөөнд үндэслэн Улсын дээд прокурорын алба хянан.

Тусгай прокурорын албаны үйл ажиллагааны санг Улсын прокурорын үйлчилгээнд төсөвлөсөн төсвийн бүрэлдэхүүн хэсэг болгон хуваарилна.

Хуулийн 2-р бүлэгт Улсын тусгай прокурорын албаны бүтэц, зохион байгуулалтыг зохицуулсан байна. Тухайлбал:

¹²³Энэхүү хуулинд төрийн албан тушаалтан гэдгийг төрийн эрх мэдэлтэн, төрийн захиргааны эрх мэдэлтэн, нутгийн өөрөө удирдах эрх мэдэлтэн, нутгийн захиргааны эрх мэдэлтэн (цаашид албаны эрх мэдэлтэн гэнэ), бие даасан эрх мэдэлтэн, зохицуулах эрх мэдэлтэн, олон нийтийн байгууллага, олон нийтийн аж ахуйн нэгж, эсхүл аливаа бизнесийн байгууллага, эсхүл хуулийн этгээд зэрэг олон нийтийн эрх мэдлийг хэрэгжүүлэгч, эсхүл нийтийн ашиг сонирхлын төлөөх үйл ажиллагаа эрхэлдэг төрийн мэдлийн үйл ажиллагааг эрхлэгчид, сонгогдсон, нэр дэвшсэн, эсхүл томилогдсон хүнийг, эсхүл сонгогдсон, нэр дэвшсэн, томилогдсон албаны эрх мэдэлтэй хүнийг ойлгоно.

Улсын тусгай прокурорын алба нь тасаг, албадаас бүрдэнэ. Тасгууд (divisions) нь эрүүгийн хэргийг хянах, санхүүгийн мөрдөн байцаах, дүн шинжилгээ ба судалгаа, олон улсын хамтын ажиллагааны зэрэг ажил үүргийг гүйцэтгэх зорилгоор зохион байгуулагддаг бол албадууд (Services) нь олон нийттэй харилцах, мэргэжлийн, захиргааны болон техникийн үйл ажиллагааг хангах үүднээс зохион байгуулагдана.

Тасгууд: Эрүүгийн гэмт хэрэгтнийг хянан шийдвэрлэх тасаг нь урьдчилсан байцаалт, мөрдөн байцаалт, тэрчлэн төрийн бусад албадуудтай хамтын ажиллагаатай бүхий л ажил үүргийг гүйцэтгэнэ.

Санхүүгийн мөрдөн байцаах тасаг нь гэмт хэргийн үйлдлийн явцад олсон орлого, гэмт хэрэг үйлдсэнээр олсон үл хөдлөх хөрөнгө зэргийг шалган тогтоох зорилгоор мэдээлэл цуглуулах, мөн үл хөдлөх хөрөнгийг хураан битүүмжлэх арга хэмжээг авна.

Дүн шинжилгээ, судалгааны тасаг нь төрийн бусад албадтай мэдээлэл солилцох, тэдгээрт буй мэдээллийн санг хэрэглэх, судлах, хэргийн статистик тайлан ба хяналт зэргийг ашиглах нөхцөлүүдийг бүрэлдүүлэн, баяжуулах үүргийг гүйцэтгэнэ.

Олон улсын хамтын ажиллагааны тасаг нь бусад улс болон олон улсын байгууллагуудын нэр хүндтэй эрх мэдэлтнүүдтэй хамтран ажиллах, Улсын тусгай прокурорын албаны эрх мэдлийн хүрээнд хамаарах гэмт хэргийг хянан шийдвэрлэх зорилго бүхий олон улсын гэрээ хэлэлцээрийн үндсэн дээр байгуулагдаж буй хамтарсан мөрдөн байцаах багийн гишүүдийг томилох зэрэг ажил үүргийг гүйцэтгэнэ.

Улсын тусгай прокурорын алба нь Ерөнхий тусгай прокурор болон тусгай прокурор, зохих тооны зөвлөгч, бусад төрийн албан хаагчдын орон тоотой байна.

Ерөнхий тусгай прокурор нь таван жилийн хугацаатай сонгогдоно. Тусгай прокурор нь хэрвээ улсын прокуророор, эсхүл шүүгчээр наанадаж дөрвөн жил ажилласан бол тэтгэврийн насанд хүртлээ сонгогдоно. Харин улсын прокуророор, эсхүл шүүгчээр наанадаж дөрвөн жил ажиллаагүй бол тусгай прокуророор дөрвөн жилийн хугацаатай сонгогдоно.

Хуулийн 4-р бүлэгт Улсын тусгай прокурорын албаны цагдаагийн газартай хэрхэн харилцан ажиллах талаар зохицуулсан. Тухайлбал: хуулийн 3 дугаар зүйлд заасан гэмт хэрэгтэй холбогдох цагдаагийн ажил үүргийг Улсын тусгай прокурорын цагдаагийн тусгай нэгжийн цагдаагийн албан хаагчид гүйцэтгэнэ. (цаашид Цагдаагийн тасаг гэнэ) Цагдаагийн тасгийн дарга нь VII1 түвшний боловсрол мэргэжилтэй, их сургуулийн зэрэгтэй байх шаардлага бүхий цагдаагийн мэргэжлээр наанадаж 8 жил ажилласан ажлын туршлагатай хүн байна. Цагдаагийн тасгийн даргыг цагдаагийн хэрэг хариуцсан захиргааны

эрх мэдэлтэн (цаашид Цагдаагийн захиргаа гэнэ) Ерөнхий тусгай прокурортой зөвшилцөн томилно. Цагдаагийн тасгийн ажилтан нь VII1 түвшний боловсрол мэргэжилтэй, их сургуулийн зэрэгтэй байх шаардлага бүхий цагдаагийн мэргэжлээр наанадаж 4 жил ажилласан ажлын туршлагатай хүн байна.

Цагдаагийн ажилтны үүрэг хариуцлагын тухайд цагдаагийн тасгийн дарга болон ажилтан нь Ерөнхий тусгай прокурор, эсхүл холбогдох тусгай прокурорын өгсөн тушаалыг гүйцэтгэнэ. Ерөнхий тусгай прокурорын зөвшөөрөлгүйгээр цагдаагийн тасгийн дарга болон ажилтан цагдаагийн захиргаанд ямар нэгэн өөр албан тушаал хашихаар, эсхүл ажил үүрэг гүйцэтгэхээр шилжин томилогдохгүй.

Хуулийн 5-р бүлэгт Улсын тусгай прокурорын албаны мөрдөн байцаагчдын үйл ажиллагаа, эрх үүргийн талаар хуульчилсан байна. Тухайлбал:

Улсын тусгай прокурорын албаны эрх мэдлийн хүрээний гэмт хэргийг мөрдөн байцаах зорилгоор Ерөнхий тусгай прокурор нь татвар, гааль, мөнгө угаахаас урьдчилан сэргийлэх, терроризмыг санхүүжүүлэхээс урьдчилан сэргийлэх ба мөрдөн байцаах ажил хэргийн хамааралтай захиргааны байгууллагуудын төрийн албан хаагчдад зарим тодорхой ажил хэргийг шилжүүлэн өгч болно (цаашид мөрдөн байцаагчид гэнэ).

Дээр заасан албан байгууллагуудын дарга нар Ерөнхий тусгай прокурорын хүсэлтээр хяналт шалгалтын ажил үүргийг гүйцэтгэх ажлын туршлага, чадвартай болон Улсын тусгай прокурорын албаны эрх мэдлийн хүрээний гэмт хэргийг мөрдөн байцаах ажилд шаардагдах бусад мэдлэгтэй төрийн албан хаагчдын нэрсийн жагсаалтыг гаргаж өгнө.

Ерөнхий тусгай прокурорын санал болгосноор Улсын дээд прокурор жил тутмын мөрдөн байцаагч нарын нэрсийн жагсаалтыг хүлээн авч, улмаар энэхүү дээр заасан байгууллагын удирдлагууд болон Ерөнхий тусгай прокурорт хүргүүлнэ. Мөрдөн байцаагч нь тусгай прокурорын тушаалыг биелүүлэх ажлыг түүний зааварчилгаа, өөрийн ажил мэргэжлийн дүрэм журам, Эрүүгийн хэргийн хуулийн дагуу гүйцэтгэнэ. Мөрдөн байцаагч нь хуульд заасан үүрэг даалгаврыг тусгай прокурорын заасан хугацаанд гүйцэтгэх ба энэхүү ажлыг гүйцэтгэж буй тухайд өөрийн шууд харьяалах даргад мэдүүлэн илтгэхгүй байж болно. Хэрвээ мөрдөн байцаагч ямарваа хүндэтгэх шалтгаангүйгээр тусгай прокурорын тушаал ба зааварчилгааны дагуу ажиллаж чадаагүй, эсхүл эсрэгээр ажилласан тохиолдолд тусгай прокурор энэ тухайд түүний шууд харьяалах удирдлагад мэдэгдэнэ.

Тусгай прокурорын тушаалыг гүйцэтгэж чадаагүй ба энэхүү зүйлийн гуравдугаар доголд заасан утгаар тусгай прокурорын тушаал, заавраас зөрчсөн үйлдэл нь мөрдөн байцаагчийн албан үүргээ ноцтой зөрчсөн хэрэг болно.

Энэхүү зүйлийн гуравдугаар доголд заасан тохиолдлуудад мөрдөн байцаагчийн шууд харьяалах албаны удирдлагаас түүнд сахилгын хариуцлага ногдуулна.

Мөрдөн байцаагч нь Авлигалаас урьдчилан сэргийлэх хуулийн дагуу өөрийн үл хөдлөх хөрөнгө ба орлогын тухай, мөн өөрийн гэр бүл ба хууль ёсны хамтрагч, хүүхдүүдийн үл хөдлөх хөрөнгө ба орлогын талаар мэдүүлнэ.

Хуульд тусгайлан зааснаар тухайлсан нарийн төвөгтэй хэргүүдэд Ерөнхий тусгай прокурор нь тусгай прокурор, цагдаагийн тасгийн ажилтан, зохих бусад байгууллагын төрийн албан хаагчдаас бүрдсэн мөрдөн байцаах тусгай багийн байгуулж болно. Мөрдөн байцаах багийн ахлагч нь тусгай прокурор байх ба тухайн мөрдөн байцаах багийн бусад гишүүд түүний тушаалыг гүйцэтгэж, түүний удирдлагад ажиллана.

1.4. БҮГД НАЙРАМДАХ СОЛОНГОС УЛС

БНСУ нь Ерөнхийлөгчийн засаглалтай бөгөөд төрийн байгууллагуудын удирдлагыг ихэвчлэн Ерөнхийлөгч нь томилдог онцлогтой. Улсын дээд прокурорын газар нь Ерөнхий прокурорын газартай ижил статустай байх ба Улсын дээд прокурорыг Хууль зүйн сайдын санал болгосноор Ерөнхийлөгч томилдог.

Улсын дээд прокурорын үндсэн чиг үүрэг нь:¹²⁴

- Эрүүгийн байцаан шийтгэх үйл ажиллагаа явуулах, хяналт тавих;
- Гэм буруутай этгээдэд ял ногдуулах;
- Эрүүгийн хариуцлага, ял эдлүүлэх ажиллагаанд хяналт тавих;
- Авлига, хээл хахуулийн гэмт хэрэгт мөрдөн шалгах ажиллагаа явуулах.

БНСУ нь Авлигатай тэмцэх бие даасан байгууллагатай боловч Улсын Дээд прокурорын газрын бүтцэд авлигын эсрэг болон зохион байгуулалттай гэмт хэргийг мөрдөн шалгах чиг үүрэг бүхий тусгай хэлтэс ажилладаг. Тус хэлтэс нь Ерөнхий прокурор болон түүнд шууд харьяалагдах босоо удирдлагын тогтолцоотой ажилладаг. Прокурорын мөрдөн байцаах ажиллагааг **прокурорын цагдаа болон Тусгай мөрдөн байцаах алба** (*Special Investigation Agency*) явуулна.

Тусгай мөрдөн байцаах алба нь дүүргийн прокурорын газраас шилжүүлсэн хэрэг болон хууль тогтоомжоор өөрт харьяалуулсан гэмт хэргүүдэд тусгай мөрдөн шалгах, мөрдөн байцаах ажиллагаа явуулна. Үүнд:

1. Авлигын 5 том гэмт хэрэг - Улсын эдийн засаг, аюулгүй байдал, өрсөлдөх чадвар, ил тод байдалд хохирол учруулахуйц (авлига, зуучлах, зуучилсны төлөө төлбөр авах, хувьдаа ашиглах, завших, итгэл эвдэх) гэмт хэргийг таслан зогсоох, мөрдөн шалгах, ял шийтгэл ногдуулах;

¹²⁴https://www.iaac.mn/old/pdf/turshlaga/Korea_2015.pdf -БНСУ авлигатай тэмцэх үйл ажиллагаа, 2015 он, 8 дахь тал

2. Батлан хамгаалах үйл ажиллагаан дахь авлигын гэмт хэрэг - Үндэсний аюулгүй байдал болон батлан хамгаалах үйл ажиллагаан дахь авлигын гэмт хэрэг;

3. Үндэсний баялгийг гадагш гаргахтай холбоотой авлигын гэмт хэрэг - Улсын томоохон технологийг эзэмшиж, ашиглаж буй байгууллага, компанийн сүүлийн үеийн технологийг гадагш гаргахтай холбоотой гэмт хэргийг шуурхай илрүүлэх, мөрдөн байцаах ажиллагаа явуулах;

4. Орон нутаг дахь авлига, хүний нөөцийн томилгоотой холбоотой авлига Орон нутгийн болон төрийн байгууллагын удирдлага нь хүний нөөцийн томилгоо болон шинээр ажилд авахдаа авлига авахтай холбоотой гэмт хэргийг мөрдөн шалгах;

5. Санхүүгийн болон үнэт цаастай холбоотой гэмт хэрэг - олон тооны хохирогчтой санхүүгийн гэмт хэрэг, их хэмжээний хувьцааны үнийг хуурамчаар өсгөх бууруулах замаар үйлдсэн зохион байгуулалттай гэмт хэргүүдийг мөрдөн шалгах ажиллагаа явуулдаг.

Прокурорын байгууллага нь үйл ажиллагаандаа Прокурорын тухай хууль болон Эрүүгийн хууль, Эрүүгийн байцаан шийтгэх тухай хуулийг дагаж мөрдөнө. Прокурорын байгууллагын тухай хуульд зааснаар шинээр хэлтэс, алба байгуулах, түүний эрх хэмжээг тогтоохтой холбоотой асуудлыг Ерөнхийлөгч шийдвэрлэнэ.

Солонгос Улсын хувьд прокурорын байгууллага нь Хууль зүйн яам, цагдаагийн байгууллага нь Дотоод хэргийн яамандаа харьяалагддаг. Хууль, хүчний байгууллагын ажилтнууд, төрийн өндөр албан тушаалтантай холбоотой гэмт хэргийг тусгайлан мөрдөн шалгах ажиллагаа явуулдаг байгууллагын талаарх мэдээлэл судалгааны явцад олдоогүй болно.

1.5. АМЕРИКИЙН НЭГДСЭН УЛС

АНУ-д хууль сахиулах байгууллагын албан хаагчидтай холбоотой гэмт хэргийг Хууль зүйн яам (*Department of Justice*)¹²⁵ мөрдөн шалгана. Уг алба нь цагдаагийн албан хаагчид, засан хүмүүжүүлэх газрын ажилтнууд, шүүгч, прокурор болон холбооны улсын, мужийн, орон нутгийн хууль сахиулах байгууллагын албан хаагчдад холбогдох хүч хэрэглэсэн, эрх мэдэл, албан тушаалаа хэтрүүлэн ашигласан, хилсээр баривчилсан, шүүгдэж буй этгээдэд бие махбодын болон сэтгэл санааны хохирол учруулсан, санаатайгаар эмнэлгийн тусламж үзүүлэхээс зайлсхийсэн, бэлгийн дарамт үзүүлсэн, гэмт хэргийг таслан зогсоохоос зайлсхийсэн зэрэг гэмт хэргүүдийг мөрдөн шалгадаг байна. Түүнчлэн гэмт хэргийг илрүүлэх явцад саад хийсэн, хохирогч болон гэрчийг мэдүүлэг өгөхөд саад учруулсан, мэдүүлгийг хуурамчаар үйлдсэн, хэргийг нуун дарагдуулсан, баримт нотолгоог хуурамчаар үйлдсэн зэрэг хэргүүдийг мөрдөн шалгаж ял оноодог байна.¹²⁶

¹²⁵<https://www.justice.gov/crt/law-enforcement-misconduct>

¹²⁶<https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/242>

Хууль сахиулах байгууллагын албан тушаалтнууд болон төрийн өндөр албан тушаалтнуудтай холбоотой гэмт хэргийн мэдээллийг Хууль зүйн сайд бөгөөд Ерөнхий прокурор (цаашид Ерөнхий прокурор)-ын томилсон Тусгай төлөөлөгч (*Special Counsel*) шалгаж, мөрдлөг явуулдаг байна. (АНУ-д Ерөнхий атторней буюу Ерөнхий прокурор нь нэгэн зэрэг Хууль зүйн асуудал хариуцсан сайдын алба хашдаг)¹²⁷

АНУ-ын Хууль зүйн яамнаас 1999 онд баталсан Холбооны улсын эрх зүйн актуудын код (*Code of Federal regulations*)-ын 28 дугаар хэсгийн VI бүлгийн 600 (*28 CFR Part 600*)-д¹²⁸ **Тусгай төлөөлөгчид холбогдох** дараах асуудлуудыг зохицуулжээ. Үүнд:

- 600.1 Тусгай төлөөлөгчийг томилох үндэслэл
- 600.2 Ерөнхий прокуророос авах арга хэмжээний хувилбарууд
- 600.3 Тусгай төлөөлөгчид тавигдах шаардлага
- 600.4 Тусгай төлөөлөгчийн эрх мэдлийн хүрээ
- 600.5 Тусгай төлөөлөгчид туслах ажилтан, албан хаагчид
- 600.6 Тусгай төлөөлөгчийн бүрэн эрх
- 600.7 Тусгай төлөөлөгчийн үүрэг, хариуцлага
- 600.8 Тусгай төлөөлөгчийн мэдэгдэл болон мөрдлөгийн тайлан
- 600.9 Ерөнхий прокурорын мэдэгдэл болон тайлан

600.1 Тусгай төлөөлөгчийг томилох үндэслэл

Ерөнхий прокурор, эсхүл ерөнхий прокурор татгалзсанаар үүрэг гүйцэтгэгч томилогдсон тохиолдолд тодорхой хүн, эсхүл хэрэг дээр мөрдлөг явуулах шаардлагатай гэж үзвэл Ерөнхий прокурорын үүрэг гүйцэтгэгч дараах тохиолдолд Тусгай төлөөлөгчийг томилох эрхтэй:

(а) Ерөнхий прокурорын ажлын алба болон Хууль зүйн яамны шүүн таслах хэлтсийн ажилтнууд тухайн хүн, эсхүл тухайн асуудлыг мөрдөх, яллах ажиллагааг явуулахад ашиг сонирхлын зөрчил үүсч болзошгүй нөхцөл байдлууд үүсч болзошгүй тохиолдолд;

(б) Иргэд, олон нийтийн зүгээс тухайн хэргийг мөрдөн шалгахдаа тусгай төлөөлөгч томилохыг шаардсан тохиолдолд.

600.2 Тусгай төлөөлөгчид тавигдах шаардлага

(а) Тусгай төлөөлөгчөөр томилогдох этгээд нь хуульч мэргэжилтэй, аливаа нөлөөнд автахгүй, аль нэг талыг баримтлан шийдвэр гаргахгүй байх боломжтой, мэргэжлийн туршлага дээрээ тулгуурлан мөрдлөгийг шуурхай, нарийвчилсан байдлаар явуулах чадвартай байх ба АНУ-ын Эрүүгийн хууль болон Хууль зүйн яамны бодлогыг мөрдөн шалгах болон яллах үйл ажиллагаандаа баримталж шийдвэр гаргана. АНУ-ын Засгийн газарт ажилладаг этгээдийг тусгай төлөөлөгчөөр томилохыг хориглоно.

¹²⁷Б.Цэрэнбалтав, Б. Амарбаясгалан “Прокурорын хяналт”, 2009, УБ

¹²⁸<https://www.law.cornell.edu/cfr/text/28/part-600>

(б) Тусгай төлөөлөгчөөр томилох этгээдийн талаар дэлгэрэнгүй судалгаа хийж, ёс зүйн болон ашиг сонирхлын зөрчил бий эсэхийг нарийвчлан шалгасны үндсэн дээр “итгэмжлэгдсэн ажилтан”-аар томилно.

600.4 Тусгай төлөөлөгчийн эрх мэдлийн хүрээ

Олгогдсон эрх: Ерөнхий прокурорын олгосон эрхийн хүрээнд тусгай төлөөлөгч нь үүргээ гүйцэтгэнэ. Тусгай төлөөлөгч нь ажил үүргээ гүйцэтгэхдээ тодорхой баримт нотолгоо бүхий мэдээллээр хангагдах ёстой. Тусгай төлөөлөгч нь худал мэдүүлэг өгөх, үнэн мөнийг гуйвуулах, баримт нотолгоог устгах, гэрчийг айлган сүрдүүлэх зэрэг гэмт хэргүүдийг мөрдөх, ял оноох эрхтэй.

Нэмэлт эрх: Хэргийг мөрдөх явцад тус хэргийг илрүүлэхтэй холбоотой нэмэлт ажиллагаа шаардагдсан, эсхүл шинээр мөрдлөг хийх шаардлагатай болсон тохиолдолд Ерөнхий прокурортой зөвлөлдөн шийдвэрлэнэ. Ерөнхий прокурор тусгай төлөөлөгчийн эрхийг нэмэгдүүлэх, эсхүл өөр байгууллага болон ажилтанд үүрэг өгөх зэргээр асуудлыг шийдвэрлэж болно.

Иргэний болон захиргааны эрх: Мөрдөх явцад буруутан этгээдэд захиргааны болон иргэний (эрүүгийн бус) шийтгэл ногдуулах боломжтой гэж үзвэл Ерөнхий прокурортой зөвлөлдөж шийдвэрлэнэ.

600.5 Тусгай төлөөлөгчид туслах ажилтан, албан хаагчид

Тусгай төлөөлөгч нь шаардлагатай тохиолдолд Хууль зүйн яамны ажилтнуудаас тусламж дэмжлэг авч болно. Тус яамнаас хэргийг мөрдөхөд тохиромжтой албан хаагчдын мэдээллийг тусгай төлөөлөгчид гарган өгснөөр тохирох ажилтнуудыг сонгон, тэдгээрийг удирдан, үүрэг даалгавар өгч ажиллуулна. Шаардлагатай бол тус ажилтнуудыг яамнаас гадуур ажиллуулах боломжтой.

600.6 Тусгай төлөөлөгчийн бүрэн эрх

Тусгай төлөөлөгч нь өөрт олгосон эрхийн хүрээнд АНУ-ын аль ч прокурорын адил мөрдлөг явуулах, ял оноох эрхтэй. Тусгай төлөөлөгч нь тухайн хэргийн мөрдөлт аль шатанд явж байгаа зэрэг хэрэгт холбоотой мэдээллийг Ерөнхий прокурор болон Хууль зүйн яамны ажилтнуудад мэдээлэх эсэхээ өөрөө шийднэ.

600.7 Тусгай төлөөлөгчийн үүрэг хариуцлага

(а) Тусгай төлөөлөгч нь Хууль зүйн яамны дүрэм, журам, бодлогыг баримталж ажиллана. Хэрэв тусгай төлөөлөгч өөрийн гаргасан шийдвэртээ итгэлтэй байгаа боловч тэр нь Хууль зүйн яамны дүрэм, журамд нийцэхгүй тохиолдолд нэн даруй Ерөнхий прокурортой зөвлөлдөх шаардлагатай.

(б) Тусгай төлөөлөгч нь Хууль зүйн яамны хэн нэгэн албан тушаалтны өдөр тутмын хараа хяналтан дор ажиллахгүй. Гэвч Ерөнхий прокурор нь тусгай төлөөлөгчийн хийсэн аливаа мөрдлөг болон буруутан этгээдэд ногдуулсан ялын талаар тайлбар авч болно. Хэрэв тусгай төлөөлөгчийн авсан арга хэмжээ нь Хууль зүйн яамнаас авч хэрэгжүүлдэг үйл ажиллагаатай нийцэхгүй болон шаардлагагүй гэж үзсэн тохиолдолд цаашид үргэлжлүүлэхийг хориглоно. Тус шалгалтыг явуулж, шийдвэр гаргахдаа тусгай төлөөлөгчийн цаашдын байр суурь, төлөвлөгөөг сайтар анхаарч авч үзнэ. Хэрэв Ерөнхий прокурор тусгай төлөөлөгчийн хэрэгжүүлж буй болон цаашид төлөвлөж буй үйл ажиллагаа нь шаардлагагүй болон тохиромжгүй гэж үзвэл 600.9(а)(3)-т зааснаар Конгресст мэдэгдэнэ.

(в) Тусгай төлөөлөгч болон ажлын албаны гишүүд нь Хууль зүйн яамны ажилтан, албан хаагчдын нэг адил ёс зүйн хэм хэмжээг зөрчсөн буруутай үйлдэл хийсэн тохиолдолд сахилгын шийтгэл ногдуулна. Ерөнхий прокурорын зөвшөөрлөөр Хууль зүйн яамны тодорхой хэлтэс, алба нь тухайн асуудлыг судалж, арга хэмжээ авна.

(г) Зөвхөн Ерөнхий прокурор л тусгай төлөөлөгчид шийтгэл ногдуулах болон үүрэгт ажлаас нь чөлөөлөх эрхтэй. Ерөнхий прокурор нь тусгай төлөөлөгчийг албан тушаалаа ашиглан гэмт хэрэг үйлдсэн, ажил үүргээ гүйцэтгээгүй, ашиг сонирхлын зөрчилтэй, Хууль зүйн яамны дүрэм, журмыг зөрчсөн зэрэг тохиолдлуудад үүрэгт ажлаас нь чөлөөлнө. Ерөнхий прокурор нь тусгай төлөөлөгчийг ямар шалтгааны улмаас ажлаас чөлөөлж буй тухайгаа өөрт нь бичгээр мэдэгдэнэ.

600.8 Тусгай төлөөлөгчийн ажлын тайлан

(а) Төсөв

- (1) Хууль зүйн яамнаас тусгай төлөөлөгчийг үүрэгт ажлаа гүйцэтгэх бүхий л нөөц бололцоогоор хангана. Томилогдсоноосоо хойш 60 хоногийн дотор тусгай төлөөлөгч нь Хууль зүйн яамны Зохион байгуулалтын хэлтэстэй хамтран төсвийн санал боловсруулж, Ерөнхий прокурорт хянуулахаар өгнө. Тухайн санал дээр үндэслэн Ерөнхий прокурор нь тусгай төлөөлөгчийн үйл ажиллагааны төсвийг боловсруулна. Төсөвт мэргэшил, дадлага бүхий албан хаагчийг авч ажиллуулах зардлыг багтаасан байна.
- (2) Санхүүгийн жил эхлэхээс 90 хоногийн өмнө тусгай төлөөлөгч нь Ерөнхий прокурорт хэргийн мөрдлөгийн үйл явцыг мэдээлж, дараа жилийн төсвийн саналаа танилцуулна. Ерөнхий прокурор нь мөрдөх үйл ажиллагааг үргэлжлүүлэх шаардлагатай гэж үзвэл ирэх жилийн төсөвт тусгана.

(б) Онц чухал үйл явдлуудын талаар мэдээлэх

Тусгай төлөөлөгч нь Хууль зүйн яамны дүрэм, журамд заасны дагуу мөрдлөгийн явцад бий болсон гэнэтийн үйл явдлын талаар Ерөнхий прокурорт мэдээлэх шаардлагатай.

(в) Гэмт хэргийг хаах

Тусгай төлөөлөгч нь мөрдөн шалгах үйл явц дууссаны дараа гэмт этгээдэд ногдуулсан ял, эсхүл гэм буруугүйг нотолсон нотолгоог Ерөнхий прокурорт танилцуулна.

600.9 Ерөнхий прокурорын тайлан

(а) Ерөнхий прокурор нь доорх нөхцөлүүдэд Конгрессын хоёр танхимын Хууль зүйн хорооны дарга нарт мэдэгдэл хийнэ. Үүнд:

- (1) Тусгай төлөөлөгчийг томилоход;
- (2) Тусгай төлөөлөгчийг чөлөөлөхөд;
- (3) Тусгай төлөөлөгчийн авсан арга хэмжээ нь Хууль зүйн яамны дүрэм, журмыг зөрчсөн, тухайн арга хэмжээг авах шаардлагагүй байсан, эсхүл тохиромжгүй арга хэмжээ авсан гэж үзэн мөрдлөгийг үргэлжлүүлэхийг хориглосон тохиолдолд.

(б) Тусгай төлөөлөгчийн мөрдсөн болон ял ногдуулсан аливаа хэргийг Хууль зүйн яамны дүрэм, журамд заасны дагуу Ерөнхий прокурор олон нийтэд мэдээлэх эсэхийг шийдвэрлэнэ.

1.6. УКРАИН УЛС

Украин улсын 2012 онд батлагдсан Эрүүгийн хэрэг хянан шийдвэрлэх тухай хууль¹²⁹ (ЭХХШТХ)-д зааснаар:

- Дотоод хэргийн асуудал эрхэлсэн байгууллага;
- Тагнуулын байгууллага;
- Татварын хууль тогтоомжийн дагуу хяналт, шалгалт явуулах эрх бүхий төрийн байгууллага;
- Авлигатай тэмцэх газар,
- Улсын мөрдөн байцаах газар нь мөрдөн шалгах ажиллагаа явуулах чиг үүргийг гүйцэтгэдэг байна.

Эрүүгийн хэрэг хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн 40 дүгээр зүйлд зааснаар мөрдөн шалгах ажиллагаа явуулах эрх бүхий байгууллагын мөрдөгчид нь дараах бүрэн эрхтэй байхаар хуульчилжээ. Үүнд:

- ЭХХШТХ-д заасан үндэслэлээр мөрдөн шалгах ажиллагаа явуулах;
- ЭХХШТХ-д заасан мөрдөн байцаалтын эрэн сурвалжлах ажиллагаа явуулах;

¹²⁹Criminal procedure code of Ukraine, <https://rm.coe.int/16802f6016>

- Эрэн сурвалжлах болон нууц мөрдөн шалгах ажиллагаа гүйцэтгэхийг холбогдох байгууллагад даалгах;
- Хуулиар тогтоосон үндэслэл, журмын дагуу аудитын болон холбогдох шалгалт явуулах шийдвэр гаргах;
- Эрүүгийн хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд шаардлагатай холбогдох зөвшөөрлийг шүүх, прокуророос авах, танилцуулах;
- Прокурортой зөвшилцөн сэжигтнээр тооцох;
- Мөрдөн шалгах ажиллагааны үр дүнд үндэслэн яллах дүгнэлт үйлдэх, эмнэлгийн болон боловсролын албадлагын арга хэмжээ хэрэглэх талаар прокурорт санал гаргах, зөвшөөрөл авах;
- Мөрдөн шалгах ажиллагааг зогсоох зэрэг хуульд заасан үндэслэлээр мөрдөн шалгах ажиллагааны шийдвэрүүд гаргах;
- ЭХХШТХ-иар олгосон бусад бүрэн эрх.

Тус хуулийн 216 дугаар зүйлд мөрдөн шалгах ажиллагаа явуулах байгууллагуудын хэргийн харьяаллыг тогтоож өгсөн байна. Үүнд:

- Тагнуулын байгууллага нь төрийн эрх мэдлийг хууль бусаар авах зэрэг Эрүүгийн хуулийн тусгай ангийн 1 дүгээр бүлэгт заасан үндэсний аюулгүй байдлын эсрэг гэмт хэргүүд, хууль бусаар хил давуулах болон төрийн нууц, хилийн халдашгүй байдал, цэрэг татлага, дайчилгаатай холбогдох гэмт хэргүүд, энх тайван, хүн төрөлхтний аюулгүй байдлын эсрэг гэмт хэргүүдэд;
- Татварын холбогдох байгууллага нь татвар, албан журмын даатгалаас зайлсхийх, зориудаар дампууруулах, төлбөрийн чадваргүй болгох, хууль бус үйлдвэрлэл, худалдааны гэмт хэргүүдэд болон дээрх гэмт хэргүүдийг мөрдөн шалгах эрх бүхий этгээдээс үйлдсэн тохиолдолд тус гэмт хэргүүдэд;
- Улсын мөрдөн байцаах газар(УМБГ) нь Төрийн албаны тухай хуулийн 9 дүгээр зүйлд заасан албан тушаал ерөнхийлөгч, парламентын гишүүд, засгийн газрын гишүүд, үндэсний аюулгүй байдлын зөвлөлийн нарийн бичгийн дарга, сонгуулийн төв хорооны гишүүд, засгийн газрын гишүүд, төв банкны ерөнхийлөгч, шүүгч болон хууль сахиулах байгууллагын албан тушаалтнуудын үйлдсэн гэмт хэрэг, мөн авлигатай тэмцэх газрын албан хаагчдын үйлдсэн Эрүүгийн хуулийн худал мэдүүлэг өгөх, худал мэдүүлэг өгүүлэхээр албадах, мөрдөн шалгах ажиллагааны нууц задруулах, гэмт хэргийг үл мэдээлэх гэмт хэргүүдэд мөрдөн шалгах ажиллагааг явуулна.
- Дотоод хэргийн асуудал эрхэлсэн төрийн байгууллагын мөрдөгч нар нь дээр дурдсанаас бусад гэмт хэргүүдэд мөрдөн шалгах ажиллагааг явуулна.
- УМБГ-аас мөрдөн шалгах ажиллагаа явуулах хуулийн зохицуулалтыг 2014 оны 10 дугаар сарын 14-ний өдөр хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулан шийдвэрлэсэн бөгөөд мөн тус өдөр Прокурорын байгууллагын тухай хуулийг шинэчлэн баталж¹³⁰, уг хуулиар Үндсэн хуулиар

¹³⁰law on the Public Prosecutor's Office, The Law of Ukraine, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=C-DL-REF\(2013\)041-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=C-DL-REF(2013)041-e)

тогтоосон чиг үүрэгт харшлах тул прокурорын байгууллага нь Үндсэн хуулиар тогтоосон чиг үүрэгт хамаарахгүй чиг үүргийг гүйцэтгэхгүй гэж тухайлан зааж, хуучин прокурорын байгууллагаас мөрдөн шалгах ажиллагаа явуулж байсныг зогсоон, Эрүүгийн хэрэг хянан шийдвэрлэх тухай хууль хүчин төгөлдөр болсноос хойш 5 жилийн дотор Улсын мөрдөн байцаах газрыг байгуулж, тус байгууллагыг чиг үүргээ гүйцэтгэж эхлэх хүртэл прокурорын байгууллага мөрдөн шалгах ажиллагааг явуулж байхаар тогтоосон байна.

Украины парламентаас 2015 оны 11 сарын 12-ны өдөр Улсын мөрдөн байцаах газрын тухай хууль¹³¹-ийг баталж, 2016 оны 3 дугаар сарын 1-ны өдрөөс хүчин төгөлдөр үйлчилж эхэлсэн байна.

Улсын мөрдөн байцаах газар нь Засгийн газрын дэргэдэх төв байгууллага гэсэн эрх зүйн байдалтайгаар ажилладаг ба тус байгууллагаас явуулах мөрдөн шалгах ажиллагаанд Прокурорын байгууллага хяналт тавьж ажилладаг байна. УМБГ-ын тухай хуулийн 5 дугаар зүйлд тус байгууллагын гүйцэтгэх чиг үүргийг гэмт хэргээс урьдчилан сэргийлэх, илрүүлэх, мөрдөн шалгах гэж томъёолоод харьяалан шалгах субъектийг ЭХХШТХ-д зааснаар тодорхойлсон байна.

УМБГ-ын тухай хуулийн 6 дугаар зүйлд Мөрдөн байцаах албаны бүрэн эрхийг дараах байдлаар заасан байна. Үүнд:

- Гэмт хэрэгтэй тэмцэх;
- Мөрдөн байцаах албаны эрх мэдэлд хамаарах гэмт хэргийг таслан зогсоох;
- Тодорхой төрлийн гэмт хэргийн мөрдөн байцаах арга зүйг боловсруулж батлуулах;
- Хуульд заасны дагуу гэмт хэргийн үр дүнд олж авсан эд хөрөнгийг хураан авах, учирсан хохирлыг нөхөн төлүүлэх арга хэмжээ авах;
- Холбогдох чиглэлээр мэргэжилтнүүдийг сургах, мэргэжил дээшлүүлэх, давтан сургах;
- Гадаад улсын эрх бүхий байгууллагаас хүлээн авсан хууль зүйн туслалцааны хүсэлтийг гүйцэтгэх;
- Украин Улсын хууль тогтоомж, олон улсын гэрээний дагуу цагдаа болон бусад холбогдох байгууллагатай хамтран ажиллах;
- Энэ хуульд заасан журмын дагуу өөрийн үйл ажиллагааны талаар тайлан гаргаж, ажлын үр дүнг олон нийтэд мэдээлэх;
- Хуульд заасан бусад бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ.

Улсын мөрдөн байцаах албаны тогтолцоо нь төв аппарат, нутаг дэвсгэрийн нэгж дэх салбар, тусгай нэгж, боловсрол, судалгааны байгууллагаас бүрдэнэ. Улсын мөрдөн байцаах албаны үйл ажиллагаа, зохион байгуулалтын бүтцийг мөрдөн байцаах албаны дарга нь Засгийн газартай зөвшилцөж батлахаар заасан байна.

¹³¹The Law of Ukraine "On the State Bureau of Investigation", <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/794-19>

УМБГ-ын даргыг Ерөнхий сайдын санал болгосноор Украин Улсын Ерөнхийлөгч 5 жилийн хугацаагаар томилох ба улируулан томилохыг хориглоно. Улсын мөрдөн байцаах газрын дарга, түүний орлогч нарт тавигдах шаардлагад:

- 1) 35-аас доошгүй настай;
- 2) хууль зүйн өндөр боловсролтой;
- 3) хамгийн багадаа арван жил хуулийн байгууллагад ажилласан байх;
- 4) удирдах албан тушаалд 5-аас доошгүй жил ажилласан туршлагатай байх;
- 5) улс төрийн намын гишүүнчлэлгүй байх;
- 6) өндөр ёс суртахуунтай, нэр хүндтэй;
- 7) эрүүл мэндийн хувьд албан үүргээ биелүүлэх бүрэн чадвартай байх.

2016 оны 3 дугаар сард Засгийн газраас Ерөнхийлөгч, Парламент, Засгийн газрыг төлөөлсөн гурав гурван гишүүн буюу нийт 9 гишүүн бүхий УМБГ-ын албан хаагчдыг сонгон шалгаруулах хороог байгуулсан бөгөөд улмаар 2017 онд УМБГ-ын даргыг томилсон. УМБГ-ын дарга нь тус хорооноос нэр дэвшүүлсэн дэд дарга болон бусад мөрдөгч нарыг томилно.

Улсын мөрдөн байцаах албаны төв оффис, нутаг дэвсгэрийн нэгжийн тоонд хамаарах нийт ажилтны тоо дээд тал нь 1500 хүн байхаар хуульд заасан байна. УМБГ нь 2018 оны 11 дүгээр сарын 27-ны өдрөөс албан ёсоор үйл ажиллагаагаа явуулж эхэлсэн бөгөөд одоогийн байдлаар нийт 295 мөрдөгч ажиллаж байгаагаас төв оффист 102 мөрдөгч, орон нутаг дахь салбарт 193 мөрдөгч ажиллаж байна.

ХОЁР. МОНГОЛ УЛС

2.1 Монгол Улсын мөрдөн байцаах албаны үүсэл, хөгжил түүний өөрчлөлт, шинэчлэл

Дотоод явдлын яамны сайдын 1946 оны 09 дүгээр сарын 12-ны өдрийн 504 тоот тушаалаар Цагдан сэргийлэх газрын гүйцэтгэх 1 дүгээр хэлтсийн харьяанд "... ард иргэдийн өргөдөл гомдлыг шалган барагдуулах, мөрдөн байцаалт явуулж байх үүрэгтэй тусгай группийг байгуулснаар Мөрдөн байцаах албаны үндэс суурь тавигджээ".¹³²

БНМАУ-ын АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1962 оны 144 дүгээр зарлиг, БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөлийн мөн оны 313 дугаар тогтоолоор Цагдан сэргийлэх ерөнхий газрын системд ажиллаж байсан Мөрдөн байцаах аппаратыг татан буулгаж, 1962 оны 07 дугаар сарын 01-нээс Прокурорын байгууллагад мөрдөн байцаах албыг төвлөрүүлэн, Улаанбаатар хотын прокурорын газарт Мөрдөн байцаах газар, аймгийн прокурорын газарт Мөрдөн байцаах группийг ажиллуулахаар шийдвэрлэжээ.¹³³

Мөрдөн байцаах ажлын удирдлага зохион байгуулалт оновчтой биш, хэргийн илрүүлэлт хангалтгүй шалтгаанаар МАХН-ын Төв Хорооны Улс төрийн товчооны 1964 оны 08 дугаар сарын 11-ний өдрийн 218 дугаар тогтоолоор мөрдөн байцаах ажлыг Цагдан сэргийлэх байгууллагад шилжүүлж, НАХЯ-ны сайдын 1964 оны 511 дугаар тушаалаар Улсын цагдан сэргийлэх ерөнхий газрын харьяа Мөрдөн байцаах газрыг байгуулсан.

Прокурорын байгууллагын үйл ажиллагааг Монгол Улсын үндсэн хуульд нийцүүлэн зохицуулах зорилгоор Улсын Бага Хурлын 1992 оны 06 дугаар сарын 09-ний өдрийн 36 дугаар тогтоолоор Улсын ерөнхий прокурорын дэргэдэх Мөрдөн байцаах албыг орон тоо, төсөв, эд хөрөнгийн хамт Цагдаагийн ерөнхий газарт шилжүүлж байжээ.¹³⁴

Энэ үеэс Мөрдөн байцаах албаны үйл ажиллагаа төвлөрч, материаллаг бааз бэхжиж, дээд боловсролтой, хуульч, эрх зүйч мэргэжилтэй боловсон хүчнээр бүрэн хангагдаж, төвдөө төрөлжсөн 8 хэлтэс, аймаг, дүүргийн 31 тасагтай болсон байна.¹³⁵

Эрх зүйн тогтолцооны шинэчлэл, нийгмийн харилцааны өөрчлөлттэй холбоотойгоор "Прокурорын байгууллагын тухай хуулийг хэрэгжүүлэх зарим арга хэмжээний тухай" Монгол Улсын Их Хурлын 2002 оны 7 дугаар сарын 04-ний өдрийн 47 дугаар тогтоол батлагдсантай холбоотойгоор Засгийн газрын 2002 оны 9 дүгээр сарын 04-ний өдрийн 179 дүгээр тогтоолын дагуу Мөрдөн байцаах албаны мөрдөн байцаагчдыг орон тоо, төсөв, эд хөрөнгийн хамт

¹³²mbg.police.gov.mn/news/content/id/718/type/119/menuid/86 /Мөрдөн байцаах албаны товч түүх/

¹³³olita.blogmn.net/77730/ulsyn-murdun-baicah-gazar.html /Улсын Мөрдөн байцаах газар/

¹³⁴dardas.mn/news/view/7830 /Авилгатай тэмцэх газарт Мөрдөн байцаах албыг нэгтгэснээс хойш,/

¹³⁵Монгол Улсын Их Хурал "Прокурорын байгууллагын тухай" хуулийн хувийн хэрэг. /Д-5; ХН-794/

цагдаагийн байгууллагаас Улсын ерөнхий прокурорын мэдэлд шилжүүлэн, Улсын ерөнхий прокурорын газрын дэргэдэх Мөрдөн байцаах алба байгуулагдан үйл ажиллагаагаа явуулж эхэлжээ.¹³⁶

Монгол Улсын Их Хурлын 2014 оны 01 дүгээр сарын 24-ний өдөр баталсан Эрүүгийн байцаан шийтгэх хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай, Прокурорын байгууллагын тухай хуулийн зарим зүйл хүчингүй болсонд тооцох тухай мөн өдрийн хуулиар Прокурорын байгууллагын тухай хуулийн 10 дугаар зүйл / Улсын прокурорын дэргэдэх мөрдөн байцаах алба, 45 дугаар зүйл мөрдөн байцаах албаны мөрдөн байцаагч/-ийг тус тус хүчингүй болсноор Прокурорын байгууллагын дэргэдэх мөрдөн байцаах алба татан буугдаж, тагнуул, цагдаагийн байгууллагын ажилтан, хэрэг бүртгэгч, мөрдөн байцаагч, прокурор, шүүгчийн үйлдсэн албан тушаал, авлигын гэмт хэрэгт хэрэг бүртгэлт, мөрдөн байцаалт явуулж байсан харьяалал нь Авлигатай тэмцэх газарт шилжжээ.¹³⁷

¹³⁶Монгол Улсын Их Хурал “Эрүүгийн байцаан шийтгэх хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай” хуулийн хувийн хэрэг /Д-8; ХН-839/

¹³⁷<https://www.iaac.mn/page/54?menu=146&lang=en>

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

АРМЕН УЛС:

- Закон Республики Армения “О Специальной Следственной Службе” <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=3124&lang=rus>
- Устав государственного управленческого учреждения “Аппарат Специальной Следственной Службы Республики Армения” <http://www.ccc.am/ru/1428578692/55>
- Специальная следственная служба Республики Армения <http://www.ccc.am/ru/>

ОХУ:

- “Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации” от 18.12.2001 N 174-ФЗ
- Положение о Следственном департаменте МВД РФ. Утвержден приказом МВД России от 1 июля 2011 г. N 780 “Об утверждении положения о Следственном департаменте Министерства внутренних дел РФ”. Эх сурвалж: ДХЯ-ны цахим хуудас: <https://sledcom.ru> - 2019.04.04.
- Конституция РФ (12.12.1993). Эх сурвалж: <http://www.constitution.ru>
- Закон О Следственном комитете РФ от 28.12.2010 N 403-ФЗ. Эх сурвалж: https://sledcom.ru/documents/Pravovaja_informacija
- Уголовно-процессуальный кодекс РФ от 18.12.2001 г. № 174-ФЗ. Эх сурвалж: <http://ivo.garant.ru>
- Уголовный кодекс РФ от 13.06.1996 N 63-ФЗ. Эх сурвалж: <http://www.consultant.ru>
- Указ Президента РФ No 1182 от 27.09.2010 “Вопросы Следственного комитета РФ”.
- Эх сурвалж: https://sledcom.ru/documents/Pravovaja_informacija - 2019.04.04.
- Указ Президента РФ No 14.01.2011 “Вопросы деятельности Следственного комитета РФ”.
- Эх сурвалж: https://sledcom.ru/documents/Pravovaja_informacija - 2019.04.04.
- МБХ-ны түүх. Эх сурвалж: МБХ-ны цахим хуудас: <https://sledcom.ru> - 2019.04.04.
- МБХ-ны түүх. Эх сурвалж: МБХ-ны цахим хуудас: <https://sledcom.ru> - 2019.04.04.
- ФЗ О Следственном комитете РФ от 28.12.2010 г. № 403-ФЗ.
- Указ Президента РФ от 14.01.2011 № 38 “Вопросы деятельности СК РФ”.

МОНТЕНЕГРО УЛС:

- law on special public prosecutor's office of Montenegro [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF\(2015\)012-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF(2015)012-e)
- <https://www.tuzilastvocg.me/index.php/en/special-state-prosecutor-s-office>

ӨМНӨД СОЛОНГОС УЛС:

- https://www.unafei.or.jp/publications/pdf/RS_No53/No53_13VE_Soo.pdf
- <http://www.spo.go.kr/site/eng/main.do>
- <http://www.law.go.kr/법령/검찰청법/-Прокурорын байгууллагын хууль /солонгос хэлээр/>

АНУ:

- <https://fas.org/sgp/crs/misc/R44857.pdf>
- <https://www.law.cornell.edu/cfr/text/28/part-600>
- <https://www.justice.gov/crt/law-enforcement-misconduct>
- <https://www.justice.gov/crt/addressing-police-misconduct-laws-enforced-department-justice>
- <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/242>
- <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/34/12601>
- <https://www.justice.gov/opa/press-release/file/967231/download>

УКРАИН УЛС:

- [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF\(2014\)047-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF(2014)047-e)
- <https://www.unian.info/politics/2252799-ukraines-state-bureau-of-investigation-completely-replaces-pgo.html>
- <https://www.kyivpost.com/ukraine-politics/state-bureau-of-investigation-to-officially-commence-work-on-nov-27.html>
- <https://antac.org.ua/en/analytics/who-will-lead-the-state-bureau-of-investigations/>
- Criminal procedure code of Ukraine, <https://rm.coe.int/16802f6016>
- <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/794-19>
- law on the Public Prosecutor's Office, The Law of Ukraine, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF\(2013\)041-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF(2013)041-e)
- The Law of Ukraine “On the State Bureau of Investigation”, <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/794-19>

МОНГОЛ УЛС:

- mbg.police.gov.mn/news/content/id/718/type/119/menuid/86 /Мөрдөн байцаах албаны товч түүх/
- loliita.blogmn.net/77730/ulsyn-murdun-baicaah-gazar.html /Улсын Мөрдөн байцаах газар/
- loliita.blogmn.net/77730/ulsyn-murdun-baicaah-gazar.html /Улсын Мөрдөн байцаах газар/
- www.legalinstitute.mn/

ГАДААДЫН ЗАРИМ УЛСЫН ПАРЛАМЕНТЫН БОЛОН ТЭДГЭЭРИЙН АЖЛЫН АЛБАДЫН СТРАТЕГИ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ

(Харьцуулсан судалгаа)

Д.Халиун, Р.Оргилмаа

АГУУЛГА

НЭГ. ГАДААДЫН ЗАРИМ УЛСЫН ПАРЛАМЕНТЫН СТРАТЕГИ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ

- Афганистан (2011-2016)
- Замби (2015-2019)
- Тринидад Ба Тобаго (2013-2018)
- Кирибати (2017-2022)
- Өмнөд Африк (2014-2019)
- Руанда (2011-2015)
- Сьерра Леон (2016-2019)
- Уганда (2014-2018)
- Пакистан (2014-2018)
- Бутан (2014-2018)
- Киргиз (2016-2021)
- Соломоны Арлууд (2017-2021)

ХОЁР. ГАДААДЫН ЗАРИМ УЛСЫН ПАРЛАМЕНТЫН АЖЛЫН АЛБАДЫН СТРАТЕГИ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ

- Австрали
- Их Британи
- Молдова
- Шинэ Зеланд

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

НЭГ. ГАДААДЫН ЗАРИМ УЛСЫН ПАРЛАМЕНТЫН СТРАТЕГИ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ

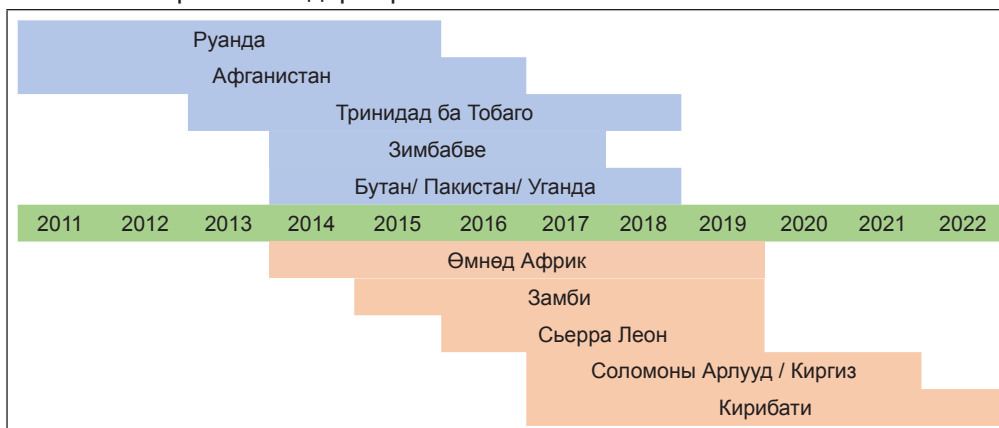
Энэхүү судалгаанд гадаадын улс орнуудын Парламентын стратеги төлөвлөгөө, зорилго, зорилтуудыг харьцуулсан болно. Мэдээллийн хайлт хийж судлахад 13 улс (Афганистан, Бутан, Замби, Зимбабве, Кирибати, Киргиз, Соломоны Арлууд, Сьерра Леон, Тринидад ба Тобаго, Өмнөд Африк, Пакистан, Руанда, Уганда)¹³⁸ Парламентын стратеги төлөвлөгөөгөө олон нийтэд нийтэлсэн байна. Үүнээс гадна гадаадын зарим орны хувьд Парламентын аппарат буюу ажлын албаны стратеги төлөвлөгөө¹³⁹ (Австрали, Бангладеш, Канад, Их Британи, Молдова, Шинэ Зеланд зэрэг), эсхүл муж улсын түвшний хууль тогтоох байгууллагын стратеги төлөвлөгөө (тухайлбал: Австрали, Канадын муж улсууд, Шотланд г.м.), эсхүл тодорхой чиглэлээр, тухайлбал: Парламентын МХХТ-ийн Стратеги төлөвлөгөө зэргийн хүрээнд батлан хэрэгжүүлж байна.

Судалгаанд хамрагдсан 13 улсын Парламентын стратеги төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэх хугацааны хувьд 3-5 жил байх ба үүний талаас дээш хувь нь 4 жил байх бол 1/3 нь 5 жилээр төлөвлөсөн байна. (Хүснэгт 1)

Хүснэгт 1. Парламентын стратеги төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэх хугацаа

Парламентын Стратеги төлөвлөгөөний хугацаа		
3 жил	1 улс	Сьерра Леон
4 жил	7 улс	Бутан, Пакистан, Руанда, Соломоны Арлууд, Уганда, Киргиз, Замби
5 жил	5 улс	Афганистан, Кирибати, Өмнөд Африк, Тринидад ба Тобаго, Зимбабве

Судалгаанд хамрагдсан 13 улсаас 7 улсын Стратеги төлөвлөгөөний хугацаа дууссан боловч, шинэчлэн нийтлэгдээгүй байгаа бол 6 улсын Стратеги төлөвлөгөө хүчин төгөлдөр хэрэгжиж байна.

¹³⁸Судалгаанд хамрагдсан ихэнх орнуудын Парламентын стратеги төлөвлөгөөг гол төлөв олон улсын байгууллагууд (Олон улсын парламентын холбоо, НҮБ-ын хөгжлийн хөтөлбөр, Хамтын нөхөрлөлийн орнуудын холбоо, Parliamentarians for Global Action-PGA, The Association of European Parliamentarians with Africa -AWEPA)-ын төсөл, хөтөлбөрийн хүрээнд боловсруулан, хэрэгжүүлж байна.

¹³⁹Гадаадын зарим улс орнуудын Парламентын аппарат буюу ажлын албаны стратеги төлөвлөгөөг Хавсралт 3-аас дэлгэрүүлж үзнэ үү.

Стратеги төлөвлөгөөнд тусгагдсан зорилтуудын тоо хэмжээний хувьд судалгаанд хамрагдсан улс орнууд 4-6 үндсэн зорилт дэвшүүлсэн бол 5 улс нийт 6 стратеги зорилт, харин 4 улс 4-5 стратеги зорилт тус тус дэвшүүлсэн байна. Парламентын стратеги төлөвлөгөөнд парламентын чиг үүрэгтэй холбоотой асуудлыг улс орнууд хэрхэн эрэмбэлснийг Хүснэгт 2-оос үзнэ үү.

Парламентуудын стратегийн тэргүүлэх чиглэлийг хэрхэн тодорхойлсныг авч үзвэл парламентын гол чиг үүргүүд болох хууль тогтоох, хянан шалгах, төлөөлөх чиг үүргийг хэрэгжүүлэхтэй холбоотой асуудлуудаас гадна Парламентын Аппарат буюу ажлын албатай холбоотой асуудлыг дийлэнх парламентууд стратеги төлөвлөгөөндөө тусгасан байна. Үүнээс парламентын хяналтын, төлөөллийн чиг үүрэгтэй холбоотой асуудлыг судалгаанд хамрагдсан бүх парламент бие даасан зорилт болгон тусгасан бол хууль тогтоох чиг үүрэгтэй холбоотой асуудлыг 12, Парламентын ажлын албатай холбоотой асуудлыг 11 улс тусгасан байна. Парламентын гадаад харилцаатай холбоотой асуудлыг нийт 4 улс бие даасан зорилт болгон дэвшүүлсэн байгаа бол зарим орнуудад парламентын хөгжлийн түвшин, улс орны нөхцөл байдал зэргээс хамааран Парламентын бие даасан, хараат бус байдал (*Parliamentary autonomy*), сонгуульт албан тушаалтны чадавх (MP's capacity), Парламентын дэд бүтэц, Цахим парламент (*e-Parliament*), Парламентын сургалт, судалгааны нэгж, Үндэсний хөгжлийн зорилтуудыг хэрэгжүүлэх механизм (*National development goals*), жендэрийн эрх тэгш байдал (*gender mainstreaming*) зэрэг асуудлыг бие даасан стратеги зорилт болгон дэвшүүлсэн байна. (Хүснэгт 3) Дэлгэрэнгүй мэдээллийг Хавсралт 1-ээс үзнэ үү.

Хүснэгт 2. Парламентын Стратеги төлөвлөгөөнд тусгагдсан үндсэн зорилтууд, тэдгээрийг эрэмбэлсэн байдал

Улс	Хууль тогтоох үйл ажиллагаа	Хяналтын үйл ажиллагаа	Үйл ажиллагааны ил тод байдал, төлөөллийн чиг үүрэг	Гадаад харилцаа	Парламентын ажлын алба	Бусад	Нийт зорилтын тоо
Афганистан	1	2	4	-	5	3,6	6
Бутан	2	3	4	-	1	-	4
Кирибати	2	3	4	-	5	1	5
Пакистан	1	2	3	-	4	5,6	6
Руанда	1	2	4	5	6	3	6
Сьерра Леон	2	3	4	-	1	-	4
Соломоны арлууд	2	3	4	-	-	1	4
Өмнөд Африк	5	1	3	4	6	2	6
Тринидад ба Тобаго	2	3	4	-	-	1	4
Уганда	-	3	2	5	1	4,6	6
Киргиз	2	3	1	5	4	-	5
Замби	1	2	4	-	+ ¹⁴⁰	3,5	5
Зимбабве	1	2	3	-	4	5	5
Нийт	12	13	13	4	11		

¹⁴⁰Замби Улсын Парламентын стратеги төлөвлөгөө нь Парламентын үйл ажиллагаатай холбоотой болон Парламентын ажлын албатай холбоотой гэсэн хоёр хэсгээс бүрдэж байна.

Хүснэгт 3. Парламентын Стратеги төлөвлөгөөнд тусгагдсан (бусад) зорилтууд

Бусад	Парламентын хараат бус, бие даасан байдал, гишүүдийн чадавх	Барилга байгууламж, дэд бүтэц	Цахим парламент	Сургалт, судалгаа	ҮХ-р тогтоосон суурь зарчим, Үндэсний хөгжлийн зорилтууд	Төсөв	Жендэр	ЗГ-тай харилцах харилцаа
Афганистан	v	v						
Кирибати	v							
Пакистан			v	v				
Руанда					v			
Соломоны Арлууд	v							
Өмнөд Африк								v
Тринидад ба Тобаго	v							
Уганда		v			v			
Замби	v					v		
Зимбабве							v	

Улс орнуудын Стратеги төлөвлөгөөнд түүнийг боловсруулах болсон үндэслэл, шалтгаан, нөхцөл байдлын судалгаа (Киргиз), хэрэгжүүлэх нарийвчилсан төлөвлөгөө/Implementation roadmap (Бутан, Сьерра Леон, Руанда, Киргиз), хүрэх үр дүн/milestones, хүлээгдэж буй үр дүн/expected results (Пакистан, Руанда), шалгуур үзүүлэлт (Өмнөд Африк, Уганда), төсөв (Өмнөд Африк, Киргиз), хяналт шинжилгээ (Руанда) зэргийг тусгасан байна.

Улс	Хэрэгжүүлэх нарийвчилсан төлөвлөгөө	Хүрэх үр дүн/ milestones	Шалгуур үзүүлэлт/ Indicators	Төсөв	Хяналт шинжилгээ /Monitoring and evaluation	Бусад
Афганистан	-	-	-	-	President of the House and the Administrative Board	Annual evaluation Final evaluation (2016)
Руанда	Timeframe	Expected results	Performance indicators	Budget	Steering Committee Internal Committee in each Chamber	Annual evaluation Mid-term evaluation (2013) Final evaluation (2015)

Тринидад ба Тобаго	-	-	-	-	Project Implementation, Monitoring and Evaluation Unit	Two-monthly written updates. An annual written report. Mid-term review of the Strategic Plan, conducted by an external, independent consultant as selected and recruited by the Office of Parliament
Уганда	-	Means of verification	Performance indicators +	-	Independent consultants commissioned by Parliamentary Commission.	Annual evaluation Mid-term evaluation (2016) Final evaluation

ГАДААДЫН ЗАРИМ УЛС ОРНУУДЫН ПАРЛАМЕНТЫН СТРАТЕГИ ТӨЛӨВЛӨГӨӨНИЙ ҮНДСЭН ЗОРИЛТУУДЫГ МОНГОЛ УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН СТРАТЕГИ ТӨЛӨВЛӨГӨӨНД ТУСГАСАН ЗОРИЛТУУДАЙ ХАРЬЦУУЛСАН БАЙДАЛ

1. Монгол	Стратеги зорилт 1. Ардчилсан нийгмийн хөгжлийн чиг хандлага, зарчмын дагуу хууль тогтоох үйл ажиллагааны зохион байгуулалтыг бүх талаар хөгжүүлэх, чанар, үр дүнг дээшлүүлэх	Стратеги зорилт 2. Улсын Их Хурлын хянан шалгах үйл ажиллагааны арга хэлбэр, зохион байгуулалтыг улам боловсронгуй болгож, түүний үр нөлөөг дээшлүүлэх.	Стратеги зорилт 3. Улсын Их Хурал нь ардчилсан зарчимд тулгуурлан ажиллагааныхаа ил тод, нээлттэй байдлыг бүх талаар хангах.	Стратеги зорилт 4. Улсын Их Хурлын гадаад харилцааг өргөжүүлэн хөгжүүлэх, парламент хоорондын хамтын ажиллагааны үр дүнг дээшлүүлэх.	Стратеги зорилт 5. Парламентын ажлын мөргөшсөн алба болох Улсын Их Хурлын Тамгын газрын үйл ажиллагааны зохион байгуулалт, үйлчилгээний арга хэлбэр, чанарыг сайжруулах.	Бусад
2. Кирибати ¹⁴¹	Зорилт 2 – Парламентаас баталсан хууль тогтоомж нь оролцоог ханган боловсруулагдаж, эрхэд суурилсан, оролцоон дээр тулгуурласан, хангахад төрийн сангийн эх үүсвэрийг тогтвортой хөгжлийг хангахад чиглэгдсэн байна	Зорилт 3 – Парламент нь Засгийн газарт үр дүнтэй хяналт тавих замаар эрхэд суурилсан, оролцоон дээр тулгуурласан, тогтвортой хөгжлийг хангахад төрийн сангийн эх үүсвэрийг хамгийн дээд хэмжээнд байлгана	Зорилт 4 – Парламент иргэдийн парламентын ардчилалд итгэх итгэлийг бэхжүүлэхэд улс даяар иргэд, олон нийттэй харилцах харилцааг идэвхтэй хөгжүүлж, илүү нээлттэй ил тод, оролцоог хангасан байгууллага байна		Зорилт 5 – Спикер, Парламентын гишүүд болон бусад гол үйлчлүүлэгч бүлгүүдэд үр нөлөөтэй, мөргөжлийн, өндөр чанартай дэмжлэг үзүүлэх Парламентын тамгын газрын чадавхыг дээшлүүлэх	Зорилт 1 – Парламентын Спикер болон гишүүд Үндсэн хуулиар баталгаажсан болон ардчилсан үнэт зүйлсийг сурталчилж, хариуцлагатай удирдагч нар хэмээн хүлээн зөвшөөрөгдсөн байх
3. Киргиз Улс ¹⁴²	3.2. Хууль тогтоох үйл ажиллагаа	3.3. Хяналтын үйл ажиллагаа	3.1. Төлөөллийн үйл ажиллагаа	3.5. Олон улсын үйл ажиллагаа	3.4. Дүн шинжилгээний үйл ажиллагаа	
4. Соломоны Арлууд ¹⁴³	2. Парламентын хууль тогтоох үйл ажиллагааг боловсронгуй болгох	3. Парламентын Засгийн газарт үр дүнтэй хяналт тавих чадавхыг сайжруулах	4. Парламентын боловсрол, олон нийттэй харилцах болон гишүүдийн		1. Парламентын улсад үйлчлэх чадавхыг хөгжүүлэх; Парламентын	

¹⁴¹ Kiribati Parliament Corporate Strategic Plan (2017-2022) https://aogora-parl.org/sites/default/files/kiiribati_parliament_corporate_strategic_plan_final_max_2010.pdf

¹⁴² СТРАТЕГИЯ развития Жогорку Кеңеша Кыргызской Республики до 2021 года <http://cbd.miniust.gov.kg/act/view/ru-ru/82056>

¹⁴³ National Parliament of Solomon Islands Strategic Plan 2017-2021 <http://www.parliament.gov.sb/files/Parliament%20Strategy/pspi17To21.pdf>

		замаар хууль тогтоомжийн чанарыг сайжруулах		төлөөллийн чиг үүргийг сайжруулах		ажилтнуудын чадавхыг бэхжүүлэх.	
5.	Сьерра Леон ¹⁴⁴	Зорилт 2: Хууль тогтоох чадавхыг бэхжүүлэх	Зорилт 3: Хяналтын чадавхыг бэхжүүлэх	Зорилт 4: Парламентыг нээлттэй болгох		Зорилт 1: Институцийн чадавхыг бэхжүүлэх	
6.	Замби ¹⁴⁵	Стратеги зорилт 1: Үндэсний Ассамблейн хууль тогтоох чиг үүргээ үр дүнтэй хэрэгжүүлэх чадавхыг бэхжүүлэх.	Стратегийн зорилт 2: Хууль тогтоох байгууллагын гүйцэтгэх эрх мэдэлд үр дүнтэй хяналт тавих чадавхыг бэхжүүлэх. Стратегийн зорилт 3: Үндэсний Ассамблейн Үндэсний төсвийн мөчлөгт үр дүнтэй оролцох чадавхыг бэхжүүлэх.	Стратегийн зорилт 4: Үндэсний Ассамблейн төлөөллийн чиг үүргийг бэхжүүлэх.		Парламентын Захиргааны (Administration) стратегийн зорилтууд Стратеги зорилт 1: Үндэсний Ассамблейд чиг үүргээ үр дүнтэй биелүүлэхэд үзүүлэх дэмжлэгийг бэхжүүлэх. Стратегийн зорилт 2: Захиргааны үйлчилгээг сайжруулах. Стратегийн зорилт 3: Парламентын гишүүд, ажилтнууд албан үүргээ илүү үр дүнтэй гүйцэтгэхэд чиглүүлэн дэд бүтцийг хөгжүүлэх.	Стратегийн зорилт 5: Үндэсний Ассамблейн үйл ажиллагаа, зохион байгуулалтыг боловсронгуй болгох.
7.	Өмнөд Африк ¹⁴⁶	1.7.5 Үндсэн хуулиар хүлээсэн хууль тогтоох үүргээ хэрэгжүүлэхэд нь Парламентын чадавхыг нэмэгдүүлэх	1.7.1 2014-2019 оны дунд хугацааны стратеги төлөвлөгөөний зорилтуудыг хэрэгжүүлэхэд	1.7.3 Олон нийтийн оролцооны загварыг хэрэгжүүлэх замаар ардчиллыг хөгжүүлэхэд 2019 он гэхэд Парламентын	1.7.4 Парламентын олон улсын хамтын ажиллагааг сайжруулах	1.7.6. Парламентын гишүүдэд Үндсэн хуулиар хүлээсэн үүргээ үр дүнтэй биелүүлэхэд нь үр өгөөжтэй, чадварлаг	1.7.2. Нэгдмэл ашиг сонирхлын асуудлаар төр, засгийн бусад салбартай хамтран ажиллаж, засгийн

¹⁴⁴ Strategic Plan of the Parliament of Sierra Leone 2016-2019. With the support of United Nations Development Programme (UNDP) https://agora-parl.org/sites/default/files/parliament_strategic_plan_final-sierra_leone.pdf

¹⁴⁵ Парламент болон Тамгын газрын Стратеги төлөвлөгөө.

¹⁴⁶ STRATEGIC PLAN FOR THE 5th DEMOCRATIC PARLIAMENT 2014-2019 <https://www.parliament.gov.zm/sites/default/files/documents/pages/Final%20National%20Assembly%20of%20Zambia%20Strategic%20Plan%281%29.pdf>
<https://www.parliament.gov.za/storage/app/media/StratPlan/5/strat%20plan%2013may2015.pdf>

8.	Пакистан ¹⁴⁷	Зорилт 1. Хууль тогтоомжтой холбоотой бүх асуудлыг Пакистаны ард түмэнд үр нөлөөтэй, үр ашигтай байхаар бэхжүүлэх;	гүйцэтгэх засаглалын ажилд тавих парламентын хяналт, хариуцлагыг дээшлүүлэх Зорилт 2. Хяналтыг бүх цаг үеийн турш, бүхий л түвшинд, ялангуяа Парламентын Хороодын түвшинд, ил тод байдал давамгайлж, цаг хугацаа, нөөцийн зохистой ашиглалтад хариуцлага хүлээлтгэх боломжтой байхаар баталгаажуулах;	Зорилт 3. Ассамблейн төлөөллийн чиг үүргийг сайжруулах замаар Ассамблейн шударга байдлыг сахиж, илүү мэдээлэлтэй, сонгогч, төлөөлж буй тойргуудынхаа хүндлэл хүлээсэн болгох;	үйл ажиллагаанд олон нийтийн оролцоог нэмэгдүүлэх	газар хоорондын харилцааг бэхжүүлэх
9.	Уганда ¹⁴⁸	Стратеги зорилт 3 Байгууллагын хяналт-	Стратеги зорилт 2 Парламентын үйл	Стратеги зорилт 5 Угандайн гадаад	Стратеги зорилт 1 Парламентын бүрэн	Стратеги зорилт 4 Парламентын

¹⁴⁷ Strategic Plan 2014-2018 of the National Assembly of Pakistan http://www.na.gov.pk/uploads/14392/19002_845.pdf

¹⁴⁸ Uganda - Five-year strategic plan for the Parliament (2014-2018) https://agora-parl.org/sites/default/files/uganda_-_five-year_strategic_plan_for_the_parliament_2014-2018.pdf

			ажиллагаанд олон нийтийн оролцоог нэмэгдүүлэх - хууль тогтоох болон гүйцэтгэх эрх мэдэлд хяналт тавих	бодлогын хүрээнд Парламентын гадаад харилцаа, олон улсын оролцоог сайжруулах	эрхээ хэрэгжүүлэх чадавхыг нь бэхжүүлэх	шударга, тогтвортой хөгжлийн үндэсний зорилтыг хэрэгжүүлэхэд оролцох Стратеги зорилт 6 Ур ашиг, бүтээмжийг сайжруулахад Парламент (танхим, хорооны өрөө, машины зогсоол, оффис гэх мэт)-ын барилга байгууламжийг өргөтгөх
10. Булан ¹⁴⁹	Стратеги зорилт 2 Үндэсний Ассамблейн хууль тогтоох чадвар, үйл ажиллагааг сайжруулах;	Стратеги зорилт 3 Үндэсний Ассамблейн хяналт тавих чадавхыг нэмэгдүүлэх;	Стратеги зорилт 4 Үндэсний Ассамблейн төлөөллийн болон олон нийттэй харилцах чадавхыг нэмэгдүүлэх.		Стратеги зорилт 1 Үндэсний Ассамблейн Тампын газрын чадавхыг бэхжүүлэх;	
11. Тринидад ба Тобаго ¹⁵⁰	Стратеги зорилт 2: Хууль тогтоох үйл ажиллагаа	Стратеги зорилт 3: Гүйцэтгэх эрх мэдэлд тавих хяналт	Стратеги зорилт 4: Олон нийттэй харилцах ба төлөөллийн чиг үүрэг		Стратеги зорилт 1: Институцийн чадавх	
12. Афганиста Н ¹⁵¹	Стратеги зорилт 1 – Ардын танхим (доод танхим)-ын хууль тогтоох үйл ажиллагааг сайжруулах	Стратеги зорилт 2 - Ардын танхим (доод танхим)-ын гүйцэтгэх эрх мэдэлд үр дүнтэй хяналт тавих чадавхыг сайжруулах	Стратеги зорилт 4 – Ардын танхим (доод танхим)-ын олон нийттэй харилцах харилцааг сайжруулах		Стратеги зорилт 5 – Парламентын үр ашгийг хамгийн их байлгахад бүтэц, зохион байгуулалтын чадавхыг сайжруулах	Стратеги зорилт 3 – Парламентын гишүүдийн манлайлал, төлөөллийг үүргийн бэхжүүлэх

¹⁴⁹ Strategic development Plan 2014-2018. With the support of United Nations Development Programme (UNDP)

<http://www.nab.gov.bf/assets/uploads/docs/download/2015/strategicplan.pdf>

¹⁵⁰ STRATEGIC PLAN OF THE PARLIAMENT OF THE REPUBLIC OF TRINIDAD AND TOBAGO, 2013-2018 <http://www.ttparliament.org/documents/2218.pdf>

¹⁵¹ Wolesi Jirga Strategic Plan 2011-2016 (Tecon) https://agora-parl.org/sites/default/files/afghanistan_-_wolesi_jirga_strategic_plan_2011-2016.pdf

ГАДААДЫН ЗАРИМ УЛСЫН ПАРЛАМЕНТЫН СТРАТЕГИ ЗОРИЛТУУД, ХЭРЭГЖҮҮЛЭХ АРГА ХЭМЖЭЭ

1.1 АФГАНИСТАН (2011-2016)

Стратеги зорилт 1 - Ардын танхим (доод танхим)-ын хууль тогтоох үйл ажиллагааг боловсронгуй болгох.

- 1.1. Бүх гишүүдэд хууль тогтоох үйл ажиллагаатай холбоотой гарын авлагаар хангаж, сургалт зохион явуулах;
- 1.2. Хууль тогтоомжид нэмэлт, өөрчлөлт оруулах асуудлаар гишүүдэд сургалт явуулах;
- 1.3. Хуулийн төсөл санаачлахтай холбоотойгоор гишүүдэд сургалт явуулах;
- 1.4. Ажилтнуудын хуулийн төсөл боловсруулах чадавхыг бэхжүүлэх;
- 1.5. Хууль тогтоох үйл ажиллагаанд Хороодын чадавхыг сайжруулах;
- 1.6. Нээлттэй, ил тод хууль тогтоох үйл ажиллагааг бий болгох;
- 1.7. Хууль тогтоох үйл ажиллагаатай холбоотой асуудлаар Гүйцэтгэх эрх мэдэлтэй үр дүнтэй харилцаа холбооны үйл ажиллагаа тогтоох;
- 1.8. Төсвийн хяналт, дүн шинжилгээний чадавхыг бэхжүүлэх;
- 1.9. Хуулийн төслийн явцыг хянах тогтолцоо нэвтрүүлэх;
- 1.10. Хууль тогтоомжийн төслийн үр нөлөөг үнэлэх.

Стратеги зорилт 2 - Ардын танхим (доод танхим)-ын гүйцэтгэх эрх мэдэлд үр дүнтэй хяналт тавих чадавхыг сайжруулах

- 2.1. Гишүүдэд хяналт тавихтай холбоотой гарын авлагаар хангаж, сургалт зохион явуулах;
- 2.2. Хороодоор дамжуулан тавих хяналтыг нэмэгдүүлэх;
- 2.3. Хяналтын үйл ажиллагаан дахь иргэдийн оролцоог хангах;
- 2.4. Хяналт тавихтай холбоотойгоор Гүйцэтгэх эрх мэдэлтэй харилцах харилцаа холбоо болон хамтын ажиллагааг нэмэгдүүлэх;
- 2.5. Гишүүдэд илүү үр дүнтэй судалгаагаар хангах (Судалгааны нэгжийн чадавхыг бэхжүүлэх);
- 2.6. Төрийн хариуцлагын хороо байгуулах (Public Accounts Committee).

Стратеги зорилт 3 - Парламентын гишүүдийн манлайлал, төлөөлөх үүргийг бэхжүүлэх

- 3.1. Гишүүдэд төлөөллийн чиг үүргийг хэрэгжүүлэхтэй холбоотойгоор гарын авлага боловсруулж, сургалт зохион явуулах;
- 3.2. Парламентч эмэгтэйчүүдийн бүлгийн чадавхыг бэхжүүлэх;
- 3.3. Танхимд лобби бүлгүүд байгуулахыг дэмжих (Encourage the establishment of subject interest groups in the House);
- 3.4. Парламент дахь намын бүлгүүдийн хөгжлийн цар хүрээг судлах (Examine the scope for the development of political groups in the Wolesi Jirga).

Стратеги зорилт 4 - Ардын танхим (доод танхим)-ын олон нийттэй харилцах харилцааг сайжруулах

- 4.1. Олон нийттэй харилцах стратеги боловсруулах;
- 4.2. Парламентын радио, телевиз байгуулах;
- 4.3. Парламентын мэдээллийн хуудас, материал хэвлэн нийтлэх;
- 4.4. Сургуулийн хөтөлбөрийг сайжруулах (парламентын боловсрол);
- 4.5. Парламентын цахим хуудсыг шинэчлэн сайжруулах;
- 4.6. Олон нийтийн мэдээллийн хэрэгсэлтэй харилцах харилцааг сайжруулах;
- 4.7. ИНБ-тай харилцах харилцааг сайжруулах;
- 4.8. Залуучуудын парламентыг бэхжүүлэх.

Стратеги зорилт 5 - Парламентын үйл ажиллагааны үр дүнг нэмэгдүүлэхэд институцийн чадавхыг сайжруулах.

- 5.1. Афганистаны Парламентын институцийн чадавхыг бэхжүүлэх;
- 5.2. Ажилтнуудын сургалтын хэрэгцээ шаардлагыг тодорхойлох;
- 5.3. Парламент, хороодын үр дүнтэй харилцааны механизмыг бий болгох;
- 5.4. Шинээр сонгогдсон гишүүдийг чадавхжуулах;
- 5.5. Цахим Парламентыг хөгжүүлэх;
- 5.6. Парламентын гишүүдийн Ёс зүйн дүрмийг боловсруулах;
- 5.7. Парламентад жөндөрийн эрх тэгш байдлыг хангах;
- 5.8. Парламентыг үр дүнтэй удирдлагаар хангах;
- 5.9. Парламентын Аппаратын (төсөв, хүний нөөцийн бодлогын хувьд) бие даасан болгоход чиглүүлэх;
- 5.10. Олон улсын харилцааг бэхжүүлэх.

Стратеги зорилт 6 - Парламентын (барилга байгууламж) дэд бүтцийг өндөр стандарт, шаардлагад нийцүүлэх.

- 6.1. Парламентын шинэ барилга нь стандартад нийцсэн байх;
- 6.2. Парламентын хэлэлцүүлгийг телевизээр нэвтрүүлэх;
- 6.3. Хэвлэх цехийн үйл ажиллагааг жигдрүүлэх;
- 6.4. Парламентыг аюулгүй, үр дүнтэй ажиллах нөхцөлийг бүрдүүлэх;
- 6.5. Парламентыг орон нутаг дахь төв, явуулын байр байгуулах боломжийг судлах.

1.2.ЗАМБИ (2015-2019)

Стратеги зорилт 1: Үндэсний Ассамблейн хууль тогтоох чиг үүргээ үр дүнтэй хэрэгжүүлэх чадавхыг бэхжүүлэх.

Энэ зорилтын хүрээнд Замби Улсын Үндэсний Ассамблейн хэрэгжүүлэх арга хэмжээ:

- (a) Парламентын гишүүдийн хууль тогтоомж, Засгийн газрын бодлогын баримт бичгийг шинжлэх/хянах, хувийн хуулийн төсөл санаачлах (Private Member's Bills), Засгийн газраас өргөн барьсан хуулийн төсөл (Government Bills)-д нэмэлт, өөрчлөлт оруулах чадавхыг бэхжүүлэх;
- (б) Парламентын хороодын хуулийн төсөл шинжлэх чадавхыг бэхжүүлэх;
- (в) Хууль тогтоомжийг батлах үйл ажиллагаатай холбоотойгоор Танхимын дэг, процедурт нэмэлт, өөрчлөлт оруулах.

Стратегийн зорилт 2: Хууль тогтоох байгууллагын Гүйцэтгэх эрх мэдэлд үр дүнтэй хяналт тавих чадавхыг бэхжүүлэх.

Хэрэгжүүлэх арга хэмжээ:

- (a) Парламентын хороодын үр дүнтэй хяналт тавих чадавхыг бэхжүүлэх;
- (b) Алсын хараа 2030, Үндэсний хөгжлийн төлөвлөгөөний хэрэгжилтэд хяналт тавих Парламентын чадавхыг бэхжүүлэх;
- (в) Парламентын хороодын олон нийтийн хэлэлцүүлэг зохион явуулах механизм, процедурыг боловсруулах;
- (г) Иргэний нийгмийн байгууллагууд (ИНБ) болон Парламентын хороодын хамтын ажиллагааг бэхжүүлэх.

Стратегийн зорилт 3: Үндэсний Ассамблейн Үндэсний төсвийн мөчлөгт үр дүнтэй оролцох чадавхыг бэхжүүлэх.

Хэрэгжүүлэх арга хэмжээ:

- (a) Төсвийн мөчлөг дэх (National Budget Cycle) Парламентын оролцооны үр нөлөөг дээшлүүлэх хууль эрх зүйн актыг батлах, эсхүл шинэчлэх;
- (b) Парламентын гишүүдийн төсвийн мөчлөгт үр дүнтэй оролцох чадавхыг бэхжүүлэх;
- (в) Парламентын төсвийн албыг байгуулах.

Стратегийн зорилт 4: Үндэсний Ассамблейн төлөөллийг чиг үүргийг бэхжүүлэх.

Хэрэгжүүлэх арга хэмжээ:

- (a) Парламентын гишүүн – тойрогтойгоо харилцах харилцаа холбоог сайжруулах;
- (b) Парламентын гишүүдийн тойрог дахь оффис (Constituency Office)-ыг Хороодын нээлттэй сонсгол зохион явуулах, олон нийтэд хүрч ажиллах зэрэг байдлаар ашиглалтыг оновчлох;
- (в) Үндэсний, бүс нутгийн болон олон улсын гол оролцогч талуудтай шинээр холбоо тогтоох, одоогийн байгаа харилцаа холбоог бэхжүүлэх;
- (d) Олон улсын хурал, форум зэргээс гаргаж буй зөвлөмж, тогтоол шийдвэртэй холбоотой арга хэмжээг хянах механизмыг бий болгох.

Стратегийн зорилт 5: Үндэсний Ассамблейн үйл ажиллагаа, зохион байгуулалтыг боловсронгуй болгох.

Хэрэгжүүлэх арга хэмжээ:

- (a) Танхимын үйл ажиллагааны хороо (House Business Committee) байгуулах;
- (b) Дэгийг шинэчлэх;
- (c) Парламентын Үйлчилгээний Комисс (Parliamentary Service Commission) байгуулах.

Парламентын Захиргааны (Administration) стратегийн зорилтууд

Стратеги зорилт 1: Үндэсний Ассамблейд чиг үүргээ үр дүнтэй биелүүлэхэд үзүүлэх дэмжлэгийг бэхжүүлэх.

Хэрэгжүүлэх арга хэмжээ:

- (a) Парламентын гишүүдийн чадавхыг бэхжүүлэх хөтөлбөрт дэмжлэг үзүүлэх;
- (b) Хууль тогтоох байгууллагын чиг үүргээ үр дүнтэй гүйцэтгэхэд дэмжлэг үзүүлэхэд ажилтнуудын чадавхыг сайжруулах;
- (b) Алсын хараа 2030 болон хөгжлийн төлөвлөгөөний хэрэгжилтэд хяналт тавихад дэмжлэг үзүүлэхэд ажилтнуудын чадавхыг бэхжүүлэх;
- (g) Парламентын хороодын олон нийттэй харилцах харилцаа болон иргэдийн оролцоог нэмэгдүүлэх.

Стратегийн зорилт 2: Захиргааны үйлчилгээг сайжруулах.

Хэрэгжүүлэх арга хэмжээ:

- (a) Хяналт-шинжилгээ, үнэлгээний иж бүрэн хүрээ (comprehensive monitoring and evaluation framework)-г бий болгох;
- (b) Бүх хэлтсийн хувьд баримтжуулсан үйл ажиллагааны системийг (documented operational systems) хөгжүүлэх;
- (b) Хүний эрх, ХДХВ/ДОХ, жендэрийн эрх тэгш байдал, хөгжлийн бэрхшээл зэрэг асуудлуудыг бодлого, үйл ажиллагаанд тусгах (mainstreaming of cross-cutting issues)¹⁵³;
- (d) Үндэсний Ассамблейн Харилцаа холбооны стратегийн хэрэгжилтийг эрчимжүүлэх, хянах;
- (e) Парламентын олон нийтийн телевизийн үйлчилгээг сайжруулах;
- (f) Үндэсний Ассамблейн Захиргааны бүтцийг шинэчлэн зохион байгуулах;
- (g) Үндэсний Ассамблейн нөөцийн дайчилгааны стратеги (resource mobilisation strategy)-г боловсруулах.

¹⁵³mainstreaming of cross-cutting issues

<https://www.oecd.org/dac/peer-reviews/Final%20publication%20version%20of%20the%207%20Lessons%20mainstreaming%20cross%20cutting%20issues.pdf>

Стратегийн зорилт 3: Парламентын гишүүд, ажилтнууд албан үүргээ илүү үр дүнтэй гүйцэтгэхэд чиглүүлэн дэд бүтцийг хөгжүүлэх.

Хэрэгжүүлэх арга хэмжээ:

- (а) Одоо байгаа дэд бүтцийг сайжруулахын зэрэгцээ Тойргийн төвүүд¹⁵⁴, Замби Улсын Үндэсний Ассамблей дахь гишүүдийн албан өрөө, Парламентын хэлэлцүүлгийн шинэ танхим зэрэг нэмэлт барилга байгууламж шинээр барьж байгуулах, Парламентын зочид буудлыг өргөтгөх;
- (б) МХХТ-ийн Мастер Төлөвлөгөөний хэрэгжилтийг өргөжүүлэх замаар МХХТ-ийн ашиглалтыг сайжруулах;
- (в) Аюулгүй байдлын систем, дэд бүтцийг сайжруулах.

1.3.ТРИНИДАД БА ТОБАГО (2013-2018)

Стратеги зорилт 1: Институцийн чадавх

- 1.1. Парламентын хараат бус, бие даасан байдлыг бэхжүүлэх (Building parliamentary autonomy);
- 1.2. Парламентын гишүүдийн үүрэг роль, байр суурийг бэхжүүлэх;
- 1.3. Парламентын хуваарь (үйл ажиллагааны календарьчилсан төлөвлөгөө)-ийг зохион байгуулах; (Organizing the parliament's schedule)¹⁵⁵
- 1.4. Хорооны тогтолцоог бэхжүүлэх;
- 1.5. Парламентын гишүүдийн чадавх, мэргэжлийн үр чадварыг хөгжүүлэх;
- 1.6. Дэгийг шинэчлэх;
- 1.7. Парламентын Аппаратын дотоод удирдлага, зохион байгуулалтыг бэхжүүлэх;
- 1.8. “Цаасгүй парламент”-руу шилжих, МХХТ-ийн хэрэглээг гүнзгийрүүлэх;
- 1.9. Олон улсын харилцаа холбоог хөгжүүлэх, тогтвортой байлгах;

Стратеги зорилт 2: Хууль тогтоох үйл ажиллагаа

- 2.1. Хууль тогтоох үйл ажиллагааны платформ (хууль бүтээхэд програм хангамж ашиглах (Document Management System)) боловсруулах;
- 2.2. Хууль тогтоох үйл ажиллагааны цаглабарыг тодорхой болгох; (Clarifying the timetable for the legislative process)¹⁵⁶
- 2.3. Хороод дахь хуулийн төслийн шинжилгээ/хяналт;
- 2.4. Хуулийн төслийн үзүүлэх үр нөлөөг судлах;
- 2.5. Хууль тогтоох үйл ажиллагаан дахь бүх гишүүдийн чадавхыг дээшлүүлэх.

¹⁵⁴<https://agora-parl.org/resources/aoe/parliamentaryinstitution/constituency-offices>

¹⁵⁵1.3. Organizing the parliament's schedule

In order to improve its effectiveness and efficiency, and as foreseen in the CPA Benchmarks (2.4.6), the Parliament of Trinidad & Tobago recognises the need to develop an annual parliamentary calendar which aims to confirm at the beginning of each year the dates of regular plenary sessions, timetables for committee meetings, time for interaction with constituents and other major parliamentary activities and conferences throughout the year. The parliamentary Calendar will also foresee in time for parliamentary outreach activities and sufficient time to review the reports of the Auditor General, Public Accounts Committees, reports from other committees and other relevant issues.

¹⁵⁶Kiribati Parliament Corporate Strategic Plan (2017-2020)

Стратеги зорилт 3: Гүйцэтгэх эрх мэдэлд тавих хяналт

- 3.1. Нэгдсэн хуралдааны хүрээнд хяналтыг хэрэгжүүлэх;
- 3.2. Хороодын хүрээнд хяналтыг хэрэгжүүлэх;
- 3.3. Хоёр шинэ хороодоор дамжуулан хяналтыг гүнзгийрүүлэх;
- 3.4. Төсөв, зардалд үр дүнтэй хяналт тавих;
- 3.5. Хууль тогтоомжийн хэрэгжилтэд хянах, шинжилгээ хийх;
- 3.6. Номын сан, судалгаа, шинжилгээний үйлчилгээг сайжруулах замаар хяналтын чадавхыг нэмэгдүүлэх;
- 3.7. Парламент ба Омбудсмэн хоорондын харилцааг бэхжүүлэх;
- 3.8. Бие даасан, хараат бус хяналтын байгууллагуудтай хамтран ажиллах.

Стратеги зорилт 4: Олон нийттэй харилцах ба төлөөллийн чиг үүрэг

- 4.1. Холбооны харилцааны албаны үйл ажиллагааг шинэчлэх;
- 4.2. Парламентын олон нийттэй харилцах харилцааг өргөжүүлэх.

1.4.КИРИБАТИ (2017-2022)

Зорилт 1 - Парламентын Спикер болон гишүүд Үндсэн хуулиар баталгаажсан болон ардчилсан үнэт зүйлсийг сурталчилж, хариуцлагатай удирдагч нар хэмээн хүлээн зөвшөөрөгдсөн байх

- 1.1. Парламентын Спикер, гишүүд болон Нарийн бичгийн дарга манлайллын үүргийг үр дүнтэй биелүүлж, хариуцлагатай, ил тод манлайллыг сурталчилна;
- 1.2. Парламентын гишүүдийн Үндсэн хууль, процедурын болон чухал асуудлаарх мэдлэг, чадварыг дээшлүүлэх;
- 1.3. Оролцоог илүүгээр хангасан Парламентыг бий болгож, төлөөллийн чиг үүргээ хэрэгжүүлэхэд нь дэмжлэг үзүүлэх .

Зорилт 2 - Парламентаас баталсан хууль, тогтоомж нь оролцоог ханган боловсруулагдаж, эрхэд суурилсан, оролцоон дээр тулгуурласан, тогтвортой хөгжлийг хангахад чиглэгдсэн байна

- 2.1. Хуулийн төслийн шинжилгээ/хяналтын хороог (Bills Scrutiny committee) шинээр байгуулж, оролцоот, хөгжилд чиглэсэн хууль бүтээх үйл ажиллагааг бэхжүүлэх.

Зорилт 3 - Эрхэд суурилсан, оролцоон дээр тулгуурласан, тогтвортой хөгжлийг хангахад төрийн сангийн эх үүсвэрийн үр дүнтэй ашиглалтад Парламент нь Засгийн газарт хяналт тавина

- 3.1. Хороодод тэдгээрийн үйл ажиллагааны төлөвлөлт, явц, тайлагналыг үр дүнтэй, хариуцлагатай болгоход дэмжлэг үзүүлэх;
- 3.2. Кирибатигийн хөгжлийн төлөвлөгөө, Тогтвортой хөгжлийн зорилтуудын хэрэгжилтийн хяналтыг сайжруулах;

Зорилт 4 - Парламент нь иргэдийн парламентын ардчилалд итгэх итгэлийг бэхжүүлэхэд улс даяар иргэд, олон нийттэй харилцах харилцааг идэвхтэй хөгжүүлж, илүү нээлттэй, ил тод, оролцоог хангасан байгууллага байна

- 4.1. Парламентын хууль тогтоох, хяналтын үйл ажиллагааны ил тод байдал, оролцоог нэмэгдүүлэхэд чиглэсэн механизм боловсруулах;
- 4.2. Парламентын ардчиллын талаарх ойлголтыг хөгжүүлэх зорилгоор залуу эрэгтэйчүүд, эмэгтэйчүүдийг татан оролцуулахад чиглэсэн олон нийтийн боловсрол, олон нийттэй харилцах хөтөлбөр боловсруулах.

Зорилт 5 - Спикер, Парламентын гишүүд болон бусад гол үйлчлүүлэгч бүлгүүдэд үр нөлөөтэй, мэргэжлийн, өндөр чанартай дэмжлэг үзүүлэх Парламентын Тамгын газрын чадавхыг дээшлүүлэх

- 5.1. Санхүүгийн болон хүний нөөцийн менежментийн үр ашгийг нэмэгдүүлэхэд Парламентын Тамгын газрын эрх, чадавхыг бэхжүүлэх;
- 5.2. Ажиллагсдыг хөгжүүлэх, хадгалахыг дэмжих;
- 5.3. УИХ-д танилцуулах судалгаа, мэдээллийн үйлчилгээг бэхжүүлэх;
- 5.2. Ажилтнуудад тогтмол сургалт (ажлын байран дахь сургалт) зохион явуулах, тогтвортой ажиллуулах;
- 5.3. Парламентын гишүүдэд зориулсан судалгаа, мэдээллийн үйлчилгээг бэхжүүлэх.

1.5.ӨМНӨД АФРИК (2014-2019)

1.7.1 2014-2019 оны дунд хугацааны стратеги төлөвлөгөөний зорилтуудыг хэрэгжүүлэхэд гүйцэтгэх засаглалын ажилд тавих парламентын хяналт, хариуцлагыг дээшлүүлэх

- Хяналтын үйл ажиллагааг төсвийн процесс руу чиглүүлж, хяналтын ажлын дарааллыг оновчлох;
- Парламентын хөтөлбөрт хороодод хангалттай хугацаа олгох;
- Энэ чиглэлээр хороод, гишүүдийн чадавхыг бэхжүүлэх;
- Парламентын төсвийн албаны чиг үүргийг өргөжүүлэх;
- Мэдээллийн (судалгаа) үйлчилгээний хурдан шуурхай байдал болон чанарыг сайжруулах;
- Хороодын хуралдаанд хангалттай өрөө байр, тохиромжтой орчныг бүрдүүлэх.

1.7.2. Нэгдмэл ашиг сонирхлын асуудлаар төр, засгийн бусад салбартай хамтран ажиллаж, засгийн газар хоорондын харилцааг бэхжүүлэх

- Засгийн газрын хамтын ажиллагааны механизмыг бий болгох, засгийн газрын хамтын ажиллагааны зарчмуудыг Парламентын чиг үүрэгт тусгах;
- Гүйцэтгэх засаглалын түвшинд удирдлагын илүү үр дүнтэй загваруудыг бий болгож, тэдгээрийг хууль тогтоох ажиллагаанд нэвтрүүлэх замаар хяналт, хариуцлагыг дээшлүүлэх;
- Төсөвгүй (санхүүжилтийн эх үүсвэргүй) хууль тогтоомжтой холбоотой асуудлаар орон нутгийн засаг захиргаатай хамтран ажиллах;
- Танхим, хорооны хамтын ажиллагаа, зохицуулалтыг сайжруулах (ensuring greater legislative sector).

1.7.3 Олон нийтийн оролцооны загварыг хэрэгжүүлэх замаар ардчиллыг хөгжүүлэхэд 2019 он гэхэд Парламентын үйл ажиллагаанд олон нийтийн оролцоог нэмэгдүүлэх

- Олон нийтийн оролцооны загвар (Public Participation Model)-ыг хэрэгжүүлэх;
- Гишүүдийн тойрог дахь үйл ажиллагааг сайжруулах;
- Олон нийтийн боловсрол, оролцооны хөтөлбөрийг сайжруулах;
- Эргэх холбоо, оролцооны механизмыг бий болгох;
- Олон нийтэд хүргэх мэдээллийг сайжруулан, тогтмолжуулах;
- Орон нутгийн иргэдтэй илүү үр дүнтэй хамтран ажиллах;
- Үндэсний хэмжээний ач холбогдол бүхий асуудлаар олон нийтийн оролцоог хангасан арга хэмжээг тогтмолжуулах;
- Иргэдийн дээрх үйл ажиллагаанд оролцуулах боломжийг нэмэгдүүлэх.

1.7.4 Парламентын олон улсын хамтын ажиллагааг сайжруулах

- Олон улсын тавцанд Өмнөд Африкийн ашиг сонирхлыг төлөөлөх чадавхыг нэмэгдүүлэх;
- Ардчилсан бус засаглалын бүтэц, үйл ажиллагааг өөрчлөх, өөрчлөх ажилд дэмжлэг үзүүлэх;
- Харилцан ашиг сонирхол, эв санааны нэгдэл дээр тулгуурласан стратегийн түншлэлийг бий болгох;
- Африкийн асуудлыг хөхиүлэн дэмжих, ялангуяа бүс нутгийн болон эх газрын интеграцийн үүргийн ач холбогдлыг онцлон анхаарч, Африкийн өмнөд хэсгийн хөгжүүлэх нийгэмлэгийн парламент (SADC Parliament) байгуулах замаар илэрхийлж, Пан-Африкийн парламентын хууль тогтоох эрх хэмжээнийхээ хүрээнд өөрчлөлт оруулах;
- Олон улсын гэрээ байгуулах асуудлаар хэлэлцээ хийх, соёрхон батлах механизмыг бэхжүүлэх, Өмнөд Африкийн гэрээгээр хүлээсэн үүрэгт хяналт тавих механизмыг бий болгох.

1.7.5 Үндсэн хуулиар хүлээсэн хууль тогтоох үүргээ хэрэгжүүлэхэд нь Парламентын чадавхыг нэмэгдүүлэх

- 1994 оноос хойш батлагдан гарсан хууль тогтоомжийн үр нөлөөг үнэлэх;
- Хэрэгжилтийн явц удаашралтай буюу үр дүнгүй байгаа хууль тогтоомжийг тодорхойлох;
- Үндэсний Хөгжлийн Төлөвлөгөө (ҮХТ)-г үр дүнтэй хэрэгжүүлэхэд бодлого, хууль тогтоомжийн хийдэл, зангилаа асуудлыг (bottlenecks) тодорхойлох;
- ҮХТ-ийн хэрэгжилтийг хангахад шаардлагатай хууль тогтоомжийг тодорхойлж, үйл ажиллагааг идэвхжүүлэх;

- Хууль тогтоомжийн хэмжээнд тулгуурлан парламентын хөтөлбөрийг¹⁵⁷ шинэчлэх (review the parliamentary programme based on volume of legislation), хууль тогтоомжийн төсөл санаачлан боловсруулах, нэмэлт, өөрчлөлт оруулах Парламентын чадавхыг бэхжүүлэх.

1.7.6. Парламентын гишүүдэд Үндсэн хуулиар хүлээсэн үүргээ үр дүнтэй биелүүлэхэд нь үр өгөөжтэй, чадварлаг үйлчилгээ үзүүлэх

- Гишүүдийг үр дүнтэй үйл ажиллагаа явуулахад дэмжлэг үзүүлэх хөтөлбөрийн үр ашгийг дээшлүүлэх, гишүүдийн чадавхыг бэхжүүлэхэд чиглэсэн хөтөлбөрийг нэвтрүүлж;
- Гишүүдэд шаардагдах мэдээллийн чанар, үнэ цэнийг дээшлүүлэн хурдан шуурхай үйлчилгээ үзүүлэхэд процедурын, хуулийн, агуулгын зөвлөгөө, судалгаа болон бусад ижил төстэй мэдээллийн үйлчилгээ үзүүлэх албадыг бий болгох;
- Байр, барилга байгууламж, МХХТ, нэхэмжлэл (claims), катеринг үйлчилгээ (хоол), ахуйн үйлчилгээтэй холбоотой үйлчилгээний хязгаарлагдмал нөөцийн ашиглалтыг оновчилж, засвар үйлчилгээний хугацааг бууруулж, үр ашгийг нэмэгдүүлэх;
- Засаглал, зохицуулалт, дотоод зохион байгуулалт, харилцаа холбоо, мэдээллийн солилцоо, ур чадварыг хөгжүүлэх, чадавхыг бэхжүүлэх, хязгаарлагдмал дэд бүтцийг ашиглах, удирдах зэргийг сайжруулах, Парламентын ерөнхий үр ашгийг нэмэгдүүлэх;
- Бодлогын зорилтуудын хэрэгжилтийг хянах хяналт-шинжилгээ, үнэлгээний үр дүнтэй тогтолцоог хэрэгжүүлэх.

¹⁵⁷STRATEGIC PLAN FOR THE FIFTH DEMOCRATIC PARLIAMENT 2014-2019, p.18

Strategic objectives are set for each main programme of Parliament. The programme structure should support the outcomes and strategic intent as set in the strategic plan. In this regard the programme structure of Parliament has largely remained unchanged since 2001. This has led to the present situation, in which the budget structure is not aligned with the strategy of Parliament. In the transition from the Fourth to the Fifth Parliament, the strategic plan, annual performance plan and budget for 2015/16 will remain in the current programme structure. However, in order to ensure better implementation, monitoring and accountability, the programme structure must be reviewed and aligned with the strategy of the Fifth Parliament.

The present budget programme for Parliament consists of the following five programmes:

Programme 1: Administration - Provide strategic leadership, institutional policy, development programmes for Members, overall management, and administrative and corporate services for Parliament's executive, management and staff.

Programme 2: Legislation and Oversight - Provide procedural and legal advice, analysis, information and research, language, content and secretarial and legislative drafting services for meetings of the National Assembly, National Council of Provinces and their committees.

Programme 3: Public and International engagement - Provide public education, information and access to support public participation, and advice and support for international engagement.

Programme 4: Members' Facilities – Provide integrated support to Members, enabling timely reimbursement to ensure smooth constituency operations away from Parliament's precincts. Provide travel, telephone and other facilities to Members of Parliament in the National Assembly and the National Council of Provinces.

Programme 5: Associated Services - Provide financial support to political parties represented in Parliament and to their leaders and constituency offices.

1.6.РУАНДА (2011-2015)

4.1. Стратеги зорилт 1: Парламентын хуулийн төсөл боловсруулах, дүн шинжилгээ хийх чадавхыг бэхжүүлэх

Зорилт 1. Парламентын хуулийн төсөл боловсруулах, дүн шинжилгээ хийх чадавхыг бэхжүүлэх

1. Парламентын гишүүд, тэдэнд дэмжлэг үзүүлэх үүрэг бүхий ажилтнуудад зориулсан сургалт төлөвлөх, зохион явуулах;
2. Хуулийн төсөл боловсруулах, дүн шинжилгээ хийх урт удаан хугацааны уламжлалтай гадаадын парламентад танилцах аялал төлөвлөх, зохион байгуулах;
3. Хуулийн төсөл, парламентын жирийн гишүүний өргөн барьсан хуулийн төсөлд¹⁵⁸ дүн шинжилгээ хийхээс өмнө (нөхцөл байдлын) судалгаа хийх;
4. Хуулийн төсөл, парламентын жирийн гишүүний өргөн барьсан хуулийн төсөлд дүн шинжилгээ хийх;
5. Хуулийн төсөл, парламентын жирийн гишүүний өргөн барьсан хуулийн төсөлд дүн шинжилгээ хийхэд зориулагдсан хэлэлцүүлэгт олон нийтийн оролцоог хангах;
6. Хууль тогтоомжийн хэрэгжилт, түүний үр нөлөөг судлах;
7. Хуулийн төсөл, парламентын жирийн гишүүний өргөн барьсан хуулийн төсөлд дүн шинжилгээ хийхээс өмнөх судалгаа (экспертийн түвшинд) хийх;
8. Батлагдсан хууль тогтоомжийн цахим мэдээллийн сан байгуулах.

4.2. Стратеги зорилт 2: Засгийн газрын үйл ажиллагаанд хяналт тавих, мэдээллийн механизмыг бэхжүүлэх

Зорилт 2. Засгийн газрын үйл ажиллагаанд хяналт тавих ажлыг төлөвлөх, үндэс суурийг бэхжүүлэх

1. Ерөнхий сайдаас хүргүүлсэн салбарын бодлого, үйл ажиллагааны төлөвлөгөө, тодорхой стратегиудыг анхааралд авах;
2. Санхүүгийн жил бүрийн төгсгөлд үйл ажиллагааны төлөвлөгөө, тодорхой стратегийн үр дүнг үнэлэх;
3. Үндсэн хуулийн 128-р зүйл¹⁵⁹ болон Засгийн газрын үйл ажиллагааны хяналтын тухай 03/2005 дугаар органик хуулийн 9-р зүйлд заасан мэдээлэл авах бусад арга хэлбэрийг ашиглах;

¹⁵⁸Private member's bill

¹⁵⁹ARTICLE 128. MODALITIES OF EXERCISING OVERSIGHT BY THE CHAMBER OF DEPUTIES OVER GOVERNMENT ACTIVITIES

The Chamber of Deputies uses the following methods to obtain information and exercise oversight over Government activities:

1. 1°.oral questions;
2. 2°.written questions;
3. 3°.hearings before Committees;
4. 4°.commissions of inquiry;
5. 5°.interpellation.

4. Үндсэн хуулийн VIII бүлэгт заасан Комисс болон тусгай байгууллагуудын¹⁶⁰ хөтөлбөр, жилийн үйл ажиллагааны тайланд зохих дүн шинжилгээ хийх.

4.3. Стратеги зорилт 3. Засгийн газрын үйл ажиллагаанд тавих хяналтыг сайжруулах

1. Засгийн газрын үйл ажиллагаанд хяналт тавих сайн туршлагауудыг Парламентын гишүүд болон төрийн удирдлагын хяналтын экспертүүд хоорондын солилцооны механизмыг үр дүнтэй зохион байгуулах;
2. Нарийн мэргэжлийн салбар дахь Засгийн газрын үйл ажиллагаанд хяналт тавихад дэмжлэг үзүүлэх, цагаар ажиллах экспертүүдийг ажиллуулах (Hiring of part-time experts);
3. Үйл ажиллагааны төлөвлөгөө, тодорхой стратегийн хэрэгжилтэд хяналт тавих;
4. Нийгэм, эдийн засгийн хөгжлийн боломжийг тэгш хүртэх боломжийг хангахын тулд жендэрийн чиглэлээр хэрэгжүүлж буй хөтөлбөрүүдэд тогтмол хяналт тавих;
5. Гүйцэтгэлийн гэрээнд (performance contracts) хяналт, үнэлгээ хийх;
6. Засгийн газрын мөрийн хөтөлбөрийг хянасны үндсэн дээр Парламентаас гаргасан зөвлөмжүүдийг хяналтад авч, хэрэгжилтийг хангуулах. (Elaboration of reference documents for monitoring of recommendations made by the Parliament at the end of the exercise of oversight of Government action.)
7. Засгийн газрын үйл ажиллагаанд тавьсан хяналтын үр дүнгийн цахим мэдээллийн сан бий болгох.

Бүгд Найрамдах Руанда Улсын Үндсэн хуулиар баталгаажуулсан суурь зарчмуудыг хэрэглэх механизмыг бэхжүүлэх

1. Суурь зарчмуудыг практикт хэрэглэж буй түвшинг тодорхойлох нийгэм-улс төрийн судалгаа хийх;
2. Үндсэн хуулиар баталгаажуулсан суурь зарчмуудын хэрэглээг үнэлэх үнэлгээний шалгуур үзүүлэлтийг тогтоох зөвлөлгөөн зохион байгуулах;
3. Үндсэн хуулийн 9, 54 дүгээр зүйлд заасан суурь зарчмуудын хэрэглээнд гарсан ахиц дэвшлийг үнэлэх;
4. Улс төрийн байгууллагуудад суурь зарчмуудыг дагаж мөрдүүлэх.
5. Суурь зарчмуудын хэрэглээний цахим мэдээллийн сан бий болгох.

¹⁶⁰ARTICLE 158. NATIONAL DEFENCE AND SECURITY ORGANS

The State has the following defence and security organs:

1. 1°.Rwanda Defence Force;
2. 2°.Rwanda National Police;
3. 3°.National Intelligence and Security Service.

4.4. Стратеги зорилт 4: Парламентын олон нийттэй харилцах харилцааг сайжруулах

Зорилт 4. Нэг талаас Парламентын гишүүд нөгөө талаас иргэд, хувийн хэвшил, иргэний нийгэм ба хэвлэл мэдээллийн хэрэгслүүдтэй шууд харилцаа холбоо тогтоох

1. Хуулийн төсөл, хууль тогтоомж, үндэсний бодлогын асуудлаар Парламентын байнгын хороод, парламентын форум, сүлжээнүүд болон олон нийтийн бүлгүүдийн хооронд уулзалтуудыг зохион байгуулах;
2. Парламентын гишүүдийг орон нутгийн засаг захиргаа, олон нийтийн янз бүрийн бүлгүүдтэй уулзах уулзалтыг орон нутагт зохион байгуулах;
3. Олон нийтийн янз бүрийн бүлгүүдэд Парламентын зорилго зорилт, зохион байгуулалт, үйл ажиллагаа, амжилт ололтыг таниулахад дээрх бүлгүүд болон Олон нийттэй харилцах хэлтэс (Communication and Outreach Department) хоорондын уулзалтыг зохион байгуулах;
4. Парламентын сүлжээ, форумд тэднийг сурталчлах үүрэг гүйцэтгэж, Парламентын эрхэм зорилгод хүрэхэд хувь нэмрээ оруулахад нь техникийн болон материаллаг дэмжлэг үзүүлэх;
5. Байнгын хороодын хэлэлцүүлэг, нэгдсэн хуралдаанд оролцох урилгыг олон нийтэд болон иргэний нийгэм, хувийн хэвшил, хэвлэл мэдээллийн төлөөлөгчдөд олон нийтийн мэдээллийн хэрэгслээр тогтмол хүргэх;
6. Сард зургаан өдөр нээлттэй хаалганы өдөр зохион байгуулах;
7. Жендэрийн асуудлаар ажилладаг холбоодтой тэдгээрийн үйл ажиллагаанд учирч буй асуудлуудыг судалж, мэдээлэл авах тогтмол уулзалтуудыг зохион байгуулах.

Нэг талаас Парламентын гишүүд нөгөө талаас иргэд, хувийн хэвшил, иргэний нийгэм ба хэвлэл мэдээллийн хэрэгслүүдтэй шууд бус харилцаа холбоо тогтоох

1. Парламентын сар тутмын сэтгүүлийг хэвлэн нийтлэх, түгээх механизмыг сайжруулах;
2. Улсын болон хувийн хэвлэл мэдээллийн хэрэгслээр Парламентын үйл ажиллагааны талаарх мэдээллийг түгээх;
3. Парламентыг олон нийтэд сурталчлах, үйл ажиллагаа нь хүн амын тодорхой хэсэг (зорилтот бүлэг/ specified public)-т сурталчлах ажлыг төлөвлөх, зохион байгуулах;
4. Парламентын радио станцыг ажиллуулах;
5. Парламентын сар тутмын сэтгүүл, радио, телевизийн хөтөлбөр, Парламентаас зохион байгуулж буй арга хэмжээний үр нөлөөг судлахад хоёр жил тутам олон нийтийн дунд санал асуулга явуулах;
6. Парламентын вэбсайтын агуулгыг сайжруулах, шинэчлэх;
7. Парламентын шинэ номын санг байгуулах техникийн судалгаа хийх, санхүүжилтийн эх үүсвэрийг дайчлах;
8. Парламентын номын санд шинэ ном, сэтгүүл, сонин хэвлэл худалдан авах ажиллагааг үргэлжлүүлэх.

4.5. Стратеги зорилт 5: Парламентын дипломат ажиллагааг бэхжүүлэх

1. Бүсийн болон олон улсын түвшинд парламентын хоорондын уулзалтад оролцох, зохион байгуулах;
2. Парламент болон гүйцэтгэх засаглал хоорондын бүсийн болон олон улсын асуудлаарх харилцаа, холбоог бэхжүүлэх;
3. Руандагийн соёрхон баталсан олон улсын гэрээ, хэлэлцээнээс гарах үр дүнд дүн шинжилгээ хийх;
4. Руандагийн парламент ба бусад парламентуудын хооронд түншлэл, хоёр талын болон олон талт хамтын ажиллагааг төлөвлөж, хэрэгжүүлэх;
5. Руандагийн Парламент ба бусад парламент хоорондын уулзалт, айлчлалыг зохион байгуулах;
6. Бүс нутгийн улс төрийн интеграцчиллын (COMESA, EAC болон CEPGL) мэдээллийг цуглуулах, дүн шинжилгээ хийх, түүний хэрэгжилтэд хяналт тавих;
7. Жендэрийн асуудал, Африкт хэрэгжиж буй жендэрийн стратегийн талаар Руанда болон гадаадын парламентын гишүүдийн хооронд туршлага солилцоог тогтмолжуулах;
8. Парламент хоорондын уулзалтын шийдвэр, зөвлөмжийг хянах хамтарсан хорооны хурлыг 6 сар тутам зохион байгуулах;
9. Парламентын боловсон хүчний олон улсын харилцааны салбарын мэдлэгийг бэхжүүлэх;
10. Хоёр талын парламентын бүлгийг хөгжүүлэх, бэхжүүлэх;
11. Улсын хөгжилд хилийн чанад дахь Руандагийн иргэдийн оролцоог идэвхжүүлэх.

4.6. Стратеги зорилт 6: Парламентын үйлчилгээний албыг сайжруулах

Гараар болон компьютержсэн санхүүгийн болон нягтлан бодох бүртгэлийн процедурын үндсэн дээр явагддаг захиргааны болон санхүүгийн удирдлагын тогтолцоог боловсронгуй болгох (Improving the administrative and financial management system operating based on written and computerized financial and accounting procedures)

1. Захиргааны болон санхүүгийн горим журмын гарын авлагуудыг тогтмол хугацаанд шинэчлэх;
2. Захиргааны болон санхүүгийн үйлчилгээг компьютержүүлэх;
3. Парламентын үйлчилгээний чанар, үр ашгийг үнэлж, сайжруулах.

Мэдээлэл, харилцаа холбооны технологийг ашиглан мэдээллийн системийг бэхжүүлэх

1. Парламентын мэдээллийн технологийн сүлжээг сайжруулах;
2. Парламентын баримт бичгийн архив;
3. Парламентын баримт бичгийн электрон архив;
4. Парламентын номын сан (мэдээллийн сан)-г компьютержуулах ажлыг үргэлжлүүлэх;

5. Парламентын компьютерийн тоног төхөөрөмжийг тогтмол шинэчлэх;
6. Цахим мэдэгдлийн самбар ашиглан мэдээлэл түгээх ажлыг үргэлжлүүлэх.

Парламентын хүний нөөцийн чадавхыг бэхжүүлж, ажиллах нөхцөлөөр хангах

1. Хүний нөөцийн удирдлага, зохион байгуулалтын хэлбэрийг Парламентын ажлын онцлогийг харгалзан зохицуулах;
2. Сул болон шинэ орон тоонд жендэрийн эрх тэгш байдлыг харгалзан ажилд авах ажлыг зохион байгуулах;
3. Шинээр ажилд орсон ажилтнуудад танилцуулах сургалт зохион байгуулах;
4. Чадавхыг бэхжүүлэх сургалтыг орон нутагт, эсхүл гадаадад зохион байгуулах, ингэхдээ жендэрийн эрх тэгш байдлыг харгалзан үзэх.

Парламентын нийгэм-соёлын арга хэмжээ

1. Хэрэгжүүлж болох соёл, спортын арга хэмжээ, үйл ажиллагааг тодорхойлох;
2. Соёл, спортын арга хэмжээ зохион байгуулах;
3. Парламентаас спортын зориулалттай орон зай, бусад байгууламжийг байгуулах.

1.7.СЬЕРРА ЛЕОН (2016-2019)

Зорилт 1: Институцийн чадавхыг бэхжүүлэх

- 1.1. Парламентын үйлчилгээний комисс (Parliamentary Service Commission)-ын чиг үүрэг, үйл ажиллагааг жигдрүүлэх;
- 1.2. Клерк (Нарийн бичгийн дарга)-ийн албаны чиг үүрэг, үйл ажиллагааг тодорхой болгох;
- 1.3. Парламентын хараат бус байдлыг хангах (Make Parliament Autonomous);
- 1.4. Байгууллагын чадавхыг бэхжүүлэх: Захиргаа ба удирдлага; хууль тогтоох, хянан шалгах, төлөөллийн чиг үүргийн хүрээнд;
- 1.5. Парламентын Тамгын газарт жендэрийн асуудлыг бодлого, үйл ажиллагаанд тусгах;
- 1.6. Хандивлагчдын зохицуулалт, түншлэлийн харилцааг сайжруулах (Improve Donor Coordination and Partner Relations);
- 1.7. “Цаасгүй Парламент”-д шилжихийн тулд МХХТ-ийн хэрэглээ нэмэгдүүлэх, гүнзгийрүүлэх.

Зорилт 2: Хууль тогтоох чадавхыг бэхжүүлэх

- 2.1. Парламентын гишүүдийн хууль тогтоох үүрэг ролийг бэхжүүлэхийн тулд Парламентын дэгийг шинэчлэх;
- 2.2. Парламентын хороодын болон Хууль зүйн хорооны хоорондын харилцааг боловсронгуй болгох;
- 2.3. Парламентын гишүүд, ажилтнуудын хууль тогтоох үйл явц болон хууль тогтоомжийн төслийг боловсруулах чадавхыг бэхжүүлэх;

- 2.4. Хууль тогтоох асуудалтай холбоотойгоор судалгааны чадавхыг бэхжүүлэх (хууль эрх зүйн хэлтэс болон судалгааны албан хаагчдад тогтмол сургалт явуулах)
- 2.5. Нээлттэй ба ил тод хууль тогтоох үйл явцыг бий болгох;
- 2.6. Парламентын хууль эрх зүйн зөвлөл (Office of Parliamentary Legal Counsel) байгуулах.

Зорилт 3: Хяналтын чадавхыг бэхжүүлэх

- 3.1. Хяналтын хорооны үйл ажиллагааны дүрэм, журмыг боловсруулах;
- 3.2. Хороодын үр нөлөөтэй хяналт хэрэгжүүлэх чадавхыг бэхжүүлэх;
 - 3.2.1. Парламентаас Засгийн газарт өгсөн үүрэг, Засгийн газрын амлалтад хяналт тавих хороо байгуулах (Create a Government Assurances Committee);
 - 3.2.2. Төрийн хариуцлага, ил тод байдал ба санхүүгийн хороодыг бэхжүүлэх (Public Accounts, Transparency and Finance Committees);
 - 3.2.3. Эрүүл мэндийн байнгын хороог бэхжүүлэх;
 - 3.2.4. Байгалийн нөөц баялгийн байнгын хороог бэхжүүлэх.
- 3.3. Хяналтын чиг үүргийг хэрэгжүүлэхэд судалгааны чадавхыг бэхжүүлэх;
- 3.4. Парламентын төсвийн алба (Parliamentary Budget Office (PBO)) байгуулах.

Зорилт 4: Парламентыг нээлттэй болгох (Make Parliament Accessible, open and Representative)

- 4.1. Парламентын гишүүдийн тойрог дахь оффисуудыг байгуулах (Set up Constituency Offices)¹⁶¹;
- 4.2. Хороодын олон нийттэй харилцах, төлөөллийн чиг үүргийг хэрэгжүүлэх чадавхыг бэхжүүлэх;
- 4.3. Парламент дахь хэвлэл мэдээллийн урсгалыг боловсронгуй болгох (Streamline Media set up in Parliament);
- 4.4. Хэвлэл мэдээлэл, иргэний нийгмийн байгууллагуудтай холбоо тогтоох;
- 4.5. Дээд боловсролын түвшинд иргэний боловсролын хөтөлбөр хэрэгжүүлэх;
- 4.6. Тойрогт ажиллах төсөв (Хөгжүүлэх сан)-ийг зарцуулах, ашиглах тодорхой дүрэм, журмыг боловсруулах (Develop Clear Rules and Procedures for Constituency Development Funds).

¹⁶¹4.1. Set up Constituency Offices

Constituency Offices play two vital roles. First, they enable the public to become active citizens and take part in parliamentary activities. Second and most importantly, they provide avenues and opportunities for MPs to interact with their constituents. Services that give effect to this are direct interaction with MPs and the opportunity to lobby representatives, report from MPs and advise on how to access services from both public and private sector establishments. They also offer assistance with challenges that face local communities and in participating in the processes of Parliament, such as preparing submissions or drawing up and presenting petitions. MPs also attend Committee meetings, so that they can convey information about what happens there to the public.

Getting citizens to take an interest in and participate in governance processes augers well for development, as development then becomes all inclusive. When citizens participate in governance, they do not feel left out and are more willing to cooperate with governance institutions as they work to deliver goods and services. The setting up of constituency offices under this strategic plan is one of the ways through which Parliament hopes to take representation and participation to the doorstep of the people. These offices will serve as a field office of the Parliament of Sierra Leone, where citizens could go for information on parliamentary activities as well as channel their concerns to their Members of Parliament.

1.8.УГАНДА (2014-2018)

Стратеги зорилт 1. Парламентын бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэх чадавхыг нь бэхжүүлэх

1. Хяналтыг үр нөлөөтэй хэрэгжүүлж, чанартай хууль тогтоомж боловсруулж батлах, үр дүнтэй төсөвлөх, олон намын парламентын тогтолцоог бэхжүүлэх чиглэлээр Парламентын гишүүд болон ажилтнуудад үйлчилгээ үзүүлэх хүчтэй механизмыг бий болгох; (Build a strong institutional mechanism for delivery of services to MPs and staff for effective oversight, quality legislation and appropriation, and consolidation of multi-party parliamentary system)
2. Парламентын Хүний нөөцийг хөгжүүлэх төлөвлөгөөг шинэчлэн боловсруулж, хэрэгжүүлэх;
3. МХХТ-ийн стратеги, төлөвлөгөөг боловсруулж хэрэгжүүлэх;
4. Парламентын чадавхыг бэхжүүлэхэд Парламент судлалын хүрээлэнг дэмжих;
5. Парламент дахь намын албадад дэмжлэг үзүүлэх;
6. Хороодод хууль тогтоомж, төрийн бодлого боловсруулах, улсын төсөв, хөндлөнгийн аудитын тайлан хэлэлцэх чадавхыг нэмэгдүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх;
7. 2016/17 онд 10 дахь парламентад танилцуулах хөтөлбөрийг зохион байгуулна.

Стратеги зорилт 2. Парламентын үйл ажиллагаанд олон нийтийн оролцоог нэмэгдүүлэх - хууль тогтоох болон гүйцэтгэх эрх мэдэлд хяналт тавих

1. ИНБ-уудын мэдээллийн сан үүсгэж, шинэчлэх, Парламенттай харилцах харилцааг бэхжүүлэх;
2. Парламентын чиг үүрэг, эрх хэмжээний талаарх иргэний боловсролын хөтөлбөрөөр дамжуулан иргэдийн улс төрийн оролцоог нэмэгдүүлж, мэдээлэлтэй оролцох чадавхыг бий болгох;
3. Хэрэглэгчдэд хялбар, энгийн, ойлгомжтой (user-friendly) хэвлэл, мэдээллээр дамжуулан олон нийтийн мэдээллийн үйлчилгээг бэхжүүлэх;
4. Парламентын олон нийтэд чиглэсэн хөтөлбөрийг нэвтрүүлж, дэмжлэг үзүүлэх;
5. Парламентын ажилд Залуучуудын оролцоог хангахад чиглэсэн хөтөлбөрийг бий болгох;
6. Хороод ажлын явц байдалтай газар дээр нь очиж танилцах, олон нийтийн хэлэлцүүлэг зохион байгуулах ажилд дэмжлэг үзүүлэх;
7. Парламентын гишүүдийн үүрэг ролийн тухай Парламент болон олон нийтэд санал солилцох механизмыг бий болгох;
8. Тойргийн ажил (constituency work)-д дэмжлэг үзүүлэх;
9. Орон нутгийн засаг захиргаа, Парламент хоорондын харилцаа холбоог бэхжүүлэх.

Стратеги зорилт 3. Байгууллагын хяналт-шинжилгээ, үнэлгээний үр дүнтэй тогтолцоог бий болгох замаар Парламентын хариуцлагын тогтолцоог бэхжүүлэх

1. Дотоодын мониторинг, үйл ажиллагааны тогтолцоог сайжруулж, хэрэгжүүлэх, Парламентын үйл ажиллагааны гүйцэтгэлийн үнэлгээ хийх (Парламентын өөрийн үнэлгээ/Parliamentary Self-Assessment Tool);
2. Төсөв боловсруулах, гүйцэтгэл, тайлагнах нэгдсэн тогтолцоог боловсронгуй болгох;
3. Үйл ажиллагааны ХШҮ-ний механизмыг бий болгож, дэмжих;
4. Хуулийн төслийн явцыг хянах системийг нэвтрүүлэх (Operationalize bill tracking system);
5. Парламентын бусад үйл ажиллагаа болох өргөдөл гомдол, асуулга, санал, зөвлөмж зэрэгт хяналт тавих механизм бий болгох;
6. Жил бүрийн үйл ажиллагааны гүйцэтгэлийн тайлан гаргаж Парламентын комисст хүргүүлэх.

Стратеги зорилт 4. Үндэсний хөгжлийн зорилтыг хэрэгжүүлэхэд Парламентын шударга, тогтвортой оролцоог хангах

1. Үндэсний хөгжлийн төлөвлөгөө, хөтөлбөр зэргийн биелэлтийг хянахад Парламентын оролцоог сайжруулах;
2. Хөгжлийн төлөвлөгөө, хөтөлбөрүүдэд олон талт асуудлуудыг бодлого, үйл ажиллагаанд тусгах;
3. Төсвийн мөчлөг (процессууд) дэх Парламентын хяналтыг сайжруулах;
4. Хороодын үйл ажиллагаанд хийдэл байгаа бол арилгахад дэмжлэг үзүүлэх; (Support all Committees to clear backlogs where they exist)
5. Төсвийн хөрөнгийн үр өгөөж (VFM) болон орлого багатай иргэдэд чиглэсэн тэтгэмжийн бодлогыг хэрэгжүүлэхэд Парламентын хариуцлага, ил тод байдлыг бэхжүүлэх.

Стратеги зорилт 5. Угандагийн гадаад бодлогын хүрээнд Парламентын гадаад харилцаа, олон улсын оролцоог сайжруулах

1. Бүс нутаг, тив болон олон улсын ажиллагаанд Парламентын гүйцэтгэх үүргийг сайжруулах стратегийг боловсруулж хэрэгжүүлэх;
2. Олон улсын парламентын форумд зохистой оролцох Парламентын гишүүдийн чадавхыг сайжруулах;
3. Парламентын туршлага судлах аяллуудыг ивээн тэтгэх (Sponsor international Parliamentary benchmarking trips);
4. Парламентад зочилж буй төлөөлөгчдийг хянах системийг бий болгох (Establish a system of tracking incoming delegations to Parliament);
5. Парламентын гадаад томилолт, айлчлалд хяналт тавьж, төлөөлөгчийн айлчлалын үр дүнд жил бүр үнэлгээ хийх (Monitors outgoing delegations facilitated by Parliament annually and the assess the outcomes of such delegations' visits);

6. Гэрээ, хэлэлцээр, протоколыг хянах, бүртгэх механизмыг бий болгох (Establish a mechanism to track treaties, agreements conventions and protocols);

Стратеги зорилт 6. Үр ашиг, бүтээмжийг сайжруулахад Парламент (танхим, хорооны өрөө, машины зогсоол, оффис гэх мэт)-ын барилга байгууламжийг өргөтгөх

1. Одоогийн Парламентын байрыг өргөтгөх;
2. Парламентын шинэ байрыг барьж байгуулах, энэхүү Парламентын Стратеги төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэхэд нөөц боломжийг дайчлах.

1.9.ПАКИСТАН (2014-2018)

Зорилт 1. Хууль тогтоомжтой холбоотой бүх асуудлыг Пакистаны ард түмэнд үр нөлөөтэй, үр ашигтай байхаар бэхжүүлэх

- Парламентын судалгаа, номын сангийн хууль тогтоомжийн үйл явцыг дэмжих чадвар, чадавхыг дээшлүүлэх;
- Дотоод болон олон улсын харилцааг сайжруулах;
- Хууль тогтоомжийн төсөл боловсруулах зөвлөл байгуулах.

Зорилт 2. Ил тод байдал давамгайлж, цаг хугацаа, нөөцийн зохистой ашиглалтад хариуцлага хүлээлгэх боломжтой байхаар, ялангуяа Парламентын Хороодын түвшинд хяналтыг бүх цаг үеийн турш, бүхий л түвшинд хэрэгжүүлэх

- Байнгын хороодыг бүх талаараа дэмжиж ажиллах;
- Хорооны дарга нарын зөвлөл нь давтамжтай уулзаж, танхимын зангилаа төвийн үүргийг гүйцэтгэдэг байх;
- Парламентын номын сан болон мэдээллийн менежментийн чадавхыг хяналтын чиг үүргийг хэрэгжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх сайжруулах.

Зорилт 3. Ассамблейн төлөөллийн чиг үүргийг сайжруулах замаар Ассамблейн шударга байдлыг сахиж, илүү мэдээлэлтэй, сонгогч, төлөөлж буй тойрогуудынхаа хүндлэлийг хүлээх

- Олон нийт, Парламентын хоорондох харилцааг бэхжүүлэх; (Eliminate the disconnect between the public and the parliament)
- Олон нийтийн хэлэлцүүлэг, ТХЗ-ийн ажлын хэсэг, Найрамдлын бүлэг, Эмэгтэй гишүүдийн санал, санаачилга, Залуучуудын парламентын форум зэрэг хороодын үйл ажиллагаа, эрдэм шинжилгээний байгууллага, тинк танкуудтай холбоо тогтоох замаар үндэсний болон олон улсын хэмжээнд олон нийттэй харилцах харилцааг өргөжүүлэх.

Зорилт 4. Танхимын бүхий л чиг үүрэг, үйл ажиллагааг үр ашигтай болгох;

- Албан хаагчдад үйлчлэх дүрмийн хэрэгжилтийг хангах;
- Хүний нөөцийн хөгжил, менежментийн нэгжийг байгуулах;
- ТУН (PMU)-ийн хүрээнд Стратегийн төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэх нэгжийг байгуулах;

- PIPS (Пакистаны Парламентын үйлчилгээний хүрээлэн)-г бэхжүүлэх, сургагч багш нарыг бэлтгэх замаар хүний нөөцийг зохион байгуулж, сургах (Organize and train human resources by strengthening PIPS and establishing a cadre of Master Trainers).

Зорилт 5. Мэдээлэл Харилцаа Холбоо, Технологи (МХТ)-д бүтцийн шинэчлэл хийх замаар уламжлалт горимоос автоматжуулсан Е-парламентад (цахим парламентад) шилжих

- МХХТ-ийн стратегийн хэрэгжилт, Парламентын Тамгын газрын ажилтнуудыг автоматжуулсан цахим парламентад шилжих шилжилтийг жигдрүүлэхэд зохистой сургалт, тоног төхөөрөмжөөр хангагдсан байдалд хяналт тавих

Зорилт 6. PIPS (Пакистаны Парламентын үйлчилгээний хүрээлэн)-г Үндэсний парламентын гишүүд болон албан хаагчид, орон нутгийн 4 парламентад зориулсан сургалт, эрдэм шинжилгээний тэргүүлэх хүрээлэн болгон бэхжүүлэх

- Чанартай сургалт, найдвартай судалгаа явуулах дотоод чадавхыг бий болгож, үндэсний болон олон улсын хэмжээнд тангтай харилцаа холбоог өргөжүүлэх.

1.10.БУТАН (2014-2018)

Стратеги зорилт 1. Үндэсний Ассамблейн Тамгын газрын чадавхыг бэхжүүлэх

- 1.1. Хүний нөөцийн чадавхыг сайжруулах;
- 1.2. Ажилтнуудын хөгжлийн хэрэгцээний үнэлгээ ба гүйцэтгэх төлөвлөгөө;
- 1.3. Тамгын газрын удирдлага, зохион байгуулалтын чадавхыг бэхжүүлэх;
- 1.4. Олон улсын парламентын байгууллагуудтай хамтран ажиллах ажиллагааг сайжруулах;
- 1.5. Тамгын газрыг бие даасан болгоход чиглэн ажиллах;
- 1.6. Ажиллах нөхцөл, ажлын өрөө, барилга байгууламжаар хангах;
- 1.7. Номын санг бэхжүүлэх;
- 1.8. Парламентын гишүүд болон Тамгын газрын ажилтнуудад мэргэжил дээшлүүлэх сургалт тогтмол зохион явуулах;
- 1.9. Үндэсний Ассамблейд Жендэрийн тэгш байдлын үзэл баримтлалыг бодлого төлөвлөлт, үйл ажиллагаанд тусгах;
- 1.10. Парламентын сургалтын төв.

Стратеги зорилт 2. Үндэсний Ассамблейн хууль тогтоох чадавх, үйл ажиллагааг сайжруулах

- 2.1. Дэгийг шинэчлэх;
- 2.2. Тамгын газрын хууль зүйн дэмжлэг үзүүлэх чадавхыг бэхжүүлэх;
- 2.3. Парламентын гишүүдэд хууль тогтоох үйл ажиллагааны асуудлаар сургалт явуулах

- 2.4. Парламентын хороодыг бэхжүүлэх;
- 2.5. Нээлттэй, ил тод хууль тогтоох үйл ажиллагааг бий болгох;
- 2.6. Хууль тогтоомжийн асуудлаар хууль тогтоох байгууллага болон Засгийн газрын харилцааг хангасан тогтолцоог боловсронгуй болгох.

Стратеги зорилт 3. Үндэсний Ассамблейн хяналт тавих чадавхыг нэмэгдүүлэх

- 3.1. Өнөөгийн хяналт тавих механизмыг бэхжүүлж, гишүүдэд хяналтын чиг үүргийг хэрэгжүүлэхтэй холбоотой сургалт зохион байгуулах;
- 3.2. Хяналтын чиг үүргийн үр дүнг дээшлүүлэхэд Парламентын байнгын хороодыг бэхжүүлэх;
- 3.3. Санхүүгийн хяналтыг дээшлүүлэхэд гишүүд болон Тамгын газрын ажилтнуудын чадавхыг сайжруулах;
- 3.4. Хяналтын чиг үүргийг хэрэгжүүлэхтэй холбоотойгоор Засгийн газартай хамтран ажиллах;
- 3.5. Судалгаа, шинжилгээний үйлчилгээг бэхжүүлэх.

Стратеги зорилт 4. Үндэсний Ассамблейн төлөөллийн болон олон нийттэй харилцах чадавхыг нэмэгдүүлэх

- 4.1. Хууль тогтоох үйл ажиллагаанд олон нийт мэдээлэлтэй оролцох, хэлэлцүүлэг өрнүүлэх соёлыг бий болгох;
- 4.2. Үндэсний Ассамблейн эмэгтэй гишүүдийг чадавхжуулах;
- 4.3. Төлөөлөл болон манлайллаар сургалт зохион явуулах;
- 4.4. Орон нутгийн засаг захиргааны байгууллагуудтай ажиллах механизмыг сайжруулах;
- 4.5. Сонгогчдын эрх ашгийг төлөөлөхөд олон нийтийн мэдээллийн хэрэгслүүдтэй хамтран ажиллах;
- 4.6. Иргэний нийгмийн байгууллагуудтай хамтран ажиллах, харилцах;
- 4.7. Парламентад бие даасан радио, телевизийн станц байгуулах;
- 4.8. Цахим хуудсыг ашиглахад хялбар, мэдээлэл сайтай, интерактив болгох, шинэчлэх;
- 4.9. Залуучуудын боловсрол ба оролцоо;
- 4.10. Парламентын музей ба Бутаны ардчилалд хүрсэн зам-баримтат кино.

1.11.КИРГИЗ (2016-2021)

3.1. Төлөөллийн үйл ажиллагаа

1. Улс орны хөгжлийн стратегийн хэтийн төлөвийн талаар нэгдсэн байр суурийг бий болгоход фракц (бүлэг) хоорондын харилцан ажиллах харилцааны эрх зүйн болон институцийн механизмыг бий болгох;
2. Парламентад суудал аваагүй намуудад саналаа өгсөн сонгогчдын саналыг харгалзан тооцох механизмыг бий болгох;
3. Бүлгүүдийн үйл ажиллагаа, намын хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэхэд Засгийн газраас хэрэгжүүлж буй ажил, Парламентын баталсан хууль зэргийг сонгогчид хэрхэн үнэлж байгааг тогтоох механизм,

эргэх холбоог боловсруулж, нэвтрүүлэх. Бүлэг сонгогчидтой тогтмол харилцах, бүлэг үр дүнг тайлагнах, хэвлэл мэдээллийн хэрэгслээр хэвлэн нийтлэх тогтолцоог бий болгох. Парламент болон бүлгүүдийн үйл ажиллагааг олон нийтэд сурталчлах, хүргэх цагийг нэмэгдүүлэх. Бүлгүүдийн байнгын төлөөлөгчийн газруудыг бүс нутгуудад байгуулах;

4. Сонгуулийн хууль тогтоомжид нэмэлт, өөрчлөлт оруулах, намыг бэхжүүлэх, намын жагсаалтын чанарт хариуцлагыг сайжруулах, намын нэрсийн жагсаалтыг сайжруулах, гишүүдийн корпусын чадавхыг (укрепление потенциала депутатского корпуса) бэхжүүлэхэд чиглэсэн шинэ хуулийн төслийг боловсруулан батлах;
5. Бүлгүүдийн ажлын албадын тухай журам, тэдгээрийн үйл ажиллагааны төлөвлөгөө, үр дүнг үнэлэх шалгуур, Тамгын газрын ажилтнуудад тавигдах мэргэшлийн шаардлагыг боловсруулж, хэрэгжүүлэх.

3.2. Хууль тогтоох үйл ажиллагаа

1. Дунд болон богино хугацааны зорилтуудыг хэлэлцэж батлах, улс орны хөгжилд стратегийн алсын харааг тодорхойлоход Парламент гол үүргийг гүйцэтгэдэг болох. Парламентын хууль тогтоох үйл ажиллагааг улс орны хөгжлийн зорилтуудыг хэрэгжүүлэхэд чиглүүлэх практикийг нэвтрүүлэх;
2. Засгийн газартай хамтран холбогдох салбарын хөгжлийг богино болон урт хугацааны тэргүүлэх чиглэлийг харгалзан хууль тогтоох ажиллагааг тодорхой төлөвлөх. Холбогдох салбарт хууль батлах хэрэгцээ шаардлагыг урьдчилан тооцоолох (таамаглах) практикийг Парламентын үйл ажиллагаанд нэвтрүүлэх. Хүлээгдэж буй үйл явдлыг урьдчилан таамаглах, хууль шаардлагатай эсэхэд бодитой дүгнэлт гаргахыг Засгийн газарт үүрэг өгөх;
3. Хууль эрх зүйн болон төрөлжсөн мэргэжлийн дүн шинжилгээ, хууль зүйн техниктэй холбоотой мэргэжилтэн бэлтгэх, давтан сургах үндэсний хөтөлбөр боловсруулж, хэрэгжүүлэх. Одоо дагаж мөрдөж байгаа хууль тогтоомжийг тогтмол хянах (хууль тогтоомжийг эргэн хянаж үнэлэх/ретроспективная оценка законодательства) тогтолцоог бий болгож, хуулийн төслийн үр нөлөөг үнэлэх аргачлалыг хэрэглэх байдлаар батлагдаж буй хууль тогтоомжийн чанарыг сайжруулах;
4. Хууль тогтоомжийн төсөл боловсруулах ажлыг гагцхүү мэргэшсэн мэргэжилтнүүдээр гүйцэтгүүлж, тэдгээрийн мэргэшүүлэн хөгжүүлэх боломжийг олгосон шаардагдах хууль эрх зүйн зохицуулалт, бүтэц зохион байгуулалтын нөхцөлийг бүрдүүлэх;
5. Хэлэлцэж буй хуулийн төсөлд олон нийтээс санал авах, санаа бодлыг тусгах ажлыг сайжруулах. Олон нийттэй зөвлөлдөх нэгдсэн арга барилыг боловсруулах. Хуулийн төслийг боловсруулахаас

өмнө олон нийтийн зөвлөлдөх уулзалтыг зохион байгуулах, түүнчлэн аливаа хууль тогтоомжийн хэрэгцээг шаардлагыг тодорхойлоход олон нийтийн оролцоог хангах.

3.3. Хяналтын үйл ажиллагаа

1. Парламентын хяналтын зорилго, объект, хэлбэрийг тодорхой зааж өгсөн дүрэм, журам боловсруулах. Бүгд найрамдах улсын төсвийн гүйцэтгэлийн биелэлт үр дүнтэй байдлыг шалгах шалгуурыг боловсруулж хэрэгжүүлэх. Тооцооны танхим (Счетная палата)-ын Парламентад хүргүүлдэг тайланд Парламентаас баталсан улс орны нийгэм-эдийн засгийн хөгжлийн хөтөлбөрүүд болон төсвийн зарцуулалтын нийцэл/үл нийцлийн талаар тусгуулах шаардлага тавих;
2. Гишүүний асуулга, парламентын хэлэлцүүлгийн дэг, “Засгийн газрын цаг/засгийн газрын өдөр” (Ерөнхий сайдын мэдээллийн цаг), парламентын мөрдөн шалгах (парламентского расследования) зэрэг процедурын стандарт, парламентын хяналтын төлөвлөлтийн төлөвлөгөө боловсруулж, үйл ажиллагааны нарийвчилсан арга зүйн журам боловсруулж, нэвтрүүлэх;
3. Хяналтын төлөвлөлтийн механизмыг нэвтрүүлж, Парламентын хяналтад хороодоор тэргүүлэх үүргийг гүйцэтгүүлэх. Парламентын хяналтад бүлгүүдийн эрх үүргийн/бүрэн эрхийн хязгаарыг тогтоох. Парламентад ажлаа хариуцан тайлагнадаг төрийн байгууллагууд (тайлагнах давтамж, асуудлын хамрах хүрээ, үнэлгээний шалгуур гэх мэт)-ын жил бүрийн тайлан гаргах шалгуур, хэлбэрийг нарийвчлан тогтоох;
4. Парламентын аппарат нь парламентын хяналттай холбоотой ажлын тасралтгүй, тууштай, үр дүнтэй байдлыг хангах бөгөөд давхардал, давтан хяналтыг арилгана. Үүний тулд Аппарат дараах үүргийг хэрэгжүүлнэ:
 - тодорхой асуудлаар хариуцлагатай шийдвэр гаргах, байр суурь илэрхийлэхэд шаардлагатай мэдээллийг авах, цуглуулах;
 - хүлээн авсан мэдээллийн урьдчилсан боловсруулалт хийх;
 - хүлээн авсан мэдээлэлд дүн шинжилгээ хийх, үнэлэх;
 - тодорхой асуудлаар байр суурь болгох;
 - хууль эрх зүйн тогтолцоог тогтмол хянах;
 - батлагдсан хуулийг хэрэгжүүлэх талаарх мэдээллийг бэлтгэх;
 - Парламентын хууль тогтоомж, шийдвэрийг хэрэгжүүлэх талаарх гүйцэтгэх байгууллагын үйл ажиллагааны урьдчилсан үнэлгээ.

3.4. Дүн шинжилгээний үйл ажиллагаа

1. Парламентын хороодын эрхэлсэн салбарын хүрээнд төрийн бодлогыг боловсруулахад нь дэмжлэг үзүүлэх. Хороод нь салбарын хөгжлийн асуудлуудыг тэргүүлэх чиглэлийг тодорхойлох шалгуурыг бий болгох хэрэгтэй. Холбогдох хороод (Профильные комитеты) нь хангалттай нөөц (хууль эрх зүйн, институцийн, хүний нөөцийн, мэдээлэл г.м.)-р хангагдсан байна;
2. Аппаратын ажилтнуудын аналитик, судалгааны ур чадварыг хөгжүүлэх сургалтын хөтөлбөрийг боловсруулах. Парламентын аппаратын ажилтнуудад зориулж улс орны хөгжлийн гол асуудлуудын талаар арга зүйн семинарыг тогтмол зохион байгуулах практикийг нэвтрүүлэх;
3. Парламентын аппаратын дүн шинжилгээний үйл ажиллагаанд оролцдог ажилтнуудад материаллаг болон материаллаг бус урамшуулал олгох тогтолцоог нэвтрүүлж, улирлын ажлын үр дүнг үнэлэхэд тус ажлыг зайлшгүй тусгах. Парламентын аппаратын аналитик, дүн шинжилгээний ажилтнуудын үйл ажиллагааны үр дүнг үнэлэх шалгуур үзүүлэлтүүдийг боловсруулах;
4. Одоогийн Судалгааны Төвийг Парламентын Хөгжлийн Төв болгон зохион байгуулж, түүний түр хугацааны хөдөлмөрийн гэрээний үндсэн дээр шинжээчдийг ажиллуулах эрх мэдлийг өргөтгөх;
5. Парламентын дотоод сүлжээнд дүн шинжилгээний ажлууд (VIP-net)-ыг нийтлэх. Удирдлага нь ажилтнуудад урамшуулал олгохдоо дээрх нийтэлсэн ажлуудыг харгалзан үзэх ба давхардсан эсэхэд хяналт тавина. Шинжээчдийн хэвтээ харилцааны дотоод форумыг бий болгох.

3.5. Олон улсын үйл ажиллагаа

1. Киргиз Улсын гадаад бодлогын зохицуулалтын тогтолцоог боловсронгуй болгох шаардлагатай. Хууль тогтоох байгууллагын хүрээнд энэ нь орчин үеийн улс төрийн сэтгэлгээг бий болгох, нийцүүлэх, Парламентын хяналтыг тогтолцоог бий болгоход чиглэгдэнэ;
2. Олон улсын байгууллагын үйл ажиллагаанд парламентын гишүүдийн олон талт оролцоог хангах: дэлхийн хэмжээнд (ЮНЕСКО, Олон улсын парламентын холбоо) болон бүсийн хэмжээнд (PACE, IPA CIS, OSCE PA);
3. Парламентын болон гадаад бодлогыг боловсруулах, хэрэгжүүлэхэд оролцдог засгийн газрын байгууллагуудтай хамтран ажиллах харилцааны зохицуулалтын механизмыг бий болгох.

1.12. СОЛОМОНЫ АРЛУУД (2017-2021)**1. Парламентын улсад үйлчлэх чадавхыг хөгжүүлэх; Парламентын ажилтнуудын чадавхыг бэхжүүлэх**

- 1.1. Парламентын бие даасан, хараат бус байдал;
- 1.2. Парламентын орчны өөрчлөлтийн талаарх Үндэсний парламентын албаны үйлчилгээг сайжруулах;
- 1.3. Хүний нөөцийг бэхжүүлэх;
- 1.4. Парламентын дэд бүтцийг хөгжүүлэх;
- 1.5. Цахим парламент байгуулах;
- 1.6. Парламентын үйл ажиллагааны үр дүнтэй тайлагнал;
- 1.7. Парламентын гишүүдийн чадавх, мэргэжлийн ур чадварыг хөгжүүлэх;
- 1.8. Бүс нутгийн болон олон улсын харилцаа холбоог хөгжүүлэх, дэмжих;
- 1.9. Парламентын Санхүүгийн удирдлагын менежментийг бэхжүүлэх (Strengthen the Parliament Office Finance Management);
- 1.10. Ёс зүйн дүрэм;
- 1.11. Парламентын үйл явдлын хуанли;
- 1.12. Парламентын жендэрийн бодлого.

2. Парламентын хууль тогтоох үйл ажиллагааг боловсронгуй болгох замаар хууль тогтоомжийн чанарыг сайжруулах

- 2.1. Хууль тогтоох үйл явцын хуваарь;
- 2.2. Парламентын хууль тогтоомжийн төслийг боловсруулах чадавхыг бэхжүүлэх;
- 2.3. Спикерийн зөвлөл байгуулах хувилбаруудыг судлах;
- 2.4. Хууль тогтоох процессийг зөвлөлдөх;
- 2.5. Хуулийн төслийн үр нөлөөг судлах;
- 2.6. Хууль тогтоох үйл явцад оролцох гишүүдийн чадавхыг нэмэгдүүлэх;
- 2.7. Дэгийг шинэчлэн боловсруулах;
- 2.8. Жендэрийн асуудлыг хууль тогтоомж, бодлогод тусгах.

3. Парламентын Засгийн газарт үр дүнтэй хяналт тавих чадавхыг сайжруулах

- 3.1. Парламентын хороодыг бэхжүүлэх;
- 3.2. Үр дүнтэй төсвийн хяналт;
- 3.3. Номын сан, судалгааны үйлчилгээг сайжруулах замаар Парламентын хяналтын чадавхыг нэмэгдүүлэх;
- 3.4. Бие даасан хяналтын байгууллагатай харилцах;
- 3.5. Хяналт, төлөөллийн чиг үүрэгтэй холбоотойгоор жендэрийн асуудлыг бодлого, хууль тогтоомжид тусгах.

4. Парламентын боловсрол, олон нийттэй харилцах болон гишүүдийн төлөөллийн чиг үүргийг сайжруулах

- 4.1. Олон нийтийн харилцаа, олон нийтийн оролцоог нэмэгдүүлэх;
- 4.2. Парламентын ажилд залуучуудыг оролцуулах;
- 4.3. Парламент болон хэвлэл мэдээллийн хэрэгслүүд хоорондын харилцааны ач холбогдлыг таньж мэдэх;

- 4.4. Парламентад хэрэглэгчдэд ээлтэй хэвлэл мэдээллийг боловсруулах, шинэчлэх;
- 4.5. Парламентын төлөөллийн чиг үүргийг нэмэгдүүлэх хувилбаруудыг судлах;
- 4.6. Жендэрийн асуудлыг хууль, бодлогод тусгах;
- 4.7. Орон нутгийн хууль тогтоох байгууллагуудтай холбоо тогтоох.

ХОЁР. ГАДААДЫН ЗАРИМ УЛСЫН ПАРЛАМЕНТЫН АЖЛЫН АЛБАДЫН СТРАТЕГИ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ

Энэхүү судалгаанд Австрали, ИБУИНХУ, Молдова, Шинэ Зеланд Улсын парламентын ажлын албадын стратеги зорилтыг авч үзлээ.

1. Парламентын үндсэн 3 чиг үүрэг болох хууль тогтоох, хянан шалгах, төлөөлөх чиг үүрэг болон парламентын тогтвортой үйл ажиллагааг ханган ажиллах үүргийн хүрээнд дээрх 4 улсын парламентын ажлын албадын стратеги төлөвлөгөөг харьцуулан, нийтлэг болон онцлог зорилтуудыг түүвэрлэв.
2. Парламентын ажлын албадын стратеги төлөвлөгөө

1. Парламентын үндсэн 3 чиг үүргийг хэрэгжүүлэхэд чиглэсэн нийтлэг болон онцлог стратеги зорилтууд

Хууль тогтоох болон хянан шалгах чиг үүргийн хүрээнд

Нийтлэг

1. Парламентын гишүүдийг цаг үеийн асуудлаар, нэгдсэн болон байнгын, түр хороодын хуралдаанд шаардлагатай үнэн зөв, мэдээ мэдээлэл, санал зөвлөмжөөр хангаж ажиллах;
2. Хуулийн төсөл болон парламентаар хэлэлцэх аливаа асуудал судалгаа шинжилгээ, баримт нотолгоон дээр үндэслэсэн байх;
3. Хууль батлагдахаас өмнө болон батлагдсаны дараа нийгэм, эдийн засагт үзүүлэх үр нөлөөг судлах, үнэлгээ хийх;
4. Парламентын гишүүдэд шаардлагатай мэргэжил, арга зүйн туслалцаа үзүүлэх үүрэг бүхий ажлын албаны ажилтан, албан хаагчдыг мэргэшүүлэх, дадлагажуулах, хөгжүүлэх, тэдний чадавхыг нэмэгдүүлэх үйл ажиллагааг тогтмол зохион байгуулах;
5. Парламентын хяналт шалгалтын чадавхыг бэхжүүлэх, хяналт шалгалтын үйл явцыг тодорхой болгох;
6. Парламентын үйл ажиллагаатай холбоотой бүхий л мэдээ мэдээллийг парламентын үндсэн веб хуудсан дээр байршуулж байх;
7. Парламентын үндсэн интернэт сүлжээний хурдыг нэмэгдүүлэх, сүлжээний хамрах хүрээг өргөжүүлэх, хөдөлгөөнт интернэт сүлжээний технологийг үйлчилгээндээ ашиглах;

8. Парламентын гишүүд, тэдгээрийн туслах ажилтнууд, ажлын албаны ажилтнуудыг өндөр хурд бүхий, орчин үеийн техник, тоног төхөөрөмжөөр хангах, хэрхэн ашиглах сургалт зохион байгуулж байх;
9. Мэдээлэл түгээлт, солилцоог хялбарчлах, цахимжуулах;

Онцлог

1. Хууль зүйн техникийн гарын авлагыг боловсруулах;
2. Ажлын албаны ажилтнуудад шийдвэр гаргах үйл ажиллагаанд санал бодлоо илэрхийлэх, хувь нэмрээ оруулах боломжоор нь хангаж ажиллах;
3. Парламентаас гадна эрдэмтэн, судлаачидтай хамтарч ажиллах;
4. Парламентын гишүүдийн болон парламентын ажлын албаны төсөв, түүний зарцуулалтыг цаг хугацаанд нь тайлагнах, төсвөө хэрхэн зөв хянаж, зарцуулахад зөвлөгөө, туслалцаа үзүүлэх, төсөв, санхүүгийн тайлангаа интернэт сүлжээгээр хүлээн авах, хянах боломжийг олгох;

Төлөөлөх чиг үүргийн хүрээнд

Нийтлэг

1. Парламентын үйл ажиллагааг ард иргэдэд сурталчлан, тэдний сонирхож буй асуудлаар мэдээлэл өгч, ард иргэдийн санал бодлыг сонсож, хууль тогтоох үйл ажиллагаанд хэрэгжүүлж ажиллах;
2. Парламентын цахим хуудас болон нийгмийн сүлжээгээр үйл ажиллагаагаа мэдээлж байх;
3. Парламентын цахим хуудас, парламентын үйл ажиллагааг сурталчлах парламентын дэргэдэх болон орон нутагт байрлах төвүүдээр дамжуулан иргэдийн санал бодлыг сонсох, үйл ажиллагаандаа тусгах байдлаар хамтарч ажиллах;
4. Иргэдийн парламенттай харилцах харилцааг нэмэгдүүлэх зорилгоор парламентын ордноор зочилж, нэгдсэн болон хороодын хуралдааны үйл явцтай танилцах боломжоор хангах;

Онцлог

1. Парламентын үйл ажиллагааг сурталчилсан, таниулсан нээлттэй өдөрлөг зохион байгуулах, иргэд олон нийтийг парламентын удирдлагуудтай уулзах боломжоор хангах;
2. Залуучууд, өсвөр үеийнхэн, бага орлоготой иргэд нь парламентын үйл ажиллагаа, ач холбогдлын талаар мэдээлэл хомс байдагтай холбоотой тэдэнд мэдээллийг ойлгомжтой, хялбар байдлаар хүргэхийг зорих;
3. Парламентын боловсролыг түгээх аргыг өргөжүүлж, сургуулийн насны хүүхдүүдийг парламенттай, түүний үйл ажиллагаатай нь сургалтын хөтөлбөрөөр дамжуулан танилцуулах;
4. Ард иргэдэд парламентын талаарх мэдээ мэдээллийг дүрс бичлэгээр, хэвлэмэл байдлаар, инфографикаар гэх мэтчилэн олон төрлөөр түгээх;

Парламентын тогтвортой үйл ажиллагааг ханган ажиллах чиг үүргийн хүрээнд

Нийтлэг

1. Ажлын алба нь ажил үүргээ чанартай хийж гүйцэтгэх үүднээс ажлын ачаалал болон нөөц бололцоогоо хянаж, уялдуулж байх;
2. Дотооддоо холбоо харилцаа, мэдээлэл солилцоогоо сайжруулж, нөөц бололцоогоо ашиглан, ажлаа жигд хуваарилан чанартай гүйцэтгэх;
3. Ажилтнуудад мэдээ мэдээлэл хайх, хадгалах систем нь хэрэглэхэд хялбар, боловсруулсан мэдээллээ байрлуулах, эргээд ашиглах боломжтой, үр дүнтэй байхад анхаарч ажиллах;
4. Ажлын алба нь ажилтнуудаа мэргэшүүлэх, дадлагажуулах, хөгжүүлэх болон эрсдэлийг тодорхойлох, даван гарах байгууллагын чадавхыг бий болгож ажиллах;
5. Парламентын ордны барилга байгууламжийн аюулгүй байдлыг ханган, засвар үйлчилгээг тогтмол хийх;

Онцлог

1. Ил тод, нээлттэй өрсөлдөөнт шалгалтаар ажилтнуудыг шалгаруулж авах;
2. Парламентын гишүүд болон ажлын албаны ажилтнуудад зориулсан гарын авлагыг хэвлүүлж, тогтмол шинэчилж байх;
3. Парламент дээр дадлага хийх дадлагын журмыг боловсруулж ажиллах.

ПАРЛАМЕНТЫН АЖЛЫН АЛБАДЫН СТРАТЕГИ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ

2.1.АВСТРАЛИ

Хууль тогтоох Ассамблейн ажлын албаны стратеги төлөвлөгөө¹⁶²:

- Ардчилсан институт болох Ассамблейд дэмжлэг үзүүлж ажиллах
Ажлын алба нь Ассамблей, түүний хороодод хууль тогтоох, хяналт тавих, ард иргэдийг төлөөлөх үүргээ хэрэгжүүлэхэд нь дэмжлэг үзүүлж ажиллах;
- Ассамблейн гишүүдэд дэмжлэг, туслалцаа үзүүлж, зөвлөгөө өгөх
Ассамблейн гишүүдэд Ассамблейн болон хороодын, түүнчлэн сонгогдсон тойргийнхоо ажилд идэвхтэй оролцоход нь чанартай, цаг үетэйгээ нийцсэн зөвлөх болон туслах үйлчилгээ үзүүлэх;
- Байгууллагын дотоод чадавхыг бэхжүүлэх
Оновчтой, зөв шийдвэр гаргаж, дотооддоо холбоо харилцаа, мэдээлэл солилцоогоо сайжруулж, нөөц бололцоогоо ашиглан, ажлаа жигд хуваарилан хууль дүрмийн дагуу үйл ажиллагаагаа чанартай гүйцэтгэх (түргэн хугацаанд шаардлагатай дэмжлэг туслалцаа үзүүлж, зөвлөгөө мэдээллээр хангах)

¹⁶²https://www.parliament.act.gov.au/__data/assets/pdf_file/0006/1195737/Strategic-Plan-Office-of-the-Legislative-Assembly-2018-202.pdf

Зорилт 1-ийн хүрээнд:

- Ассамблей нь хуралдааны дэгээ өөрчлөн, шинэчлэхээр шийдвэрлэсэн тохиолдолд ажлын алба нь зөвлөгөө мэдээллээр хангаж ажиллах;
- Хуралдааны дэгд өөрчлөлт оруулах тохиолдолд ажлын алба нь парламентын үйл ажиллагаа үр дүнтэй, хэвийн явагдахад онцгойлон анхаарч энэ талаар санал зөвлөмж өгөх;
- Гишүүдийн тоо нэмэгдсэнтэй холбоотой Ассамблейн ордны багтаамжийг харгалзан гишүүд, тэдгээрийн ажилтнууд, ажлын албаны ажилтнуудад өрөө тасалгааг хүртээмжтэй, зөв хуваарилах;
- Цахим орчны хэрэглээ, цахим сүлжээ, ялангуяа нийгмийн сүлжээ, хөдөлгөөнт тоног төхөөрөмжийн хэрэглээ өссөнтэй холбоотойгоор иргэд парламентын үйл ажиллагааг сонирхох, үйл явцад нь анхаарал хандуулах байдал нэмэгдэж байгаа тул тэдний санал бодлыг сонсох, үйл ажиллагаандаа тусгах байдлаар хамтарч ажиллах;
- Иргэд, олон нийт рүү чиглэсэн үйл ажиллагаагаа тухайн үеийн чиг хандлагаас илүүтэйгээр Ассамблейн ардчилсан үзэл баримтлал, үйл явцтай уялдуулах;
- Ассамблей болон гишүүдийн аюулгүй байдлыг хангаж ажиллах;
- Ажлын алба нь байнгын хувьсан өөрчлөгдөж буй орчин нөхцөлд аюулгүй байдлаа (биет/бодит аюулгүй байдал, мэдээллийн аюулгүй байдал, хувь хүний аюулгүй байдал болон кибер аюулгүй байдал) ханган, болзошгүй аюул нүүрлэхээс сэргийлэх бодлого болон аюул нүүрлэсэн тохиолдолд хэрэгжүүлэх оновчтой, тохирсон арга хэмжээг боловсруулж ажиллах;
- Ажлын алба нь Ассамблейн ордон дахь хууль тогтоох байгууллагын үйл ажиллагааг үр дүнтэй, хэвийн явагдах нөхцөлийг бүрдүүлж ажиллах.

Зорилт 2-ын хүрээнд:

- Ажлын алба нь Ассамблейтай холбоотой мэдээ мэдээллийн найдвартай эх сурвалж байх;
- Үнэн зөв, судалгаан дээр үндэслэсэн мэдээ мэдээлэл, санал зөвлөмжийг цаг хугацаанд нь гаргаж өгөх;
- Шинээр гарч буй техник технологитой танилцан, ажил, үйлчилгээндээ нэвтрүүлж ажиллах;
- Өндөр хурд бүхий найдвартай интернэт сүлжээ, программ хангамжийн үйлчилгээ, хөдөлгөөнт тоног төхөөрөмж болон өндөр хурд бүхий хөдөлгөөнт интернэт сүлжээний технологийг үйлчилгээндээ ашиглах;
- Гишүүдэд үзүүлж буй үйлчилгээгээ гар ажиллагаатай, цаасан хэвлэл ашигладаг механик арга барилаас хэрэглэхэд хялбар, түргэн шуурхай цахим систем рүү шилжүүлэх.

Зорилт 3-ын хүрээнд:

- Ассамблейн гишүүд нэмэгдсэний хэрээр ажлын албаны ачаалал, үйлчилгээний чанар, төрөл тэдний эрэлт хэрэгцээнд нийцсэн байх;
- Ажлын алба нь ажил үүргээ чанартай хийж гүйцэтгэх үүднээс ажлын ачаалал болон нөөц бололцоогоо хянаж, уялдуулж байх;

- Ажлын алба нь үр ашиггүй зардлыг багасгаж, байгаа нөөц бололцоогоо үр ашигтай зарцуулах санхүүгийн оновчтой шийдвэр гаргаж байх;
- Ажилтнуудад шийдвэр гаргах үйл ажиллагаанд санал бодлоо илэрхийлэх, хувь нэмрээ оруулах боломжоор нь хангаж ажиллах;
- Ажилтнуудыг байгууллагын дотоод бүтэц, хэлтэс, албад нэг бүрийн чиг үүрэг, үйл ажиллагааны талаар бүрэн ойлголт өгч, хоорондоо мэдээ мэдээллээ солилцон, харилцан уялдаа холбоотой ажиллах боломжоор хангах;
- Ажилтнуудад мэдээ мэдээлэл хайх, хадгалах систем нь хэрэглэхэд хялбар, боловсруулсан мэдээллээ байрлуулах, эргээд ашиглах боломжтой, үр дүнтэй байхад анхаарч ажиллах;
- Ажлын алба нь байнга өөрчлөгдөж буй эрэлт хэрэгцээ, шаардлагад нийцүүлэн аудит, тайлан тооцооны стандарт, цалин хөлс, татвар, мэдээллийн эрх чөлөө, нээлттэй байх зарчим зэрэг үзүүлж буй үйлчилгээндээ гарч буй өөрчлөлт, шинэчлэлтийг мэдэрч, түүнтэй уялдаж ажиллах;
- Ажлын алба нь хууль дүрмээ баримталж, ажилтнуудаа мэргэшүүлэх, дадлагажуулах, хөгжүүлэх болон эрсдэлийг тодорхойлох, даван гарах байгууллагын чадавхыг бий болгож ажиллах.

2.2. ИБУИНВУ

Нийтийн танхимын ажлын албаны 2016-2021 оны стратеги төлөвлөгөө¹⁶³:

1. Нийтийн танхимын үйл ажиллагаа, хяналт, хэлэлцүүлэг үр дүнтэй явагдахад дэмжлэг үзүүлэх:
Парламентын гишүүдэд тэдний хэрэгцээ шаардлага дээр үндэслэн мэргэжил, арга зүйн зөвлөгөө өгч, судалгаа мэдээллээр ханган, техник тоног төхөөрөмж болон бусад төрлийн үйлчилгээгээр хангаж үйлчилнэ.
2. Ард иргэдийг хууль тогтоох үйл ажиллагаанд оролцуулах, тэдний идэвхийг нэмэгдүүлэх:
Нийтийн танхимын үйл ажиллагааг ард иргэдэд нээлттэй болгож, ардчилал, ирээдүйн сайн сайхны төлөө ард иргэдийн идэвхтэй оролцоо хууль тогтоох үйл ажиллагаанд хичнээн чухлыг ойлгуулах. Залуучууд болон өсвөр үеийнхэн, нийгмийн халамж, анхаарал илүү шаардлагатай иргэдийг онцлон үзэж, Нийтийн танхимын үйл ажиллагаатай танилцуулах боломжийг бүрдүүлж ажиллана. ИБУИНХУ-д болон олон улсад парламентын нэр хүндийг өргөж ажиллана.
3. Парламентын аюулгүй байдал, тогтвортой үйл ажиллагааг ханган ажиллах:

¹⁶³<https://www.parliament.uk/documents/Strategy-for-the-House-of-Commons-Service-2016-2021-long-version.pdf>

Нийтийн танхимын өмнө тулгараад буй саад бэрхшээлийг даван туулж, хуримтлуулсан туршлага дээр үндэслэн шинэчлэл хийх. Лордын танхимтай хамтран ард иргэдэд нээлттэй байх үндсэн зарчмаа алдагдуулалгүй, парламентад нүүрлэж болзошгүй аливаа эрсдэлээс сэргийлэн ажиллана. Байнгын өөрчлөгдөж буй хэрэгцээ шаардлагад нийцүүлэн ажиллана.

Зорилт 1-ийн хүрээнд:

- Тусгайлан байгуулагдсан түр хороодын үйл ажиллагааг үр дүнтэй байлгахад анхаарч, шаардлагатай мэдээ мэдээллээр ханган, зөвлөгөө өгч ажиллах;
- Цаг үеийн асуудлаар, Нийтийн танхимын нэгдсэн болон байнгын хороодын хуралдаанаар хэлэлцэх асуудлаар мэдээ мэдээлэл бэлтгэн гишүүдэд танилцуулах;
- Нийтийн танхимын гишүүд болон тэдгээрийн туслах ажилтнуудыг өндөр чанар, хурд бүхий найдвартай техник технологиор хангаж, түүнийг ашиглах сургалт зохион байгуулж байх;
- Нийтийн танхимын гишүүдийн туслах, ажлын албаны ажилтнууд болон орон нутгийн тойрогт гишүүдээ төлөөлөн ажиллаж буй ажилтнуудыг дэмжин, хамтарч ажиллах.

Зорилт 2-ын хүрээнд:

- Нийтийн танхимын үйл ажиллагааг ард иргэдэд сурталчлан, тэдний сонирхож буй асуудлаар мэдээлэл өгч, ард иргэдийн санал бодлыг сонсож, хууль тогтоох үйл ажиллагаанд хэрэгжүүлж ажиллах;
- Ард иргэдэд мэдээ, мэдээллийг дүрс бичлэгээр, хэвлэмэл байдлаар, инфографикаар гэх мэтчилэн олон төрлөөр түгээх;
- Нийтийн танхимын цахим хуудас, цаашлаад нийгмийн сүлжээ, хамтран ажилладаг болон харьяа байгууллагуудын цахим хуудсаар үйл ажиллагаагаа мэдээлэн ажиллах;
- Залуучууд, өсвөр үеийнхэн, бага орлоготой иргэд нь парламентын үйл ажиллагаа, ач холбогдлын талаар мэдээлэл хомс байдагтай холбоотой тэдэнд мэдээллийг ойлгомжтой, хялбар байдлаар хүргэхийг зорино. Парламентын боловсролыг түгээх аргыг өргөжүүлж, сургуулийн насны хүүхдүүдийг парламенттай, түүний үйл ажиллагаатай нь сургалтын хөтөлбөрөөр дамжуулан танилцуулах;
- Хууль тогтоох үйл ажиллагаанд иргэдийн оролцоог нэмэгдүүлэх шинэ арга замыг эрэлхийлж ажиллах;
- Олон улсын хэмжээнд парламентад ардчилсан ёсыг дэмжин, нөөц бололцоондоо тулгуурлан бусад орнуудын хөгжиж буй парламентын үйл ажиллагаанд шууд болон холбогдох бусад байгууллагаар дамжуулан дэмжлэг үзүүлж ажиллах.

Зорилт 3-ын хүрээнд:

- Лордын танхимтай хамтран 2020 он гэхэд Вэстминстерийн ордныг шинэчлэх, сэргээн засварлах ажлыг хийж гүйцэтгэх;
- Парламентын ард иргэдэд нээлттэй болон аюулгүй байх боломжийг ханган, кибер болон биет халдлагаас сэргийлэх шинэ хамгаалалтыг нэвтрүүлэх;
- Уламжлалаа хадгалж, үйл ажиллагаагаа тогтмол сайжруулан, урт хугацааны зорилтоо хэрэгжүүлж тогтвортой ажиллахыг эрмэлзэнэ;
- Санхүүгийн үйл явц өмнөө тавьсан зорилттой дүйж буй эсэхийг нягталж, үр дүнтэй шийдвэр гаргах үүднээс санхүүгийн зөвлөгөө, мэдээллээр ханган, урт хугацаанд санхүүгийн тогтвортой байдлаа хадгалж ажиллах.

2.3.МОЛДОВА

Парламентын ажлын албаны 2011-2013 онд хэрэгжүүлэх Хөгжлийн тэргүүлэх 5 зорилт нь¹⁶⁴:

1. Хүний нөөцийн чадавхыг сайжруулах;
2. Орчин үеийн, ил тод, нээлттэй мэдээллийн бодлого боловсруулах;
3. Парламентын дэд бүтцийг бий болгох, сайжруулах;
4. Парламентын судалгаа, шинжилгээний чадавхыг бэхжүүлэх;
5. Хууль тогтоох үйл явцыг чанаржуулах юм.

Зорилт 1-ийн хүрээнд:

Парламентын ажлын албаны зорилтыг хэрэгжүүлэхэд чадварлаг хүний нөөцтэй байх нь чухал юм.

1. Парламентын хэлтэс, албадын чиг үүргийг тодорхойлсон парламентын ажлын албаны дүрмийг боловсруулах, ажлын байрны тодорхойлолтыг боловсруулах;
2. Хүний нөөцийн чадавхыг бэхжүүлэх сургалтууд зохион байгуулах;
3. Ил тод, нээлттэй өрсөлдөөнт шалгалтаар ажилтнуудыг шалгаруулж авах;
4. Ажилтнуудыг мэргэшүүлэх стратегийн төслийг боловсруулах;
5. Парламентын гишүүд болон ажлын албаны ажилтнуудад зориулсан гарын авлагыг хэвлүүлж, тогтмол шинэчилж байх;
6. Ажилтнуудын ажлын үр дүнг ил тод, бодитойгоор үнэлж, шатлан дэвших зарчмыг боловсруулан мөрдөж ажиллах;
7. Парламент дээр дадлага хийх дадлагын журмыг боловсруулж ажиллах.

¹⁶⁴<https://agora-parl.org/sites/default/files/Strategic%20Development%20Plan%20for%20the%20Secretariat%20of%20the%20Parliament%20of%20Moldova%20%282011-2013%29.pdf>

Зорилт 2-ын хүрээнд:

Парламент, түүний ажлын албаны үйл ажиллагаа нээлттэй, ил тод байх шаардлагатай.

1. Парламентын харилцаа, холбооны зорилтыг тодорхойлох;
2. Иргэдэд зориулсан Мэдээ мэдээлэл, албан бичгийн төвийг нээн ажиллуулах;
3. Парламентын үйл ажиллагаатай холбоотой бүхий л мэдээ, баримтыг парламентын үндсэн веб хуудсанд байршуулж байх;
4. Парламентын үйл ажиллагааг сурталчилсан, таниулсан нээлттэй өдөрлөг зохион байгуулах, иргэд олон нийтийг парламентын удирдлагуудтай уулзах боломжоор хангах;
5. Мэдээ мэдээлэл, албан бичгийг цахимаар шилжүүлэх цахим парламент мэдээллийн системийг бий болгож ажиллуулах;
6. Ил тод, нээлттэй, санхүүгийн болон хангамж үйлчилгээний бодлогыг боловсруулж ажиллах.

Зорилт 3-ын хүрээнд:

Хуулийн төсөл, мэдээ мэдээлэл, баримт бичгүүдийг засгийн газар болон парламентын хооронд, түүнчлэн парламент дотроо түргэн шуурхай, цахим хэлбэрээр хайж олох, илгээх, хүлээн авах боломжоор хангах.

1. Техник, тоног төхөөрөмжид үнэлгээ хийх;
2. Парламентын ажлын албаны харьяа (үйлчилгээ хариуцсан) байгууллагуудад бүтцийн өөрчлөлт хийх;
3. Парламентын хуралдаан дээр гишүүдийг цахимаар бүртгэх болон цахим санал хураалтын системийг нэвтрүүлэх;
4. Парламентын хуралдааны шууд орчуулгын болон дуу хураагуурын орчин үеийн техник, технологийг нэвтрүүлж ашиглах;
5. Архивын материалыг тоон системд хөрвүүлэх.

Зорилт 4-ийн хүрээнд:

Парламентын хууль тогтоох үйл ажиллагааг шаардлагатай судалгаа, мэдээ мэдээллээр хангах болон парламентаас баталсан хуулийн хэрэгжилтэд хяналт тавих, судалгаа шинжилгээ, хяналт шалгалтыг бодитой, үр нөлөөтэй явуулахад шаардлагатай мэргэшсэн ажилтнуудыг бэлтгэх.

1. Ажлын албаны ажилтнуудад шаардлагатай мэдээ мэдээллийн эх сурвалжуудыг ашиглах боломжоор хангах;
2. Номын санг цахим системд шилжүүлэх;
3. Парламентаас гадна эрдэмтэн, судлаачидтай хамтарч ажиллах;
4. Парламентын хяналт шалгалтын чадавхыг бэхжүүлэх, ажилтнуудыг мэргэшүүлэх, хяналт шалгалтын үйл явцыг тодорхой болгох.

Зорилт 5-ын хүрээнд:

Хуулийн төсөл боловсруулах арга барил, үйл явцыг сайжруулах

1. Батлагдсан хууль болон хуулийн төслүүд нь Европын Холбооны хууль дүрэмтэй нийцэж буй эсэхийг нягтлах нэгж байгуулж ажиллах;
2. Хууль батлагдахаас өмнө болон батлагдсаны дараа нийгэм, эдийн засагт үзүүлэх үр нөлөөг судлах, үнэлгээ хийх;
3. Хууль зүйн техникийн гарын авлагыг боловсруулах;
4. Хуулийн төслийн шаардлага хангасан, эсхүл хангаагүйг тодорхойлох үе шатыг парламентад хуулийн төсөл өргөн барих үйл явц дээр нэмж оруулах.

2.4.ШИНЭ ЗЕЛАНД УЛС

Төлөөлөгчдийн танхимын ажлын албаны 2016-2020 оны стратеги төлөвлөгөө¹⁶⁵:

Стратеги зорилт 1: Төлөөлөгчдийн танхим болон гишүүдэд чанартай үйлчилгээ үзүүлэх

1. Гишүүд болон парламентын бусад агентлагууд байгаа газраасаа мэдээллийг түргэн шуурхай авах, харилцан солилцох зэргээр ажил үүргээ үр дүнтэй, саадгүй хэрэгжүүлэх.
Үүнд мэдээллийн систем, технологи нь чухал үүрэгтэй бөгөөд парламентын үндсэн интернэт сүлжээний хурдыг нэмэгдүүлэх, парламентын гадна байрлах харьяа байгууллагуудыг нэгтгэн, сүлжээний хамрах хүрээг өргөжүүлэх зэрэг ажлуудыг хийж гүйцэтгэх.
2. Гишүүд болон парламентын бусад агентлагуудыг чанартай үйлчилгээгээр хангах.
 - *Хүний нөөц болон соёлын үйлчилгээ:*
Хүний нөөц болон соёлын баг хамт олон нь парламентын гишүүдэд шаардлагатай мэргэжил, арга зүйн туслалцаа үзүүлэх үүрэг бүхий Парламентын ажлын албаны хийгээд орон нутгийн иргэдийн хуралд ажиллаж буй ажилтан, албан хаагчдыг сургаж дадлагажуулах, тэдний чадавхыг нэмэгдүүлэх зэрэг үйл ажиллагаа явуулж байна.
 - *Санхүүгийн үйлчилгээ:*
Санхүүгийн баг хамт олон нь парламентын гишүүдийн болон Парламентын ажлын албаны, түүнчлэн парламентын зөвлөх албаны төсөв, түүний зарцуулалтыг цаг хугацаанд нь тайлагнах, тэдгээрийн төсвөө зөв хянаж, зарцуулахад зөвлөгөө, туслалцаа үзүүлэн ажиллаж байна. Төсөв, санхүүгийн тайлангаа интернэт сүлжээгээр хүлээн авах, хянах боломжийг олгохоор ажиллаж байна.
 - *Улс орны нөхцөл байдалтай танилцуулах аяллын үйлчилгээ:*
Парламентын гишүүд, Парламентын ажлын албаны ажилтнууд, холбогдох яамдын ажилтнуудыг улс орны нөхцөл байдал, хүмүүсийн аж амьдралтай танилцуулах дотоодын аяллыг тус баг хамт олон зохион байгуулан ажиллаж байна.

¹⁶⁵<https://www.parliament.nz/media/2753/parliamentary-service-strategic-intentions-2016-2020.pdf>

- *Судалгаа, мэдээллийн үйлчилгээ:*

Номын сангаас үзүүлдэг тус үйлчилгээ нь парламентын гишүүдийн хувьд албан үүргээ гүйцэтгэхэд нэн чухал, шаардлагатай мэдээллийн эх үүсвэр болдог. Парламентын гишүүд болон парламентын ажлын албаны ажилтнуудад цаг үеийн нэн шаардлагатай мэдээ мэдээллийг хэвлэмэл болон цахим хэлбэрээр түргэн шуурхай гарган өгч байна.

Стратеги зорилт 2: Хүртээмжтэй парламент

3. Ард иргэд парламентын үйл явцтай танилцаж, үйл ажиллагаанд нь оролцох.

- *Парламентын боловсрол:*

Оюутан сурагчдын сургалтын хөтөлбөрт Шинэ Зеланд улсын ардчилал, парламентын үйл ажиллагааны талаар мэдээллийг оруулж, оюутан сурагчид болон ард иргэдийг парламентын түүх, үйл явцтай танилцуулдаг. Өөрийн биеэр ирэх боломжгүй тохиолдолд тухайн иргэн парламентын цахим хуудаснаас мэдээлэл авах боломжтой болсон.

- *Иргэдийг хүлээн авч уулзах үйлчилгээ:*

Иргэд болон парламентын гишүүдийн урьсан зочид долоо хоногийн 7 өдөр тойргийн гишүүдтэйгээ уулзан, Парламентын танхимаар зочлон, санал бодлоо илэрхийлэх боломжтой.

4. Парламент нь иргэд олон нийтэд нээлттэй үйлчлэх боломжийг нэмэгдүүлэх.

Иргэдийн парламенттай харилцах харилцааг нэмэгдүүлэх зорилгоор парламентын ордноор зочилж, парламентын болон хороодын хуралдааны үйл явцтай танилцах боломжоор ханган ажиллаж байна. Мөн парламентын ТВ-ийг ажиллуулж, үйл явцыг нэвтрүүлж байна.

Парламентын ордон нь түүхийн дурсгалт газрын нэг болохын хувьд улс орны нэн чухал ажил үйлчилгээг хэвийн явуулах үүднээс парламентын ордны барилга байгууламжийн аюулгүй байдлыг ханган, засвар үйлчилгээг тогтмол хийн ажиллаж байна. Парламентын ордон төдийгүй орон нутаг дахь харьяа байгууллагуудын аюулгүй ажиллагааны стандартыг ханган, гишүүд болон тойргийн сонгогчдын хэрэгцээ шаардлагад нийцүүлэн үйл ажиллагаагаа хэвийн явуулах боломжоор хангадаг.

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- Kiribati Parliament Corporate Strategic Plan (2017-2022) https://agora-parl.org/sites/default/files/kiribati_parliament_corporate_strategic_plan_final_may_2010.pdf
- СТРАТЕГИЯ развития Жогорку Кенеша Кыргызской Республики до 2021 года <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/82056>
- National Parliament of Solomon Islands Strategic Plan 2017-2021 <http://www.parliament.gov.sb/files/Parliament%20Strategy/npsi17To21.pdf>
- Strategic Plan of the Parliament of Sierra Leone 2016-2019. With the support of United Nations Development Programme (UNDP) https://agora-parl.org/sites/default/files/parliament_strategic_plan_final-sierra_leone.pdf
- Парламент болон Тамгын газрын Стратеги төлөвлөгөө, <http://www.parliament.gov.zm/sites/default/files/documents/pages/Final%20National%20Assembly%20of%20Zambia%20Strategic%20Plan%281%29.pdf>
- STRATEGIC PLAN FOR THE 5th DEMOCRATIC PARLIAMENT 2014-2019 <https://www.parliament.gov.za/storage/app/media/StratPlan/5/strat%20plan%2013may2015.pdf>
- Strategic Plan 2014-2018 of the National Assembly of Pakistan http://www.na.gov.pk/uploads/1439219002_845.pdf
- Uganda - Five-year strategic plan for the Parliament (2014-2018) https://agora-parl.org/sites/default/files/uganda_-_five-year_strategic_plan_for_the_parliament_2014-2018.pdf
- Strategic development Plan 2014-2018. With the support of United Nations Development Programme (UNDP) <http://www.nab.gov.bt/assets/uploads/docs/download/2015/strategicplan.pdf>
- STRATEGIC PLAN OF THE PARLIAMENT OF THE REPUBLIC OF TRINIDAD AND TOBAGO, 2013-2018 <http://www.ttparliament.org/documents/2218.pdf>
- Wolesi Jirga Stretagic Plan 2011-2016 (Төсөл) https://agora-parl.org/sites/default/files/afghanistan_-_wolesi_jirga_strategic_plan_2011-2016.pdf
- Rwanda - Strategic Plan of the Parliament (2011-2015) <https://agora-parl.org/resources/library/rwanda-strategic-plan-parliament-2011-2015>
- https://www.parliament.act.gov.au/__data/assets/pdf_file/0006/1195737/Strategic-Plan-Office-of-the-Legislative-Assembly-2018-202.pdf
- <https://www.parliament.uk/documents/Strategy-for-the-House-of-Commons-Service-2016-2021-long-version.pdf>
- <https://agora-parl.org/sites/default/files/Strategic%20Development%20Plan%20for%20the%20Secretariat%20of%20the%20Parliament%20of%20Moldova%20%282011-2013%29.pdf>
- <https://www.parliament.nz/media/2753/parliamentary-service-strategic-intentions-2016-2020.pdf>

**УИХ-ЫН ДЭГИЙН ТУХАЙ ХУУЛЬ ТОГТООМЖ ДАХЬ САНАЛ ХУРААЛТЫГ
ЦАХИМ ТООЛУУРААР ЯВУУЛАХ ЗОХИЦУУЛАЛТ БА ГИШҮҮДИЙН ИРЦ**

(Харьцуулсан судалгаа)

Г.Билгээ, И.Жаргалзаяабямба

АГУУЛГА

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

СУДАЛГААНЫ ХЭСЭГ

1. УИХ-ын дэгийн тухай хууль тогтоомжийн тойм
2. Санал хураалтыг цахим тоолуураар явуулах зохицуулалтын тойм
3. Цахим санал хураалт ба УИХ-ын гишүүдийн ирц
 - 3.1. УИХ-ын хуралдааны дэгийн тухай хууль (1997)
 - 3.2. УИХ-ын хуралдааны дэгийн тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан (2010)
 - 3.3. УИХ-ын хуралдааны дэгийн тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан (2018)

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

Монгол Улсад байнгын ажиллагаатай парламент байгуулагдан ажилласан 30 гаруй жилийн түүхэндээ дэгтэй холбоотой Монгол Улсын 3 хууль, Улсын Их Хурлын болон Улсын Бага хурлын 3 тогтоолыг баталж байжээ.

УИХ-ын санал хураах журамд цахим тоолуур ашиглах тухай эрх зүйн анхны зохицуулалтыг 1997 онд батлагдсан Монгол Улсын Их Хурлын хуралдааны дэгийн тухай хуульд тусгасан байна. Үүний дараа хуралдааны дэгийг УИХ-ын 2001 оны 61, 2006 оны 14 дүгээр тогтоолоор шинэчлэн батлахдаа санал хураалтыг цахим тоолуураар явуулахыг хэвээр үлдээжээ. Гэвч одоо мөрдөж буй Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хуулийг анх 2007 онд батлахдаа дээрх зохицуулалтыг оруулаагүй байсныг 2010 онд нэмж оруулсан; мөн 2018 онд хурууны хээгээр хуралдааны ирцэд бүртгүүлэх, асуулт асуух, үг хэлэх, санал өгөхөөр шинээр оруулсан байна.

Судалгааны ажлыг гүйцэтгэх явцдаа УИХ-ын архивт байгаа дээрх хууль тогтоомжуудын хувийн хэргийг судалж үзэхэд санал хураалтыг цахим тоолуураар явуулах үндэслэл шаардлагыг дурдаагүй байна.

Судалгааны явцад санал хураалтыг цахим тоолуураар явуулснаар УИХ-ын гишүүдийн чуулганы хуралдааны ирцэд хэрхэн нөлөөлснийг зарим үзүүлэлтээр харьцуулан авч үзлээ: УИХ-ын гишүүдийн хуралдааныг тасалсан өдөр (цаг) нь чуулганы нэгдсэн худалдаан хуралдсан өдөр (цаг)-т эзлэх хувийг тооцон үзвэл дараах үр дүн гарч байна. Үүнд:

- 1997 оны хаврын ээлжит чуулганы хугацаанд гишүүдийн тасалсан цагийн нийлбэрийг 1996 оны намрын ээлжит чуулгантай харьцуулахад **нэг хувиар буурсан;**
- 2010 оны хаврын ээлжит чуулганыг 2009 оны намрын ээлжит чуулгантай харьцуулахад **гишүүдийн хуралдаан тасалсан үзүүлэлт нь 7 хувиар өссөн;**
- 2019 оны хаврын ээлжит чуулганы хугацаанд гишүүдийн бүртгэлд ороогүй буюу тасалсан өдрийн нийлбэр нь 2018 оны намрын ээлжит чуулгантай харьцуулахад **нэг хувиар өссөн байна.**

СУДАЛГААНЫ ХЭСЭГ

1. УИХ-ЫН ДЭГИЙН ТУХАЙ ХУУЛЬ ТОГТООМЖИЙН ТОЙМ¹⁶⁶

Монгол Улсын байнгын ажиллагаатай парламент байгуулагдсан цагаасаа хойш хуралдааны дэгээ 6 удаа шинэчлэн баталсан бөгөөд аливаа асуудлыг хамтран хэлэлцэж олонхоороо шийдвэрлэхдээ баримтлах журмаа илүү тодорхой болгохоор ажиллаж байсан.

Монгол Улсын парламентын хуралдааны анхны дэгийг БНМАУ-ын Бага Хурлаас 1990 оны 01 дүгээр тогтоолоор “БНМАУ-ын Бага Хурлын анхдугаар чуулганы дэг”¹⁶⁷ нэртэйгээр баталж байжээ.

Үүний дараа 1992 онд Улсын Бага Хурлаас Монгол Улсын Их Хурлын тухай хуулийг баталсан байна. Энэ хуулийн 6-9 дүгээр бүлгүүдэд¹⁶⁸ УИХ-ын чуулганы хуралдааны дэгтэй холбоотой зохицуулалтыг тусгаж нэлээд өргөн агуулгатай болгосон: нэг талаас УИХ, түүний гишүүдийн эрх зүйн байдлыг тодорхой болгож, нөгөө талаас УИХ-ын чуулганы хуралдааны дэгийг бүхэлд нь зохицуулсан агуулгатай болгосон. Ингэснээр Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 25 дугаар зүйлийн 4 дэх хэсэгт заасан УИХ-ын бусад бүрэн эрх, зохион байгуулалт, үйл ажиллагааны журмыг тодорхой болгож нарийвчлан зохицуулсан байна.

УИХ-ын 2 дахь удаагийн сонгуулиар байгуулагдсан парламент (1996-2000) өмнөх парламентад үйлчилж байсан Монгол Улсын Их Хурлын тухай хуулийг хүчингүй болгож, Монгол Улсын Их Хурлын тухай хуулиас гадна Монгол Улсын Их Хурлын чуулган хуралдааны дэгийн тухай хуулийг шинээр баталжээ. Энэ үеэс Монголын парламентад 1997 оноос хойш Үндсэн хуулийн 25 дугаар зүйлийн 4 дэх хэсэгт заасан журмыг хоёр хуулиар зохицуулж эхэлсэн байна.

УИХ-ын 3 дахь удаагийн сонгуулиар байгуулагдсан парламент (2000-2004) дэгийн асуудлыг УИХ-ын тогтоолоор зохицуулахаар шийдвэрлэж, “Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэг батлах тухай” УИХ-ын 2001 оны 61 дугаар тогтоолыг батлан гаргажээ.

Дэгийн зохицуулалтыг шинэчлэх болсон гол шалтгаан нь 2000 онд Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулсантай холбоотой. Хуулийн төслийн танилцуулгад *“УИХ бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэхдээ баримтлах дэг (журам)-ээ хуулиар тогтоож байсан. Энэ асуудлыг ажлын хэсэг авч үзэж өмнө нь мөрдөж байсан хууль, тогтоол, гадаад орнуудын туршлага зэргийг судлан үзсэний үндсэн дээр эрх зүйн талаасаа ямар хэлбэрийн эрхийн актаар зохицуулах*

¹⁶⁶ Парламентын хуралдааны дэгийн онол, арга зүйн үндэс. Л.Өлзийсайхан. УБ., 2010 он. 54-59 дэх тал.

¹⁶⁷ БНМАУ-ын Бага Хурлын 1990 оны 09 дүгээр сарын 13-ны өдрийн “Дэг батлах тухай” 1 дүгээр тогтоол. Эх сурвалж: Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хууль (1990-2017 он). Ерөнхий редактор Ц.Цолмон. УБ., 2018. 208-214 дэх тал.

¹⁶⁸ Монгол Улсын Их Хурлын тухай хууль:

Зургадугаар бүлэг - Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдаан;

Долдугаар бүлэг - Тодорхой асуудал хэлэлцэж шийдвэрлэх;

Наймдугаар бүлэг - Хууль, Улсын Их Хурлын бусад шийдвэрийн төсөл хянан хэлэлцэх, батлах;

Есдүгээр бүлэг - Улсын Их Хурал шийдвэр гаргах, түүнийг нийтлэх журам.

нь илүү тохиромжтойг анхаарсан. Улсын Бага Хурал энэ асуудлаа хуулиар биш тогтоолоор баталж мөрдөж байсан. Мөн гадаадын ихэнх орнууд энэ асуудлаа тодорхой дүрэм, журмаар тогтоон мөрдүүлж байна” гэж дурдсан байна.¹⁶⁹

Хүснэгт 1. УИХ-ын дэгийн тухай хууль тогтоомжийн жагсаалт¹⁷⁰

	Баримт бичгийн нэр	Баталсан огноо (дугаар)	Нэмэлт, өөрчлөлт орсон огноо (дугаар)	Хүчингүй болсон огноо (дугаар)
1.	Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын Бага Хурлын анхдугаар чуулганы дэг	“Дэг батлах тухай” БНМАУ-ын Бага хурлын тогтоол, 1990.09.13, №01	БНМАУ-ын Бага хурлын тогтоол, 1990.11.12, №29	
2.	Монгол Улсын Их Хурлын тухай	Монгол Улсын хууль, 1992.07.06		1997.02.06-ны хуулиар
3.	Монгол Улсын Их Хурлын хуралдааны дэг	Монгол Улсын хууль, 1997.02.06	1997.05.22, 1997.06.13, 1997.07.04, 1998.01.08, 1999.01.22-ны хуулиудаар	2001.06.21-ний хуулиар
4.	Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы дэг	“Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэг батлах тухай”, УИХ-ын тогтоол, 2001.06.21, №61	2001.11.08-ны №82, 2004.05.13-ны №29 УИХ-ын тогтоолуудаар	УИХ-ын тогтоол, 2006.01.27, №14
5.	Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы дэг	“Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэг батлах тухай”, УИХ-ын тогтоол, 2006.01.27, №14		УИХ-ын тогтоол, 2007.10.11, №67
6.	Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай	Монгол Улсын хууль, 2007.10.11	2008.12.04, 2009.06.11, 2009.07.03, 2010.12.30 , 2011.01.20, 2011.12.23, 2012.08.17, 2012.12.21, 2012.12.21, 2014.10.16, 2015.01.29, 2015.05.29, 2015.07.08, 2016.01.19, 2016.04.14, 2016.12.01, 2017.01.12, 2017.05.12, 2017.11.10, 2017.11.23, 2018.06.29, 2019.01.18-ны хуулиудаар	

¹⁶⁹УИХ-ын Тамгын газрын архив. Данс 5, ХН 288.

¹⁷⁰Эх сурвалж:

Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хууль 1990-2017 он (Эх сурвалж, харьцуулсан судалгаа). Ерөнхий редактор Ц.Цолмон. УБ., 2018.

Эрх зүйн мэдээллийн нэгдсэн систем: <https://www.legalinfo.mn/additional/?lawid=356>

УИХ-ын 4 дэх удаагийн сонгуулиар байгуулагдсан парламент (2004-2008) дэгийн зохицуулалтыг 2 удаа шинэчилжээ. 2006 онд “Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэг батлах тухай” УИХ-ын 14 дүгээр тогтоолыг, 2007 онд Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хуулийг тус тус баталжээ. 2007 онд батлагдсан Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хуулийг өнөөг хүртэл буюу байнгын ажиллагаатай парламентын түүхэнд хамгийн удаан даган мөрдөж байна.

2. САНАЛ ХУРААЛТЫГ ЦАХИМ ТООЛУУРААР ЯВУУЛАХ ЗОХИЦУУЛАЛТЫН ТОЙМ

УИХ-ын санал хураах журамд цахим тоолуур ашиглах тухай эрх зүйн анхны зохицуулалтыг 1997 онд батлагдсан Монгол Улсын Их Хурлын хуралдааны дэгийн тухай хуульд тусгасан байна. Үүний дараа УИХ-ын тогтоолоор “Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы дэг”-ийг 2 удаа шинэчлэн батлагдахад санал хураалтыг цахим тоолуураар явуулах зохицуулалтыг хэвээр үлдээжээ.

Одоо мөрдөж байгаа Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хуулийг анх 2007 онд батлахдаа санал хураалтын цахим тоолуурын талаар зохицуулалт оруулаагүй байсныг 2010 оны Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай хуулиар өөрчилж, “Санал хураалт явуулах ерөнхий журам” гэсэн 9¹ дүгээр зүйлийг нэмж оруулан санал хураалтыг цахим тоолуураар явуулахаар тусгажээ.

Хүснэгт 2. Дэгийн тухай хууль тогтоомжуудад тусгасан санал хураалтыг цахим тоолуураар явуулах зохицуулалт¹⁷¹

Монгол Улсын хууль Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы дэг 1997.02.06	УИХ-ын тогтоол Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы дэг 2001.06.21, №01	УИХ-ын тогтоол Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы дэг 2006.01.27, №14	Монгол Улсын хууль Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай 2007.10.11
41 дүгээр зүйл. Санал хураалт, түүнийг явуулах журам 4. Үндсэн хууль, энэ хууль болон, бусад хуульд өөрөөр заагаагүй бол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдаанд санал хураалт явуулахдаа хуралдаанд оролцсон нийт гишүүний олонхийн саналаар уг асуудлыг шийдвэрлэнэ.	Хорин тав. Улсын Их Хурлын нэгдсэн хуралдаанд санал хураалт явуулах журам 25.2. Үндсэн хууль, бусад хууль болон энэ дэгд өөрөөр заагаагүй бол Улсын Их Хурлын нэгдсэн хуралдаанд санал хураалт явуулахдаа хуралдаанд оролцсон нийт гишүүний олонхийн саналаар уг асуудлыг шийдвэрлэнэ.	Хорь. Нэгдсэн хуралдаанаар төслийн анхны хэлэлцүүлэг явуулах 20.3.4. ил санал хураалтыг санал хураах хуудсаар, эсхүл <u>цахим тоолуураар</u> явуулах.	9¹ дүгээр зүйл. Санал хураалт явуулах ерөнхий журам 9 ¹ .2. Ил санал хураалтыг гар өргөж, эсхүл <u>цахим тоолуураар</u> , нууц санал хураалтыг санал хураах хуудсаар, эсхүл <u>цахим тоолуураар</u> явуулна. Хуралдааны ирцэд бүртгүүлэх, асуулт асуух, үг хэлэх, <u>цахим тоолуураар санал өгөхөд биеийн давхцахгүй өгөгдөл / гарын хурууны хээ/- өөр идэвхждэг систем бүхий цахим тоолуурыг ашиглана.</u>

¹⁷¹Эх сурвалж: Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хууль 1990-2017 он. Ерөнхий редактор Ц.Цолмон. УБ., 2018. 313, 337-338 дахь тал.

<p>Энэ хууль болон бусад хуульд нууц санал хураалт явуулж шийдвэрлэхээр зааснаас бусад тохиолдолд санал хураалтыг илээр явуулна. Ил санал хураалтыг гар өргөж, эсхүл цахим тоолуураар, харин нууц санал хураалтыг санал хураах хуудсаар, эсхүл цахим тоолуур ашиглан явуулна.</p>	<p>Үндсэн хууль, бусад хуульд нууц санал хураалт явуулж шийдвэрлэхээр зааснаас бусад тохиолдолд санал хураалтыг илээр явуулна. Ил санал хураалтыг гар өргөж, эсхүл цахим тоолуураар, харин нууц санал хураалтыг санал хураах хуудсаар, эсхүл цахим тоолуур ашиглан явуулна.</p>	<p>9¹.3.Санал хураах хуудас ашиглан нууц санал хураалт явуулах бол Улсын Их Хурлын гишүүдээс бүрдсэн тооллогын комисс байгуулан санал хураалт явуулж, дүнг танилцуулна.</p> <p>9¹.4.Цахим тоолуураар нууц санал хураалт явуулах бол зөвхөн санал хураалтын дүн гарах бөгөөд санал өгсөн гишүүдийн нэрс цахим тоолуурын системд хадгалагдахгүй.</p> <p>9¹.5.Санал хураалт явуулах үед гишүүн санал өгөх эрхээ зөвхөн өөрөө эдлэх бөгөөд энэхүү эрхээ бусдад шилжүүлэх, бусад гишүүний өмнөөс санал өгөхийг хориглоно.</p>
--	--	---

Дээрх хууль тогтоомжийн төслийн архивын хувийн хэргийг үзэхэд санал хураалтыг цахим тоолуураар явуулах үндэслэл, хэрэгцээ шаардлагыг дурдаагүй байна.¹⁷²

1997 оноос хойш Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хуульд 21 удаа нэмэлт, өөрчлөлт орж байжээ. 2018 онд энэ хуулийн 9¹ дүгээр зүйлийн 9¹.2 дахь хэсэгт гарын хурууны хээгээр хуралдааны ирцэд бүртгүүлэх, асуулт асуух, үг хэлэх, санал өгөхийг цахим болгон өөрчилснийг 2019 оны 04 дүгээр сарын 05-ны өдрөөс мөрдөж эхлээд байна.

Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай хууль (2018.06.29)-ийн танилцуулгад: “УИХ-ын гишүүний хариуцлагыг нэмэгдүүлэх замаар УИХ-ын үйл ажиллагааг сайжруулах хүрээнд хуралдааны ирцэд бүртгүүлэх, асуулт асуух, үг хэлэх, цахим тоолуураар санал өгөхөд биеийн давхцахгүй өгөгдөл (гарын хурууны хээ)-өөр идэвхждэг систем бүхий цахим тоолуурыг ашиглах, гишүүн чуулганы нэгдсэн болон Байнгын хорооны хуралдаанд оролцсон ирцийн мэдээг сар бүр гаргаж, олон нийтэд мэдээлэх, гишүүн нэгдсэн хуралдаанд хүндэтгэн үзэх

¹⁷²Тайлбар:

1997 оны 02 дугаар сарын 06-ны өдөр батлагдсан Монгол Улсын Их Хурлын хуралдааны дэгийн тухай хуулийн архивын хувийн хэрэгтэй танилцахад энэ хуулийн төслийн үзэл баримтлал, танилцуулга байхгүй байв. (УИХ-ын Тамгын газрын архив, Данс 4, ХН 207)

УИХ-ын “Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэг батлах тухай” 2001 оны 61 дүгээр тогтоолын архивын хувийн хэрэгтэй танилцахад энэ тогтоолын төслийн үзэл баримтлал байгаагүй, харин танилцуулгад санал хураалтыг цахим тоолуураар явуулах үндэслэл шаардлагыг дурдаагүй байв. (УИХ-ын Тамгын газрын архив, Данс 5, ХН 288)

УИХ-ын “Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэг батлах тухай” 2006 оны 14 дүгээр тогтоолын архивын хувийн хэрэгтэй танилцахад энэ тогтоолын төслийн үзэл баримтлал, танилцуулгад санал хураалтыг цахим тоолуураар явуулах үндэслэл шаардлагыг дурдаагүй байв. (УИХ-ын Тамгын газрын архив, Данс 6, ХН 739)

2010 онд батлагдсан Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай хуулийн архивын хувийн хэрэгтэй танилцахад энэ хуулийн төслийн үзэл баримтлал, танилцуулга байхгүй байв. (УИХ-ын Тамгын газрын архив, Данс 7, ХН 812)

шалтгаангүйгээр оролцоогүй бол тасалсан өдрийн цалинг олгохгүй байх, гишүүн хэлэлцэж байгаа асуудалтай холбогдолгүй асуудлаар үг хэлбэл хуралдаан даргаалагч нэг удаа сануулах, сануулгыг зөрчвөл тухайн үг хэлэх хугацааг дуусгавар болгох зохицуулалтуудыг шинээр тусгасан. Хууль батлагдсанаар УИХ-ын гишүүний хариуцлага нэмэгдэх хууль зүйн зэрэг үр дүн гарч, цаашлаад хууль тогтоомжийн чанар сайжрах, тогтвортой байхад сайнаар нөлөөлөх ач холбогдолтой¹⁷³ гэсэн байна.

3. ЦАХИМ САНАЛ ХУРААЛТ БА УИХ-ЫН ГИШҮҮДИЙН ИРЦ

Судалгааны энэ хэсэгт санал хураалтыг цахим тоолуураар явуулах тухай эрх зүйн зохицуулалт нь УИХ-ын гишүүдийн ирцэд хэрхэн нөлөөлснийг тодорхой хугацааны үечлэлээр авч үзсэн болно. Ингэхдээ гишүүдийн тасалсан өдрийн тоо (цаг)-г нэгдсэн худалдааны тоо (цаг)-той харьцуулж гаргасан болно. Статистик үзүүлэлтийг цахим санал хураалт анх зохицуулсан **1997 оны хууль**, нэмж оруулсан **2010 оны хууль** болон гарын хурууны хээгээр идэвхждэг систем бүхий цахим тоолуурыг ашиглахаар **шинээр тусгасан 2018 оны хууль** хэрэгжиж эхэлсэн тухайн ээлжит чуулганы ирцийн мэдээг түүний өмнөх ээлжит чуулганы ирцийн мэдээтэй харьцуулж гаргалаа.

Хүснэгт 3. Эрх зүйн орчин ба харьцуулалт хийсэн хугацаа

	Баримт бичгийн нэр (баталсан огноо)	Тайлбар	Харьцуулалтад хамрагдах хугацаа
1.	Монгол Улсын Их Хурлын хуралдааны дэгийн тухай хууль (1997.02.06)	Санал хураалтыг цахим тоолуураар явуулахаар (анх удаа зохицуулсан)	<ul style="list-style-type: none"> • 1996 оны намрын ээлжит чуулган • 1997 оны хаврын ээлжит чуулган
2.	Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хууль (2007)-д нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай хууль (2010.12.30)	Санал хураалтыг цахим тоолуураар явуулахаар (нэмж оруулсан)	<ul style="list-style-type: none"> • 2009 оны намрын ээлжит чуулган • 2010 оны хаврын ээлжит чуулган
3.	Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хууль (2007)-д нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай хууль (2018.06.29)	Хуралдааны ирцэд бүртгүүлэх, асуулт асуух, үг хэлэх, цахим тоолуураар санал өгөхөд биеийн давхцахгүй өгөгдөл (гарын хурууны хээ)-өөр идэвхждэг систем бүхий цахим тоолуурыг ашиглахаар (шинээр тусгасан)	<ul style="list-style-type: none"> • 2018 оны намрын ээлжит чуулган • 2019 оны хаврын ээлжит чуулган (2019.04.05-26)

3.1. УИХ-ЫН ХУРАЛДААНЫ ДЭГИЙН ТУХАЙ ХУУЛЬ (1997)

УИХ-ын 2 дахь удаагийн сонгуулийн 1996 оны намрын ээлжит чуулган 1996 оны 09 дүгээр сарын 30-ны өдөр нээгдэж, 1997 оны 02 дугаар сарын 06-ны өдрийг дуустал ажлын 107 хоног үргэлжилж, энэ хугацаанд нэгдсэн хуралдаан 36 өдөр, 200 цаг үргэлжлэн хуралджээ.¹⁷⁴

¹⁷³Монгол Улсын Их Хурлын 2018 оны хаврын ээлжит чуулганы үйл ажиллагааны танилцуулга. УБ., 2018. 101 дэх тал.

¹⁷⁴УИХ-ын 1996 оны намрын чуулганы дүнгийн тухай танилцуулга. УИХ-ын Тамгын газрын архив, Данс 4, ХН 336.

УИХ-ын 1997 оны хаврын ээлжит чуулган 1997 оны 04 дүгээр сарын 05-ны өдрөөс 07 дугаар сарын 09-ний өдрийг дуустал ажлын 82 хоног үргэлжилсэн бөгөөд энэ хугацаанд нэгдсэн хуралдаан 24 өдөр, 144 цаг үргэлжлэн хуралдсан байна.¹⁷⁵

Энэхүү хоёр чуулганы танилцуулгад УИХ-ын гишүүдийн ирцийн зөвхөн “өвчтэй, чөлөөтэй, тасалсан, хоцорсон” цаг, минутыг оруулжээ. Санал хураалтыг цахим тоолуураар явуулсан 1997 оны хаврын ээлжит чуулганы гишүүдийн тасалсан цагийн нийлбэрийг өмнөх 1996 оны намрын ээлжит чуулгантай харьцуулахад нэг хувиар буурсан байна.

*Хүснэгт 4. УИХ-ын гишүүдийн ирцийн тойм¹⁷⁶
(УИХ-ын 1996 оны намар, 1997 оны хаврын ээлжит чуулган)*

Үзүүлэлтүүд	1996 оны намрын ээлжит чуулган (1996.09.30-1997.02.06)		1997 оны хаврын ээлжит чуулган (1997.04.05-07.09)		Зөрүү
	Нийлбэр цаг	Эзлэх хувь	Нийлбэр цаг	Эзлэх хувь	
Хуралдсан байдал	200:00	100%	144:00	100%	
Гишүүдийн хуралдааныг					
- тасалсан цаг	537:50	4%	332:15	3%	1% ↓

3.2. УИХ-ын хуралдааны дэгийн тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан (2010)

УИХ-ын 2010 оны намрын ээлжит чуулганы хуралдаан 10 дугаар сарын 01-ний өдрөөс 2011 оны 02 дугаар сарын 10-ны өдрийг дуустал ажлын 92 өдөр үргэлжилж нэгдсэн хуралдаан 37 удаа, 155 цаг 46 минут үргэлжлэн хуралдсан байна.¹⁷⁷

УИХ-ын 2011 оны хаврын ээлжит чуулган 04 дүгээр сарын 05-ны өдрөөс 07 дугаар сарын 09-ний өдрийг дуустал ажлын 69 өдөр үргэлжилсэн ба нэгдсэн хуралдаан 42 удаа, 116 цаг 11 минут үргэлжлэн хуралджээ.¹⁷⁸

Ээлжит хоёр чуулганы танилцуулгад “хуралдсан дүн”, УИХ-ын гишүүдийн “хуралдаанд оролцсон болон оролцоогүй дүн, гадаад болон орон нутагт ажилласан, чөлөөтэй, өвчтэй, тасалсан, хоцорсон дүн”-г цаг, минут, өдрөөр гаргасан байна.

¹⁷⁵УИХ-ын 1997 оны хаврын чуулганы дүнгийн тухай танилцуулга. УИХ-ын Тамгын газрын архив, Данс 4, ХН 399.

¹⁷⁶Эх сурвалж:

-УИХ-ын 1996 оны намрын чуулганы дүнгийн тухай танилцуулга. УИХ-ын Тамгын газрын архив, Данс 4, ХН 336.

-УИХ-ын 1997 оны хаврын чуулганы дүнгийн тухай танилцуулга. УИХ-ын Тамгын газрын архив, Данс 4, ХН 399.

¹⁷⁷Улсын Их Хурлын 2010 оны намрын ээлжит чуулганы үйл ажиллагааны талаарх нэгдсэн танилцуулга. УБ., 2011 он. 14, 169 дэх талууд.

¹⁷⁸Улсын Их Хурлын 2011 оны хаврын ээлжит чуулганы үйл ажиллагааны талаарх нэгдсэн танилцуулга. УБ., 2011 он. 13, 120 дахь тал.

2010 оны хаврын ээлжит чуулганы гишүүдийн хуралдаан тасалсан үзүүлэлт нь өмнөх 2009 оны намрын ээлжит чуулгантай харьцуулахад 7 хувиар өссөн байна.

Хүснэгт 5. УИХ-ын гишүүдийн ирцийн тойм¹⁷⁹
(УИХ-ын 2009 оны намар, 2010 оны хаврын ээлжит чуулган)

Үзүүлэлтүүд	2009 оны намрын ээлжит чуулган (2010.10.01-2011.02.10)		2010 оны хаврын ээлжит чуулган (2011.04.05-07.09)		Зөрүү
	Нийлбэр өдрийн тоо	Эзлэх хувь	Нийлбэр өдрийн тоо	Эзлэх хувь	
Хуралдсан байдал	37	100%	27	100%	
Гишүүдийн хуралдаанд					
- оролцсон байдал	1936	70%	1364	66%	4%↓
- оролцоогүй	814	30%	688	34%	4%↑
Үүнээс:					
- тасалсан	207	7%	291	14%	7%↑

3.3. УИХ-ын хуралдааны дэгийн тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан (2018)

УИХ-ын 2018 оны намрын ээлжит чуулган 2018 оны 10 дугаар сарын 01-ний өдрөөс 2019 оны 02 дугаар сарын 02-ны өдрийг дуустал ажлын 88 өдөр үргэлжилсэн. Чуулганы хугацаанд нэгдсэн хуралдаан 31 удаа, 121 цаг 06 минут үргэлжлэн хуралдсан байна.¹⁸⁰

УИХ-ын 2019 оны хаврын ээлжит чуулганы хувьд нэгдсэн мэдээ гараагүй тул УИХ-ын цахим хуудаст байршуулсан нэгдсэн хуралдааны тэмдэглэлийг эх сурвалжаа болгож авсан. Судалгаанд 2019 оны 04 дүгээр сарын 05-ны өдрөөс 26-ны өдрийг¹⁸¹ хүртэлх ажлын 16 өдрийн мэдээг хамруулсан болно. Энэ хугацаанд нэгдсэн хуралдаан 6 удаа 25 цаг 38 минут үргэлжлэн хуралджээ.¹⁸²

Харьцуулалтад хамрагдаж байгаа хоёр чуулганы танилцуулгыг үзэхэд УИХ-ын гишүүдийн ирцийн мэдээнд “тасалсан” гэснийг “бүртгэлд ороогүй” гэж өөрчилсөн байна. УИХ-ын 2019 оны хаврын ээлжит чуулганы хуралдаанд гишүүдийн бүртгэлд ороогүй (эсхүл тасалсан) өдрийн нийлбэр нь өмнөх 2018 оны намрын ээлжит чуулгантай харьцуулахад 1 хувиар өссөн байна.

¹⁷⁹Эх сурвалж:

- Улсын Их Хурлын 2010 оны намрын ээлжит чуулганы үйл ажиллагааны талаарх нэгдсэн танилцуулга. УБ., 2011 он. 120-125 дахь тал.
- Улсын Их Хурлын 2011 оны хаврын ээлжит чуулганы үйл ажиллагааны талаарх нэгдсэн танилцуулга. УБ., 2011 он. 169-174 дэх тал.

¹⁸⁰Улсын Их Хурлын 2018 оны намрын ээлжит чуулганы үйл ажиллагааны талаарх нэгдсэн танилцуулга. УБ., 2019 он. 13 дахь тал.

¹⁸¹2019 оны 05 дугаар сарын 03-ны өдрийн байдлаар.

¹⁸²Монгол Улсын Их Хурлын 2019 оны хаврын ээлжит чуулганы 4 дүгээр сарын 05, 11, 12, 18, 19, 26-ны өдрүүдийн нэгдсэн хуралдааны тэмдэглэл. Эх сурвалж: www.parliament.mn

*Хүснэгт 6. УИХ-ын гишүүдийн ирцийн тойм¹⁸³
(УИХ-ын 2018 оны намар, 2019 оны хаврын ээлжит чуулган)*

Үзүүлэлтүүд	2018 оны намрын ээлжит чуулган (2018.10.01-2019.02.02)		2019 оны хаврын ээлжит чуулган (2019.04.05-26)		Зөрүү
	Нийлбэр өдрийн тоо	Эзлэх хувь	Нийлбэр өдрийн тоо	Эзлэх хувь	
Хуралдсан байдал	31	100%	6	100%	
Бүртгэлд ороогүй (тасалсан) тоо	183	8%	42	9%	1% ↑

¹⁸³Эх сурвалж:

- Улсын Их Хурлын 2018 оны намрын ээлжит чуулганы үйл ажиллагааны талаарх нэгдсэн танилцуулга. УБ., 2019 он. 139-140 дэх тал.
- Монгол Улсын Их Хурлын 2019 оны хаврын ээлжит чуулганы 4 дүгээр сарын 05, 11, 12, 18, 19, 26-ны өдрүүдийн нэгдсэн хуралдааны товч тэмдэглэл. Эх сурвалж: www.parliament.mn

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

Ном, товхимол

- Монгол Улсын байнгын ажиллагаатай парламентын Тамгын газар (1990-2015 он). Ерөнхий редактор Б.Болдбаатар. УБ., 2015.
- Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хууль 1990-2017 он (Эх сурвалж, харьцуулсан судалгаа). Ерөнхий редактор Ц.Цолмон. УБ., 2018.
- Парламентын хуралдааны дэгийн онол, арга зүйн үндэс. Л.Өлзийсайхан. УБ., 2010 он.
- Монгол Улсын Их Хурлын 2018 оны хаврын ээлжит чуулганы үйл ажиллагааны танилцуулга. УБ., 2018.
- Улсын Их Хурлын 2010 оны намрын ээлжит чуулганы үйл ажиллагааны талаарх нэгдсэн танилцуулга. УБ., 2011 он.
- Улсын Их Хурлын 2011 оны хаврын ээлжит чуулганы үйл ажиллагааны талаарх нэгдсэн танилцуулга. УБ., 2011 он.
- Улсын Их Хурлын 2018 оны намрын ээлжит чуулганы үйл ажиллагааны талаарх нэгдсэн танилцуулга. УБ., 2019 он.
- Эрх зүйн мэдээллийн нэгдсэн систем: <https://www.legalinfo.mn/additional/?lawid=356>

Хуралдааны тэмдэглэл

- Монгол Улсын Их Хурлын 2019 оны хаврын ээлжит чуулганы 4 дүгээр сарын 05, 11, 12, 18, 19, 26-ны өдрүүдийн нэгдсэн хуралдааны тэмдэглэл. Эх сурвалж: www.parliament.mn

УИХ-ын Тамгын газрын архивын нэгж

- Данс 4, ХН 207.
- Данс 4, ХН 336.
- Данс 4, ХН 399.
- Данс 5, ХН 288.
- Данс 6, ХН 739.
- Данс 7, ХН 812.

**ПАРЛАМЕНТЫН ХУРАЛДААНЫ ИРЦ БОЛОН САНАЛ ХУРААЛТЫГ
БИОМЕТРИЙН МЭДЭЭЛЭЛ АШИГЛАН БҮРТГЭХ ГАДААДЫН ЗАРИМ
ОРНЫ ТУРШЛАГА, ТЕХНИК ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТ**

(Мэдээлэл, лавлагаа)

Д.Халиун

АГУУЛГА

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

Нэг. Парламентын хуралдааны ирц, санал хураалтад биометрийн мэдээлэл (хурууны хээ) ашиглаж буй улс орнуудын туршлага

Хоёр. Техник, зохион байгуулалт

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

Олон улсын парламентын холбооны 2018 онд гаргасан тайлангаас үзвэл дэлхийн улс орнуудын 112 парламентын танхимын (үүнд хоёр танхимтай улс орнуудын дээд болон доод танхимууд орсон) 67% нь парламентын хуралдааны санал хураалтыг цахим систем ашиглан явуулдаг байна. Үүнээс хамгийн түгээмэл ашиглагдаж байгаа төхөөрөмжүүд нь гишүүний карт, эсхүл жетон (46%) болон гишүүн бүрийн суудалд суурилуулсан товчлуур (51%) байна.

Зарим парламент хуралдааны санал хураалтад хоёр дахь шатны баталгаажуулалтыг ашигладаг ба судалгаанд хамрагдсан орнуудаас 13% нь биометрийн мэдээлэл (хурууны хээ)-ийг ашигладаг бол 10% нь нууц үг (pin code, password зэрэг) ашиглаж байна.¹⁸⁴

Хуралдааны ирц болон санал хураалтад биометрийн мэдээлэл ашигладаг улс орнууд

	Үе шат	Улсын тоо	Улсын нэр
Хуралдааны ирцийг хурууны хээгээр бүртгүүлдэг систем	Туршилтын шатанд	1	Зимбабве
	Нэвтрүүлсэн	4	Кени, Өмнөд Африк, Турк, Уганда
Санал хураалтыг хурууны хээгээр бүртгэдэг систем	Туршилтын шатанд	3	Украин, Ирак, Канад
	Нэвтрүүлсэн	13	Албани, Аргентин (дээд, доод танхим), Болгар, Бразил (дээд доод танхим), Итали, Кени (дээд, доод танхим), Колумби, Малайз, Өмнөд Африк, Турк, Чили, Шри Ланка, ЭльСальвадор

¹⁸⁴World e-Parliament Report 2018, IPU <https://www.ipu.org/resources/publications/reports/2018-11/world-e-parliament-report-2018>

Нэг. Парламентын хуралдааны ирц, санал хураалтад биометрийн мэдээлэл (хурууны хээ) ашиглаж буй улс орнуудын туршлага

Санал хураалт:

Мэдээллийн хайлт хийж судлахад өдгөө парламентын санал хураалтад хурууны хээгээр санал өгөх системийг **Албани, Аргентин, Болгар, Бразил, Итали, Кени, Колумби, Малайз, Турк, Өмнөд Африк, Чили, Шри Ланка, Эль Сальвадор** зэрэг 13 улс нэвтрүүлсэн бол Украин, Канад, Ирак зэрэг орнууд Олон улсын парламентын холбоо (ОПХ)-оос явуулсан санал асуулгад нэвтрүүлэхээр төлөвлөсөн гэж хариулсан байна. (Дэлгэрэнгүй мэдээллийг Хавсралт 1-ээс үзнэ үү.)

Болгарын Парламент нь өөр гишүүний картаар санал өгөх асуудлыг халах зорилгоор 2010 онд хурууны хээгээр санал өгөх системийг нэвтрүүлсэн боловч биометрийн мэдээлэл цуглуулах, гишүүний карттай холбох зэрэг асуудлаас болж хойшлогдон 2013 оны 6-р сараас эхлэн бүрэн хэрэгжиж эхэлсэн байна. Болгарын Парламентын дэгийн 63-р зүйлд санал хураалттай холбоотой асуудлыг дараах байдлаар зохицуулсан байна.¹⁸⁵

“63.3. Санал хураалтыг цахим тоолуур ашиглан явуулах /63.2.5/ тохиолдолд саналыг депутат тус бүрийн биометрийн мэдээллийг ашиглан, эсхүл депутат тус бүрийн биометрийн мэдээллийг ашиглан идэвхждэг системийг ашиглан хураана.” гэж заажээ

Италийн Төлөөлөгчдийн танхим нь нэг гишүүн олон хүний өмнөөс санал өгч буйг таслан зогсоох зорилгоор хурууны хээгээр санал өгөх системийг 2010 онд нэвтрүүлсэн байна. Италийн Төлөөлөгчийн танхимын дэгийн 10-р бүлэгт Санал хураалттай холбоотой асуудлыг тусгасан бөгөөд 49.4-5-р заалтад¹⁸⁶ заасны дагуу ил болон нууц санал хураалтыг цахим тоолуурын системийг ашиглан явуулж болно гэж заасан байна.

Ирц:

Улс орнуудын парламентын гишүүдийн ирцийг хурууны хээгээр бүртгэхтэй холбоотой мэдээллийн хайлт хийж үзэхэд **Кени, Өмнөд Африк, Турк, Уганда** зэрэг улс орнууд нь хурууны хээгээр бүртгэх системийг нэвтрүүлээд байгаа бол Зимбабве Улсын Парламентын Дэгийн хороо нь гишүүдийн ирцийг хурууны хээгээр бүртгэх систем нэвтрүүлэхээр хэлэлцэн шийдвэрлэсэн байна.

¹⁸⁵<http://www.parliament.bg/en/rulesoftheorganisations>

¹⁸⁶http://en.camera.it/application/xmanager/projects/camera_eng/file/RULES_OF_PROCEDURE_CHAMBER_OF_DEPUTIES.pdf

Хоёр. Техник, зохион байгуулалт

KONTRAX JSC¹⁸⁷ нь 1992 онд Унгарын Будапешт хотноо төвтэй, Зүүн Европын 6 улсын олон улсын холдинг хэлбэртэй байгуулагдсан. 2000 оноос Контракс нь Болгарын компани болон өөрчлөгдсөн. Тус компани нь 2010 онд Болгарын Үндэсний Ассамблейн хуралдааны санал хураалтыг хурууны хээгээр бүртгэх системээр тоноглох, тоног төхөөрөмжөөр хангах ажлыг хийж гүйцэтгэсэн.

Зураг 1. Болгарын Үндэсний Ассамблейн санал хураалтын систем

Зураг 2. Болгарын Үндэсний Ассамблейн санал хураалтын төхөөрөмж

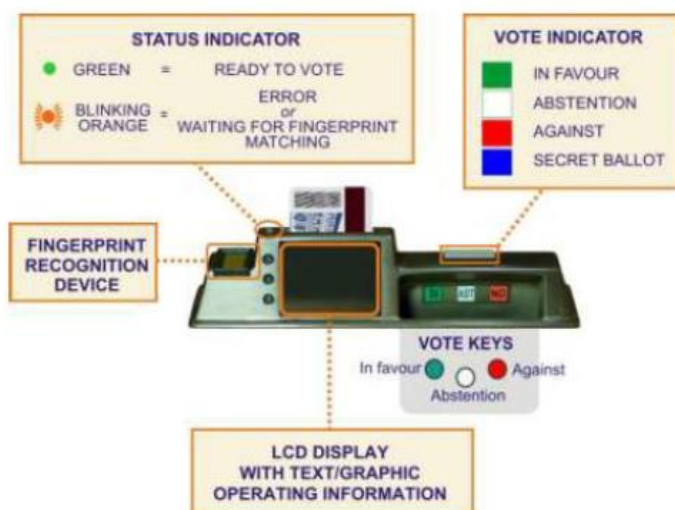
Эх сурвалж: <https://www.mzv.sk/documents/10182/13850/Kontrax.pdf/5e54dab8-097c-4a50-a341-e0f3ee4edd26>

¹⁸⁷<http://www.kontrax.bg/en/>, http://computerworld.bg/inenglish/articles/34695_it_green_technologies_healthrelated_hightech_products_and_services_are_key_areas_for_bulgaria

Eurel Informatica SpA-г 1986 онд Ром хотноо үүсгэн байгуулсан. Тус компани нь төрийн захиргааны байгууллагуудад зориулсан тоног төхөөрөмж үйлдвэрлэж, нийлүүлдэг бөгөөд Италийн Сенат, Төлөөлөгчдийн Танхим, Европын Парламентыг тус тус цахим тоолуурын төхөөрөмжүүдээр хангасан. Eurel Informatica компани нь хурууны хээгээр санал өгөх тоног төхөөрөмжийг Италийн Төлөөлөгчдийн танхим, Албанийн парламентад амжилттай нэвтрүүлсэн. Тус компани болон бүтээгдэхүүний талаарх дэлгэрэнгүй мэдээллийг дараах хаягаар орж үзнэ үү. <http://english.eurel.it/home>

Зураг 3. Италийн Төлөөлөгчдийн танхимын санал хураалтын систем, тоног төхөөрөмж

Эх сурвалж: Eurel Informatica, <http://english.eurel.it/20?platform=9>

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- <http://www.ipu.org/pdf/publications/eparl16-en.pdf>
- http://www.nomos-leattualitaneldiritto.it/wp-content/uploads/2015/10/RoPs_Albanian-Assembly_English.pdf
- <http://www.parliament.bg/en/rulesoftheorganisations>
- http://en.camera.it/application/xmanager/projects/camera_eng/file/RULES_OF_PROCEDURE_CHAMBER_OF_DEPUTIES.pdf
- <https://www.parliament.lk/en/how-parliament-works/standing-orders>
- <http://www.independent.co.uk/news/uk/politics/electronic-voting-in-for-mps-in-parliament-could-improve-accuracy-of-how-votes-are-recorded-a6875766.html>
- http://www.legco.gov.hk/general/english/library/stay_informed_parliamentary_news/electronic_recording_of_divisions.pdf
- <http://www.lopparl.gc.ca/content/lop/researchpublications/prb0028-e.htm#CBiometrics>
- <http://www.haaretz.com/news/mks-reject-fingerprint-proposal-for-knesset-voting-1.92126>
- http://www.parliament.go.ug/images/stories/constitution/rules_2012.pdf
- <http://www.kontrax.bg/en/>
- http://computerworld.bg/inenglish/articles/34695_it_green_technologies_healthrelated_hightech_products_and_services_are_key_areas_for_bulgaria
- <https://www.mzv.sk/documents/10182/13850/Kontrax.pdf/5e54dab8-097c-4a50-a341-e0f3ee4edd26>

Хаесралт

Парламентын чуулганы хуралдааны ирц, санал хураалтыг хурууны хээгээр бүртгэдэг улс орнууд

	Улсын нэр	Нэвтрүүлсэн огноо	Хуралдааны ирцийг хурууны хээгээр бүртгүүлдэг	Санал хураалтыг хурууны хээгээр бүртгэдэг
1	Албани ¹⁸⁸	2016*		Нэвтрүүлсэн: Хурууны хээгээр санал өгөх систем нэвтрүүлсэн. Италитай ижил систем ашигладаг.
2	Аргентин	2016*		Нэвтрүүлсэн: Биометрийн үзүүлэлт ашиглан санал өгөх систем нэвтрүүлсэн (2016 ОУПХ тайлан)*
3	Болгар	2013		Нэвтрүүлсэн: Хурууны хээгээр санал өгөх системийг 2010 онд нэвтрүүлж, 2013 онд ашиглалтад оруулсан.
4	Бразил	2016*		Нэвтрүүлсэн: Биометрийн үзүүлэлт ашиглан санал өгөх систем нэвтрүүлсэн (2016 ОУПХ тайлан)
5	Зимбабве ¹⁸⁹	2018	Туршилтын шатанд: Нэвтрүүлэхээр төлөвлөсөн (biometric clocking) Дэгийн байнгын хороогоор гишүүдийн ирцийн биометрийн бүртгэлийн систем нэвтрүүлэхээр хэлэлцэн шийдвэрлэсэн.	
6	Ирак ¹⁹⁰	2016		Туршилтын шатанд: Биометрийн үзүүлэлт ашиглан санал өгөх систем нэвтрүүлэхээр төлөвлөсөн (2016 ОУПХ тайлан)
7	Итали ¹⁹¹	2010		Нэвтрүүлсэн: Хурууны хээгээр санал өгөх системийг 2010 онд нэвтрүүлсэн.
8	Канад	2018**		Туршилтын шатанд: Нийтийн танхим ирэх 2 жилийн хугацаанд хурууны хээгээр санал өгөх систем нэвтрүүлэхээр төлөвлөсөн. (2018 ОУПХ тайлан)

¹⁸⁸<http://english.eurel.it/8?news=11>

¹⁸⁹“On a few occasions, we had to adjourn debates in the National Assembly and we now concluded with the Committee on Standing Rules and Orders - the policy body which manages Parliament - that we are going to introduce biometric registers so that when a Member of Parliament ... is clocked in and clocked out as well. That way, we will be able to trace which Member of Parliament has the habit of sneaking in and out. Further, we have agreed with the Committee on Standing Rules and Orders that we have an attendance and contribution audit.”

<https://www.zimbabwesituation.com/news/biometric-register-for-ninth-parliament/>
<http://businessdaily.co.zw/index-id-national-zk-45545.html>

¹⁹⁰we depend the electronic voting while some time spend the hand voting according to the decision of parliament before vote and the near future we will depend biometric for vote, Dataset used for the preparation of the World e-Parliament Report 2016

¹⁹¹<http://english.eurel.it/8?news=11>

9	Кени ¹⁹²	2014	Нэвтрүүлсэн:* (biometric register) Гишүүд ирцээ хурууны хээгээр бүртгүүлнэ. (Цахим бүртгэлийн системийг шинэчлэх ажил явагдаж байгаа. 2018 оны 8-р сарын байдлаар)	Нэвтрүүлсэн:* Биометрийн үзүүлэлт ашиглан санал өгөх систем нэвтрүүлсэн (2016 ОУПХ тайлан) (Цахим бүртгэлийн системийг шинэчлэх ажил явагдаж байгаа. 2018 оны 8-р сарын байдлаар)
10	Колумби	2016*		Нэвтрүүлсэн: Биометрийн үзүүлэлт ашиглан санал өгөх систем нэвтрүүлсэн (2016 ОУПХ тайлан)
11	Малайз ¹⁹³	2018*		Нэвтрүүлсэн: Парламентын ордонг өргөтгөх төслийн хүрээнд биометрийн үзүүлэлт ашиглан санал өгөх систем нэвтрүүлсэн (2018 ОУПХ тайлан)
12	Өмнөд Африк ¹⁹⁴	2015/2018**	Нэвтрүүлсэн: (electronic attendance monitoring system) RFID карт болон хурууны хээгээр нэгдсэн хуралдаан болон байнгын хороодын хуралдааны ирцийг бүртгэнэ. Гишүүдийг танхимд нэвтрэх, гарахад RFID карт автоматаар унших бол ирцийг гишүүдийн эрхий хурууны хээгээр бүртгэнэ.	Нэвтрүүлсэн: Биометрийн үзүүлэлт ашиглан санал өгөх систем нэвтрүүлсэн (2018 ОУПХ тайлан)
13	Турк ¹⁹⁵	2016*	Нэвтрүүлсэн: Хурууны хээгээр бүртгэдэг	Нэвтрүүлсэн: Биометрийн үзүүлэлтээс гадна нууц үг бүхий карт ашигладаг.

¹⁹²MPs will from Tuesday record their attendance of Parliament using fingerprints under a new biometric register installed during the recess in a bid to curb fraud in payment of allowances. The legislators were required to register with the House Information Communications Technology Department Monday to enable use of the system immediately the House resumes for its second session Tuesday afternoon. The debating chamber is equipped with modern technology, including public address system, electronic voting system, computer monitors and electronic buzzers.

<https://www.businessdailyafrica.com/news/Parliament-takes-MPs-fingerprints/539546-2200888-91p1kvz/index.html>
<https://www.bbc.com/news/world-africa-26137631>

*National Assembly Speaker Justin Muturi on Wednesday announced that the digital biometric system adopted in the eighth Parliament was undergoing an overhaul (21 August 2018)

<https://www.kenyas.co.ke/news/22687-national-assembly-speaker-justin-muturi-introduces-changes-12th-parliament>

¹⁹³e-Voting is provided in the existing Digital Conferencing System (DCS) but it is not being used due to transparency issue. Under the upgrading project of Parliament Building (Phase 2) which is currently ongoing, DCS will be replaced with Integrated Digital Conferencing System (IDCS) whereby this e-Voting will be replaced by new technology via Biometric Recognition. Dataset used for the preparation of the World e-Parliament Report 2016

¹⁹⁴In South Africa, Parliament put up electronic attendance monitoring system, which would provide accurate and instant record of MPs' attendance of committee meetings and plenary sittings. The system consists of two technologies: radio frequency identification (RFID) and biometric (fingerprint) to monitor the attendance of members at sittings of plenary and committee meetings. Unlike the fingerprint, RFID goes an extra mile to automatically detect MPs when they enter and exit a chamber or a committee room.

Biometrics like the ones Uganda is about to start using, are limited to fingerprint recognition and requires MPs to register their attendance using their thumbprint.

<https://www.gov.za/speeches/electronic-recording-members-attendance-national-assembly-sittings-starts-april-27-mar>

¹⁹⁵Parmak İzi Tanımlaması TBMM Genel Kurul Salonunda, yoklama-oylama ve suz talebi işlemleri, parmak izini tanıyan elektronik cihazla ya- rılabildiğinden, milletvekillerinin parmak izi, Karşılama ve Danışma Vurgusunda, Bilgi İş lem Mьdьrлььне bađlı, Genel Kurul İş letme Birimi teknik gurevlilerince alınacak ve kendilerine yasama dьnemi boyunca kullanabilecekleri bir şifre (PIN Kodu) ile birlikte 'TBMM Genel Kurul Salonu Elektronik Oylama, Yoklama ve Konferans Sistemi Kartı' verilecektir.

https://www.tbmm.gov.tr/yayinlar/Milletvekili_Rehberi.pdf

14	Уганда ¹⁹⁶	2017	Нэвтрүүлсэн: (biometric clocking) Нэгдсэн хуралдааны 4 хаалга дээр 8 хуруу унших төхөөрөмж байрлуулсан. Гишүүн танхимд нэвтрэх, гарахдаа хурууны хээгээ бүртгүүлнэ. Гишүүний ирцээ бүртгүүлсэн цаг, хуралдааны танхимд байсан хугацаа нь танхим дахь дэлгэцэн дээр гарна. (Одоогоор хууль, дүрэмд холбогдох зохицуулалт тусгагдаагүй)	
15	Украин ¹⁹⁷	2017		Туршилтын шатанд: Нэгдсэн хуралдааны танхимыг автоматжуулах тендер зарласан, техникийн шаардлагад зааснаар гишүүний санал хураалтад мэдрэгчтэй дэлгэц болон товчлууртай төхөөрөмж, карт уншигчтай байна. Тоног төхөөрөмжийг нууц үг, ID карт, эсхүл хурууны хээгээр идэвхжүүлнэ.
16	Чили	2016*		Нэвтрүүлсэн: Биометрийн үзүүлэлт ашиглан санал өгөх систем нэвтрүүлсэн. (2016 ОУПХ тайлан)
17	Шри Ланка ¹⁹⁸	2017**		Нэвтрүүлсэн: Биометрийн үзүүлэлт ашиглан санал өгөх системийг 2017.07.25-нд нэвтрүүлсэн. (2018 ОУПХ тайлан)

¹⁹⁶<https://allafrica.com/stories/201703220534.html>

¹⁹⁷По результатам технического переоснащения зала заседаний Рады должна быть создана интегрированная автоматизированная система «Электронный зал пленарных заседаний». Система должна обеспечивать легкий и оперативный доступ депутатов во время работы в зале пленарных заседаний к информационно-документальным ресурсам законодательного процесса. На рабочем месте депутата должен быть цветной сенсорный экран (тач-скрин) с возможностью голосования по нему и дополнительный модуль с кнопками для голосования на случай выхода из строя тащ-скрина, персональный компьютер, сканер считывания биометрических данных, кард-ридер, микрофон, громкоговоритель и устройство для пользования синхронным переводом. Доступ к рабочему месту должен быть при помощи логина и пароля, ID-карты или сканера отпечатка пальца. Также система будет обеспечивать контроль пребывания на рабочем месте с помощью системы видеонаблюдения.

РИА Новости Украина: <https://rian.com.ua/politics/20170807/1026543888.html>

¹⁹⁸"The delegate panels had to have all the features that were required and they also had to be easy to use. Each member's desk is provided with a contribution panel which consists of speaker, volume and channel selector for listening to interpreted languages with headphones. Biometric readers for authentication and voting panel for voting are also present. The microphone panel is provided with a gooseneck microphone and a request to talk button."

<http://www.inavateapac.com/case-studies/article/case-study-sri-lankan-parliament-complex-sri-lanka>

<http://english.gossiplankanews.com/2016/11/ministers-and-members-of-parliament-to.html>

<https://www.srilankanewsline.com/component/k2/item/19333-parliament>

* ОУПХ-ноос 2016 онд гаргасан тайланд орсон анхдагч мэдээлэл.

** ОУПХ-ноос 2018 онд гаргасан тайланд орсон анхдагч мэдээлэл, албан ёсоор нийтэд нээлттэй болоогүй. УИХ-ын Тамгын газрын Гадаад харилцааны хэлтсээр дамжуулан ОУПХ-ноос холбогдох мэдээллүүдийг авсан.

БҮГД НАЙРАМДАХ ИРЛАНД УЛСЫН ПАРЛАМЕНТЫН ТӨСВИЙН ХЯНАЛТ, ШИНЖИЛГЭЭНИЙ БАЙГУУЛЛАГЫН ТАЛААРХ ТОВЧ МЭДЭЭЛЭЛ

(Мэдээлэл, лавлагаа)

Д.Халиун

Бүгд Найрамдах Ирланд Улс нь 1937 оны 7 сарын 1-нд баталсан Үндсэн хуулиа тус оны 12 сарын 29-ны өдрөөс эхлэн бүх нийтээрээ дагаж мөрдөж ирсэн.

Хууль тогтоох дээд байгууллага нь Ерөнхийлөгч, Төлөөлөгчдийн болон Сенатын танхимаас бүрдэх Вестминстерийн загвар¹⁹⁹ бүхий Парламент юм. Төлөөлөгчдийн танхимын 166 гишүүн (ирэх сонгуулиар 158 болгон бууруулах гэж буй)-ийг бүх нийтийн сонгуулиар сонгодог. Харин Засгийн газрын тэргүүний нэр дэвшүүлсэн 11, Үндэсний болон Дублины Их сургуулиас сонгогдсон 6 төлөөлөгч, тусгай 5 салбараас нэр дэвшүүлсэн 43 (улсын болон орон нутгийн) нийт 60 гишүүнтэй Сенатын танхим 7 жилийн хугацаатай бүрэн эрхээ хэрэгжүүлдэг.²⁰⁰

2017 онд Парламентын төсвийн алба байгуулагдсанаар Ирландад “Бие даасан төсвийн институт (Independent Fiscal Institution)” буюу төсвийн хяналт, шинжилгээний чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг бие даасан, хараат бус 2 байгууллагатай болсон.²⁰¹ Эдгээр нь:

- Ирландын Төсвийн зөвлөх зөвлөл - **Irish Fiscal Advisory Council** (2012 оны 12 дугаар сарын 31-ний өдөр байгуулагдсан)
- Парламентын төсвийн алба - **Parliamentary Budget Office**²⁰² (2017 оны 8 дугаар сарын 15-ны өдөр байгуулагдсан)

**Irish Fiscal
Advisory Council**

БҮГД НАЙРАМДАХ ИРЛАНД УЛСЫН ТӨСВИЙН ЗӨВЛӨХ ЗӨВЛӨЛ (Irish Fiscal Advisory Council (IFAC))

Байгуулагдсан: 2012 оны 12 дугаар сарын 31-ний өдөр.
(2011 оноос байнгын бус үйл ажиллагаа явуулж байсан)

Байгуулсан эрх зүйн акт: 2012 онд батлагдсан Төсвийн хариуцлагын тухай хууль - Fiscal Responsibility Act 2012 (FRA).²⁰³

Төсөв: EUR 800 000 (Төсвийн хариуцлагын тухай хуулиар тогтоосон).

Орон тоо: Зөвлөлийн гишүүн, дарга - 5 (part-time буюу орон тооны бус) болон байнгын ажиллагаатай ажлын алба (full-time secretariat) - 7 албан хаагч.

Зөвлөлийн гишүүдийг Сангийн сайд 4 жилийн хугацаагаар томилно.

Зөвлөлийн дарга:

- 2016-оноос эдийн засагч Симус Коффи (Seamus Coffey) (University College Cork).
- 2011-2016 он Профессор Джон МакХэйл (National University of Ireland Galway).

¹⁹⁹Парламентын дээд танхим нь төсөвтэй холбоотой асуудлаар харьцангуй хязгаарлагдмал эрх үүрэгтэй байна.

²⁰⁰<https://www.oecd.org/gov/budgeting/Review-of-budget-oversight-by-parliament-Ireland.pdf>

Source: Oireachtas Library and Research Service (2011), www.oireachtas.ie/parliament, www.president.ie, <http://per.gov.ie/public-expenditure>

²⁰¹Дээрх 2 байгууллага нь нэг чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг хэдий ч хоорондоо ялгаатай чиг үүрэг, зорилго, статустай байна. Парламентын төсвийн алба нь Парламентын болон түүний хороодод дэмжлэг үзүүлэхэд чиглэсэн байх ба дээрх 2 байгууллагын үйл ажиллагаа, чиг үүргийг давхцуулахгүй байхад онцгой анхаарч, байгууллагын удирдлагууд цаашид хамтран ажиллах тал дээр тогтмол уулзалт зохион байгуулдаг. Зарим улсад, тухайлбал, Австрид ПТА-ны дарга нь Австрийн Төсвийн зөвлөлийн хуралд санал өгөх эрхгүйгээр оролцдог.

²⁰²Ireland's Parliamentary Budget Office (PBO) was established (on 15th August 2017) within the Houses of the Oireachtas as part of the process of Dóil reform. A commitment in relation to its establishment was also made in the Programme for a Partnership Government. The PBO is one of the specialist units which have been established in recent years within the Houses of the Oireachtas Service. These include the Office of the Parliamentary Legal Advisor and the Library & Research Service (L&RS).

²⁰³https://data.oireachtas.ie/ie/oireachtas/parliamentaryBudgetOffice/2017/2017-11-24_the-role-and-functions-of-ireland-s-parliamentary-budget-office_en.pdf

ЕХ/ОУВС-аас Ирландад үзүүлэх санхүүгийн дэмжлэг болон 2011 оны Засгийн газрын Хөтөлбөр зэргийн хүрээнд явагдсан төсвийн шинэтгэлийн хүрээнд 2012 онд батлагдсан Төсвийн хариуцлагын тухай хуулиар Төсвийн зөвлөх зөвлөлийг байгуулсан.

Ирландын Төсвийн зөвлөх зөвлөл нь төсвийн төсөөлөл, төсвийн бодлогын чиглэлээр бие даасан, хараат бусаар шинжилгээ хийх зорилго бүхий бие даасан байгууллага юм.

2013 оны 7-р сарын ЕХ-ны тогтоолыг²⁰⁴ хэрэгжүүлэхтэй холбоотойгоор Төсвийн Зөвлөх зөвлөлийн чиг үүрэгт улсын төсвүүд болон Тогтвортой байдлын хөтөлбөрүүдийн суурь болох Сангийн яамнаас бэлтгэдэг макро эдийн засгийн төсөөллийг үнэлэх, баталгаажуулах чиг үүргийг нэмж тусгасан. Энэхүү нэмэлт чиг үүрэгтэй холбоотой зохицуулалтыг Төсвийн зөвлөх зөвлөл болон Сангийн яам хооронд байгуулсан санамж бичгээр (2018 оны 1-р сарын 30-ны өдөр) зохицуулсан.

Төсвийн зөвлөх зөвлөлийн чиг үүрэг

- Төсөв болон Тогтвортой байдлын хөтөлбөрийн үндэс, суурь болох Сангийн яамнаас бэлтгэсэн макро эдийн засгийн төсөөллийг зохистой гэж үзсэний үндсэн дээр баталгаажуулах.
- Сангийн яамнаас гаргасан албан төсөөлөлд дүн шинжилгээ хийх. Сангийн яамнаас Тогтвортой байдлын хөтөлбөрийн шинэчилсэн хувилбар - хавар, төсвийн төсөл – намар тус тус гаргадаг байна.
- Засгийн газрын төсвийн санхүүжилт нь ЕХ-ны Тогтвортой байдал ба Өсөлтийн гэрээтэй холбоотой эдийн засаг, төсвийн удирдлагын зохистой удирдлагад нийцэж байгаа эсэхийг үнэлэх.
- Төсвийн хариуцлагын тухай хуулиар тогтоосон шаардлага, төсвийн дүрэм журмын хэрэгжилтэд хяналт тавих. “Төсвийн дүрэм”-д зааснаар төсөв алдагдалгүй, эсхүл тэнцвэртэй байх буюу алдагдалгүй, тэнцвэртэй байхад чиглэсэн байх юм.
- Төсвийн дүрэм зөрчигдсөн нь Засгийн газраас үл хамаарах онцгой нөхцөл байдал үүссэн, эдийн засгийн уналт зэргээс төсөвт нөлөөлсөн эсэхийг тогтоох үүрэгтэй байна.
- Төсвийн зөвлөх зөвлөлийг дээрх чиг үүргээ бие даан, хараат бусаар гүйцэтгэхэд хуулиар баталгаажуулна.
- Төсвийн зөвлөлийн зөвлөл нь жилд хоёр удаа “Төсвийн үнэлгээний тайлан”, жилд нэг удаа Төсвийн урьдчилсан мэдэгдэл гарган Сангийн сайдад хүргүүлж, 10 хоногийн дотор олон нийтэд нийтэлнэ. Засгийн газар нь Төсвийн зөвлөх зөвлөлийн төсвийн холбогдох дүрэм журамд нийцэж буй эсэхэд хийсэн үнэлгээний тайланг хүлээн аваагүй бол Сангийн сайд Парламент (доод танхим)-д хүлээн аваагүй шалтгааныг тусган мэдүүлнэ.

²⁰⁴REGULATION (EU) No 473/2013 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 21 May 2013 on common provisions for monitoring and assessing draft budgetary plans and ensuring the correction of excessive deficit of the Member States in the euro area
<https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2013:140:0011:0023:EN:PDF>

Төсвийн зөвлөх зөвлөл нь макро эдийн засаг, төсвийн бодлогод чиглэдгийн хувьд Засгийн газраас Парламентад өргөн барьсан төсвийн жил бүрийн зарлагын задаргаа, шинээр оруулж ирж буй төсвийн бодлогын асуудлаар оруулж ирж буй шинэ санал тус бүрийг хянан, шинжилгээ хийдэггүй.

Ирландын Төсвийн Зөвлөх зөвлөлийн чиг үүрэгт (Австрали, Канад, Нидерланд зэргийн ижил төстэй чиг үүрэг бүхий байгууллагын чиг үүрэгт байдагтай адил) бодлогын төслүүдийн нарийвчилсан зардлыг гаргах, үүнд улс төрийн янз бүрийн намуудын сонгуулийн мөрийн хөтөлбөрүүд, эсхүл шинэ Засгийн газар, эвслийн аливаа санал санаачилга бодлого нь төсвийн тэнцэлд хэрхэн тусгагдаж, эдийн засагт үзүүлэх үр нөлөө нь ямар байхыг тооцох зэрэг чиг үүргийг хүлээдэггүй. Зөвлөл нь шинжилгээний тайлан, ажлын баримт бичгийг өөрийн санаачилгаар олон нийтэд зориулан нийтэлдэг байна.

Хууль тогтоох байгууллагатай хэрхэн харилцдаг тухай

ИТЗЗ нь үйл ажиллагаагаа Засгийн газар болон Парламентаас хараат бусаар явуулах боловч Сангийн сайд зөвлөлийн гишүүдийг томилно. Мөн тэрээр холбогдох хууль тогтоомжид заасан үндэслэлээр Парламентын доод танхимын зөвшөөрснөөр зөвлөлийн гишүүдийг чөлөөлж, огцруулна. ИТЗЗ нь ажилтан авах, байр түрээслэх зэрэгт Сайдын зөвшөөрлийг (Төрийн зардал, шинэтгэлийн сайд (Minister for Public Expenditure and Reform)-тай зөвшилцөн) урьдчилан авсан байна.

Төсвийн хариуцлагын тухай хуульд заасны дагуу ИТЗЗ нь үйл ажиллагааны тайлангаа жил бүр Сайдад хүргүүлэх ба Сайд хуулбарыг “боломжтой болмогц” Парламентад хүргүүлнэ (13-р зүйл). Ерөнхий хянан шалгагчийн алба болон Ерөнхий аудитор нь парламентад хүргүүлсэн ИТЗЗ-ийн санхүүгийн тайланд аудит хийнэ (10-р зүйл). Парламентын доод танхим нь ИТЗЗ-ийн даргаас холбогдох нотлох баримт шаардаж болох ба 2 танхимын хороод нь ИТЗЗ-ийн үйл ажиллагааг тайлагнахыг ИТЗЗ-ийн даргаас хүсэж болно (11-р зүйл).

ИТЗЗ нь үйл ажиллагаагаа явуулахад Сангийн яамны ашиглаж буй загварчлал, аргыг мэдэж байх шаардлагатай байдгаас гадна ИТЗЗ нь Сангийн яам, Төв Статистикийн газар, Үндэсний төрийн сангийн агентлаг зэрэг байгууллагаас гаргаж буй мэдээллээс ихээхэн хамааралтай байдаг. Иймд ИТЗЗ нь зарим байгууллагатай статистикийн болон бусад мэдээллийн зохистой урсгал бий болгох тал дээр санамж бичиг байгуулах нь зүйтэй гэсэн санал гаргасан. ИТЗЗ нь Эдийн засаг, нийгмийн судалгааны хүрээлэнтэй нягт хамтран ажилладаг.

Үйл ажиллагааны хөтөлбөр, төлөвлөгөө

Төсвийн зөвлөх зөвлөл нь өөрийн чиг үүргийг хэрэгжүүлэхтэй холбоотой ажлын төлөвлөгөөгөө өөрөө боловсруулан баталдаг. Зөвлөл нь гол төлөв сард нэг удаа цугладаг, ихэнх ажлаа утсаар, эсхүл и-мэйлээр гүйцэтгэдэг. Гол ажлууд нь Сангийн яамнаас гаргасан албан төсөөлөлд дүн шинжилгээ хийх.

Сангийн яамнаас Тогтвортой байдлын хөтөлбөрийн шинэчилсэн хувилбар - хавар, төсвийн төсөл - намар тус тус гаргадаг байна. ИТЗЗ нь мэргэжлийн шинжээч, экспертүүдийг гэрээгээр авч ажиллуулж болдог.

Төсөв

2011-2012 онд ИТЗЗ нь Засгийн газрын буцалтгүй тусламжаар санхүүжиж, 2012 онд EUR 650 000 төсөвтэй байсан бол 2013 онд ИТЗЗ-ийн төсвийн дээд хэмжээг Төсвийн хариуцлагын тухай хуулиар EUR 800 000 байхаар тогтоосон ба жил бүр инфляцын хэмжээтэй уялдуулан индексжүүлж тооцно. ИТЗЗ-ийн төсөв (“non-voted” expenditure)-ийг хуулиар тогтоосон байх ба Засгийн газраас санал оруулж, Парламент батлах шаардлагагүй байдаг нь томоохон хамгаалалт болдог байна. Холбогдох тайлангуудад дээрх санхүүжилтийн хэмжээ нь үйл ажиллагаа явуулахад хангалттай, хүрэлцэхүйц гэж дурдсан байна.

Удирдлага, бүтэц

ИТЗЗ-ийн 5 гишүүнийг Сангийн сайд томилж, мөн тэрээр гишүүд дундаас даргыг сонгоно. Зөвлөлийн гишүүн улс төрийн алба хашихыг хориглоно. Гишүүний бүрэн эрхийн хугацаа 4 жил байх ба нэг удаа улируулан ажиллуулж болно. Энэ нь парламентын бүрэн эрхийн 5 жилийн хугацаатай зөрүүлж тогтоосон хугацаа юм.

Зөвлөлийн гишүүнийг хугацаанаас нь өмнө Сангийн сайд гагцхүү Парламентын доод танхимын тогтоолд Төсвийн хариуцлагын тухай хуульд заасан дараах үндэслэлийг дурдсаны үндсэн дээр чөлөөлж болно. Үүнд:

- а) гишүүн нь эрүүл мэндийн шалтгаанаар чиг үүргээ үр дүнтэй гүйцэтгэх чадваргүй болсон;
- б) гишүүн нь зүй бус үйлдэл үйлдсэн (misbehaviour);
- в) тухайн гишүүн нь сонирхлын зөрчилтэй гэж сайд үзсэн; эсхүл
- г) гишүүнийг огцруулах нь ИТЗЗ-ийн үйл ажиллагаагаа үр дүнтэй явуулахад зайлшгүй шаардлагатай гэж үзсэн зэрэг байна.

Мөн гишүүнийг дараах үндэслэлээр огцруулж болно:

- а) дампуурлаа зарласан;
- б) зээлдүүлэгчтэй (үүрэг гүйцэтгүүлэгчтэй) харилцан тохиролцсон хэлэлцээр, тохиролцоо хийсэн;
- в) гэмт хэрэг үйлдэж, ял шийтгүүлсэн;
- г) залилан буюу шударга бус үйл ажиллагаатай холбоотойгоор зөрчил үйлдсэн; эсхүл
- е) 1990 оны Компанийн тухай хуулийн 150-р зүйлийг зөрчсөн (4-р зүйл [4]).²⁰⁵

²⁰⁵has a declaration under Section 150 of the Companies Act 1990 made against him or her or is subject or is deemed to be subject to a disqualification order by virtue of Part VII of that Act. (Article 4[4]).

Дээрхээс гадна гишүүн нь өөрийн хүсэлтээр чөлөөлөгдөж болно.

2011 онд байгуулагдсан зөвлөлийн бүтэц нь эдийн засаг, төрийн санхүүгийн чиглэлээр мэргэшсэн, Эдийн засаг, нийгмийн судалгааны хүрээлэн, ОУВС, ЭЗХХАБ зэрэг нэр хүндтэй олон улсын байгууллагад ажиллаж байсан туршлагатай хүмүүсээс бүрдсэн.

Зөвлөлийн гишүүн нь Ирландын иргэн байх шаардлагагүй байх ба 2011 оны анхны бүтцэд Ирландын иргэн бус 1 гишүүн ажиллаж байсан ба 5 гишүүний 3 нь гадаадад байрлаж байсан. Дээрхийг зөвлөлийн үйл ажиллагааг илүү бодитой, үр дүнтэй болгоно гэж үзсэн байна.

ИТЗЗ-ийн гишүүд нь орон тооны бус хэдий ч, ажлын ачаалал өндөр зэргийг харгалзан орон тооны албан хаагчтай адил цалинжуулах зарчмыг баримталдаг. ИТЗЗ-ийн даргын жилийн цалин EUR 20 520 байх бол гишүүний цалин EUR 11 970 байна.

Анх ИТЗЗ-ийн ажлын алба нь 3 ажилтантай байсан бол өдгөө 7 болон нэмэгдсэн. Ажлын албаны ажилтнуудыг сэлгэн ажиллуулах журмаар ажиллуулдаг. (Тухайлбал, Төв Банк, Үндэсний төрийн сангийн агентлаг, Төрийн зардал, шинэтгэлийн яам болон Эдийн засаг, нийгмийн судалгааны хүрээлэн зэргээс) Хэдийгээр төсөв санхүүгийн хувьд ИТЗЗ нь ажлын албаны ажилтныг ажиллуулахад хүндрэл гаргадаггүй бол дээр дурдсанчлан Сангийн сайдаас урьдчилан зөвшөөрөл авдаг нь (ажилтан тус бүрд бус, орон тооны хувьд) зохион байгуулалтын хувьд төдийлөн хараат бус байж чадахгүй байна.

ПАРЛАМЕНТЫН ТӨСВИЙН АЛБА²⁰⁶
(Parliamentary Budget Office (PBO))

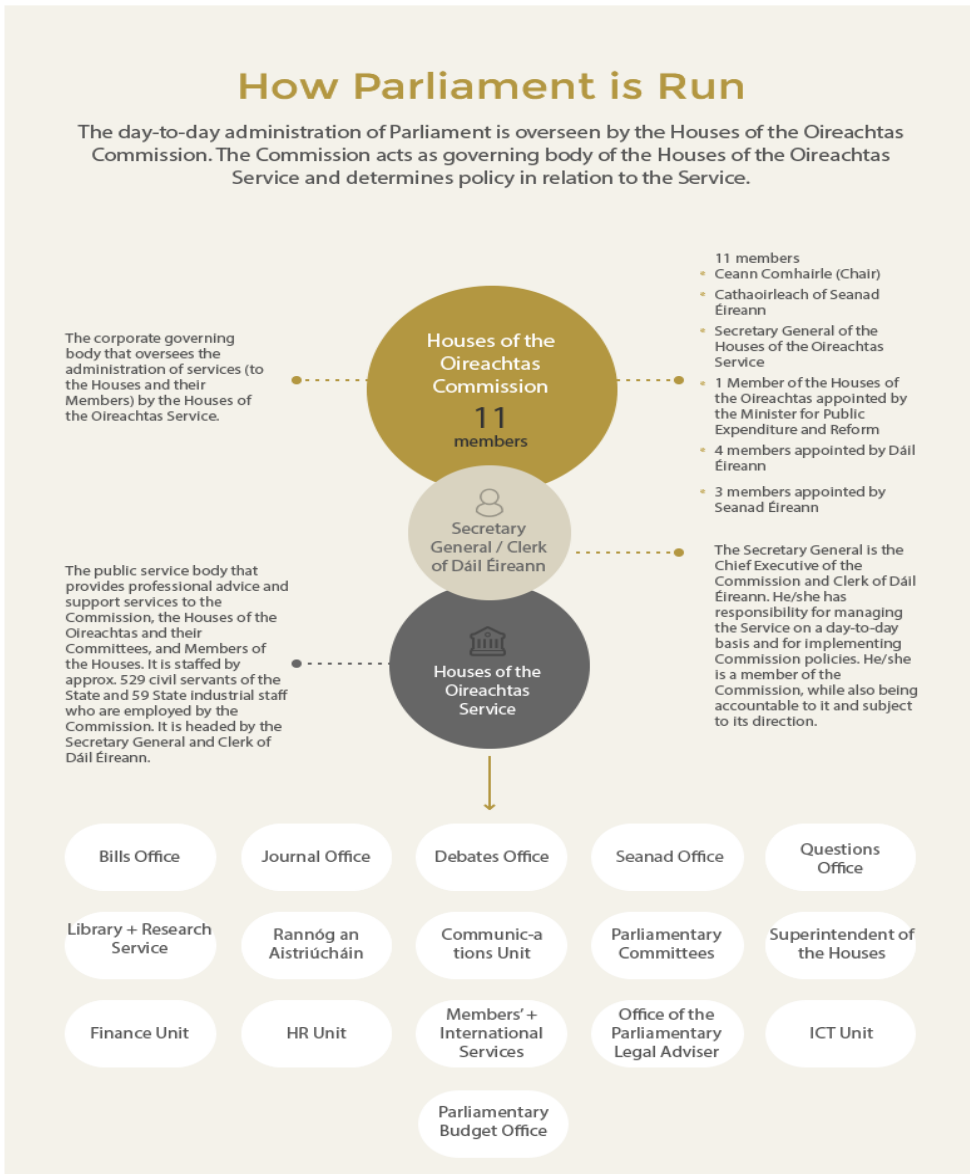
Байгуулагдсан: 2017 оны 8 дугаар сарын 15-ны өдөр.

Төсөв: EUR 960 000 (2018 онд төлөвлөсөн).

Орон тоо: 15-төлөвлөсөн.

²⁰⁶ГТА нь сүүлийн жилүүдэд явагдсан Парламентын шинэтгэлийн хүрээнд байгуулагдсан нэгжийн нэг бөгөөд үүнээс гадна Парламентын хуулийн зөвлөхийн алба, Номын сан, судалгааны алба зэрэг тус тус байгуулагдсан байна.

ИРЛАНДЫН ПАРЛАМЕНТЫН ТАМГЫН ГАЗРЫН БҮТЭЦ, ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТ

ХУУЛИЙН ТӨСӨЛ БОЛОВСРУУЛАХ ҮЙЛ ЯВЦАД ИРГЭДИЙН ОРОЛЦООГ ХАНГАХ ЦАХИМ СИСТЕМИЙН ТАЛААРХ ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ТУРШЛАГА

(Мэдээлэл, лавлагаа)

*Г.Билгээ, Р.Өнөрсайхан
О.Нарантуяа, Р.Нургүл*

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

Хууль боловсруулах процессийн шинж чанар нь энэхүү процессийг удирдан зохион байгуулах, хууль хэвлэн нийтлэхэд зориулсан онцгой бөгөөд нарийн технологийг бүтээх хэрэгцээ шаардлагыг бий болгож буй талаар Австралийн эрдэмтэн, доктор Тимоти Арнольд-Мур өөрийн эрдэм шинжилгээний бүтээлдээ өгүүлсэн байна.

Энэ төрлийн мэдээллийн технологийг Англи, Австрали, Канад, Япон, Солонгос гэх мэт томоохон улс орнуудад хэрэглэдэг бөгөөд Австралийн Тасмани мужийн Засгийн газраас хууль тогтоомжийн мэдээллийн үйлчилгээг олон нийтэд хүргэх үйлчилгээг сайжруулах, хууль тогтоомж боловсруулах, удирдан зохион байгуулах системийг бий болгох зорилгоор төсөл хэрэгжүүлж эхэлсэн бөгөөд үүний үр дүнд Тимоти Арнольд-Мур-ийн мэдээллийн технологид суурилсан EnAct программыг боловсруулж нэвтрүүлсэн.

Энэхүү программыг хэрэгжүүлж эхлэхээс өмнө Тасманийн хууль тогтоомжийн удирдлага зохион байгуулалт хямралын түвшинд хүрээд байсан бөгөөд ийнхүү хууль тогтоомжийн нэгтгэл алдагдаж зохих тэмдэглэгээг хийж чадахгүй байгаагаа тус улсын Засгийн газар хүлээн зөвшөөрч, эдгээр асуудлуудыг шийдвэрлэх зорилгоор хууль тогтоомжийг боловсруулах, удирдан зохион байгуулах, олон нийтэд хүртээмжтэй болгох төслийг эхлүүлсэн нь амжилттай хэрэгжсэн

Судалгааны ажил нь:

1. Хууль боловсруулах, хэвлэн нийтлэх үйл явцад дэмжлэг үзүүлэх программ хангамжийн зорилго;
2. Хуулийн төсөл боловсруулалтад ашиглагдах мэдээлэл, технологийн системийн бүрэлдэхүүн гэсэн 2 хэсгээс бүрдэнэ.

Энэхүү программ хангамж нь хуулийн төсөл боловсруулах ажлын хэсэг, хуулийн төслийг хэлэлцүүлэгт бэлтгэх албаны ажилд дэмжлэг үзүүлэх зорилготой бөгөөд программыг хэрэглэх болсноор зөвхөн хууль тогтоомжийг нэгтгэхээс гадна хууль тогтоомж боловсруулахад нэгдсэн нэг форматтай болгосноороо ач холбогдолтой болсон.

СУДАЛГААНЫ ҮНДСЭН ХЭСЭГ

Энэхүү лавлагаа, мэдээллийг Австралийн Тасмани мужийн хуулийн төсөл боловсруулах, хэлэлцүүлэх, цахим мэдээллийн санд оруулах, хэвлэн нийтлэх хүртэлх бүх үе шатыг нэг программ хангамжаар шийдсэн туршлагын талаар судалсан болно.

Хууль боловсруулах процессийн шинж чанар нь энэхүү процессийг удирдан зохион байгуулах, хууль хэвлэн нийтлэхэд зориулсан онцгой бөгөөд нарийн технологийг бүтээх хэрэгцээ шаардлагыг бий болгож байна. Хууль боловсруулан батлах, хэвлэн нийтлэх хүртэл хийгддэг ажилбарууд, санхүүгийн болон биет бус ашиг, мөн эрх зүйн баримт бичгийн хүртээмжийг нэмэгдүүлэх зэрэг нь тусгайлсан программ хангамжид тодорхой хөрөнгө оруулалт шаардлагатай байгааг Австралийн эрдэмтэн, доктор Тимоти Арнольд-Мур²⁰⁷ өөрийн эрдэм шинжилгээний бүтээлдээ өгүүлсэн байна.

Австралийн Мельбурн дэх Хааны технологийн их сургуулийн Доктор Тимоти Арнольд-Мур (Timothy Arnold-Moore) “Хууль эрх зүйн мэдээллийн систем” (“Information systems for legislation”) сэдвээр докторын зэрэг хамгаалсан. Энэхүү судалгааны ажилдаа 20 гаруй жилийг зарцуулсан бөгөөд энэ хугацаанд Австралийн Тасмани (EnAct), Шинэ Өмнөд Уэльс (LEGIS), Квинсленд (QuILLS) мужууд, Сингапур (LEAP), Канад (LIMS) зэргийн Засгийн газруудад хууль тогтоомж боловсруулах, нийтлэхэд нь дэмжлэг үзүүлэх мэдээллийн технологийг боловсруулсан.

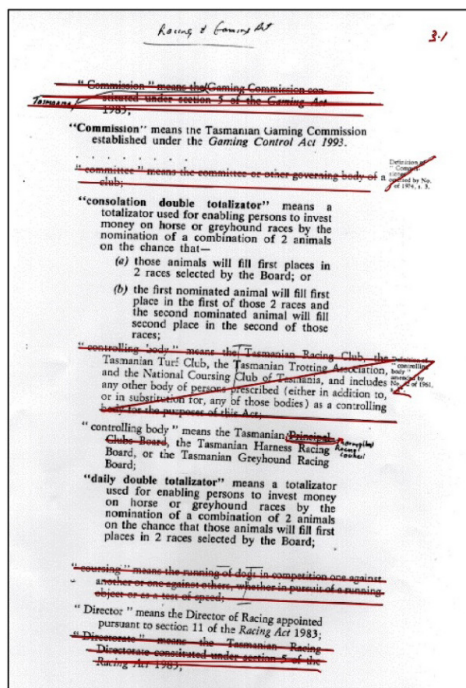
Энэхүү мэдээллийн технологийг Англи, Австрали, Канад, Япон, Солонгос гэх мэт томоохон улс орнууд хэрэглэдэг боловч Тасманиас бусад улс орнуудын программ хангамжийн талаарх дэлгэрэнгүй мэдээлэл олдоогүй болно. Харин Тасманийн Засгийн газраас хууль тогтоомжийн мэдээллийн үйлчилгээг олон нийтэд хүргэх үйлчилгээг сайжруулах, хууль тогтоомж боловсруулах, удирдан зохион байгуулах системийг бий болгох зорилгоор төсөл хэрэгжүүлж эхэлсэн бөгөөд үүний үр дүнд Тимоти Арнольд-Мур-ийн мэдээллийн технологид суурилсан EnAct программыг боловсруулж нэвтрүүлсэн. Судалгаанд энэхүү программ хангамжийн талаар дэлгэрүүлэн тайлбарласан болно.

Энэхүү программыг хэрэгжүүлж эхлэхээс өмнө Тасманийн хууль тогтоомжийн удирдлага зохион байгуулалт хямралын түвшинд хүрээд байсан. Үсэг хэвлэдэг даруул (Tapper) нь хуулийн заалтад орсон нэмэлт, өөрчлөлтийг тэмдэглэдэг байсан бөгөөд нэмэлт, өөрчлөлт бүрийг тусгасан хуулийн эхийг Тасманийн хэвлэлийн газар болон Парламентын зөвлөх алба нь хэвлэн нийтэлдэг. 1959 он хүртэл хууль тогтоомжийн энэхүү нэгтгэл бүрэн явагдаж байсан бөгөөд 1970 оны дундуур шинэ хөтөлбөр хэрэгжүүлж эхэлсэн. Гэвч хөрөнгө

²⁰⁷ Доктор Тимоти Арнольд-Мур (Timothy Arnold-Moore) нь Шинэ Зеланд, Канадын Онтарио муж, АНУ-ын Төлөөлөгчдийн танхимд редакцын албанд зөвлөх үйлчилгээ үзүүлж, Вашингтон, Хобарт, Сидней, Чикаго, Оттава, Ром, Токио, Веллингтон, Киото, Мельбурн, Гаага, Брюссель, Бостон, Кардифф, Канберра, Сөүл зэрэг хотуудад зохион байгуулагдсан хуульчдын зөвлөгөөнд илтгэл тавьж хэлэлцүүлсэн байсан. Одоогийн байдлаар доктор Арнольд-Мур нь дэлхийд томоохонд тооцогддог Австралийн технологийн Leidos, Inc. компанийн охин компани болох Leidos Pty Ltd-ад ажиллаж байна.

санхүүгийн улмаас хэрэгжих боломжгүй болж хууль тогтоомжийн нэгтгэл, баталгаажуулалтад алдаа гарч зогсонги байдалд хүрсэн. Тухайлбал, 1952 оны Хурдан морины уралдаан болон тоглоомын тухай хуульд орсон нэмэлт, өөрчлөлтүүдийг 1978 он хүртэл бүрэн нэгтгэж байсан боловч түүнээс хойш 400 удаа нэмэлт, өөрчлөлт орсон боловч үүнээс 50 удаагийн нэмэлт, өөрчлөлтийг хуулийн эхэд тусгасан байсан. Энэ нь хууль тогтоомжид орсон нэмэлт, өөрчлөлт нь бүрэн гүйцэд эсэхийг шалгах боломжгүй болгосон.

Ийнхүү хууль тогтоомжийн нэгтгэл алдагдаж зохих тэмдэглэгээг хийж чадахгүй байгаагаа тус улсын Засгийн газар хүлээн зөвшөөрч, эдгээр асуудлуудыг шийдвэрлэх зорилгоор хууль тогтоомжийг боловсруулах, удирдан зохион байгуулах, олон нийтэд хүртээмжтэй болгох төслийг эхлүүлсэн нь амжилттай хэрэгжсэн. Зураг 1-д цахим систем нэвтрүүлэхээс өмнө хууль тогтоомжид орсон нэмэлт, өөрчлөлтийг тэмдэглэсэн байдлыг харуулав.

Зураг-1.

Энэхүү программ хангамж нь хуулийн төсөл боловсруулах ажлын хэсэг, хуулийн төслийг хэлэлцүүлэгт бэлтгэх албаны ажилд дэмжлэг үзүүлэх зорилготой бөгөөд программыг хэрэглэх болсноор зөвхөн хууль тогтоомжийг нэгтгэхээс гадна хууль тогтоомж боловсруулахад нэгдсэн нэг форматтай болгож программчилсан. 1997 онд Хууль тогтоомжийг хэвлэн нийтлэх тухай хуулийг баталсан бөгөөд энэ хуулиар Парламентын зөвлөх алба хууль тогтоомжийг албан ёсоор хэвлэх, цахим архив үүсгэн нэгтгэх болсон.

Нэг. ХУУЛЬ БОЛОВСРУУЛАХ, ХЭВЛЭН НИЙТЛЭХ ҮЙЛ ЯВЦАД ДЭМЖЛЭГ ҮЗҮҮЛЭХ ПРОГРАММ ХАНГАМЖИЙН ЗОРИЛГО

а) Цаг хугацааны хүчин зүйлс

Урт настай эрх зүйн баримт бичиг: Хэдэн зуун жилийн өмнө боловсруулж баталсан зарим эрх зүйн баримт бичгийг өнөөдөр ч дагаж мөрдөж байна. Тухайлбал, Магна Хартагийн (1215) зарим хэсэг нь англи хэлээр яригч орнуудад хуулийн бүрэлдэхүүн хэсэг болон хүчин төгөлдөр үйлчилсээр байна. Гэтэл зарим эрх зүйн баримт бичгийн хувьд эсрэгээрээ богино хугацаанд харилцааг зохицуулж байна.

Олон удаагийн нэмэлт, өөрчлөлтүүд: Хүчин төгөлдөр үйлчилж байгаа хуулиудад олон удаагийн нэмэлт, өөрчлөлт оруулах явдал гардаг. Хэдийгээр оруулж байгаа нэмэлт, өөрчлөлтүүд нь хуулийг сайжруулах зорилготой боловч хуульд текст нэмж оруулах, эсхүл текстийг өөрчлөх гэхээсээ илүү тэрхүү текстийг энгийн иргэдэд илүү ойлгомжтой байх талаас нь ажиллах шаардлагатай байдаг. Хууль хэрэглэгчид нь нэмэлт, өөрчлөлт орсон хамгийн сүүлийн хувилбарыг нэн даруй авахыг хүсдэг, тэдэнд эрх зүйн зөвлөгөө өгөх, эсхүл нэмэлт, өөрчлөлт орохоос өмнөх хувилбар хэрэгтэй болох зэрэг хуулийн хүчинтэй байсан бүх хувилбарууд хэрэгтэй болох тохиолдол гардаг.

б) Баримт бичгийн шинж чанар

Зөвшөөрөгдсөн нэр томъёо, формат: Хуулийг агуулгаар нь зохих журмын дагуу зүйл, дэд зүйл, догол мөр, дэд догол мөр тус бүрийг ялгахуйц дугаарлах бөгөөд бүлгүүд, дэд бүлгүүд, хэсгүүд, дэд хэсгүүдэд бүлэглэсэн байдаг.

Баримт бичгийн ач холбогдол: Хууль нь хамгийн чухал баримт бичиг бөгөөд энэ утгаараа түүнийг хэвлэн нийтлэхэд анхаарах нь мөн л чухал асуудал юм. Хуулийн форматад тавигдах шаардлагад анхаарал хандуулах нь чухал байдаг. Хуулийн төсөл батлуулах процесс дахь цаг хугацааны дарамт: Хууль тогтоомжийг хэлэлцүүлэгт бэлтгэх алба хуулийн төсөл дээр богино хугацаанд ажиллаж хэлэлцүүлэгт бэлтгэх шаардлага байнга үүсдэг. Өөрөөр хэлбэл, гарсан саналуудыг хуулийн төсөлд нэгтгэн тусгах, дараагийн хэлэлцүүлэгт маш хурдан бэлтгэх, мөн батлагдсан хуулийг богино хугацаанд олон нийтэд түгээх үүрэгтэй. Ийнхүү тус албанд хуулийн төслийг бэлтгэхэд хугацаа бага өгөх нь тэдэнд ихээхэн дарамт болдог байна.

в) Хууль тогтоох процесс

Хууль батлах дэг: Дэлхийн улсуудын хууль батлах дэг нь тэдний засаглалын хэлбэр, хууль тогтоох байгууллагын бүтэц, уламжлал зэргээс хамааран харилцан адилгүй байдаг ч бүгд тодорхой дэгээр баталдаг нийтлэг шинжтэй. Хуулийн төслийг өргөн барихаас өмнө түүний чанарыг шалгаж баталгаажуулдаг дотоод журам ихэнх улсын редакцын албанд байдаг байна.

Хууль боловсруулах үйл явц: Зарим улс орнуудад хуулийн төсөл санаачлан боловсруулах үйл явц нь албан бус байдлаар эхэлдэг. Вестминстерийн загварын засгийн газруудад ихэвчлэн Сайд нарын танхимаас хуулийн төсөл боловсруулах зөвшөөрөл авахыг шаарддаг байна.

Хуулийн төсөл санаачлагч хуулийн төсөл боловсруулахдаа өмнө боловсруулагдаж байсан хувилбар болон хуулийн төслүүдийг нягтлах, судлах асуудал гарч ирдэг. Иймд хууль санаачлан боловсруулах болон батлах процессийн бүртгэлийг уян хатан хийх шаардлагатай байдаг.

Хууль тогтоомжийг хэлэлцүүлэгт бэлтгэх албаны чиг үүрэг: Тус алба нь хуулийн төслийг хэлэлцүүлэгт бэлтгэх үндсэн чиг үүргийнхээ зэрэгцээ хууль тогтоомжийг албан ёсоор хэвлэн нийтлэх үүргийг хэрэгжүүлдэг.

ПРОГРАММ ХАНГАМЖИЙН АЧ ХОЛБОГДОЛ

а) Дотоод ач холбогдол

Цаг хугацаа, урсгал зардлыг хэмнэнэ: Хууль тогтоох байгууллагын өдөр тутмын үйл ажиллагаанд цаг хугацаа төдийгүй түүний урсгал зардлыг хэмнэнэ. Энэ нь хэмнэгдсэн цаг хугацаандаа өөр ашигтай төсөл хэрэгжүүлэх боломжтой болно. Үүний тулд хууль тогтоох процессийг дэмжиж хууль тогтоомж, холбогдох материалыг цаг тухайд нь аль болох олон иргэдэд хүргэх программ хангамж хэрэгтэй.

Удирдлагын үр дүнтэй тогтолцоо: Хуулийн олон төсөл дээр нэгэн зэрэг ажилладаг редакцын алба нь хууль тогтоох процессийн үе шатуудад хуулиар тогтоосон бүх ажилбаруудыг гүйцэтгэх үүрэгтэй бөгөөд эдгээр ажилбаруудыг хуулийн дагуу гүйцэтгэснийг нотлох шаардлагатай байдаг. Энэ бүгдийг удирдан зохион байгуулах үр дүнтэй тогтолцоо нь парламентын ажлын албаны үйл ажиллагааны өртгийг тодорхой хувиар бууруулна.

Мөн парламентын ажлын албанаас үйл явц бүрийг хянах нь удирдлагыг илүү сайжруулна. Энэ нь ажилтнуудынхаа ажлын ачааллыг хялбархан хянаж, ажлыг зөв хуваарилах боломжтой болох бөгөөд эцэст нь тэдний парламентад үзүүлэх үйлчилгээ илүү үр дүнтэй болгох ач холбогдолтой.

б) Гадаад ач холбогдол

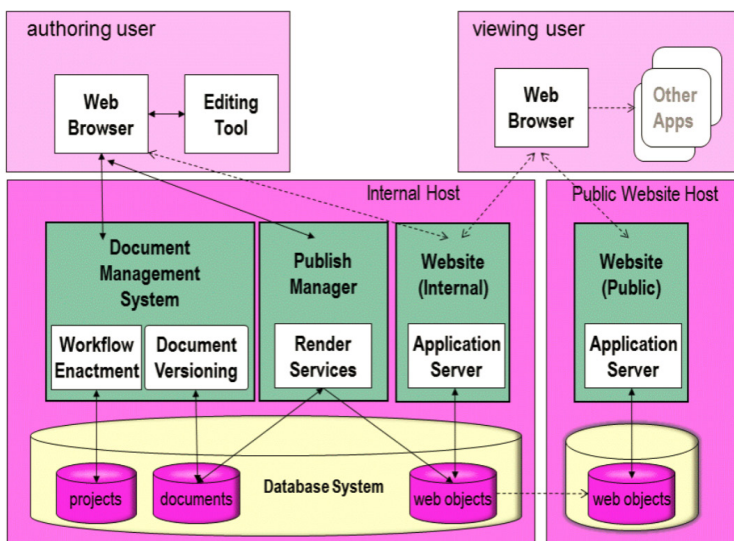
Засаглалын түвшинд хууль тогтоох процессийг хянах боломжтой: Хууль тогтоох байгууллагын хувьд тэдний баталсан хууль нь зөв зүйтэй эсэх, цагаа олсон эсэхийг мэдэхэд тусална. Мөн хуулийн төсөл санаачлан боловсруулах болон тэдгээрийг хэлэлцүүлэх зэрэг процессыг хуулийн дагуу явагдсаныг нотлох боломжтой болох нь зөвхөн парламентын ажлын албаны үйл ажиллагаанаас илүү өргөн хүрээний ач холбогдолтой юм.

Эцсийн хэрэглэгчдийн хүсэлт: Эцсийн хэрэглэгчид хуулийн төсөлтэй холбоотой нэмэлт формат, мэдээлэл, мета өгөгдлийг хүсдэг (эсхүл шаарддаг). Энэ нь эрх зүйн баримт бичгийн үндсэн форматыг шилжүүлэх ажил хийгдэнэ. Ийнхүү форматыг шилжүүлсний дараа түүний үр дүнг заавал шалгах бөгөөд тухайн форматаас хамаарч шалгалтын зардал шууд хамаарна. Microsoft Word-ын форматаас нөгөө рүү шилжүүлэх тохиолдолд баримт бичгийг шалгахад бага ажиллагаа орно, харин макро (macros) болон бусад формат руу шилжүүлэх тохиолдолд шалгахад ихээхэн ажиллагаа орж болзошгүй. Цаасан дээрх хувилбар, эсхүл өмнөх үеийн цахим хэлбэрээс XML формат руу шилжүүлэхэд ихээхэн хүчин чармайлт гарах боловч ойрын ирээдүйд нэмэлт шилжүүлэг хийх шаардлагагүй давуу талтай. Эрх зүйн баримт бичгүүдийг XML форматад шилжүүлбэл программ хангамжийн хувилбар, эсхүл программ хангамжийн бүрэлдэхүүнээс үл хамааран ашиглаж болох давуу талтай. Форматыг өөрчлөхөд багц загварын хуудас (stylesheet)-ны (хуулийн багцын хүрээнд тодорхой бүтцийн хэлбэрийг тодорхойлно) тусламжтайгаар ихэвчлэн удирдан зохицуулж болно.

Эрх зүйн баримт бичгүүдийг ангилал нь хууль хэрэглэгчдэд хуулийн хайлтыг хөнгөвчлөх давуу талтай. Эрх зүйн болон бусад баримт бичгүүдийг солбицуулан холбоос үүсгэх ба холбоосыг үндсэн баримт бичигт холбогдох тэмдэглэгээгээр тэмдэглэж өгсөн байна.

Хоёр. ХУУЛИЙН ТӨСӨЛ БОЛОВСРУУЛАЛТАД АШИГЛАГДАХ МЭДЭЭЛЭЛ, ТЕХНОЛОГИЙН СИСТЕМ ИЙН БҮРЭЛДЭХҮҮН

Хууль боловсруулах, удирдан зохион байгуулах, хэвлэн нийтлэх систем (EnAct)-ийн бүтцийн талаар авч үзье.

Зураг 1. Хуулийн төсөл бэлтгэх, хэвлэх системийн ердийн загвар

Зураг 1 дэх бүрэлдэхүүн хэсэг тус бүрийг дэлгэрэнгүй тайлбарлавал:

- Засвар хийх хэрэгсэл /**Editing Tool**/: Хууль тогтоомжийн шинэ төсөл боловсруулах, одоо байгаа хууль тогтоомжийг нэгтгэсэн материал (дахин хэвлэх)-д өөрчлөлт оруулах боломжтой төсөл санаачлагч болон ажилтнуудад зориулсан хэрэгсэл²⁰⁸.
- Баримт бичгийн удирдлагын систем /**Document Management System (DMS)**/: DMS дараах хэсгүүдээс бүрдэнэ:
 - **Workflow Enactment**: Энэхүү дэд бүтэц нь ажлын процесс (төсөл боловсруулах)-ийн албан ёсны тодорхойлолтыг ашигладаг ба төслийн статус дээр үндэслэн төсөл боловсруулагч болон бусад хүмүүст статус тус бүрээр нь харуулна. Үүнээс гадна явцын тайлан гаргах (статик), хяналт хийх (динамик) функцууд, дуусах хугацааны сануулга, бүртгэлийн удирдлага, архив зэрэг функцууд байдаг.
 - Баримт бичгийн хувилбар гаргах /**Document Versioning**/: Энэ процессийн явцад баримт бичгүүд маш олон хувилбараар бэлтгэгдэж, эцсийн хувилбар болтлоо хянагдаж, сайжруулалт хийгддэг.

Ерөнхийдөө DMS нь хуулийн төсөл боловсруулах шатуудын тодорхой үе шатанд шаардагдах хувилбаруудын удирдлага, ажлын үйл явцын тодорхойлолтыг маш нарийн харуулдаг. Тухайлбал, эхний хувилбар, хэлэлцүүлэгдсэн хувилбар, санал нэгтгэх хувилбар гэх мэт. Энэ орчинд ашиглагддаг програмууд нь Documentum^{vi}-ийн PTC Arbortet Adapter®, TeraText^{vii} DMS, Microsoft SharePoint^{viii} зэрэг болно.

- **Аппликэшн сервер** /**Application Server (Вэбсайт)**/: Хуулийн төсөл боловсруулах, хэвлэн нийтлэх боломжтой дотооддоо болон олон нийт ашиглаж боломжтой вэбсайт байдаг²⁰⁹.
- **Датабааз систем** /**Database System**/: Ихэнх бичиг баримт удирдлагын системүүд Oracle®, DB2®, SQL Server ® зэрэг уламжлалт дата (өгөгдлийн) баазын системээс гадна TeraText, SOLR™ зэрэг NoSQL суурьтай бааз дээр тулгуурласан байдаг. Зарим тохиолдолд файлын сервер нь түлхүүр үгийн хайлт хийх боломжтой **Search Engine** нэмэлт функц бүхий датабааз системтэй байдаг. Ерөнхий системийн бүрдэл хэсгүүд дор бүрнээ өөр, өөр бааз ашигладаг. **Workflow Enactment** одоо хийгдэж буй болон бүрэн хийгдсэн төслүүдийн талаар мэдээлэл хадгалах датабаазтай байхыг шаарддаг. **Document Versioning** документийн метадата, үүн дотор хувилбарын мэдээлэл, хувилбарууд хоорондын хамаарал мөн документийн агуулга (заримдаа файл систем дээр тусдаа хадгалагддаг) зэрэг мэдээллийг хадгалах хэрэгтэй болдог. **Website Application Server** олон нийтэд хүргэх өгөгдлүүдийн сантай байх шаардлагатай бөгөөд тэрхүү өгөгдлүүд нь баримт бичгийн

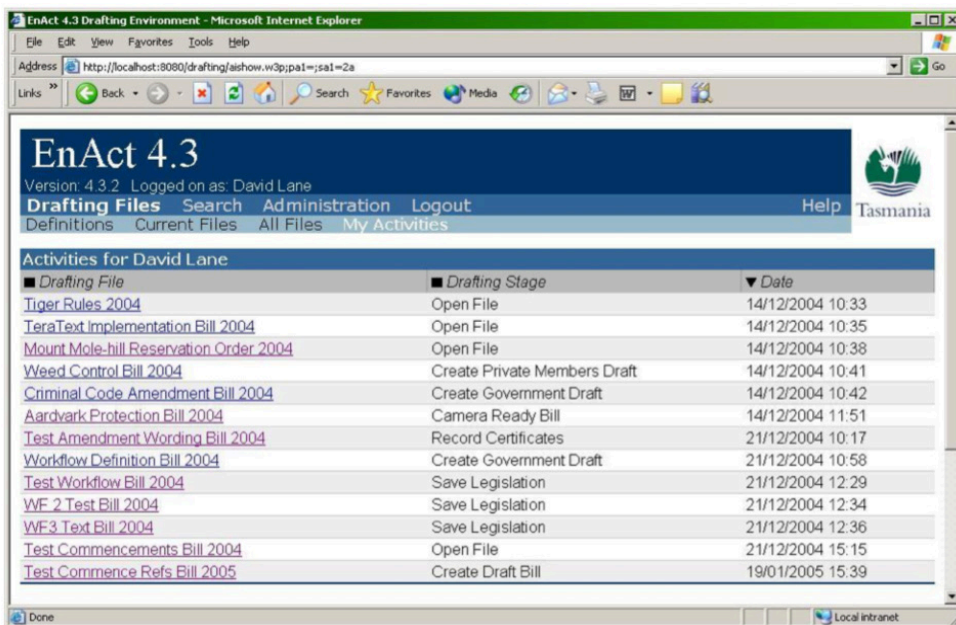
²⁰⁸XML орчинд энэ хэсэг нь энгийн бүтэцтэй PTC Arbortext® Editor (Шинэ Зеланд, Канад, АНУ-ын зарим мужуудад хэрэглэгддэг), JustSystems XMetal® (Өмнөд Австрали, АНУ-ын Их хурлын дэд танхим, Канад, АНУ-ын зарим мужуудад ашиглагддаг), Adobe® FrameMaker® (Австралийн Шинэ Өмнөд Уэльс, Күйнслэнд мужуудад хэрэглэгддэг), эсхүл <oXugen/>® (АНУ-ын зарим мужуудад хэрэглэгддэг) зэрэг тодорхой бүтэцтэй засвар хийгч (editor) юм.

²⁰⁹Өргөн хэрэглэгддэгээс Microsoft IIS, эсхүл Java® суурилсан JBOSS®ix, WebLogic®x, эсхүл WebSphere®xi гэх мэт серверүүдийг нэрлэж болох ч, эдгээрээс хууль эрх зүйн вэб сайтуудад TeraText –ын сервер түгээмэл ашиглагддаг.

хувилбарын сан руу шууд ханддаг байж болно. Гэхдээ энэ нь гол төлөв вэб ачаалах зориулалттай тусдаа сан, эсхүл файлын систем дээр суурилсан сан байж болно.

- **Render Service:** XML орчинд, мөн бусад орчинд нэмэлт форматуудыг гаргаж авахын тулд хуулийн төслийн үндсэн форматыг (source format) авах үйлчилгээ үзүүлэх шаардлагатай. XML²¹⁰ орчинд материалын хэвлэх хувилбарыг гаргаж авах (зөвхөн хуулийн төслийн боловсруулалтын явцад)-ын тулд PDF хөрвүүлэг хийх нь чухал.
- **Засвар хийх хэрэгсэл [Editing Tool]** болон Аппликэшн сервер [Application Server] бол салшгүй бүрэлдэхүүн хэсгүүд юм.

Зураг 2-т EnAct системд одоо холбогдоод байгаа хэрэглэгчид хуваарилагдсан хуулийн төслүүдийн жагсаалтыг үзүүлэв. Хуулийн төсөл бичиж эхлэх шат болох төслийн нэр гарчиг болон тухайн ажил дээр хамгийн сүүлд өөрчлөлт оруулсан өдөр, цагийг харуулдаг. Энэ жагсаалт нь хамгийн эхэнд өөрчлөлт хийгдсэн файл хамгийн түрүүнд харагдах байдлаар эрэмбэлэгдсэн байна.

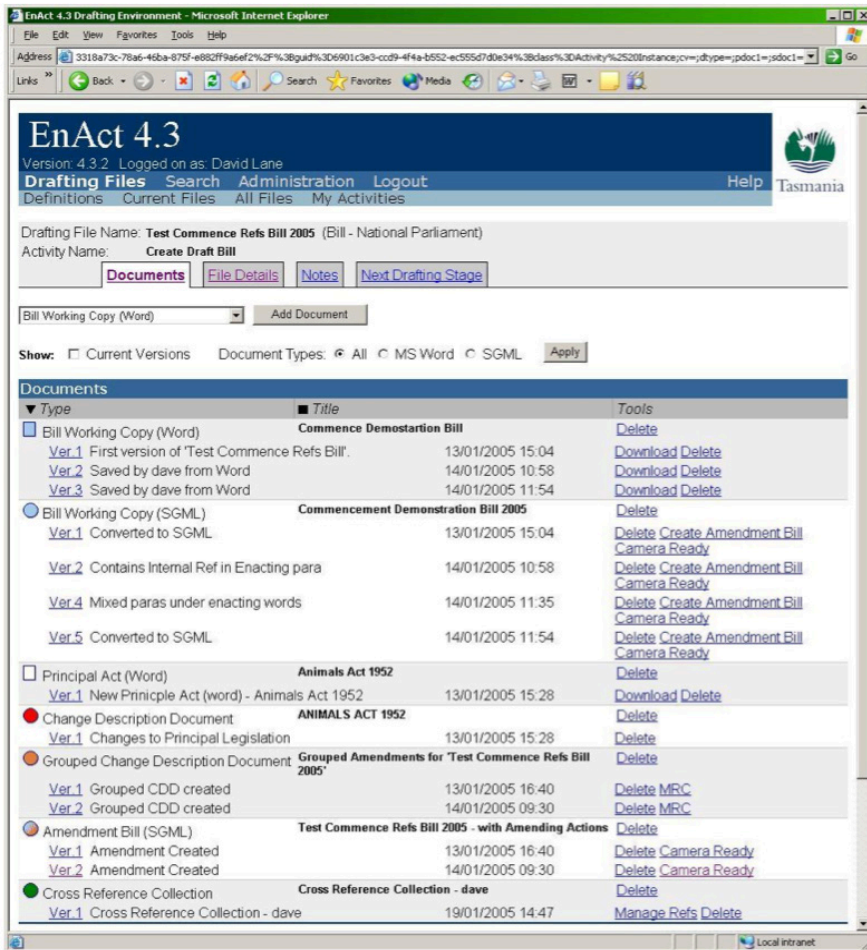
Зураг 2. EnAct систем дэх хэрэглэгчийн ажлын жагсаалт

Зураг 3-т тухайн төслийн агуулгаас гадна бусад мэдээллийг шинэчлэх хуудсыг үзүүлэв. Энэ хуудсанд харагдах материал нь тухайн төсөл ямар шатанд байгаагаас хамаарч хаалттай, эсхүл засвар хийх боломжтой байдлаар харагдана. Энд үзүүлсэн төсөл нь Засгийн газрын хэвлэх (Тасманийн Хэвлэлийн Газар) -руу илгээхэд бэлэн болсон дотоод журмын төсөл байна.

²¹⁰XML файлыг PDF болгоход зах зээл дэх PTC Arbortext Advanced Print Published (APP), Antenna House, Inc-ийн Formatter, эсхүл RenderX, Inc-ийн XEP Engine зэрэг ашиглагддаг.

Зураг 3. EnAct системд төслийн файлын мэдээллийг шинэчилж байгаа нь.

Зураг 4-т тусгайлан бэлтгэсэн ажлын даалгавартай холбоотой баримт бичгүүд болон тэдгээрийн хувилбаруудыг нэгтгэсэн хуудсыг үзүүлэв. Энэ хуудсанд хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийн Microsoft Word болон SGML хувилбаруудын өөрчлөлт нь тэмдэглэгдсэн. Эх хууль (нэмэлт өөрчлөлт оруулж буй хууль)-ийн хамтаар харуулсан байна. EnAct системийн онцлог нь баримт бичгүүдийг бүлэглэн харуулсан, задгай **Change Description Document** (төсөл дэх нэмэлт, өөрчлөлтийн агуулгыг автоматаар үүсгэх) болон **cross-reference collection** (хуулийн төсөлд хамаарах баримт бичигт стандартчилагдсан давхар лавлагаа оруулахад ашигладаг) байна.

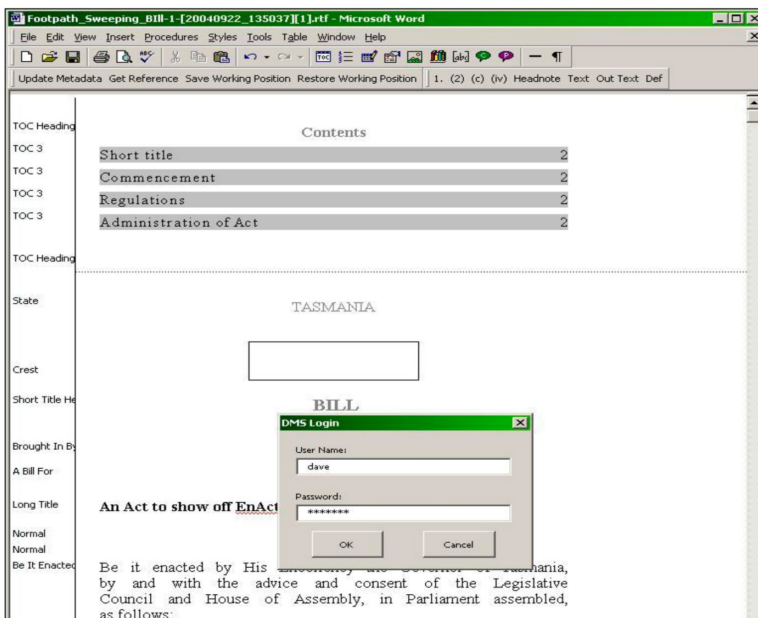
Зураг 4. EnAct системд боловсруулагдаж буй хуулийн төслийн файл хувилбарууд.

Хуулийн төсөл боловсруулахад хэрэглэх програмууд (Example custom tools for authoring and editing)²¹¹

Ихэнх тохиолдолд хууль боловсруулах ажлын алба болон байгууллагын онцлог, хэрэгцээнд тохируулан хууль боловсруулахад ашиглаж буй программд нэмэлт функцуудыг суулгадаг. Тухайлбал, XML стандартчилсан орчны хувьд хуулийн төсөл боловсруулахад хэлбэржүүлэх тохиргоогоор хангах нь чухал юм. Харин Word программын хувьд хуулийн төслийг хэлбэржүүлэхэд ашиглах нэмэлт командуудыг суулгах шаардлагатай байдаг.

Хуулийн төсөл боловсруулахад хэрэглэж буй аль ч программын хувьд эрх бүхий хэрэглэгчид тухайн файлд нэвтрэх эрхийг үүсгэдэг.

²¹¹Timothy Arnold-Moore, Innovation of Legislative Process: 01. Advanced tools for legislation, page 19 <https://ial-online.org/wp-content/uploads/2019/01/1.-Advanced-tools-for-legislationTimothy-Arnold-Moore.pdf>

[Figure 5] Login from Microsoft Word in EnAct system

Зураг 5-д Enact системтэй ажиллахад MS Word программд хэрэглэгчийн эрхээр нэвтрэх байдлыг харуулсан байна.

Хуулийн төслийн хувилбаруудыг зохион байгуулах (Editor customization for version management)²¹²

[Figure 6] Save options from Microsoft Word in EnAct system

Зураг 6-д EnAct системтэй ажиллах үед MS Word программын файл (хуулийн төслийг) хадгалах хэлбэрүүдийг үзүүлсэн байна.

²¹²Timothy Arnold-Moore, Innovation of Legislative Process: 01. Advanced tools for legislation, page 22
<https://ial-online.org/wp-content/uploads/2019/01/1.-Advanced-tools-for-legislationTimothy-Arnold-Moore.pdf>

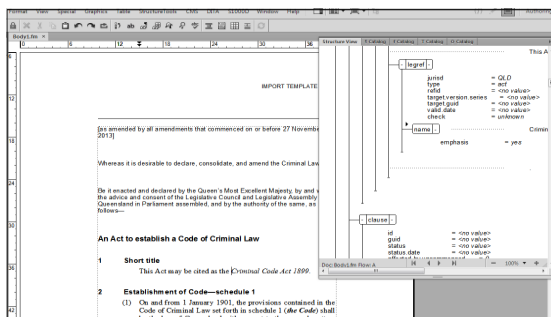
EnAct системд MS word программтай ажиллахад файлаа дараах хэлбэрээр хадгалах боломжтой.

- *Save as SGML* - EnAct системийн хувьд MS word программд *Save as SGML* гэсэн стандарт бус команд байдаг. Энэ нь MS word программд боловсруулсан файлыг XML хэлбэрт хөрвүүлэх ба EnAct системийн документ хэлбэрт (document type definition DTD) оруулж хадгална.
- *Save Version* - Энгийн хадгалах команд.
- *Save as New Version* - Тухайн файлын (хуулийн төслийн) засвар өөрчлөлт хийсэн хувилбарыг шинээр хадгална.

Хуулийн төсөл боловсруулахад ашиглаж буй бусад төрлийн программуудад (Editing Tool) мөн адил файлыг тухайн программын үндсэн хэлбэрээс гадна өөр хэлбэрээр хадгалдаг. Тухайлбал, Adobe FrameMaker программд өөрийн үндсэн форматаас гадна PDF болон XML хэлбэрээр хадгалах боломжтой. Эдгээр боломжийг хуулийн төсөл боловсруулах явцад төслийн танилцуулга хийх, өөрчлөлт оруулах зэрэг үйлдлийг хийхэд хэрэглэнэ.

Тусгай холбоосуудыг зохион байгуулах (Editor customization for specialized link management)²¹³

XML орчны хувьд *cross reference* (иш татах) тэмдэглэгээг зохион байгуулах энгийн арга нь холбогч өгөгдлүүдийг гараар тохируулж өгөх юм. Ингэснээр хуулийн төсөл боловсруулах явцад нэг хууль дотор өөр хуулиас иш татах тохиолдолд эдгээр холбоос үгийн тусламжтайгаар хамааралтай файл (хууль), эсхүл зүйл заалтыг холбох үйлдэл хийгдэнэ.

[Figure 7] Manual insertion of cross-reference markup

Зураг 7-д хуулийн төсөл боловсруулахад Adobe FrameMaker программын *cross reference* функцыг ашиглан тухайн файлыг, эсхүл зүйл заалтыг өөр файльтай холбох үйлдлийг харуулсан байна. Энд тухайн программын үндсэн командыг ашигласан. Үүний адил ихэнх стандартчилагдсан программын хувьд (structured authoring environment) өгөгдлүүдийг хооронд нь холбоход ямар нэг нэмэлт функц суулгахгүйгээр тухайн программын стандарт командыг шууд ашигладаг.

²¹³Timothy Arnold-Moore, Innovation of Legislative Process: 01. Advanced tools for legislation, page 23 <https://ial-online.org/wp-content/uploads/2019/01/1.-Advanced-tools-for-legislationTimothy-Arnold-Moore.pdf>

Time	Add Reference	Add File	Repeal/Revoke/Rescind	Commence	Camera Ready	Publish
Colonial Courts of Admiralty Act 1890 (Adopted) (No. 27 of 1890)	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Schedule 2 - Enactments Repealed						
Companies Rules (Chapter 146)	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Schedule 2 - FORMS						
Schedule 1 - LIST OF FORMS						
113. Dispensing with taxation of small bills						
110. Liquidator's certificate as to special terms of remuneration to employee						
109. Issue of allowance or certificate of taxation						
108. Supply of copy of bill of costs to liquidator						
106. Submission of bill of costs by employees to liquidator for taxation						
Constitution of the Independent State of Papua New Guinea (Chapter 1)	☐	☐	☐	☐	☐	☐
187C. Constitution, functions, etc., of Provincial Governments and Local-level Governments						
209. Parliamentary responsibility						

[Figure 8] Using the legislation repository for link target identification in EnAct

Харин EnAct систем нь холбоос үүсгэхэд тусгай вэб интерфейс ашигладаг (Энд хуулийн санг хэрэглэдэг). Зураг 8-д EnAct системд хайлтын үр дүнд гарч ирсэн хуулиудын жагсаалтыг харуулсан байна. Эндээс тухайн хуулийн нэр, эсхүл зүйл заалтад дарахад түүнийг дэлгэцэнд харуулах юм. Үүнийг Зураг 9-д үзүүлсэн байна. Тухайн зүйл заалтын өмнөх улаан өнгийн үсгэн дугаарыг дарснаар түүнийг зорилтот (иш татах) зүйл заалтын жагсаалтад оруулна.

[Print View](#) | [Lookup Component](#) | [Lookup Legislation](#) | [Turn History/Notes on](#)

Electricity Commission Act 1961 (Chapter 78)

Requested:	28/01/2005 13h
Consolidated as at:	28/01/2005 13h Bookmark this page
Previous Version	Next Version
Valid for:	01/07/2001 00h-

7. Vacation of office

The office of a member of the Commission becomes vacant—

- (a) if he becomes bankrupt, applies to take the benefit of a law for the relief of bankrupt or insolvent debtors, compounds with his creditors or makes an assignment of his remuneration for their benefit; or
- (b) if he resigns his office by writing under his hand addressed to the Minister, and the resignation is accepted; or
- (c) if he is absent, except on leave granted by the Minister, from all meetings of the Commission held during a period of three months; or
- (d) if in any way, otherwise than with the approval of the Minister or as a member, and in common with the other members, of an incorporated company consisting of not less than 25 persons, he—
 - (i) is concerned or interested in a contract or agreement entered into by or on behalf of the Commission; or
 - (ii) participates or claims to participate in the profit of any such contract or agreement or in a benefit or emolument arising from any such contract or agreement.

[Figure 9] Identification of individual provisions for link generation

[Calculate References](#) | [View References](#)

Calculate Cross References

[Return to Document List](#)

Title: Cross Reference Collection - dave

Add the references you wish to calculate:
(Note: the reference wording generated will contain the references in the order which they are added)

Electricity Commission Act 1961 : Section 7 (a)	Add >>	Electricity Commission Act 1961 : Section 7 (a)
Electricity Commission Act 1961 : Section 7 (b)		Electricity Commission Act 1961 : Section 7 (b)
Electricity Commission Act 1961 : Section 7 (d)	Clear	

[Delete Items](#) | [Delete All Items](#)

Reference Wording

Without Title With Title Full Reference

Use "or" instead of "and" Make first letter upper case [Calculate](#)

Reference Text

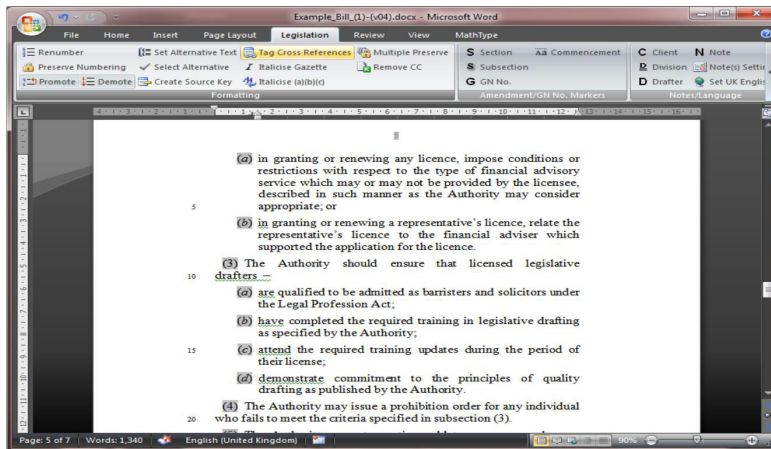
Sections 7(a) and (b) of the Electricity Commission Act 1961

[Add Reference To Collection](#) | [Clear](#)

[Figure 10] Turning identified provisions into standardized reference wording with markup

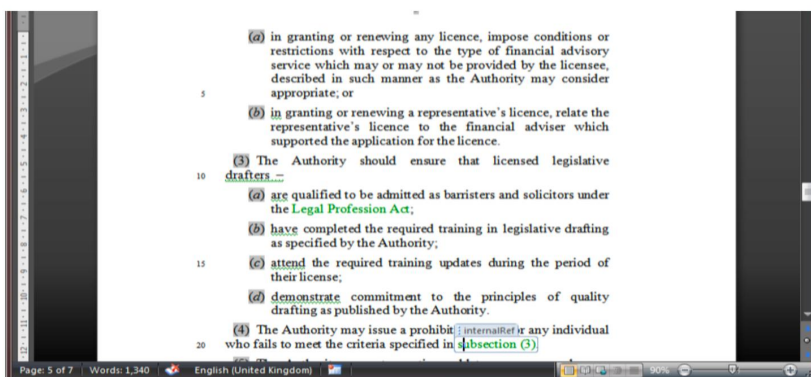
Зураг 9,10-т харуулсан цонхноос (a), (b), (d)-г сонгосон үр дүнг харуулж байна. Хэрэглэгч эдгээрээс зөвхөн *reference wording* буюу иш татах (нэг хууль дотор өөр хуулиас иш татах) сонголтоо хийж *Add* товчлуур дээр дарна. Цонхны доод талд буй *Reference wording* хэсэгт тухайн хуулийн нэрийг оруулах эсэх болон бусад тохиргоог хийх боломжтой.

Эдгээр үйлдлийг Сингапур, Квинслендэд өөр аргаар хийдэг (MS Word программыг хэрэглэнэ). Үүнийг Зураг 11-ээс харж болно.

[Figure 11] Automatically recognizing reference text – part 1

Зураг 11-д MS Word программын *cross-references* (иш татах) командыг ашиглан нэг хууль дотор өөр хуулиас иш татах үйлдлийг харуулсан. Энд *cross-references* (иш татах) хийх текстийг тодруулж ялгасан байна. Үүний дараа *Tag Cross References* товчийг дарснаар ишлэл хийгдэх бөгөөд үүний цаана тухайн файлын хуулбарыг сервер рүү илгээх үйлдэл хийгдэнэ.

[Figure 12] Automatically recognizing reference text – part 2

Дээрх үйлдлийн үр дүнд тодруулж ялгасан текст ногоон өнгөтэй болж харагдах (зөвхөн хуулийг боловсруулж буй үед) бөгөөд энэ нь холбоос амжилттай үүссэнийг илэрхийлнэ. Үүнийг Зураг 12-т үзүүлсэн байна.

Энэ арга нь бүрэн төгс биш боловч практикт 99 хувийн амжилттай хэрэгжиж байна. Хууль боловсруулах явцад *reference* (иш татах) үйлдлийг зөв хийх нь чухал байдаг.

Энэхүү автоматчилсан үйлдэл нь хуулийн төсөл боловсруулах албаны механик үйл ажиллагааг хөнгөвчилснөөрөө ихээхэн ач холбогдолтой. Түүнчлэн хууль тогтоомжийг хэрэглэхэд хүнд илүү ойлгомжтой, амар хялбар нөхцөл бүрдүүлснээрээ онцлог юм.

*Хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийн найруулгыг хийх тохиргоонууд (Editor customization for automatic amendment wording)*²¹⁴

Хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах (*amendment wording*) үйлдлийг автоматчилах нь холбоос үүсгэхээс илүү нарийн ажиллагаатай байдаг. Нэмэлт өөрчлөлт оруулах нь шинэ хууль боловсруулахаас илүү түгээмэл байх ба үүнтэй холбоотой функцууд ч илүү их потенциал шаардана.

Obligations of licensees	
74F. A licensee -	
(a)	must not make bets except in accordance with the licence; and
(b)	must not, as a licensee, make bets on horse races or greyhound races; and
(c)	must not conduct betting or business under the licence on Good Friday or Christmas day or at other times notified to the licensee in writing by the Supervising Agency; and
(d)	must, for verification purposes, make a recording of all bets made by telephone under the licence in such manner as the Supervising Agency from time to time directs, the costs of such verification to be at the expense of the licensee; and
(e)	must keep such betting, accounting and other records in respect of the licensee's betting and business under the licence as the Supervising Agency from time to time directs; and
(f)	must furnish to the Supervising Agency such returns in respect of the licensee's betting and business under the licence as the Supervising Agency from time to time directs.

[Figure 13] Principal Act before amendment

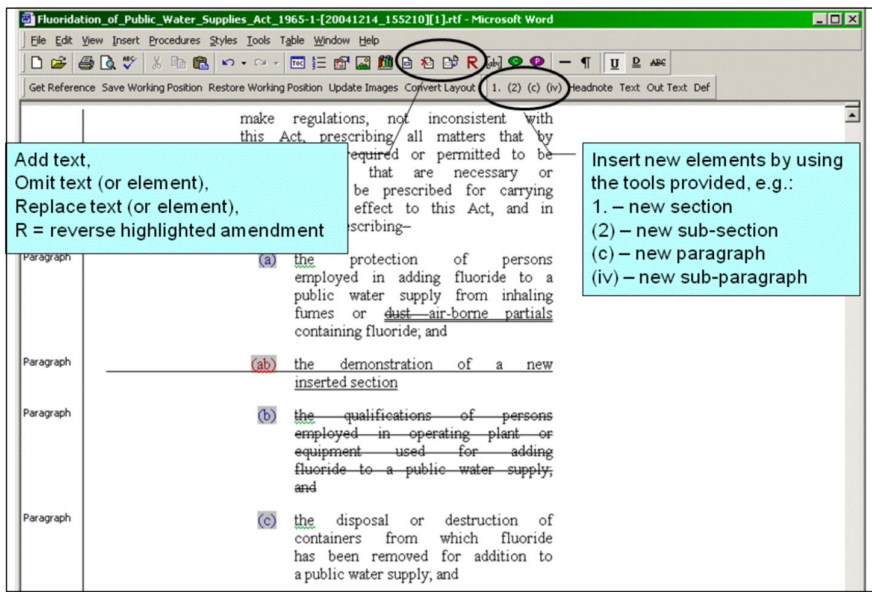
Зураг 13-д нэмэлт өөрчлөлтийг оруулахаас өмнөх байдлыг харуулсан байна.

Obligations of licensees	
74F. A licensee -	
(a)	must not make bets except in accordance with the licence; and
(b)	must not, as a licensee, make bets on horse races or greyhound races; and
(c)	must not conduct betting or business under the licence on Good Friday or Christmas day or at other times at any time notified to the licensee in writing by the Supervising Agency; and
(d)	must, for verification purposes, make a recording of all bets made by telephone under the licence in such manner as the Supervising Agency from time to time directs, the costs of such verification to be at the expense of the licensee; and
(d)	in respect of any bet made other than in person, must electronically record the bet for verification purposes -
	(i) by a device approved by the Supervising Agency; and
	(ii) in a manner directed by the Supervising Agency; and
(e)	must keep such betting, accounting and other records in respect of the licensee's betting and business under the licence as the Supervising Agency from time to time directs; and
(f)	must furnish to the Supervising Agency such returns in respect of the licensee's betting and business under the licence as the Supervising Agency from time to time directs.

[Figure 14] Principal Act with change-tracked amendments

²¹⁴Timothy Arnold-Moore, Innovation of Legislative Process: 01. Advanced tools for legislation, page 28 <https://ial-online.org/wp-content/uploads/2019/01/1.-Advanced-tools-for-legislationTimothy-Arnold-Moore.pdf>

Зураг 14-д хуульд нэмэлт, өөрчлөлтийг оруулсны дараах байдлыг үзүүлсэн. Энд тухайн хуульд оруулж буй 2 янзын нэмэлт өөрчлөлтийг харуулсан. Нэг нь хуучин томъёоллыг шинэ томъёоллоор сольж өөрчилсөн, харин хоёр дахь нь бүтэн параграфыг (зүйл заалтыг) сольж өөрчилсөн байна.

[Figure 15] Marking changes using custom buttons in EnAct

Зураг 15-д Enact системд MS Word программын хуулийн төсөл боловсруулахад хэрэглэх нэмэлт функцуудыг харуулав:

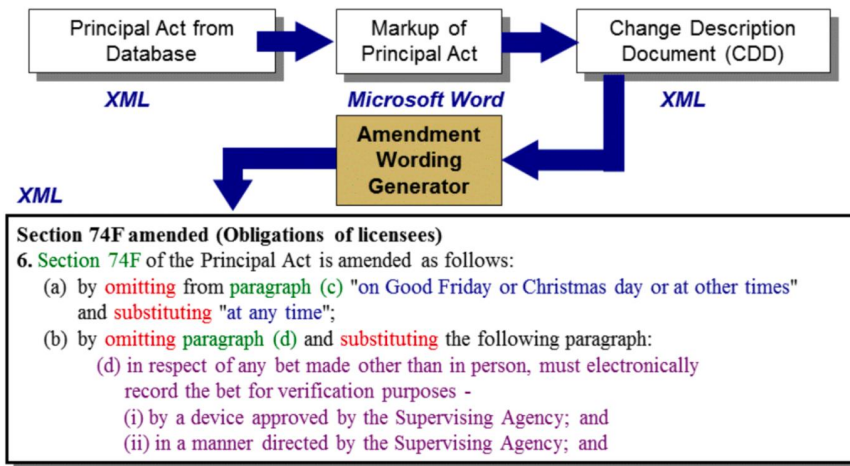
- *Add text* – текст нэмэх;
- *Omit text* – текст хасах;
- *Replace text* – хуучин текстийг шинэ текстээр сольж оруулах;
- *Rereverse highlighted amendment* - тодруулж ялгасан нэмэлт өөрчлөлтийг хүчингүй болгох зэрэг болно.

Шинэ элемент оруулах тохиргоонууд:

- *1.- new section* – шинэ бүлэг;
- *(2)-new sub-section* – шинэ дэд бүлэг;
- *(c)-new paragraph* – шинэ параграф;
- *(iv)-new sub-paragraph* – шинэ дэд параграф зэрэг болно.

Зарим улсын хувьд хуулийн төсөлд текст болон зүйл заалт нэмэх, хасах тохиолдолд, тухайлбал, Сингапурт MS Word программын стандарт команд болох *change tracking* командыг шууд ашигладаг.

Хуулийн төсөлд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах үйлдлийн процессийг Зураг 16-д харуулсан байна.

[Figure 16] Generating the amendment wording

Зураг 16-д харуулснаар, эхлээд тухайн хуулийн XML хувилбарыг хуулийн сангаас хайж олох ба дараа нь түүнийг MS word программ руу хөрвүүлж засвар өөрчлөлт хийгдэнэ. Хэрэглэгч MS Word программд хуулийн төсөлд оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийг хийхдээ нэмэлт функц, эсхүл стандарт командыг ашиглана. Үүний дараа систем эдгээр засвар өөрчлөлтийг тусгасан Change Description Document (CDD) файлыг үүсгэдэг. CDD нь XML кодчилсон файл юм. Энэ нь шаардлагатай үед хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах зорилгоор тухайн файлын XML хувилбарыг үүсгэх ба цааш нь MS Word программын документ хэлбэрийг үүсгэнэ.

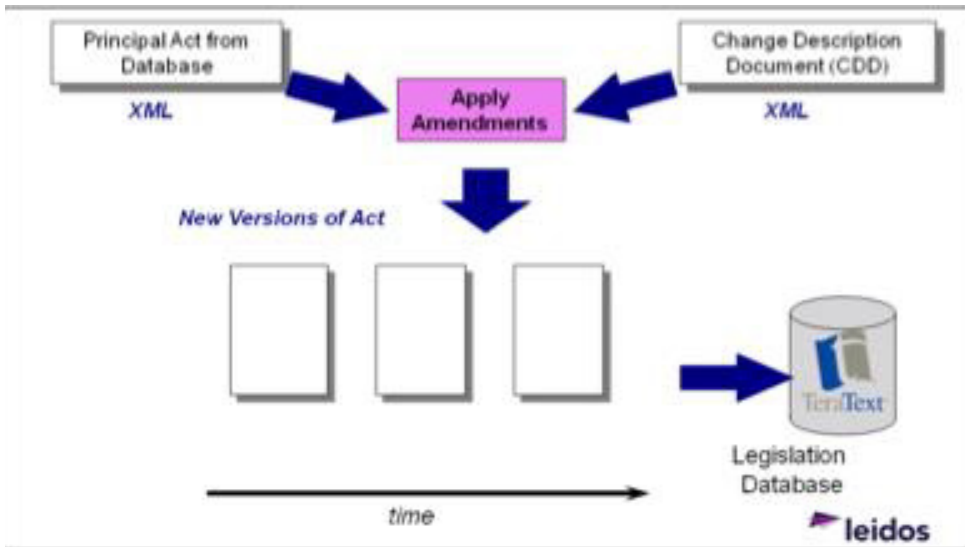
Тасманид хуульд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтийг харуулахдаа MS Word программын *strike through*, *underline* командыг, Сингапурт *change tracking* командыг хэрэглэдэг.

Хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах үйлдлийг автоматжуулсны давуу тал нь хуулийн төсөл боловсруулах үед зөвхөн хуулийн агуулгад илүү төвлөрч ажиллах боломж бүрдүүлэх юм. Түүнээс гадна хууль тогтоомжийг хэрэглэж буй хүнд нэмэлт, өөрчлөлтийг харж ойлгоход илүү амар хялбар байх болно.

Нэмэлт, өөрчлөлтийг автоматаар оруулах (Automatically applying amendments)

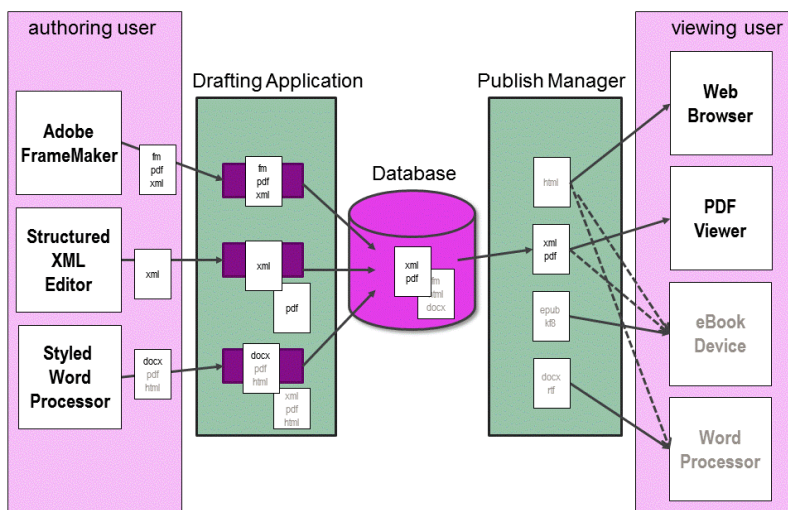
Зураг 17-д хууль тогтоомжид оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтийг автоматаар эх хуульд нь оруулах функцийг талаар харуулав.

Хуулийн төсөлд оруулж буй нэмэлт, өөрчлөлтийн засвар бүрэн хийж дууссаны дараа CDD-ээс XML форматаар эх хуульд нэмэлт, өөрчлөлтийг оруулах автомат горимыг идэвхжүүлснээр хуулийн нэмэлт, өөрчлөлт эх хуульд тусгагдаж хууль тогтоомжийн мэдээллийн нэгдсэн санд ордог.

[Figure 17] Applying marked changes to produce new versions of the Principal Act

Зураг 18-д хууль тогтоомжийг хэвлэх функцийг харуулав. Систмийг ашиглаж буй этгээд нь хууль тогтоомжийн төсөлтэй холбоотой олон янзын өргөтгөл болон формат бүхий файлыг системд оруулж болох бөгөөд үүнийг төсөл боловсруулж буй этгээд DOC, XML, PDF форматаар хүлээн авна. Үүнийг мэдээллийн нэгдсэн сан XML, PDF гэсэн 2 төрлийн форматаар хүлээн авах бөгөөд эцсийн хэрэглэгч буюу олон нийтэд зөвхөн PDF форматаар хүрч, шууд хэвлэн авах боломжтой байдаг.

[Figure 18] Managing and creating various formats for publishing

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- <https://ial-online.org/wp-content/uploads/2019/01/1.-Advanced-tools-for-legislationTimothy-Arnold-Moore.pdf> Advanced tools for legislation
- <file:///Users/narantuya.o/Zotero/storage/7VZ7WIY8/enact.html> Tasmania”s consolidated legislation online
- https://www.researchgate.net/publication/220668245_Connected_to_the_Law_Tasmanian_Legislation_Using_EnAct Connected to the Law: Tasmanian legislation using EnAct

ДЭЛХИЙН УЛС ОРНУУДЫН ЕРӨНХИЙЛӨГЧӨӨР СОНГОГДОХ НАСНЫ ДООД ХЯЗГААР

(Мэдээлэл, лавлагаа)

Д.Халиун

Энэхүү мэдээлэл, лавлагаанд гадаадын улс орнуудын Үндсэн хуульд Ерөнхийлөгчийн сонгуульд нэр дэвшигчийн насны дээд хязгаарыг хэрхэн тогтоосныг судалсан болно.

Улс орнуудын Үндсэн хуулийг судлан үзэхэд²¹⁵ Ерөнхийлөгчид нэр дэвшигчийн насны хязгаарыг тогтоосон 121 улс байна. Ерөнхийлөгчид нэр дэвшигчид тавигдах насны доод хязгаарын хувьд хамгийн бага буюу 18 нас гэж тогтоосон 3 улс (Гайана, Монтенегро, Швейцар) байгаа бол доод хязгаарыг хамгийн өндрөөр тогтоож өгсөн 1 улс байгаа нь (Итали Улс) 50 наснаас дээш гэж тогтоосон байна.

Нэр дэвшигчдэд тавигдах насны доод хязгаараас гадна зарим улс орнууд (7 улс) нэр дэвшигчдэд тавигдах насны дээд хязгаарыг зааж өгсөн байна. Тухайлбал: Жибути, Мавритани, Буркина Фасо, Сенегалд 75 нас, Гамбид 65 нас, Бенинд 70 наснаас доош байна гэж тус тус тогтоосон байна. *(Дэлгэрүүлж Хүснэгт 1, 2-оос үзнэ үү.)* Харин Азербайжан Улсын хувьд Ерөнхийлөгчид нэр дэвшигчийн насны хязгаарыг 35 нас гэж тогтоосон байсныг 2016 онд Үндсэн хуульд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтөөр хассан байна.

Хүснэгт 1. Ерөнхийлөгчөөр сонгогдох насны доод хязгаарыг тогтоосон байдал

Насны доод хязгаар	Улс орны тоо	Нийт орноос эзлэх хувь	Улс орнууд
50 нас	1	1	Итали
45 нас	5	4	БНХАУ, Мьянмар, Непал, Пакистан, Сингапур
40 нас	39	32	Афганистан, Албани, Алжир, Армен, Бенин (40-өөс дээш, 70-аас доош), Болгар, Габон, Гана, Гватемал, Герман, Грек, Доминика, Египет, Жибути, Зимбабве, Ирак, Йемен, Казахстан, Латви, Литва, Македон, Мавритани, Маврикий, Молдова, Нигери, Өмнөд Солонгос, Өмнөд Судан, Сьерра Леон, Сири, Словак, Сомали, Судан, Танзани, Турк, Туркменистан, Филиппин, Чех, Экваторын Гвиней, Эстони
35 нас	52	43	Австри, АНУ, Ангол, Бангладеш, Беларусь, Бразил, Бурунди, Буркина Фасо (35-аас дээш, 75-аас доош), Гайти, Гвиней, Гвиней Бисау, Гүрж, Замби, Зүүн Тимор, Ирланд, Исланд, Кабо Верде, Камерун, Кипр, Косово, Кот Д'Ивуар, Киргиз, Либер, Мадагаскар, Малави, Мальдив, Мексик, Мозамбик, Намиби, Нигер, ОХУ, Палау, Панама, Перу, Польш, Португал, Румын, Руанда, Сан Томе ба Принсип, Сенегал (35-аас дээш, 75-аас доош), Тажикистан, Того, Төв Африкийн БНУ, Тринидад ба Тобаго, Тунис, Узбекистан, Украин, Унгар, Уругвай, Чили, Шри Ланк, Энэтхэг

²¹⁵Энэхүү судалгааны ажлыг гүйцэтгэхдээ Техасын Их Сургууль, Чикагогийн Их Сургууль, Лондонгийн Их Сургууль, АНУ-ын Энх тайвны институтаас хамтран хэрэгжүүлсэн төслийн хүрээнд бий болгосон олон улсын Үндсэн хуулийн нэгдсэн сан буюу www.constituteproject.org цахим хуудас дахь эх сурвалжийг ашиглав.

32 нас	1	1	Эквадор
34 нас	1	1	Микронез (Парламентын гишүүнээр сонгогдох насны доод хязгаар 30 нас, Ерөнхийлөгчид нэр дэвшигч нь парламентын гишүүнээр нэг бүрэн эрхийн хугацаанд (бүрэн эрхийн хугацаа 4 жил)
30 нас	14	12	Аргентин, Боливи, Ботсвана, Венесуэл, Гамби (30-аас дээш, 65-аас доош), Гондурас, Доминиканы БНУ, Колумби, Конго, Коста Рика, Парагвай, Суринам, Эквадор, Эль Сальвадор
25 нас	3	2	Вануату, Никарагуа, Сан Марино
21 нас	1	1	Кирибати
20 нас	1	1	Науру
18 нас	3	2	Гайана, Монтенегро (Черна Гора), Швейцар

Хүснэгт 2. Ерөнхийлөгчөөр сонгогдох насны доод хязгаарыг тогтоосон байдал (улс тус бүрээр)

№	Улсын нэр	Нас	Тайлбар
1.	Афганистан	40	Үндсэн хуулийн 62-р зүйл
2.	Австри	35	Үндсэн хуулийн 60-р зүйл
3.	Азербайжан ²¹⁶	-	(35 нас байсныг хассан)
4.	Албани	40	Үндсэн хуулийн 86-р зүйл
5.	Алжир	40	Үндсэн хуулийн 87-р зүйл
6.	Ангол	35	Үндсэн хуулийн 110-р зүйл
7.	АНУ	35	Үндсэн хуулийн 2.1-р зүйл
8.	Аргентин	30	Үндсэн хуулийн 55, 89-р зүйл
9.	Армен	40	Үндсэн хуулийн 124-р зүйл
10.	Бангладеш	35	Үндсэн хуулийн 48-р зүйл
11.	Беларусь	35	Үндсэн хуулийн 80-р зүйл
12.	Бенин	40-өөс дээш 70-аас доош	Үндсэн хуулийн 44-р зүйл
13.	БНХАУ	45	Үндсэн хуулийн 79-р зүйл
14.	Болгар	40	Үндсэн хуулийн 93-р зүйл
15.	Боливи	30	Үндсэн хуулийн 167-р зүйл
16.	Босни Герцеговин	30	Үндсэн хуулийн 33-р зүйл
17.	Ботсвана	35	Үндсэн хуулийн 14-р зүйл
18.	Бразил	35	Үндсэн хуулийн 97-р зүйл
19.	Бурунди	35-аас дээш 75-аас доош	Үндсэн хуулийн 38-р зүйл
20.	Буркина Фасо	25	Үндсэн хуулийн 17, 35-р зүйл
21.	Венесуэл	30	Үндсэн хуулийн 227-р зүйл
22.	Вьетнам	40	Үндсэн хуулийн 10-р зүйл
23.	Гамби	30-аас дээш 65-аас доош	Үндсэн хуулийн 62-р зүйл
24.	Гана	40	Үндсэн хуулийн 62-р зүйл

²¹⁶<https://www.loc.gov/law/foreign-news/article/azerbaijan-president-appointed-his-wife-as-first-vice-president/>
<http://www.meclis.gov.az/?/az/topcontent/2>

25.	Гайана	18	Үндсэн хуулийн 53, 90-р зүйл
26.	Гайти	35	Үндсэн хуулийн 135-р зүйл
27.	Гватемал	40	Үндсэн хуулийн 185-р зүйл
28.	Гвиней	35	Үндсэн хуулийн 29-р зүйл
29.	Гвиней Бисау	35	Үндсэн хуулийн 63-р зүйл
30.	Герман	40	Үндсэн хуулийн 54-р зүйл
31.	Гондурас	30	Үндсэн хуулийн 238-р зүйл
32.	Грек	40	Үндсэн хуулийн 31-р зүйл
33.	Гүрж	35	Үндсэн хуулийн 70-р зүйл
34.	Доминиканы БНУ	30	Үндсэн хуулийн 123-р зүйл
35.	Доминика	40	Үндсэн хуулийн 20-р зүйл
36.	Египет	40	Үндсэн хуулийн 141-р зүйл
37.	Жибути	40-өөс дээш 75-аас доош	Үндсэн хуулийн 23-р зүйл
38.	Замби	35	Үндсэн хуулийн 100-р зүйл
39.	Зүүн Тимор	35	Үндсэн хуулийн 75-р зүйл
40.	Зимбабве	40	Үндсэн хуулийн 91-р зүйл
41.	Ирак	40	Үндсэн хуулийн 68-р зүйл
42.	Ирланд	35	Үндсэн хуулийн 124-р зүйл
43.	Исланд	35	Үндсэн хуулийн 4-р зүйл
44.	Итали	50	Үндсэн хуулийн 84-р зүйл
45.	Йемен	40	Үндсэн хуулийн 107-р зүйл
46.	Кабо Верде	35	Үндсэн хуулийн 118-р зүйл
47.	Казахстан	40	Үндсэн хуулийн 41-р зүйл
48.	Камерун	35	Үндсэн хуулийн 6-р зүйл
49.	Кипр	35	Үндсэн хуулийн 40-р зүйл
50.	Кирибати	21	Үндсэн хуулийн 55-р зүйл
51.	Колумби	30	Үндсэн хуулийн 191-р зүйл
52.	Конго	30	Үндсэн хуулийн 72-р зүйл
53.	Косово	35	Үндсэн хуулийн 85-р зүйл
54.	Коста Рика	30	Үндсэн хуулийн 131-р зүйл
55.	Кот Д'Ивуар	35	Үндсэн хуулийн 55-р зүйл
56.	Куба ²¹⁷	18*	Үндсэн хуулийн 74,133-р зүйл
57.	Киргиз	35	Үндсэн хуулийн 62-р зүйл
58.	Латви	40	Үндсэн хуулийн 37-р зүйл
59.	Либерри	35	Үндсэн хуулийн 52-р зүйл
60.	Литва	40	Үндсэн хуулийн 78-р зүйл
61.	Македон	40	Үндсэн хуулийн 80-р зүйл
62.	Мадагаскар	35	Үндсэн хуулийн 46-р зүйл
63.	Малави	35	Үндсэн хуулийн 80-р зүйл

²¹⁷(2018 оны Үндсэн хуулийн төслийн 122,127-р зүйлд заасны дагуу 35-аас дээш, 60-аас доош гэж тусгасан)

64.	Мальдив	35	Үндсэн хуулийн 109-р зүйл
65.	Мавритани	40-өөс дээш 75-аас доош	Үндсэн хуулийн 26-р зүйл
66.	Маврикий	40	Үндсэн хуулийн 28-р зүйл
67.	Мексик	35	Үндсэн хуулийн 82-р зүйл
68.	Микронез	34	Үндсэн хуулийн 9.9, 10.4-р зүйл (30+4)
69.	Мозамбик	35	Үндсэн хуулийн 147-р зүйл
70.	Молдова	40	Үндсэн хуулийн 78-р зүйл
71.	Монтенегро (Черна Гора)	18	Үндсэн хуулийн 45-р зүйл
72.	Мьянмар	45	Үндсэн хуулийн 59-р зүйл
73.	Намиби	35	Үндсэн хуулийн 28-р зүйл
74.	Науру	20	Үндсэн хуулийн 16,30-р зүйл
75.	Непал	45	Үндсэн хуулийн 64-р зүйл
76.	Нигер	35	Үндсэн хуулийн 47-р зүйл
77.	Нигери	40	Үндсэн хуулийн 131-р зүйл
78.	Никарагуа	25	Үндсэн хуулийн 147-р зүйл
79.	ОХУ	35	Үндсэн хуулийн 81-р зүйл
80.	Өмнөд Солонгос	40	Үндсэн хуулийн 67-р зүйл
81.	Өмнөд Судан	40	Үндсэн хуулийн 98-р зүйл
82.	Пакистан	45	Үндсэн хуулийн 41-р зүйл
83.	Палау	35	Үндсэн хуулийн 8-р зүйл
84.	Панам	35	Үндсэн хуулийн 179-р зүйл
85.	Парагвай	30	Үндсэн хуулийн 228-р зүйл
86.	Перу	35	Үндсэн хуулийн 110-р зүйл
87.	Польш	35	Үндсэн хуулийн 127-р зүйл
88.	Португал	35	Үндсэн хуулийн 122-р зүйл
89.	Румын	35	Үндсэн хуулийн 37-р зүйл
90.	Руанда	35	Үндсэн хуулийн 99-р зүйл
91.	Сан Томе ба Принсип	35	Үндсэн хуулийн 78-р зүйл
92.	Сенегал	35-аас дээш 75-аас доош	Үндсэн хуулийн 28-р зүйл
93.	Сьерра Леон	40	Үндсэн хуулийн 41-р зүйл
94.	Сан Марино	25	
95.	Сингапур	45	Үндсэн хуулийн 19-р зүйл
96.	Сири*	40	Үндсэн хуулийн 84-р зүйл
97.	Словак	40	Үндсэн хуулийн 103-р зүйл
98.	Сомали	40	Үндсэн хуулийн 88-р зүйл
99.	Судан	40	Үндсэн хуулийн 53-р зүйл
100.	Суринам	30	Үндсэн хуулийн 92-р зүйл
101.	Тажикистан	35	Үндсэн хуулийн 65-р зүйл
102.	Танзани	40	Үндсэн хуулийн 39-р зүйл

103.	Того	35	Үндсэн хуулийн 62-р зүйл
104.	Төв Африкийн БНУ	35	Үндсэн хуулийн 36-р зүйл
105.	Тринидад ба Тобаго	35	Үндсэн хуулийн 23-р зүйл
106.	Тунис	35	Үндсэн хуулийн 74-р зүйл
107.	Турк	40	Үндсэн хуулийн 101-р зүйл
108.	Туркменистан	40	Үндсэн хуулийн 69-р зүйл
109.	Узбекистан	35	Үндсэн хуулийн 90-р зүйл
110.	Украин	35	Үндсэн хуулийн 103-р зүйл
111.	Унгар	35	Үндсэн хуулийн 10-р зүйл
112.	Уругвай	35	Үндсэн хуулийн 151-р зүйл
113.	Филиппин	40	Үндсэн хуулийн 7.2-р зүйл
114.	Чех	40	Үндсэн хуулийн 19, 57-р зүйл
115.	Чили	35	Үндсэн хуулийн 25-р зүйл
116.	Швейцар	18	Үндсэн хуулийн 136-р зүйл
117.	Шри Ланк	35	Үндсэн хуулийн 92-р зүйл
118.	Эквадор	30	Үндсэн хуулийн 142-р зүйл
119.	Эль Сальвадор	30	Үндсэн хуулийн 151-р зүйл
120.	Экваторын Гвиней	40	Үндсэн хуулийн 35-р зүйл
121.	Энэтхэг	35	Үндсэн хуулийн 58-р зүйл
122.	Эстони	40	Үндсэн хуулийн 79-р зүйл

ДЭЛХИЙН УЛС ОРНУУДЫН ЕРӨНХИЙЛӨГЧИЙН БҮРЭН ЭРХИЙН ХУГАЦАА

(Мэдээлэл, лавлагаа)

Д.Халиун

Судалгаанд гадаадын улс орнуудын Үндсэн хуульд²¹⁸ Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрхийн хугацааг хэрхэн тогтоосныг судалсан болно.

Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрхийн хугацааг Үндсэн хуульдаа заасан 133 улс байна. Үүнээс хамгийн бага буюу 3 жилээр Фижи Улс тогтоосон бол хамгийн өндөр нь Ботсвана Улс 10 жилээс дээшгүй байна гэж заасан байна.

Ерөнхийлөгчөөр дахин сонгогдох давтамжийн хувьд:

Дахин сонгогдох даетамж	Улс орны тоо	Улс орнууд
Дахин сонгогдож болохгүй буюу зөвхөн 1 удаа сонгогдох	9 улс	Гондурас, Израил, Колумби, Киргиз, Мексик, Өмнөд Солонгос, Парагвай, Филиппин, Чили Үүнээс: - 4 жилээр зөвхөн нэг удаа сонгох 3 улс (Гондурас, Колумби, Чили) - 5 жилээр зөвхөн нэг удаа сонгох 2 улс (Өмнөд Солонгос, Парагвай) - 6 жилээр зөвхөн нэг удаа сонгох 3 улс (Киргиз, Мексик, Филиппин) - 7 жилээр зөвхөн нэг удаа сонгох 1 улс (Израил)

Дэлгэрүүлж Хүснэгт 2-оос үзнэ үү.

Хүснэгт 1. Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрхийн хугацааг тогтоосон байдал

Бүрэн эрхийн хугацаа	Улс орны тоо	Нийт орноос эзлэх хувь	Улс орнууд
10 жилээс дээшгүй	1	1	Ботсвана
7 жил	12	9	Азербайжан, Армен, Габон, Ирланд, Итали, Израил, Йемен, Камерун, Тажикистан, Туркменистан, Экваторын Гвиней, Этиоп
6 жил	11	8	Австри, Венесуэл, Киргиз, Ливан, Либер, Мексик, ОХУ, Сингапур, Тунис, Филиппин, Финланд

²¹⁸Энэхүү судалгааны ажлыг гүйцэтгэхдээ Техасын Их Сургууль, Чикагогийн Их Сургууль, Лондонгийн Их Сургууль, АНУ-ын Энх тайвны институтаас хамтран хэрэгжүүлсэн төслийн хүрээнд бий болгосон олон улсын Үндсэн хуулийн нэгдсэн сан буюу www.constituteproject.org цахим хуудас дахь эх сурвалжийг ашиглав.

5 жил	85	64	Афганистан, Албани, Алжир, Ангол, Бангладеш, Беларусь, Бенин, БНХАУ, Боливи, Бурунди, Буркина Фасо, Вьетнам, Гамби, Гайти, Гвиней, Гвиней Бисау, Герман, Грек, Гүрж, Доминика, Жибути, Замби, Зүүн Тимор, Зимбабве, Индонез, Кабо Верде, Казахстан, Кени, Кипр, Конго (БНАКУ), Конго (БНКУ), Косов, Кот Д'Ивуар, Лаос, Литва, Македон, Мадагаскар, Малави, Мальдив, Мали, Мальта, Мавритани, Маврикий, Мозамбик, Монтенегро, Мьянмар, Намиби, Непал, Нигер, Никарагуа, Өмнөд Солонгос, Өмнөд Судан, Пакистан, Панам, Парагвай, Перу, Польш, Португал, Румын, Руанда, Сан Томе ба Принсип, Сенегал, Серби, Сьерра Леон, Словак, Словени, Судан, Суринам, Танзани, Того, Төв Африкийн БНУ, Тринидад ба Тобаго, Турк, Уганда, Узбекистан, Украин, Унгар, Уругвай, Франц, Хорват, Чех, Шри Ланк, Энэтхэг, Эстони, Эритри
4 жил	23	17	АНУ, Аргентин, Болгар, Босни Херцеговин, Бразил, Гана, Гватемал, Гондурас, Доминиканы БНУ, Египет, Ирак, Исланд, Колумби, Исланд, Коста Рика, Латви, Микронез, Молдова, Нигери, Палау, Сомали, Чили, Эквадор, Эль Сальвадор
3 жил	1	1	Фижи

Хүснэгт 2. Ерөнхийлөгчөөр сонгогдох насны доод хязгаарыг тогтоосон байдал (улс тус бүрээр)

№	Улсын нэр	Бүрэн эрхийн хугацаа	Дахин сонгогдох давтамж	Тайлбар
1.	Афганистан	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 61, 62-р зүйл
2.	Австри	6 жил	1 удаа (улируулан)	Үндсэн хуулийн 60-р зүйл
3.	Азербайжан	7 жил	тусгаагүй	Үндсэн хуулийн 101-р зүйл
4.	Албани	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 88-р зүйл
5.	Алжир	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 88-р зүйл
6.	Ангол	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 113-р зүйл
7.	АНУ	4 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн II.1, XII.1-р зүйл
8.	Аргентин	4 жил	1 удаа (улируулан)	Үндсэн хуулийн 90-р зүйл
9.	Армен	7 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 124-р зүйл
10.	Бангладеш	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 50-р зүйл
11.	Беларусь	5 жил	тусгаагүй	Үндсэн хуулийн 81-р зүйл
12.	Бенин	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 42-р зүйл
13.	БНХАУ	5 жил	1 удаа (улируулан)	Үндсэн хуулийн 79-р зүйл
14.	Болгар	4 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 93, 95-р зүйл
15.	Боливи	5 жил	1 удаа (улируулан)	Үндсэн хуулийн 168-р зүйл
16.	Босни Херцеговин	4 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 5-р зүйл

17.	Ботсвана	10 жилээс дээшгүй	-	Үндсэн хуулийн 34-р зүйл
18.	Бразил	4 жил	1 удаа (улируулан)	Үндсэн хуулийн 82-р зүйл
19.	Бурунди	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 96-р зүйл
20.	Буркина Фасо	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 37-р зүйл
21.	Венесуэл	6 жил	болно	Үндсэн хуулийн 230-р зүйл
22.	Вьетнам	5 жил	-	Үндсэн хуулийн 87-р зүйл
23.	Габон	7 жил	болно	Үндсэн хуулийн II.9-р зүйл
24.	Гамби	5 жил	-	Үндсэн хуулийн 63-р зүйл
25.	Гана	4 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 66-р зүйл
26.	Гайти	5 жил	Бүрэн эрх дууссанаас 5 жилийн дараа дахин 1 удаа сонгогдох эрхтэй	Үндсэн хуулийн 134-1,134-3-р зүйл
27.	Гватемал ²¹⁹	4 жил	2 жилээс дээш ерөнхийлөгчийн алба хашсан бол дахин хашихгүй	Үндсэн хуулийн 184, 187-р зүйл
28.	Гвиней	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 27-р зүйл
29.	Гвиней Бисау	5 жил	1 удаа (улируулан), 2 дахь бүрэн эрх дууссанаас 5 жилийн дотор дахин нэр дэвшихгүй	Үндсэн хуулийн 66-р зүйл
30.	Герман	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 54-р зүйл
31.	Гондурас	4 жил	болохгүй	Үндсэн хуулийн 237, 239-р зүйл
32.	Грек	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 30-р зүйл
33.	Гүрж	5 жил	1 удаа (улируулан)	Үндсэн хуулийн 70-р зүйл
34.	Доминиканы БНУ	4 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 124-р зүйл
35.	Доминика	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 18, 21-р зүйл
36.	Египет	4 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 140-р зүйл
37.	Жибути	5 жил	болно	Үндсэн хуулийн 23, 24-р зүйл
38.	Замби	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 106-р зүйл
39.	Зүүн Тимор	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 75-р зүйл
40.	Зимбабве	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 95-р зүйл
41.	Ирак	4 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 72-р зүйл
42.	Ирланд	7 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 12-р зүйл
43.	Исланд	4 жил	-	Үндсэн хуулийн II.2-р зүйл
44.	Итали	7 жил	-	Үндсэн хуулийн 85-р зүйл
45.	Индонез	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн III.7-р зүйл
46.	Израил	7 жил	болохгүй	Үндсэн хуулийн 3 а,б-р зүйл
47.	Йемен	7 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 112-р зүйл

²¹⁹The person who has held for any time the office of [the] President of the Republic through a popular election, or the one who has exercised it for more than two years, may not perform the office again in any case.

48.	Кабо Верде ²²⁰	5 жил	Улиран сонгогдсоноос хойш 5 жилийн дотор дахин нэр дэвшихгүй	Үндсэн хуулийн 138, 146-р зүйл
49.	Казахстан	5 жил	1 удаа (анхны ерөнхийлөгчид хамаарахгүй)	Үндсэн хуулийн 42-р зүйл
50.	Камерун	7 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн II.6-р зүйл
51.	Кени	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 136, 142-р зүйл
52.	Кипр	5 жил	-	Үндсэн хуулийн 43-р зүйл
53.	Колумби	4 жил	болохгүй	Үндсэн хуулийн 190, 197-р зүйл
54.	Конго (БНАКУ)	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 70-р зүйл
55.	Конго (БНКУ)	5 жил	2 удаа	Үндсэн хуулийн 65-р зүйл
56.	Косово	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 87-р зүйл
57.	Коста Рика	4 жил	8 жилийн дотор дахин нэр дэвшихгүй	Үндсэн хуулийн 132, 134-р зүйл
58.	Кот Д'Ивуар	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 55-р зүйл
59.	Киргиз	6 жил	болохгүй	Үндсэн хуулийн 61-р зүйл
60.	Лаос	5 жил	-	Үндсэн хуулийн 66-р зүйл
61.	Латви	4 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 35-р зүйл
62.	Ливан	6 жил	Бүрэн эрхийн хугацаа дууссанаас хойш 6 жилийн дараа дахин нэр дэвшиж болно	Үндсэн хуулийн 49-р зүйл
63.	Либериа	6 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 50-р зүйл
64.	Литва	5 жил	Улиран сонгогдож болохгүй	Үндсэн хуулийн 78-р зүйл
65.	Македон	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 80-р зүйл
66.	Мадагаскар	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 45-р зүйл
67.	Малави	5 жил	1 удаа (улируулан)	Үндсэн хуулийн 83-р зүйл
68.	Мальдив ²²¹	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 107-р зүйл
69.	Мали	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 30-р зүйл
70.	Мальта	5 жил	-	Үндсэн хуулийн 48-р зүйл
71.	Мавритани	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 26, 28-р зүйл
72.	Маврикий	5 жил	болно	Үндсэн хуулийн 28-р зүйл
73.	Мексик	6 жил	болохгүй	Үндсэн хуулийн 83-р зүйл
74.	Микронез	4 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 10-р зүйл
75.	Мозамбик	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 147-р зүйл
76.	Молдова	4 жил	1 удаа (улируулан)	Үндсэн хуулийн 80-р зүйл
77.	Монтенегро (Черна Гора)	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 97-р зүйл
78.	Мьянмар	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 61-р зүйл
79.	Намиби	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 29-р зүйл

²²⁰The President of the Republic may not be a candidate for a third term within five years immediately following the end of his second consecutive term.

²²¹The President shall hold office for a term of five years and no person elected as President pursuant to this Constitution shall serve for more than two terms in office, whether consecutive or otherwise.

80.	Непал	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 63, 64-р зүйл
81.	Нигер	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 47-р зүйл
82.	Нигери	4 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 135, 137-р зүйл
83.	Никарагуа	5 жил	-	Үндсэн хуулийн 148-р зүйл
84.	ОХУ	6 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 81-р зүйл
85.	Өмнөд Солонгос	5 жил	болохгүй	Үндсэн хуулийн 70-р зүйл
86.	Өмнөд Судан	5 жил	-	Үндсэн хуулийн 100-р зүйл
87.	Пакистан	5 жил	1 удаа (улируулан)	Үндсэн хуулийн 44-р зүйл
88.	Палау	4 жил	1 удаа (улируулан)	Үндсэн хуулийн 8.4-р зүйл
89.	Панам	5 жил	2 бүрэн эрхийн хугацаа өнгөрсний дараа нэр дэвшиж болно	Үндсэн хуулийн 177,178-р зүйл
90.	Парагвай	5 жил	болохгүй	Үндсэн хуулийн 229-р зүйл
91.	Перу	5 жил	1 бүрэн эрхийн хугацаа өнгөрсний дараа нэр дэвшиж болно	Үндсэн хуулийн 112-р зүйл
92.	Польш	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 127-р зүйл
93.	Португал	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 123,128-р зүйл
94.	Румын	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 81,82-р зүйл
95.	Руанда	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 101-р зүйл
96.	Сан Томе ба Принсип ²²²	5 жил	Улиран сонгогдсоноос хойш 5 жилийн дотор дахин нэр дэвшихгүй	Үндсэн хуулийн 79-р зүйл
97.	Сенегал	5 жил	1 удаа (улируулан)	Үндсэн хуулийн 27-р зүйл
98.	Серби	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 116-р зүйл
99.	Сьерра Леон	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 46-р зүйл
100.	Сингапур	6 жил	-	Үндсэн хуулийн 20-р зүйл
101.	Словак	5 жил	1 удаа (улируулан)	Үндсэн хуулийн 101, 103-р зүйл
102.	Словени	5 жил	1 удаа (улируулан)	Үндсэн хуулийн 103-р зүйл
103.	Сомали	4 жил	-	Үндсэн хуулийн 91-р зүйл
104.	Судан	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 57-р зүйл
105.	Суринам	5 жил	-	Үндсэн хуулийн 91-р зүйл
106.	Тажикистан	7 жил	1 удаа (улируулан)	Үндсэн хуулийн 65-р зүйл
107.	Танзани	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 42-р зүйл
108.	Того	5 жил	болно	Үндсэн хуулийн 59-р зүйл
109.	Төв Африкийн БНУ	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 35-р зүйл
110.	Тринидад ба Тобаго	5 жил	-	Үндсэн хуулийн 33-р зүйл
111.	Тунис	6 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 75-р зүйл
112.	Турк	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 101-р зүйл
113.	Туркменистан	7 жил	-	Үндсэн хуулийн 70-р зүйл

²²²Re-election for a third consecutive term of office, or during the five-year period immediately following the end of the second consecutive mandate, is not permitted.

114.	Уганда	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 105-р зүйл
115.	Узбекистан	5 жил	1 удаа (улируулан)	Үндсэн хуулийн 90-р зүйл
116.	Украин	5 жил	1 удаа (улируулан)	Үндсэн хуулийн 103-р зүйл
117.	Унгар	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 10-р зүйл
118.	Уругвай	5 жил	5 жилийн дотор дахин нэр дэвшихгүй	Үндсэн хуулийн 152-р зүйл
119.	Филиппин	6 жил	болохгүй	Үндсэн хуулийн 7.4-р зүйл
120.	Фижи	3 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 85-р зүйл
121.	Финланд	6 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 54-р зүйл
122.	Франц	5 жил	1 удаа (улируулан)	Үндсэн хуулийн II.6-р зүйл
123.	Хорват	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 95-р зүйл
124.	Чех	5 жил	1 удаа (улируулан)	Үндсэн хуулийн 55, 57-р зүйл
125.	Чили	4 жил	болохгүй	Үндсэн хуулийн 25-р зүйл
126.	Шри Ланк	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 31-р зүйл
127.	Эквадор	4 жил	болно	Үндсэн хуулийн 144-р зүйл
128.	Эль Сальвадор ²²³	4 жил	6 сараас дээш ерөнхийлөгчийн алба хашсан бол дахин нэр дэвшихгүй	Үндсэн хуулийн 152, 154-р зүйл
129.	Экваторын Гвиней	7 жил	1 удаа (улируулан)	Үндсэн хуулийн 36-р зүйл
130.	Энэтхэг	5 жил	-	Үндсэн хуулийн 56-р зүйл
131.	Эстони	5 жил	1 удаа (улируулан)	Үндсэн хуулийн 80-р зүйл
132.	Эритри	5 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 41-р зүйл
133.	Этиоп	7 жил	1 удаа	Үндсэн хуулийн 70-р зүйл

²²³[The following] shall not be candidates for the President of the Republic:

1.1st.He who has filled the Presidency of the Republic for more than six months, consecutive or not, during the period immediately prior to or within the last six months prior to the beginning of the presidential period;

ГАДААДЫН ЗАРИМ УЛС ОРНУУДЫН ҮНДСЭН ХУУЛЬД БАЙГАЛИЙН БАЯЛГИЙН ХУВААРИЛАЛТТАЙ ХОЛБООТОЙ АСУУДЛЫГ ЗОХИЦУУЛСАН БАЙДАЛ

(Мэдээлэл, лавлагаа)

Д.Халиун

Энэхүү мэдээлэл, лавлагаанд гадаадын зарим улс орнууд Үндсэн хуульдаа²²⁴ байгалийн баялгийн хуваарилалттай холбоотой асуудлыг хэрхэн тусгасныг судалсан болно.

Хүснэгт 1. Үндсэн хуульд байгалийн баялгийн хуваарилалттай холбоотой асуудлыг тусгасан байдал

№	Улсын нэр	Тайлбар
1.	Албани	Үндсэн хуулийн 5 дугаар бүлэг. Нийгмийн зорилтууд 59 дугаар зүйлийн 59.1-д 1.Төр нь (...): dh. ой, ус, бэлчээр болон бусад байгалийн баялгийг зохистой ашиглахдаа тогтвортой хөгжлийн зарчмыг үндэс болгоно;
2.	Ангол	Үндсэн хуулийн 21 дүгээр зүйл Анголын төрийн үндсэн зорилт нь: m. Улсын нутаг дэвсгэр даяар эвтэй, тогтвортой хөгжлийг дэмжиж, байгаль орчин, байгалийн баялаг болон үндэсний түүх, соёл, урлагийн өвийг хамгаалах; Үндсэн хуулийн 39 дүгээр зүйл 1. Хүн бүр эрүүл, цэвэр орчинд амьдрах эрхтэй байх ба түүнийг хамгаалах, хадгалах үүрэгтэй. 2. Төрөөс нутаг дэвсгэр даяар байгаль орчин, ургамал, амьтны төрөл зүйлийг хамгаалах, экологийн тэнцвэрийг хадгалах, эдийн засгийн үйл ажиллагааны зохистой байршлыг хангах, бүхий л байгалийн баялгийг тогтвортой хөгжлийн хүрээнд зохистойгоор ашиглах, ирээдүй хойч үеийнхний эрхийг хүндэтгэх, төрөл зүйлийн хадгалалтад хүндэтгэлтэй хандахад шаардагдах арга хэмжээнүүдийг авч хэрэгжүүлнэ. 3. Байгаль орчныг хамгаалахад аюул учруулах, гэмтээх үйлдлийг хуулиар шийтгэнэ.
3.	Бахрейн	Үндсэн хуулийн 11 дүгээр зүйл Байгалийн баялаг ба нөөц баялаг нь төрийн өмч мөн. Төрөөс улсын аюулгүй байдал болон үндэсний эдийн засгийн хэрэгцээ шаардлагыг харгалзан тэдгээрийг хамгаалж, зохистойгоор ашиглана.
4.	БНСУ	Үндсэн хуулийн 120 дугаар зүйл 1.Эрдэс болон газар доорх баялаг, далайн баялаг, усан цахилгаан станц ба ашиглаж болох байгалийн нөөц баялгийг хуульд заасны дагуу тодорхой хугацаанд олборлох, сайжруулах, ашиглах зөвшөөрлийг өгч болно. 2.Газар ба байгалийн баялаг нь улсын хамгаалалтад байх ба улсаас түүнийг тэнцвэртэй байдлаар ашиглах үүднээс шаардлагатай төлөвлөгөө батална.
5.	Индонез	Үндсэн хуулийн 33 дугаар зүйл Улсын хувьд чухал ач холбогдол бүхий ард түмний амьдралд нөлөөлөх үйлдвэрлэлийн салбар нь төрийн эрх мэдэлд байна. Газар, ус, байгалийн баялаг нь төрийн эрх мэдэлд байх бөгөөд ард түмний хамгийн их ашиг тусын тулд ашиглагдана. Үндэсний эдийн засгийн зохион байгуулалтыг нэгдмэл байдал, шударга ёс, тогтвортой байдал, хүрээлэн буй орчны хэтийн төлөв, бие даасан байдал, үндэсний эдийн засгийн хөгжил дэвшил, нэгдмэл байдлыг тэнцвэржүүлэх зарчмыг баримтлан ардчилсан эдийн засгийн үндсэн дээр явуулна. Энэ зүйлийн хэрэгжилттэй холбоотой асуудлыг хуулиар зохицуулна.

²²⁴Энэхүү судалгааны ажлыг гүйцэтгэхдээ Техасын Их Сургууль, Чикагогийн Их Сургууль, Лондонгийн Их Сургууль, АНУ-ын Энхтайвны институтаас хамтран хэрэгжүүлсэн төслийн хүрээнд бий болгосон олон улсын Үндсэн хуулийн нэгдсэн сан буюу www.constituteproject.org цахим хуудас дахь эх сурвалжийг ашиглав.

6.	Иран	Үндсэн хуулийн 153 дугаар зүйл Улс орны байгалийн нөөц баялаг, эдийн засаг, зэвсэгт хүчин, соёл түүнчлэн үндэсний амьдралын бусад асуудалд гадаадын хяналт тавих аливаа хэлбэрийн гэрээ хэлэлцээрийг хориглоно.
7.	Киргиз	Үндсэн хуулийн 12 дугаар зүйл 5. Газар, түүний нөөц, агаарын зай, ус, ой, ургамал, амьтны аймаг, болон байгалийн бусад баялаг нь Киргиз Улсын онцгой өмч мөн. Эдгээрийг Киргизийн ард түмний амьдрал, үйл ажиллагааны үндэс суурь болгон байгаль орчны нэгдмэл тогтолцоог хамгаалах зорилгоор ашиглах бөгөөд төрийн тусгай хамгаалалтад байна. Хувийн өмч байж болохгүй бэлчээрийн газраас бусад газар нь хувийн, орон нутгийн болон бусад өмчийн хэлбэртэй байж болно.
8.	Кувейт	Үндсэн хуулийн 21 дүгээр зүйл Байгалийн баялаг, нөөц нь төрийн өмч мөн. Төрийн зүгээс эдгээр нөөцийг өөрийн аюулгүй байдал, үндэсний эдийн засгийн зайлшгүй хэрэгцээ шаардлагыг харгалзан хадгалж, зохистойгоор ашиглана.
9.	Норвег	Үндсэн хуулийн 112 дугаар зүйл Хүн бүр эрүүл мэнд, байгаль орчинд ээлтэй, түүний бүтээмж, төрөл зүйлийг хадгалсан орчинд амьдрах эрхтэй. Байгалийн баялгийг ирээдүй хойч үеийнхэндээ хадгалан хамгаалах, урт хугацааны цогц бодлогын хүрээнд байгалийн нөөцийг ашиглана.
10.	Оман	Үндсэн хуулийн 11 дүгээр зүйл Эдийн засгийн зарчмууд Байгалийн бүх баялаг, нөөц нь төрийн өмч мөн бөгөөд тэдгээрийг улсын аюулгүй байдал, үндэсний эдийн засгийн эрх ашгийн шаардлагад нийцүүлэн хамгийн тохиромжтой байдлаар хадгалж, ашиглана. Аливаа концесс, эсхүл улсын нөөцийн хөрөнгө оруулалтыг гагцхүү хууль тогтоомжоор, хязгаарлагдмал хугацаагаар, үндэсний ашиг сонирхлыг хамгаалсан байдлаар олгоно.
11.	ӨАБНУ	Үндсэн хуулийн 224 дүгээр зүйл Хүн бүр: б. одоогийн болон ирээдүйн ашиг тусын тулд зохистой хууль тогтоомж болон бусад арга хэмжээгээр байгаль орчноо хамгаалуулах эрхтэй. Тэдгээр нь: iii. экологийн тогтвортой хөгжлийг хангах, байгалийн баялгийг ашиглалт эдийн засаг, нийгмийн хөгжилд чиглэсэн зөв зохистой хөгжлийг дэмжихэд чиглэсэн байна.
12.	Тунис	Үндсэн хуулийн 13 дугаар зүйл Байгалийн баялаг нь Тунисийн ард түмний мэдэлд байна. Төр засаг ард түмний нэрийн өмнөөс түүнийг захиран зарцуулах эрхийг хэрэгжүүлнэ. Эдгээр нөөцтэй холбоотой хөрөнгө оруулалтын гэрээг Төлөөлөгчдийн Ассамблей дахь эрх бүхий хороонд танилцуулна. Байгуулсан гэрээ хэлэлцээрийг Ассамблейд батлуулахаар хүргүүлнэ.
13.	Чех	Үндсэн хуулийн 7 дугаар зүйл Байгалийн нөөц баялгийг зохистой ашиглах болон байгалийн баялгийг хамгаалах асуудлыг төр хариуцна. Үндсэн хуулийн 35.2-т заасны дагуу: Хүн бүр байгаль орчин, байгалийн баялгийн нөхцөл байдлын талаар цаг тухайд нь бүрэн дүүрэн мэдээлэл авах эрхтэй байна. Аливаа этгээд эрхээ хэрэгжүүлэхдээ хүрээлэн буй орчин, байгалийн баялаг, байгалийн төрөл зүйлийн баялаг, эсхүл соёлын дурсгалт зүйлсэд хуулиар тогтоосон хэмжээнээс давсан хохирол учруулахыг хориглоно.
14.	Эстони	Үндсэн хуулийн 5 дугаар зүйл Эстонийн байгалийн баялаг, нөөц баялаг нь үндэсний баялаг мөн бөгөөд тэдгээрийг арвич хямгач зарчмаар зарцуулна.

ХАВЦРАЛТ**(Ownership over natural resources)**

Albania 1998 (rev. 2016)

PART TWO CHAPTER V ARTICLE 591

1. The state, within its constitutional powers and the means at its disposal, aims to supplement private initiative and responsibility with:

[...]

dh. rational exploitation of forests, waters, pastures and other natural resources on the basis of the principle of sustainable development;

Angola 2010

TITLE I ARTICLE 21

The fundamental tasks of the Angolan state shall be:

[...]

m. To promote harmonious and sustainable development throughout national territory, protecting the environment, natural resources and the historic, cultural and artistic heritage of the nation;

TITLE II CHAPTER II SECTION I ARTICLE 39 (ENVIRONMENTAL RIGHTS)

1. Everyone has the right to live in a healthy and unpolluted environment and the duty to defend and preserve it.

2. The state shall take the requisite measures to protect the environment and species of flora and fauna throughout national territory, maintain the ecological balance, ensure the correct location of economic activities and the rational development and use of all natural resources, within the context of sustainable development, respect for the rights of future generations and the preservation of species.

3. Acts that endanger or damage conservation of the environment shall be punishable by law.

Bahrain 2002 (rev. 2017)

CHAPTER II ARTICLE 11

All natural wealth and resources are State property. The State shall safeguard them and exploit them properly, while observing the requirements of the security of the State and of the national economy.

Czech Republic 1993 (rev. 2013)

CHAPTER I ARTICLE 7

The state shall concern itself with the prudent use of its natural resources and the protection of its natural wealth.

CHARTER OF FUNDAMENTAL RIGHTS AND BASIC FREEDOMS
CHAPTER 4
ARTICLE 352

Everyone has the right to timely and complete information about the state of the environment and natural resources.

[...]

No one may, in exercising her rights, endanger or cause damage to the environment, natural resources, the wealth of natural species, or cultural monuments beyond the extent designated by law

Estonia 1992 (rev. 2015)

CHAPTER I
ARTICLE 5

The natural wealth and resources of Estonia are national riches which shall be used economically.

Iran (Islamic Republic of) 1979 (rev. 1989)

CHAPTER IV
ARTICLE 45

Public wealth and property, such as uncultivated or abandoned land, mineral deposits, seas, lakes, rivers and other public water-ways, mountains, valleys, forests, marshland, natural forests, unenclosed pastureland, legacies without heirs, property of undetermined ownership, and public property recovered from usurpers, shall be at the disposal of the Islamic government for it to utilize in accordance with the public interest. Law will specify detailed procedures for the utilization of each of the foregoing items.

CHAPTER X
ARTICLE 153

Any form of agreement resulting in foreign control over the natural resources, economy, army, or culture of the country, as well as other aspects of the national life, is forbidden.

Iraq 2005

SECTION FOUR
ARTICLE 111

Oil and gas are owned by all the people of Iraq in all the regions and governorates.

SECTION FOUR
ARTICLE 112

SECTION FOUR
ARTICLE 112 FIRST

The federal government, with the producing governorates and regional governments, shall undertake the management of oil and gas extracted from present fields, provided that it distributes its revenues in a fair manner in proportion to the population distribution in all parts of the country, specifying an allotment for a specified period for the damaged regions which were unjustly deprived of them by the former regime, and the regions that were damaged afterwards in a way that ensures balanced development in different areas of the country, and this shall be regulated by a law.

SECTION FOURARTICLE 112SECOND

The federal government, with the producing regional and governorate governments, shall together formulate the necessary strategic policies to develop the oil and gas wealth in a way that achieves the highest benefit to the Iraqi people using the most advanced techniques of the market principles and encouraging investment.

Korea (Republic of) 1948 (rev. 1987)

CHAPTER IXARTICLE 120

1. Licenses to exploit, develop or utilize minerals and all other important underground resources, marine resources, water power, and natural powers available for economic use may be granted for a period of time as prescribed by law.

2. The land and natural resources shall be protected by the State, and the State shall establish a plan necessary for their balanced development and utilization.

CHAPTER IXARTICLE 121

1. The State shall endeavor to realize the land-to-the-tillers principle with respect to agricultural land. Tenant farming shall be prohibited.

2. The leasing of agricultural land and the consignment management of agricultural land to increase agricultural productivity and to ensure the rational utilization of agricultural land or due to unavoidable circumstances, shall be recognized as prescribed by law.

Kuwait 1962 (reinst. 1992)

PART IARTICLE 21

All of the natural wealth and resources are the property of the State. The State shall preserve and properly exploit those resources, heedful of its own security and national economy requisites.

Kyrgyzstan 2010 (rev. 2016)

SECTION IARTICLE 12

5. The land, its resources, airspace, waters, forests, flora and fauna, as well as other natural resources shall be the exclusive property of the Kyrgyz Republic; these shall be used for the purpose of preserving a unified environmental system as the basis of life and activity of the people of Kyrgyzstan and shall enjoy special protection from the State.

Land may also be in private, municipal and other forms of ownership except for pastures which may not be in private propert

Norway 1814 (rev. 2016)

EARTICLE 112

Every person has a right to an environment that is conducive to health and to natural surroundings whose productivity and diversity are preserved. Natural resources should be made use of on the basis of comprehensive long-term considerations whereby this right will be safeguarded for future generations as well.

Oman 1996 (rev. 2011)

CHAPTER TWOARTICLE 11

The Economic Principles

[...]

•All natural wealth and resources thereof are the property of the State, which shall preserve and utilise them in the best manner taking into consideration the requirements of the security of the State and the interests of the national economy. No concession or investment of any public resource of the Country shall be granted except by virtue of a law, for a limited period of time, and in a manner that preserves national interests.

South Africa 1996 (rev. 2012)

CHAPTER 224

Everyone has the right-[...]

b.to have the environment protected, for the benefit of present and future generations, through reasonable legislative and other measures that-

[...]

iii.secure ecologically sustainable development and use of natural resources while promoting justifiable economic and social development.

Timor-Leste 2002

PART IVTITLE IARTICLE 139NATURAL RESOURCES

1. The resources of the soil, the subsoil, the territorial waters, the continental shelf and the exclusive economic zone, which are essential to the economy, shall be owned by the State and must be used in a just and equitable (iqualit6ia) manner in accordance with national interests.

2. The conditions for the exploitation of the natural resources referred to in number 1 above must lend themselves to the establishment of obligatory financial reserves, in accordance with the law.

3. The exploitation of the natural resources shall preserve the ecological balance and prevent destruction of ecosystems.

Tunisia 2014

TITLE ONEARTICLE 13

Natural resources belong to the people of Tunisia. The state exercises sovereignty over them in the name of the people. Investment contracts related to these resources shall be presented to the competent committee in the Assembly of the Representatives of the People. The agreements concluded shall be submitted to the Assembly for approval.

Indonesia 1945 (reinst. 1959, rev. 2002)

CHAPTER XIVARTICLE 33

The economy shall be organized as a common endeavour based upon the principles of the family system.

Sectors of production which are important for the country and affect the life of the people shall be under the powers of the State.

The land, the waters and the natural resources within shall be under the powers of the State and shall be used to the greatest benefit of the people.

The organisation of the national economy shall be conducted on the basis of economic democracy upholding the principles of togetherness, efficiency with justice, continuity, environmental perspective, self-sufficiency, and keeping a balance in the progress and unity of the national economy.

Further provisions relating to the implementation of this article shall be regulated by law.

ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНУУДЫН ҮНДСЭН ХУУЛЬД ТӨРИЙН АУДИТТАЙ ХОЛБООТОЙ АСУУДЛЫГ ХЭРХЭН ТУСГАСАН ТАЛААРХ ЛАВЛАГАА

(Мэдээлэл, лавлагаа)

Г.Билгээ

Мэдээлэл, лавлагаанд гадаадын улс орнууд Үндсэн хууль²²⁵-даа Төрийн аудиттай холбоотой асуудлыг хэрхэн зохицуулсныг судалсан болно.

Хүснэгт 1. Төрийн аудиттай холбоотой асуудлыг тусгасан байдал

№	Улсын нэр	Үндсэн хуулийн зохицуулалт
1	Дани	<p>47.1.Төрийн тооцоог санхүүгийн жил дуусгавар болсноос хойш 6 сарын дотор Фолкетингт танилцуулна.</p> <p>47.2.Фолкетинг аудиторуудыг сонгоно. Аудиторууд нь жилийн Төрийн тооцоог хянан шалгана. Төрийн тооцоонд улсын бүх орлогыг тусгасан байх ба Сангийн тухай болон Төсвийн тухай хуулиудад заагаагүй зардлыг санхүүжүүлэхгүй. Аудиторууд шаардлагатай мэдээллийг шаардах болон шаардлагатай баримт бичгийг авах эрхтэй. Аудиторуудын бүрэлдэхүүний тоог тогтоох, тэдний эрх, үүргийг журмаар тогтооно.</p> <p>47.3.Төрийн тооцоог аудитын тайлангийн хамт Фолкетингээр шийдвэрлүүлэхээр хүргүүлнэ.</p>
2	ХБНГУ	<p>114 дүгээр зүйл. Тооцоог танилцуулах ба хянан шалгах</p> <p>1.Холбооны Засгийн газрын үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэх зорилгоор холбооны Сангийн сайд жил бүр Бундестаг болон Бундесратад өмнөх жилийн төсвийн бүх орлого, зарлага, актив, өрийн тайланг танилцуулна.</p> <p>2.Холбооны Аудитын танхим нь бие даасан байгууллага ба данс бүртгэлийг шалгаж, төрийн санхүүг зохих ёсоор үр ашигтай зарцуулсан эсэхийг тодорхойлно. Танхим нь жилийн тайланг Бундестаг, Бундестрат болон холбооны Засгийн газарт хүргүүлнэ. Бусад тохиолдолд холбооны Аудитын танхимын эрх, үүргийг холбооны хууль тогтоомжоор зохицуулна.</p>
3	Бельги	<p>180 дугаар зүйл.</p> <p>Аудитын танхимын гишүүдийг Төлөөлөгчдийн танхимаас хуульд заасан хугацаагаар томилно.</p> <p>Аудитын танхим нь захиргааны нэгдсэн тооцоо болон төрийн сангийн дансны хариуцлагатай нягтлан бодох бүртгэлийг шалгах, баталгаажуулах үүрэгтэй. Танхим нь төсөв хэтрүүлсэн ямар нэгэн шилжүүлэг хийгдсэн эсэхийг хянана. Танхим нь улсын төсвийн зарлага, татварын болон бусад орлогод тавих ерөнхий хяналтыг тавина. Энэ танхим нь төрийн бүх байгууллагын дансанд клеринг хийх ба үүний тулд шаардлагатай бүх мэдээлэл, нягтлан бодох бүртгэлийн баримтыг цуглуулах үүрэгтэй. Нэгдсэн тооцоог Аудитын танхимын хийсэн шинжилгээний хамт Төлөөлөгчдийн танхимд танилцуулна.</p> <p>Аудитын танхимын үйл ажиллагааг хуулиар зохицуулна.</p> <p>Аудитын танхимын олон нийт, орон нутаг, мөн тэднээс хамааралтай нийтийн ашиг сонирхлын байгууллагуудын төсөв, нягтлан бодох бүртгэлд хяналт тавихыг хуулиар зохицуулна. Хуулиар мөн Танхимын хяналтын чиг үүргийг холбооны хууль, эсхүл энэ хуулийн 134 дүгээр зүйлд заасан журмаар зохицуулна. Герман хэлээр яригчдын нийгэмлэгт хамаатайгаас бусад тохиолдолд хуулийг энэ хуулийн 4 дүгээр зүйлд заасны дагуу олонхын саналаар батална.</p> <p>Хууль, холбооны хууль, эсхүл энэ хуулийн 134 дүгээр зүйлд заасан журмын дагуу Аудитын танхимд нэмэлт даалгавар өгч болно. Хэрэв Танхим нь холбооны хууль, энэ хуулийн 134 дүгээр зүйлд заасан журмыг биелүүлэхийг зөвшөөрсөн бол Танхим энэ даалгаврын төлбөрийн хэмжээг тогтооно.</p> <p>Энэ заалтыг хүчин төгөлдөр болохоос өмнө олон нийт, орон нутагт зориулж биелүүлсэн даалгаврын хөлсийг Танхимд төлөхгүй.</p>

²²⁵Энэхүү судалгааны ажлыг гүйцэтгэхдээ Техасын Их Сургууль, Чикагогийн Их Сургууль, Лондонгийн Их Сургууль, АНУ-ын Энх тайвны институтаас хамтран хэрэгжүүлсэн төслийн хүрээнд бий болгосон олон улсын Үндсэн хуулийн нэгдсэн сан буюу www.constituteproject.org цахим хуудас дахь эх сурвалжийг ашиглав.

4	Финланд	<p>90 дүгээр зүйл. Улсын санхүүгийн хяналт ба аудит Парламент нь улсын санхүү, төсвийн гүйцэтгэлд хяналт тавих ба энэ зорилгоор Парламент Аудитын хороотой байна. Аудитын хороо нь хяналтын аливаа чухал дүгнэлтийг Парламентад тайлагнана. Улсын санхүү, төсвийн гүйцэтгэлд хяналт тавих зорилгоор Парламентын дэргэд бие даасан Үндэсний аудитын газартай байна. Үндэсний аудитын газрын эрх зүйн байдал, эрх, үүргийг хуулиар нарийвчлан тогтооно. Аудитын хороо болон Үндэсний аудитын газар нь өөрсдийн хяналтад байдаг төрийн болон бусад байгууллагаас эрх, үүргээ хэрэгжүүлэхэд шаардлагатай мэдээллийг авах эрхтэй.</p>
5	Франц	<p>47-2 дугаар зүйл. Тооцооны танхим нь Засгийн газрын үйл ажиллагаанд хяналт тавихад Парламентад туслалцаа үзүүлнэ. Танхим нь Санхүүгийн тухай болон Нийгмийн даатгалын сангийн тухай хуулиудын хэрэгжилтэд хяналт тавьж Парламент болон Засгийн газарт туслалцаа үзүүлнэ. Танхим нь иргэдийг мэдээллээр хангана. Төрийн захиргааны данс нь хууль ёсны бөгөөд баталгаатай байна. Тэдгээр нь төрийн өмчийн удирдлага, хөрөнгө, санхүүгийн үр дүнгийн талаар үнэн зөв, шударга төсөөллийг хангана.</p>
6	Литва	<p>12 дугаар бүлэг. Төрийн хяналт 133 дугаар зүйл. Төрийн хяналтыг гүйцэтгэх тогтолцоо, эрх, үүргийг хуулиар тогтооно. Төрийн хяналтын удирдлагыг Төрийн хянагч хэрэгжүүлэх ба түүнийг Бүгд найрамдах улсын Ерөнхийлөгчийн танилцуулснаар Сейм 5 жилийн хугацаатай томилно. Төрийн хянагч нь албан үүргээ хүлээн авахдаа тангараг өргөнө. Тангаргийг хуулиар зохицуулна. 134 дүгээр зүйл. Төрийн хяналт нь төрийн өмчийн удирдлага, ашиглалт, улсын төсвийн гүйцэтгэлийн хууль ёсны байдалд хяналт тавина. Төрийн хянагч нь жилийн төсвийн гүйцэтгэлийн талаарх дүгнэлтээ Сеймд танилцуулна.</p>
7	Эстони	<p>11 дүгээр бүлэг. Төрийн аудитын газар 132 дугаар зүйл. Төрийн аудитын газар нь өөрийн үйл ажиллагааны чиглэлд бие даасан төрийн байгууллага бөгөөд эдийн засгийн хяналтыг хэрэгжүүлнэ. 133 дугаар зүйл. Төрийн аудитын газар дор дурдсан асуудлыг хянана: 1) төрийн байгууллага, төрийн үйлдвэрийн газар болон бусад төрийн байгууллагын эдийн засгийн үйл ажиллагаа; 2) төрийн хөрөнгийн ашиглалт, хадгалалт; 3) орон нутгийн засаг захиргааны хяналтад шилжүүлсэн төрийн хөрөнгийг ашиглалт, удирдлага; 4) төр 50-аас дээш хувийн саналын эрх, эсхүл хувьцаа эзэмшиж байгаа хуулийн этгээдийн буюу төрөөс баталгаа гаргаж зээл авсан, эсхүл гэрээний үүргийг биелүүлж байгаа хуулийн этгээдийн эдийн засгийн үйл ажиллагаа. 134 дүгээр зүйл. Төрийн аудитын газрыг Ерөнхий аудитор удирдана. Ерөнхий аудиторыг Ерөнхийлөгчийн санал болгосноор Рийгигогу (Төрийн зөвлөл) томилж ба чөлөөлнө. Ерөнхий аудиторын бүрэн эрхийн хугацаа нь 5 жил байна. 135 дугаар зүйл. Ерөнхий аудитор нь өмнөх төсвийн жилд төрийн өмчийн ашиглалт, хадгалалтын талаарх тоймыг улсын төсвийн хэрэгжилтийн тайланг хэлэлцүүлэхтэй нэгэн зэрэг Рийгигогу (Төрийн зөвлөл)-д танилцуулна. 136 дугаар зүйл. Ерөнхий аудитор нь Бүгд найрамдах улсын Засгийн газрын хуралдаанд өөрийн бүрэн эрхэд хамаарах асуудлаар үг хэлэх эрхтэйгээр оролцож болно. Ерөнхий аудитор нь Төрийн аудитын газрын удирдах албан тушаалтны хувьд сайдтай адил эрх эдэлнэ. 137 дугаар зүйл. Төрийн аудитын газрын зохион байгуулалтыг хуулиар тогтооно. 138 дугаар зүйл. Ерөнхий аудиторыг гагцхүү Хууль зүйн сайдын саналын дагуу Рийгигогу (Төрийн зөвлөл)-ийн гишүүдийн олонхын саналаар эрүүгийн хариуцлагад татаж болно.</p>

8	Унгар	<p>43 дугаар зүйл. 1.Төрийн аудитын газар нь Үндэсний Ассамблейн харьяа санхүү, эдийн засгийн аудитын асуудал эрхэлсэн байгууллага байна. Төрийн аудитын газар нь хуулиар тогтоосон чиг үүргээ хэрэгжүүлэхдээ төвлөрсөн төсвийн хэрэгжилт, төсвийн санхүүжилтийн удирдлага, ашиглалт, үндэсний хөрөнгийн удирдлагад хяналт тавина. Төрийн аудитын газар нь хяналтыг хэрэгжүүлэхдээ хууль ёс, зорилгод тулгуурласан, үр нөлөөтэй байх шалгуурт нийцүүлнэ. 2.Төрийн аудитын газрын Ерөнхийлөгчийг Үндэсний Ассамблейн гишүүдийн 2/3-ын саналаар 12 жилийн хугацаатайгаар сонгоно. 3.Төрийн аудитын газрын Ерөнхийлөгч нь жил бүр үйл ажиллагааныхаа тайланг Үндэсний Ассамблейд тайлагнана. 4.Төрийн аудитын газрын зохион байгуулалт, үйл ажиллагааны нарийвчилсан журмыг хуулиар тогтооно.</p>
9	Чех	<p>62 дугаар зүйл. Бүгд найрамдах улсын Ерөнхийлөгч нь: j.Аудитын ерөнхий газрын Ерөнхийлөгч, Дэд ерөнхийлөгчийг томилно; 5 дугаар бүлэг. Аудитын ерөнхий газар 97 дугаар зүйл 1.Аудитын ерөнхий газар нь бие даасан байгууллага байна. Тус газар төрийн өмчийн удирдлага, улсын төсвийн гүйцэтгэлд аудит хийнэ. 2.Бүгд найрамдах улсын Ерөнхийлөгч нь Аудитын ерөнхий газрын Ерөнхийлөгч, Дэд ерөнхийлөгчийг Депутатуудын Ассамблейгаас нэр дэвшүүлсний дагуу томилно. 3.Аудитын ерөнхий газрын эрх зүйн байдал, эрх, үүрэг, зохион байгуулалтын бүтэц, түүнчлэн илүү нарийвчилсан зохицуулалтыг хуулиар тогтооно.</p>
10	Польш	<p>9 дүгээр хэсэг. Төрийн хяналтын байгууллага ба Хяналтын дээд танхимын эрхийг хамгаалах 202 дугаар зүйл. 1.Хяналтын дээд танхим нь төрийн хяналтын дээд байгууллага байна. 2.Хяналтын дээд танхим Сеймд захирагдана. 3.Хяналтын дээд танхим нь үйл ажиллагаагаа хамтын зарчимд нийцүүлж явуулна. 203 дугаар зүйл. 1.Хяналтын дээд танхим нь Засгийн газрын байгууллагууд, Польшийн Үндэсний банк, улсын хуулийн этгээд болон төрийн бусад байгууллагуудын үйл ажиллагааны хуульт ёс, эдийн засгийн үр ашиг, чиг үүрэгт хяналт тавина. 2.Хяналтын дээд танхим нь нутгийн өөрөө удирдах байгууллага, олон нийтийн байгууллага болон хуулийн этгээдийн үйл ажиллагааны хуульт ёс, эдийн засгийн хэмнэлт, үр ашигт хяналт тавина. 3.Хяналтын дээд танхим нь төрийн болон нийтийн өмч буюу нөөцийг ашигладаг байгууллагууд, эдийн засгийн субьектүүдийн үйл ажиллагааны хуульт ёс, эдийн засгийн үр ашигт болон төрд ашигтай байх санхүүгийн зорилгын биелэлтэд хяналт тавина. 204 дүгээр зүйл. 1.Хяналтын дээд танхим Сеймд тайлагнана: 1) улсын төсвийн гүйцэтгэл, мөнгөний бодлогын хэрэгжилтэд хийсэн дүн шинжилгээ; 2) өмнөх жилийн улсын төсвийн гүйцэтгэлийн талаарх Сайд нарын Зөвлөлийн тайланг батлах тухай шийдвэрийн дүгнэлт; 3) хуульд заасан хяналт шалгалт, дүгнэлт, саналын талаар мэдээлэл. 2.Хяналтын дээд танхим нь жил бүр үйл ажиллагаагаа Сеймд тайлагнана. 205 дугаар зүйл. 1.Хяналтын дээд танхимын Ерөнхийлөгчийг Сейм Сенаттай зөвшилцсөний дараа 6 жилийн хугацаагаар томилох ба зөвхөн нэг удаа улируулан томилж болно. 2.Хяналтын дээд танхимын Ерөнхийлөгч нь дээд боловсролын байгууллагын профессороос бусад албан тушаал болон аливаа мэргэжлийн үйл ажиллагаа эрхэлж болохгүй. 3.Хяналтын дээд танхимын Ерөнхийлөгч нь улс төрийн нам, үйлдвэрчний эвлэл, өөрийн албан үүрэгт нийцэхгүй олон нийтийн үйл ажиллагаанд хамаарч болохгүй. 206 дугаар зүйл. Хяналтын дээд танхимын Ерөнхийлөгчийг Сеймийн зөвшөөрөлгүйгээр эрүүгийн хариуцлагад татах буюу эрх чөлөөг хасаж болохгүй. Хяналтын дээд танхимын Ерөнхийлөгчийг гэмт хэргийн газарт нотлох баримттай нь саатуулахаас бусад тохиолдолд саатуулах, эсхүл баривчилж болохгүй. Ийм саатуулах ажиллагааны талаар Сеймийн Маршалд нэн даруй мэдэгдэх ба тэрээр саатуулагдсан Ерөнхийлөгчийг нэн даруй чөлөөлөхийг шаардаж болно. 207 дугаар зүйл. Хяналтын дээд танхимын бүтэц, үйл ажиллагааг хуулиар тогтооно.</p>

11	Словак	<p>2 дугаар хэсэг. Бүгд найрамдах Словак Улсын Аудитын ерөнхий газар 60 дугаар зүйл.</p> <p>1.Бүгд найрамдах Словак Улсын Аудитын ерөнхий газар нь дараах асуудалд хяналтыг хэрэгжүүлэх бие даасан байгууллага болно:</p> <p>а.Бүгд найрамдах Словак Улсын Үндэсний зөвлөл, эсхүл Засгийн газраас баталсан төсвийн нөөц;</p> <p>б.төр, төрийн байгууллага, Бүгд найрамдах Словак Улсын Үндэсний өмчийн сан, орон нутгийн болон нутаг дэвсгэрийн нэгжийн байгууллага, төрийн өмчийн оролцоотой хуулийн этгээд, Бүгд найрамдах Словак Улсын Үндэсний өмчийн сангийн оролцоотой хуулийн этгээд, орон нутгийн болон нутаг дэвсгэрийн нэгжийн өмчийн оролцоотой хуулийн этгээд, орон нутгийн болон нутаг дэвсгэрийн нэгжийн байгууллагын байгуулсан хуулийн этгээдийн өмч, өмчийн эрхүүд, сангууд, үүргүүд, нэхэмжлэлүүд;</p> <p>с.Хөгжлийн хөтөлбөр хүрээнд, эсхүл бусад төстэй шалтгаанаар гадаадын орноос хуулийн этгээд, эсхүл хувь хүн Бүгд найрамдах Словак Улсад шилжүүлсэн өмч, өмчийн эрхүүд, сангууд, нэхэмжлэлүүд;</p> <p>д.Бүгд найрамдах Словак Улс баталгааг нь гаргасан өмч, өмчийн эрхүүд, сангууд, үүргүүд, нэхэмжлэлүүд;</p> <p>е.нийтийн ашиг сонирхлын хүрээнд үйл ажиллагаа явуулж байгаа хуулийн этгээдийн өмч, өмчийн эрхүүд, сангууд, үүргүүд, нэхэмжлэлүүд.</p> <p>2.Аудитын ерөнхий газар нь дараах байгууллагуудад энэ зүйлийн 1 дэх хэсэгт заасан хүрээнд хянан шалгах бүрэн эрхээ хэрэгжүүлнэ:</p> <p>а.Бүгд найрамдах Словак Улсын Засгийн газар, яамд, Бүгд найрамдах Словак Улсын төрийн захиргааны төв байгууллагууд болон түүний харьяа байгууллагууд;</p> <p>б.төрийн байгууллагууд, мөн төрийн захиргааны төв байгууллагууд, эсхүл тэдгээрийн байгуулсан хуулийн этгээд;</p> <p>с.орон нутгийн болон нутаг дэвсгэрийн нэгжийн байгууллагууд, орон нутгийн байгууллагын болон нутаг дэвсгэрийн нэгжийн байгууллагын байгуулсан хуулийн этгээд, орон нутгийн болон нутаг дэвсгэрийн нэгжийн өмчийн оролцоотой хуулийн этгээд;</p> <p>д.тусгай зориулалтын төрийн сангууд, хуулиар байгуулагдсан төрийн байгууллагууд, төрийн байгууллагын өмчийн оролцоотой хуулийн этгээд, төрийн өмчийн оролцоотой хуулийн этгээд;</p> <p>е.Бүгд найрамдах Словак Улсын Үндэсний өмчийн сан болон түүний өмчийн оролцоотой хуулийн этгээд;</p> <p>ф.хувь хүн, хуулийн этгээд.</p> <p>61 дүгээр зүйл.</p> <p>1.Аудитын ерөнхий газрыг дарга удирдана. Аудитын ерөнхий газрын дарга, орлогч даргыг Бүгд найрамдах Словак Улсын Үндэсний зөвлөлөөс сонгох ба эгүүлэн татна.</p> <p>2.Бүгд найрамдах Словак Улсын Үндэсний Зөвлөлд сонгогдох эрхтэй Бүгд найрамдах Словак Улсын аливаа иргэн Аудитын ерөнхий газрын дарга, орлогч даргаар сонгогдож болно.</p> <p>3.Аудитын ерөнхий газрын дарга, орлогч даргаар 7 жилийн хугацаатайгаар сонгогдох ба дараалан хоёр удаа сонгогдож болно.</p> <p>4.Аудитын ерөнхий газрын дарга, орлогч даргын албан тушаал нь өөрийн өмчийг удирдах, шинжлэх ухаан, боловсрол, утга зохиол, урлагийн үйл ажиллагаанаас бусад төрийн захиргааны ямар ч байгууллагад, бизнесийн үйл ажиллагаанд ажил эрхлэх, түүнтэй адилтгах хөдөлмөрийн харилцаанд орох, бизнесийн, эсхүл эдийн засаг, арилжааны үйл ажиллагаа эрхэлдэг хуулийн этгээдийн удирдлага, эсхүл хяналтын байгууллагын гишүүнчлэлийг хавсран хийхгүй.</p> <p>62 дугаар зүйл.</p> <p>Аудитын ерөнхий газар нь хяналт шалгалтын үр дүнгийн тайланг Бүгд найрамдах Словак Улсын Үндэсний зөвлөлд жилд 1-ээс доошгүй удаа, мөн Бүгд найрамдах Словак Улсын Үндэсний зөвлөлийн хүссэн тохиолдол бүрт гаргана.</p> <p>63 дугаар зүйл.</p> <p>Аудитын ерөнхий газрын эрх зүйн байдал, эрх, үүрэг, дотоод зохион байгуулалтын бүтэц, хяналт хийх үндсэн журмыг хуулиар тогтооно.</p>
----	--------	--

12	Словени	<p>150 дугаар зүйл. Аудит Аудит нь төрийн данс, улсын төсөв, улсын бүх төрлийн зардалд хяналт шалгалт хийх дээд байгууллага байна. Аудитын зохион байгуулалт, эрх, үүргийг хуулиар тогтооно. Аудит нь чиг үүргээ бие даан хэрэгжүүлэх ба Үндсэн хууль болон бусад хуульд захирагдана. 151 дүгээр зүйл. Аудитын гишүүдийг томилох Аудитын гишүүдийг Үндэсний Ассамблейгаас томилно.</p>
13	БНСУ	<p>4 дүгээр дэд бүлэг. Хянан шалгах зөвлөл 97 дугаар зүйл. Хянан шалгах зөвлөл нь Ерөнхийлөгчийн шууд мэдэлд байгуулагдах ба улсын төсөв, хууль тогтоомжоор байгуулсан төрийн байгууллага, гүйцэтгэх байгууллагын албан тушаалтны төсвийн удирдлагыг хянан шалгана. 98 дугаар зүйл. 1) Хянан шалгах зөвлөл нь даргыг оролцуулан 5-аас доошгүй, 11-ээс дээшгүй гишүүнээс бүрдэнэ. 2) Зөвлөлийн даргыг Үндэсний Ассамблейн зөвшөөрлөөр Ерөнхийлөгч томилно. Зөвлөлийн даргын бүрэн эрхийн хугацаа 4 жил байх ба түүнийг нэг удаа улиран томилж болно. 3) Зөвлөлийн гишүүдийг Зөвлөлийн даргын зөвлөсний дагуу Ерөнхийлөгч томилно. Гишүүдийн бүрэн эрхийн хугацаа 4 жил байх ба тэдгээрийг нэг удаа улиран томилж болно. 99 дүгээр зүйл. Хянан шалгах зөвлөл нь жил бүр орлого, зарлагын дансны хаалтын дүнд хяналт шалгалт хийж, тайланг дараа жил Ерөнхийлөгч, Үндэсний Ассамблейд тайлагнана. 100 дугаар зүйл. Хянан шалгах зөвлөлийн зохион байгуулалт, эрх, үүрэг, түүний гишүүдийн мэргэшил, хяналт шалгалтад хамрагдах төрийн албан тушаалтны хүрээ, бусад шаардлагатай зохицуулалтыг хуулиар тогтооно.</p>

**ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ҮНДСЭН ХУУЛЬД ЗАСАГ ЗАХИРГАА,
НУТАГ ДЭВСГЭРИЙН НЭГЖ, ТҮҮНИЙ УДИРДЛАГАТАЙ
ХОЛБООТОЙ АСУУДЛЫГ ТУСГАСАН БАЙДАЛ**

(Мэдээлэл, лавлагаа)

*Д.Халиун, Д.Жигваагүнсэл,
Р.Оргилмаа, Ц.Элбэгзаяа*

Энэхүү лавлагаанд гадаадын зарим улс орнууд Үндсэн хуульдаа²²⁶ засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгж, түүний удирдлагатай холбоотой асуудлыг хэрхэн тусгасныг судалсан болно.

Хүснэгт 1. Гадаадын зарим орнуудын Үндсэн хуульд засаг захиргааны нэгжийн удирдлагатай холбоотой асуудлыг тусгасан байдал

№	Улсын нэр	Үндсэн хуулийн зохицуулалт
1	Албани	<p>6-р бүлэг. Орон нутгийн засаг захиргаа 108 дугаар зүйл</p> <p>1. Орон нутгийн засаг захиргааны нэгж нь коммун, муниципалитет болон бүс нутагт хуваагдана. Орон нутгийн засаг захиргааны бусад нэгжийг хуулиар зохицуулна.</p> <p>2. Орон нутгийн засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгжийг эдийн засгийн хэрэгцээ, ашиг сонирхол, түүхэн уламжлал дээр тулгуурлан хуулиар тогтооно. Тэдгээрийн хил, хязгаарыг тухайн газар нутгийн оршин суугчдын санал бодлыг авалгүйгээр өөрчилж болохгүй.</p> <p>3. Коммун болон муниципалитет нь нь орон нутгийн засаг захиргааны үндсэн нэгж байна. Тэдгээр нь орон нутгийн засаг захиргааны бусад нэгжүүдэд хуулиар олгогдсон эрхээс бусад нутгийн өөрөө удирдах байгууллагын бүх эрх, үүргийг гүйцэтгэнэ.</p> <p>4. Орон нутгийн нэгжүүдэд нутгийн өөрөө удирдах эрхийг тэдгээрийн төлөөллийн байгууллага болон орон нутгийн санал асуулгаар дамжуулан хэрэгжүүлнэ. Орон нутгийн санал асуулгыг зохион байгуулах зарчим, процедурыг 151.2-т заасны дагуу хуулиар тогтооно.</p> <p>109 дүгээр зүйл</p> <p>1. Орон нутгийн үндсэн засаглалын төлөөлөх эрх мэдлийн байгууллага нь ерөнхий, шууд, нууц санал хураалтаар дөрвөн жил тутам сонгогддог зөвлөлүүд юм.</p> <p>2. Муниципалитет, эсхүл коммун удирдлага нь энэ зүйлийн 1 дэх хэсэгт заасны дагуу шууд сонгогдсон Дарга байна.</p> <p>3. Гагцхүү тухайн орон нутгийн нутаг дэвсгэрт байнга оршин суудаг иргэд тухайн орон нутгийн зөвлөл болон муниципалитет, эсхүл коммунуны даргаар сонгогдох эрхтэй байна.</p> <p>110 дугаар зүйл</p> <p>1. Бүс нутаг нь уламжлал, эдийн засаг, нийгмийн харилцааны хувьд холбоотой, нэгдмэл ашиг сонирхол бүхий орон нутгийн засаг захиргааны хэд хэдэн үндсэн нэгжээс бүрдэнэ.</p> <p>2. Бүс нутаг нь бүс нутгийн бодлогыг боловсруулж, хэрэгжүүлэх, төрийн бодлоготой уялдуулах нэгж байна.</p>

²²⁶Энэхүү судалгааны ажлыг гүйцэтгэхдээ Техасын Их Сургууль, Чикагогийн Их Сургууль, Лондонгийн Их Сургууль, АНУ-ын Энх тайвны институтаас хамтран хэрэгжүүлсэн төслийн хүрээнд бий болгосон олон улсын Үндсэн хуулийн нэгдсэн сан буюу www.constituteproject.org цахим хуудас дахь эх сурвалжийг ашиглав.

		<p>3. Бүс нутгийн төлөөллийн байгууллага нь Бүсийн Зөвлөл байна. Муниципалитет болон коммунууд нь Бүсийн зөвлөлд өөрсдийн хүн амын тоонд хувь тэнцүүлж, хамгийн багадаа нэг гишүүнийг томилно. Муниципалитет болон коммуну дарга нар нь Бүсийн зөвлөлийн гишүүд байна. Бусад гишүүдийг нь муниципалитет болон коммуну зөвлөл өөрсдийн гишүүд дундаас пропорциональ жагсаалтаар сонгоно. (...)</p> <p>114 дүгээр зүйл Сайд нарын Зөвлөл нь бүс нутаг бүрт Префект (Төлөөлөгч)-ийг томилно. Префектийн бүрэн эрхийг хуулиар тогтооно.</p>
2	Болгар	<p>135 дугаар зүйл 1. Болгар Улсын нутаг дэвсгэр хот болон бүсүүдэд хуваагдана.</p> <p>136 дугаар зүйл 1. Хот нь орон нутгийн өөрөө удирдах байгууллага эрх мэдлээ хэрэгжүүлэх нутаг дэвсгэрийн суурь нэгж байна. Иргэд орон нутгийн өөрөө удирдах байгууллагыг сонгох болон шууд байдлаар, эсхүл санал өгөх болон орон нутгийн нийтийн хуралд оролцох байдлаар хотын засаг захиргааны үйл ажиллагаанд оролцоно.</p> <p>138 дугаар зүйл Орон нутгийн өөрөө удирдах байгууллага нь Хотын зөвлөл байх ба зөвлөл нь 4 жилийн хугацаатай хотын иргэдээс сонгогдсон төлөөлөгчдөөс бүрдэнэ.</p> <p>139 дүгээр зүйл 1. Хотын дарга нь хотын гүйцэтгэх удирдлага байна. Хотын дарга хуулийн дагуу 4 жилийн хугацаагаар Хотын зөвлөл, эсхүл орон нутгийн иргэдээс сонгогдоно.</p> <p>140 дүгээр зүйл Хот тухайн нутаг дэвсгэрийн иргэдийн ашиг сонирхлын төлөө зарцуулагдах өөрийн төсөвтэй байна.</p> <p>142 дугаар зүйл Бүсийн захиргаа нь үндэсний болон орон нутгийн ашиг сонирхлыг нийцүүлэх, орон нутагт Засгийн газрын үүргийг гүйцэтгэх, бүсийн бодлогыг удирдах үүрэгтэй нутаг дэвсгэрийн нэгж байна.</p> <p>143 дугаар зүйл 1. Бүсийн захиргааг бүсийн захирагч/засаг дарга удирдана. 2. Бүсийн захирагчийг Сайд нарын Зөвлөлөөс томилно. 3. Бүсийн захирагчид улсын бодлогыг хэрэгжүүлнэ. Тэд дүрэм, журам болон хуулийн дагуу үндэсний ашиг сонирхлыг хамгаалж хариуцах бөгөөд захиргааны хяналт тавина.</p>
3	Грек	<p>IV хэсэг. Засаг захиргаа Бүлэг 1. Засаг захиргааны байгууллага 101 дүгээр зүйл. 1. Төрийн захиргааны нэгжүүдийг төвлөрлийг сааруулах зарчим дээр үндэслэн зохион байгуулна. 2. Нутгийн засаг захиргааны нэгжийг гео-эдийн засаг, нийгэм, зам тээврийн нөхцөл байдал дээр тулгуурлаж тогтооно.</p> <p>102 дугаар зүйл. 1. Нутгийн захиргааны үйл ажиллагааг орон нутгийн засаг захиргааны байгууллагуудын I, II түвшинд хэлэлцэж шийдвэрлэнэ. Орон нутгийн үйл ажиллагааны төрөл, цар хүрээ, аль түвшинд хамаарах зэргийг хуулиар тогтооно. Тухайн орон нутгийн байгууллагуудад төрөөс олгосон эрх мэдэл, оногдуулсан үүрэг, хариуцлагыг хуулиар тогтооно. 2. Нутгийн захиргааны байгууллагууд нь засаг захиргааны болон санхүүгийн хувьд бие даасан байна. Хуульд зааснаар орон нутгийн захиргааны удирдлагуудыг бүх нийтийн нууц санал хураалтаар сонгоно.</p>

		<p>3. Нутгийн захиргааны байгууллагуудын төрийн албыг хэрэгжүүлэх болон олон нийтэд үйлчилгээ үзүүлэхэд баримтлах эрх хэмжээ, зайлшгүй болон сайн дурын үндсэн дээр гүйцэтгэх үйл ажиллагаа зэргийг хуулиар тогтооно. Төрөөс нутгийн захиргааны байгууллагуудын санал санаачилга, үйл ажиллагааны эрх чөлөөнд халдахгүйгээр хяналт тавина. Тус хяналт нь онцгойлон тухайн байгууллагуудын үйл ажиллагаанд тавих эрх зүйн хяналтаас бүрдэнэ. Эрх зүйн хяналтыг хуулийн дагуу хэрэгжүүлнэ. Гэмт хэрэгт холбогдсоноос бусад тохиолдолд нутгийн захиргааны удирдлагуудыг албан тушаалаас чөлөөлөх, огцруулах, сахилгын шийтгэл ногдуулахдаа зөвлөлийн гишүүдийн дийлэнх олонхын саналыг харгалзана.</p>
4	Люксембург	<p>Бүлэг 9. Коммун 107 дугаар зүйл.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Коммун нь өөрийн газар нутаг болон өөрсдийн үзэл бодол, ашиг сонирхлоо хамгаалах байгууллага бүхий хараат бус нэгдэл юм. 2. Коммун бүр оршин суугчдаасаа шууд сонгогддог коммуны зөвлөлтэй байна. Зөвлөлийн гишүүнд нэр дэвшигч болон тавигдах шаардлагыг хуулиар тогтооно. 3. Зөвлөл нь жил бүр коммуны төсвийг тогтооно. Коммун нь өөрийн журмыг боловсруулж болно. Гранд Дюкийн зөвшөөрөлтэйгөөр коммун нь татвар тогтоох эрхтэй. Гранд Дюк нь коммуны зөвлөлийг тараах эрхтэй. 4. Коммуныг зөвлөлийн дарга болон гишүүдээс бүрдсэн тэргүүлэгчид удирдана. 5. Коммуны харьяа байгууллагуудын бүтэц бүрэлдэхүүн, чиг үүрэг, ажилтан, албан хаагчдын эрх хэмжээг хуулиар тогтооно. <p>Коммуны захиргааны үйл ажиллагаанд хуулиар хяналт тавина.</p>
5	Молдова	<p>110 дугаар зүйл. Засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн зохион байгуулалт</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Молдова Улсын нутаг дэвсгэрийг засаг захиргааны хувьд тосгон, хот, дүүрэг болон Гагаузийн автономит нутаг дэвсгэрт хуваагдана. Хуульд заасны дагуу зарим хотыг муниципалитет гэж зарлаж болно. <p>112 дугаар зүйл. Тосгон, хотын удирдлага</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Орон нутгийн бие даасан байдлыг тосгон, хотод хэрэгжүүлэх төрийн захиргааны байгууллага нь орон нутгаас сонгогдсон зөвлөл, мэрүүд байна. 2. Орон нутгийн зөвлөл, мэр нь хууль тогтоомжийн дагуу бие даасан засаг захиргааны эрх мэдлийг хэрэгжүүлж, төрийн үйл ажиллагааг тосгон, хотод эрхлэн явуулна. 3. Орон нутгийн зөвлөл, мэрийг сонгох, тэдгээрийн бүрэн эрх, үүргийг хуулиар тогтооно. <p>113 дугаар зүйл</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Дүүргийн зөвлөл нь тосгон, хотын зөвлөлийн үйл ажиллагааг дүүргийн түвшинд төрийн үйлчилгээг үр дүнтэй хүргэх зорилгоор зохицуулна. 2. Дүүргийн зөвлөл хууль тогтоомжийн дагуу сонгогдож, үйл ажиллагаагаа явуулна. 3. Орон нутгийн төрийн байгууллагуудын хоорондын харилцаа нийтлэг асуудлыг шийдвэрлэхэд бие даасан, хууль ёсны, хамтын ажиллагааны зарчимд үндэслэгдэнэ.

6	Серби	<p>176 дугаар зүйл. Иргэд шууд болон сонгууль өгөх замаар эрх мэдлээ хэрэгжүүлэх орон нутгийн өөрөө удирдах байгууллага болон автономит аймгийн эрхтэй.</p> <p>Орон нутгийн өөрөө удирдах байгууллага болон автономит аймаг хуулийн этгээдийн эрхтэй байна.</p> <p>180 дугаар зүйл. Ассамблей (Хурал) нь орон нутгийн өөрөө удирдах нэгжийн болон автономит аймгийн дээд байгууллага байна.</p> <p>Ассамблей нь депутатууд болон орон нутгийн өөрөө удирдах нэгжийн зөвлөлийн гишүүдээс бүрдэнэ.</p> <p>Зөвлөлийн гишүүн болон депутатууд хуулийн дагуу Зөвлөл болон автономит аймгийн их хурлын шийдвэрийн дагуу нэрээр, нууц, шууд сонгуулаар 4 жилийн хугацаатай сонгогдоно.</p> <p>Хуулийн дагуу үндэсний цөөнх Ассамблейд пропорциональ байдлаар суух эрх хангагдана.</p> <p>188 дугаар зүйл. Орон нутгийн өөрөө удирдах нэгж Белград хот болон хот, тосгонд байна.</p> <p>Орон нутгийн өөрөө удирдах нэгжийн суудал болон нутаг дэвсгэр хуулиар тодорхойлогдоно.</p> <p>191 дүгээр зүйл. Хотын хурал (Ассамблей) хуулийн дагуу хотын гүйцэтгэх удирдлагыг сонгуулиар шийдвэрлэнэ. Белград хотын болон тосгоны гүйцэтгэх удирдлагын сонгууль хуулиар зохицуулагдана.</p>
7	Словак	<p>64 дүгээр зүйл. Нутаг дэвсгэрийн нэгжийн удирдлага</p> <p>Муниципалитет нь нутгийн өөрөө удирдах байгууллагын үндсэн нэгж байна. Нутаг дэвсгэрийн өөрөө удирдах байгууллага нь муниципалитет болон дээд шатны нутаг дэвсгэрийн нэгжээс бүрдэнэ.</p> <p>64.а. Муниципалитет болон дээд шатны нутаг дэвсгэрийн нэгж нь тухайн нутаг дэвсгэртээ байнга оршин суудаг хүмүүсээс бүрдсэн Словак Улсын засаг, захиргаа, нутаг дэвсгэр, засаг захиргааны бие даасан нэгж юм. Дэлгэрэнгүй зохицуулалтыг хуулиар тогтооно.</p> <p>65 дугаар зүйл</p> <p>1. Муниципалитет болон дээд шатны нутаг дэвсгэрийн нэгж нь өөрийн өмч, санхүүгийн нөөцийг бие даан удирдан зохион байгуулах эрх бүхий хуулийн этгээд юм.</p> <p>2. Муниципалитет болон дээд шатны нутаг дэвсгэрийн нэгж нь өөрийн орлого болон төрийн татаасаар санхүүжигдэнэ. Аль татвар, хураамжийг муниципалитет, аль татвар, хураамжийг дээд шатны нутаг дэвсгэрийн нэгж ногдуулахыг хуулиар тогтооно. Төрийн татаасыг зөвхөн хуульд заасан хязгаарын хүрээнд олгож болно.</p> <p>69 дүгээр зүйл</p> <p>1. Муниципалитетын байгууллагууд нь:</p> <p>а.Муниципалитетын зөвлөл,</p> <p>б.Муниципалитетын мэр.</p> <p>2. Муниципалитетын зөвлөл нь Муниципалитетын зөвлөлийн төлөөлөгчдөөс бүрдэнэ. Төлөөлөгчдийг тухайн нутаг дэвсгэрт байнгын оршин суух зөвшөөрөлтэй орон нутгийн иргэд дөрвөн жилийн хугацаагаар сонгоно. Сонгуулийг ерөнхий, тэгш, шууд сонгох эрхийн үндсэн дээр нууц санал хураалтаар явуулна.</p> <p>3. Муниципалитетын мэрийг тухайн нутаг дэвсгэрт байнгын оршин суух зөвшөөрөлтэй орон нутгийн иргэд дөрвөн жилийн хугацаагаар ерөнхий, тэгш, шууд сонгох эрхийн үндсэн дээр нууц санал хураалтаар сонгоно. Муниципалитетын удирдлага нь мэр байна. Тэрбээр хотын захиргааны ажлыг гүйцэтгэж, муниципалитетыг гадаадад төлөөлнө. Мэрийн бүрэн эрхийн хугацаа дуусахаас өмнө огцруулах үндэслэл, нөхцөлийг хуулиар тогтооно.</p>

8	Унгар	<p>41 дүгээр зүйл. Унгарын нутаг дэвсгэр нийслэл хот, мужууд, хотууд болон орон нутаг гэх засаг захиргааны нэгжид хуваагдана.</p> <p>42 дугаар зүйл. Мужууд, нийслэл хот болон түүний дүүргүүд, хотууд, орон нутгийн эрх бүхий сонгогчид орон нутгийн удирдлагын эрхтэй байна. Орон нутгийн удирдлага тухайн орон нутгийнхаа хүн амын ашиг сонирхлын дагуу нийтийн эрхийг хэрэгжүүлэх бөгөөд орон нутгийн байгууллагын бие даасан ардчилсан байдлыг илэрхийлнэ.</p> <p>44 дүгээр зүйл.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Орон нутгийн эрх бүхий сонгогчид санал өгөх замаар өөрсдийн төлөөлөгчдийг орон нутгийн удирдлагад сонгох эрхтэй байна. 2. Дунд хугацааны сонгуулийг тооцохгүйгээр, хотын дарга болон орон нутгийн өөрөө удирдах байгууллагын гишүүдийг өмнөх ерөнхий сонгуулийн дараагийн 4 дэх жилийн 10 сард сонгоно. 3. Орон нутгийн өөрөө удирдах байгууллагын эрх нь ерөнхий орон нутгийн сонгуулийн өдөр дуусна. Хэрэв сонгууль нэр дэвшигчид дутагдалтай байдлаар болохгүй бол орон нутгийн өөрөө удирдах байгууллагын эрх нь дунд хугацааны сонгууль хүртэл сунгагдана. Хотын даргын эрх шинэ хотын даргын сонгуулиар дуусгавар болно. 4. Орон нутгийн өөрөө удирдах байгууллага орон нутгийн засаг захиргааны хуульд заасан нөхцөлийн дагуу болон түүний эрхийн хугацаа өнгөрсөн бол татан буугдахаа зарлаж болно. Орон нутгийн өөрөө удирдах байгууллагын татан буугдсаны дагуу хотын даргын эрх бас дуусгавар болно. <p>44/Б.1. Хотын дарга орон нутгийн өөрөө удирдах байгууллагын даргаар ажиллана. Өөрөө удирдах байгууллага дэд даргыг даргын орлогч байдлаар томилж болно. Дэд дарга нь өөрөө удирдах байгууллагын гишүүн байх албагүй боловч орон нутгийн өөрөө удирдах байгууллагын даргыг орлох учир гишүүн байх шаардлагатай.</p>
9	Хорват	<p>4-р зүйл. БНХУ-д төрийн эрх мэдлийн хуваарилалт нь хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх гэсэн эрх мэдлийн хуваарилалтын зарчимд үндэслэх ба энэ нь энэхүү Үндсэн хуулиар баталгаажсан бүсийн болон нутгийн өөрөө удирдах ёсны эрхээр хязгаарлагдана.</p> <p>6-р бүлэг. Бүсийн болон нутгийн өөрөө удирдах ёс</p> <p>128 дугаар зүйл. Иргэд бүсийн болон нутгийн өөрөө удирдах ёсны эрхтэй байна.</p> <p>Энэхүү эрхээ чөлөөт, шууд, тэгш, нууц санал хураалт бүхий сонгуулиар сонсогдсон төлөөлөгчдөөс бүрдсэн бүсийн болон орон нутгийн төлөөлөгчдийн байгууллагаараа дамжуулан эдэлнэ.</p> <p>Иргэд нутгийн удирдлагыг хэрэгжүүлэх үйл ажиллагаанд хурал цуглаан болон шийдвэр гаргах бусад хэлбэрээр хууль тогтоомжид заасны дагуу оролцоно.</p> <p>Энэ зүйлд заасан эрхийг Европын холбооны иргэд эдэлнэ.</p> <p>129 дүгээр зүйл. Хот, тосгон нь орон нутгийн засаг захиргааны нэгж бөгөөд нутаг дэвсгэрийн хэмжээг хуулиар тогтооно. Орон нутгийн засаг захиргааны бусад нэгжийг хуулиар тогтоож болно.</p> <p>Мужууд нь бүсийн засаг захиргааны нэгж мөн бөгөөд нутаг дэвсгэрийн хэмжээг хуулиар тогтооно.</p> <p>Нийслэл хот болон бусад томоохон хотуудыг хуулиар мужид тооцож болно.</p> <p>129А зүйл. Орон нутгийн засаг захиргааны нэгж нь иргэдийн хэрэгцээ, шаардлагыг хангах болон орон нутгийн байгууллага, орон сууц, хот төлөвлөлт, олон нийтийн байгууламжууд, хүүхэд асрах, нийгмийн хамгаалал, эрүүл мэнд, боловсролын үйлчилгээ, бага сургууль, соёл, спорт, галын аюулгүй байдал, хүрээлэн буй орчны хамгаалалт, сайжруулалттай холбогдох өөрийн эрх хэмжээний хүрээний асуудлыг шийдвэрлэнэ.</p>

		<p>Бүсийн өөрөө удирдах байгууллага нь бүс нутгийн ач холбогдол бүхий асуудал, ялангуяа боловсрол, эрүүл мэндийн үйлчилгээ, газар, хот төлөвлөлт, эдийн засгийн хөгжил, зам тээвэр, дэд бүтэц, боловсрол, эрүүл мэнд, нийгэм, соёлын байгууллагуудын хөгжилтэй холбогдох асуудлуудыг хариуцан шийдвэрлэнэ.</p> <p>129Б зүйл. Бүсийн болон орон нутгийн өөрөө удирдах ёсны байгууллагууд нь хуулиар тогтоосон хүрээнд өөрийн байгууллага, тэдгээрийн эрх хэмжээг иргэдийн хэрэгцээ, шаардлага болон орон нутгийн холбогдох дүрэм, журамд нийцүүлэн тогтоох, зохицуулах эрхтэй.</p> <p>130 дугаар зүйл. Бүсийн болон орон нутгийн өөрөө удирдах ёсны байгууллага нь өөрийн эрх хэмжээнд хамаарах асуудлыг бие даан шийдвэрлэх бөгөөд Үндсэн хуулийн болон хууль ёсны асуудлаар төрийн эрх бүхий байгууллагын хяналтад хамаарна.</p> <p>131 дүгээр зүйл. Бүсийн болон орон нутгийн өөрөө удирдах ёсны байгууллагууд нь орон нутгийн орлогыг өөртөө, төвлөрүүлж, эрх хэмжээний хүрээнд захиран зарцуулах эрхтэй.</p> <p>Улсаас нутгийн өөрөө удирдах ёсны байгууллагад санхүүгийн дэмжлэг үзүүлж болно.</p>
10	Чех	<p>101 дүгээр зүйл</p> <p>1.Муниципалитетуудын удирдлагыг холбогдох төлөөллийг байгууллага нь бие даан хэрэгжүүлнэ.</p> <p>2.Дээд шатны бүс нутгийн өөрөө удирдах байгууллагын удирдлагыг тэдгээрийн төлөөллийн байгууллага бие даан хэрэгжүүлнэ.</p> <p>3.Нутаг дэвсгэрийн өөрөө удирдах нэгжүүд нь эд хөрөнгө өмчлөх эрхтэй, өөрийн төсвийн үндсэн дээр үйл ажиллагаагаа удирдан явуулах нийтийн эрх зүйн хуулийн этгээд юм.</p> <p>4.Нутаг дэвсгэрийн өөрөө удирдах нэгжийн үйл ажиллагаанд гагцхүү хуулийг сахин хамгаалах шаардлага гарсан тохиолдолд хуульд заасан журмын дагуу төр оролцох боломжтой.</p> <p>102 дугаар зүйл</p> <p>1. Төлөөллийн байгууллагын гишүүдийг ерөнхий, тэгш, шууд зарчмыг баримтлан нууц санал хураалтаар сонгоно.</p> <p>2. Төлөөллийн байгууллагын сонгуулийн хугацаа дөрвөн жил байна. Төлөөллийн байгууллагын бүрэн эрхийн хугацаанаас өмнө сонгууль явуулах асуудлыг хуулиар тогтооно.</p>
11	Польш	<p>15 дугаар зүйл. Нутаг дэвсгэрийн нэгжийг хуулиар тогтооно.</p> <p>16 дугаар зүйл. Нутаг дэвсгэрийн нэгжид оршин суугчид нь холбогдох хууль, тогтоомжийн дагуу нутгийн өөрөө удирдах байгууллагыг байгуулна.</p> <p>Нутгийн өөрөө удирдах ёсны байгууллага нь төрийн эрх мэдлийг хэрэгжүүлэхэд оролцоно. Хуулиар олгогдсон чиг үүргээ өөрийн нэрийн өмнөөс гүйцэтгэж, хариуцлага хүлээнэ.</p> <p>7-р бүлэг. Нутгийн өөрөө удирдах байгууллага.</p> <p>163 дугаар зүйл. Нутгийн өөрөө удирдах ёсны байгууллага нь Үндсэн хууль болон бусад хуулиар төрийн бусад байгууллагад олгогдоогүй төрийн чиг үүргийг гүйцэтгэнэ.</p> <p>164 дүгээр зүйл. Коммун нь нутгийн өөрөө удирдах ёсны байгууллагын үндсэн нэгж мөн. Бүсийн болон орон нутгийн удирдах ёсны байгууллагын бусад нэгжийг хуулиар тогтоож болно. Коммун нь бусад орон нутгийн удирдах байгууллагад олгогдоогүй нутгийн өөрөө удирдах ёсны байгууллагын бүхий л чиг үүргийг гүйцэтгэнэ.</p> <p>165 дугаар зүйл. Нутгийн өөрөө удирдах ёсны байгууллага нь эрх зүйн этгээд байх ба өмчлөх болон түүнтэй холбогдох бусад эрхийг эдэлнэ.</p> <p>169 дүгээр зүйл. Нутгийн өөрөө удирдах байгууллага нь үүсгэн байгуулсан болон гүйцэтгэх эрх бүхий байгууллагаар дамжуулан чиг үүргээ гүйцэтгэнэ.</p>

		<p>Үүсгэн байгуулах байгууллага нь бүх нийтийн шууд, тэгш, нууц санал хураалт бүхий сонгуулийн дүнд байгуулагдана. Нэр дэвшигчийг сонгох, сонгууль явуулах зарчим, журам, сонгууль хүчин төгөлдөр болоход тавигдах шаардлага, журмыг хуулиар тогтооно.</p> <p>Нутгийн өөрөө удирдах ёсны байгууллагын гүйцэтгэх байгууллагыг сонгох, чөлөөлөх зарчим, журмыг хуулиар тогтооно.</p> <p>Нутгийн өөрөө удирдах ёсны байгууллагын дотоод бүтцийг үүсгэн байгуулсан байгууллагын шийдвэрээр тогтооно.</p>
12	Португал	<p>Хэсэг 8. Орон нутгийн засаг захиргаа 235 дугаар зүйл.</p> <p>1. Орон нутгийн засаг захиргаа нь тодорхой нутаг дэвсгэр, тухайн нутаг дэвсгэрийн иргэдийг төлөөлөх төлөөлөлтэй байна.</p> <p>236 дугаар зүйл. Орон нутгийн засаг захиргааны хуваарилалт</p> <p>1. Эх газрын орон нутгийн захиргаа нь сум (parish), аймаг (municipality), захиргааны бүсүүдээс бүрдэнэ.</p> <p>237 дугаар зүйл. Төвлөрлийг сааруулах</p> <p>2. Орон нутгийн ассамблей нь тухайн нутаг орноо хөгжүүлэх төлөвлөгөө, төсвийг батлах зэрэг хуулиар ногдуулсан эрх мэдлийг хэрэгжүүлнэ.</p> <p>238 дугаар зүйл. Орон нутгийн хөрөнгө болон санхүү</p> <p>1. Нутгийн захиргаа нь өөрийн хөрөнгө болон санхүүжилттэй байна.</p> <p>2. Нутгийн захиргааны байгууллага нь өөрийн хөрөнгийг захиран зарцуулсны үндсэн дээр орлогоо бүрдүүлж, үйлчилгээндээ зарцуулах үүрэгтэй.</p> <p>3. Нутгийн захиргаа нь хуульд заасан нөхцөлийн дагуу татвар тогтоох эрхтэй.</p> <p>239 дүгээр зүйл. Шийдвэр гаргах байгууллага болон түүний удирдах зөвлөл</p> <p>1. Нутгийн захиргаа нь шийдвэр гаргах эрх бүхий иргэдээс сонгогдсон ассамблей болон ассамблейд тайлагнах үүрэг бүхий удирдах зөвлөлөөс бүрдэнэ.</p> <p>2. Ассамблей нь тухайн нутгийн захиргааны байгууллагад санал хураалтад оролцохоор бүртгэгдсэн нийт иргэдийн шууд, нууц санал хураалтаар пропорциональ буюу хувь тэнцүүлэх системийн дагуу сонгогдоно.</p> <p>3. Хуульд зааснаар хамгийн олон санал авсан нэр дэвшигч ассамблейн ерөнхийлөгчөөр сонгогдоно. Мөн түүнчлэн ассамблейг сонгох сонгуулийн үйл явц, ассамблей болон удирдах зөвлөлийг бүрдүүлэх хийгээд татан буулгах үндэслэлүүд, хэрэгжүүлэх үйл ажиллагаа зэргийг хуулиар зохицуулна.</p> <p>4. Хуульд заасны дагуу орон нутгийн сонгуульд улс төрийн нам, дангаар буюу эвсэл байгуулан, түүнчлэн иргэд бие даан нэр дэвших боломжтой.</p> <p>240 дүгээр зүйл. Орон нутаг дахь ард нийтийн санал асуулга</p> <p>1. Хуульд заасан нөхцөлийн дагуу нутгийн захиргааны байгууллага нь өөрийн эрхлэх хүрээний асуудлаар сонгууль өгөх бүртгэлтэй иргэдийн дунд ард нийтийн санал асуулга зохион байгуулж болно.</p> <p>2. Сонгууль өгөх эрх бүхий иргэд ард нийтийн санал асуулга зохион байгуулах эрхийг хуулиар олгоно.</p> <p>242 дугаар зүйл. Захиргааны хяналт</p> <p>1. Хуульд заасны дагуу нутгийн захиргааны байгууллагын дараах шатны байгууллага нь хуулийн дагуу үйл ажиллагаа явуулж буй эсэхэд хяналт тавьж ажиллана.</p> <p>Нутгийн захиргааны байгууллагыг хууль ноцтой зөрчсөн тохиолдолд тараана.</p>

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- http://www.ccre.org/docs/Local_and_Regional_Government_in_Europe.EN.pdf
- www.constituteproject.org

**ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ШҮҮХИЙН ГИШҮҮДИЙГ ТОМИЛОХ (СОНГОХ),
ТЭДНИЙ БҮРЭН ЭРХИЙН ХУГАЦАА, ХАВСРАН ГҮЙЦЭТГЭХ АЖЛЫН
ТАЛААРХ БҮГД НАЙРАМДАХ УЛСУУДЫН ҮНДСЭН ХУУЛИЙН
ЗОХИЦУУЛАЛТ**

(Мэдээлэл, лавлагаа)

Г.Билгээ, О.Нарантуяа

	Улсын нэр	Үндсэн хуулийн зохицуулалт
1.	Австри	<p>В.Үндсэн хуулийн шүүх 147.1.Үндсэн хуулийн шүүх нь Ерөнхийлөгч, Дэд ерөнхийлөгч, 12 гишүүн, 6 орлогч гишүүнээс бүрдэнэ. 147.2.Холбооны Ерөнхийлөгч нь Холбооны Засгийн газрын зөвлөсний дагуу Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч, Дэд ерөнхийлөгч, 6 гишүүн, 3 орлогч гишүүнийг томилно. Эдгээр гишүүд болон орлогч гишүүдийг шүүгчид, захиргааны албан тушаалтнууд, хууль зүйн профессоруудаас сонгоно. Бусад 3 гишүүн, 2 орлогч гишүүнийг Үндэсний зөвлөл (Парламентын доод танхим)-ийн санал болгосноор, 3 гишүүн, 1 орлогч гишүүнийг Холбооны зөвлөл (Парламентын дээд танхим)-ийн санал болгосноор Холбооны Ерөнхийлөгч томилно. 3 гишүүн, 2 орлогч гишүүний оршин суух газар нь Холбооны нийслэл Вена хотын гадна байна... 147.3.Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүд, орлогч гишүүд нь хууль зүй, эсхүл хууль зүй, улс төрийн шинжлэх ухааны сургалт дүүргэх бөгөөд мэргэжлээрээ 10 жил ажилласан байна. 147.6...12 дугаар сарын 31-ний өдрийн байдлаар гишүүн, эсхүл орлогч гишүүн нь 70 нас хүрсэн бол түүний бүрэн эрхийн хугацаа дууссан гэж үзнэ.</p>
2.	Болгар	<p>147.1.Үндсэн хуулийн шүүх нь 12 шүүгчээс бүрдэнэ. Тэдгээрийн 1/3-ийг Үндэсний Ассамблейгаас сонгоно, 1/3-ийг Ерөнхийлөгч томилно, 1/3-ийг Кассацийн дээд шүүх болон Захиргааны дээд шүүхийн шүүгчдийн хамтарсан хурлаар сонгоно. 147.2.Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчдийг 9 жилийн хугацаатай сонгох буюу томилох ба дахин сонгогдохгүй буюу томилогдохгүй... 147.3.Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч нь мэргэжлийн болон ёс суртахууны шударга ёсыг өндөр түвшинд баримтлах хуульч байх ба мэргэжлээрээ 15-аас доошгүй жил ажилласан туршлагатай байна.</p>
3.	Босни-Херцеговин	<p>6 дугаар зүйл. Үндсэн хуулийн шүүх 1.Бүрэлдэхүүн. Босни ба Херцеговиний Үндсэн хуулийн шүүх 9 гишүүнтэй байна. а) энэ шүүхийн 4 гишүүнийг Холбооны Төлөөлөгчдийн танхимаас, 2 гишүүнийг Сербийн Бүгд найрамдах улсын Ассамблейгаас тус тус сонгоно. Бусад 3 гишүүнийг Хүний эрхийн Европын шүүхийн Ерөнхийлөгч нь Ерөнхийлөгчтэй зөвлөлдсөний дараа сонгоно. б) Шүүгчид нь өндөр ёс суртахуунтай хуульчид байна. Энэ шаардлагыг хангасан сонгогдох эрхтэй аливаа сонгогч Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийн чиг үүргийг хэрэгжүүлж болно. Хүний эрхийн Европын шүүхийн Ерөнхийлөгчийн сонгосон шүүгчид нь Босни-Херцеговин, эсхүл аль нэг хөрш орны иргэн байж болохгүй. в) Анх удаа сонгогдсон шүүгчийн бүрэн эрхийн хугацаа нь огцрох, эсхүл бусад шүүгчдийн зөвшилцлөөр албан тушаалаас нь эгүүлэн татахаас бусад тохиолдолд 5 жил байна. Анх удаа томилогдсон шүүгчийг улиран томилохгүй. Дараа нь томилогдсон шүүгчид нь огцрох, эсхүл бусад шүүгчдийн зөвшилцлөөр албан тушаалаас нь эгүүлэн татахаас бусад тохиолдолд бол 70 нас хүртлээ ажиллана.</p>
4.	Герман	<p>94 дүгээр зүйл. [Холбооны Үндсэн хуулийн шүүхийн бүрэлдэхүүн] 1.Холбооны Үндсэн хуулийн шүүх нь Холбооны шүүгч болон бусад гишүүдээс бүрдэнэ. Холбооны Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүдийн талыг нь Бундестагаас, талыг нь Бундесратаас тус тус сонгоно. Тэд Бундестаг, Бундесрат, Холбооны Засгийн газар, эсхүл мужийн холбогдох байгууллагын гишүүд байж болохгүй.</p>

5.	Итали	<p>135 дугаар зүйл. Үндсэн хуулийн шүүх нь 15 шүүгчээс бүрдэнэ. Шүүгчдийн гуравны нэгийг Бүгд найрамдах улсын Ерөнхийлөгч, гуравны нэгийг Парламентын Танхимуудын хамтарсан хуралдаанаар, гуравны нэгийг Ерөнхий хэргийн болон Захиргааны хэргийн Дээд шүүх томилно. Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчээр Ерөнхий хэргийн болон Захиргааны хэргийн Дээд шүүхээс тэтгэвэрт гарсан шүүгч, 20-иос доошгүй жилийн ажлын туршлагатай их сургуулийн хуулийн зүйн профессор, хуульчийг сонгоно. Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийг тангараг өргөсөн өдрөөс 9 жил хугацаатай томилох ба улиран томилохгүй. Үндсэн хуулийн шүүгч нь бүрэн эрхийн хугацаагаа дуусахад албан тушаалаа өгч, чиг үүргээ хэрэгжүүлэхээ зогсооно.. Үндсэн хуулийн шүүгчид Парламент, орон нутгийн зөвлөлийн гишүүн, хуульч, хуульд заасан бүх албан тушаал хавсарч болохгүй.</p>
6.	Ливи	<p>148 дугаар зүйл.Шүүхийн бүрэлдэхүүн Үндсэн хуулийн шүүх нь 12 гишүүний бүрэлдэхүүнтэй. Шүүхийн ерөнхий зөвлөл (Higher Judicial Council) давж заалдах шатны шүүхийн дарга нараас 6 гишүүн, Ерөнхийлөгч 3 гишүүнийг, хууль тогтоох байгууллага 3 гишүүнийг санал болгоно. Ерөнхийлөгч болон хууль тогтоох байгууллагаас нэр дэвшигч нь хууль зүй, улс төрийн шинжлэх ухааны өндөр мэргэшилтэй, мэргэжлээрээ 20-иос доошгүй жил ажилласан дадлага туршлагатай байна. 149 дүгээр зүйл. Гишүүний бүрэн эрхийн хугацаа Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүн нь Ливи улсын иргэн, 45 нас хүрсэн, улс төрийн намын гишүүн биш этгээд байна. Гишүүнээр ажиллах хугацаандаа өөр ажил, албан тушаал хашихыг хориглоно.</p>
7.	Македон	<p>109 дүгээр зүйл. Үндсэн хуулийн шүүх нь 9 гишүүний бүрэлдэхүүнтэй. Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчийг Ассамблейн төлөөлөгчдийн олонхын саналаар сонгоно. Бүрэн эрхийн хугацаа 9 жил. Дахин сонгогдохгүй. Шүүгчээр хууль зүйн өндөр мэргэшилтэй хуульчдаас сонгоно.</p>
8.	Өмнөд Африк	<p>174 дүгээр зүйл. Шүүгчийг томилох Шүүгч нь Өмнөд Африк Улсын иргэн байна. 4) Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчдийг Ерөнхийлөгч томилно. 176 дугаар зүйл. Бүрэн эрхийн хугацаа 1) Бүрэн эрхийн хугацаа 12 жил. Дахин томилогдохгүй. Шүүгчээр ажиллах насны дээд хязгаар 70 нас.</p>
9.	Серби	<p>172 дугаар зүйл. Үндсэн хуулийн шүүх нь 15 шүүгчийн бүрэлдэхүүнтэй. Бүрэн эрхийн хугацаа 9 жил. 1 удаа дахин томилогдож болно. Шүүгчдийн 5-ыг нь Үндэсний Ассамблей, 5-ыг нь Ерөнхийлөгч, 5-ыг нь Кассацийн дээд шүүхийн ерөнхий хурлаас томилно. Үндэсний Ассамблей нь Ерөнхийлөгчөөс санал болгосон 10 нэр дэвшигчээс 5-ыг, Ерөнхийлөгч нь Үндэсний Ассамблейгаас санал болгосон 10 нэр дэвшигчээс 5-ыг, Кассацийн дээд шүүхийн ерөнхий хурал нь Дээд шүүх болон Улсын прокурорын зөвлөлийн ерөнхий хурлаас санал болгосон 10 нэр дэвшигчээс 5 шүүгчийг тус тус томилно. Санал болгож буй нэр дэвшигчдийн жагсаалт бүрт автономит мужийн нутаг дэвсгэрээс ирсэн нэр дэвшигчийг заавар томилно. Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч нь хууль зүйн өндөр мэргэшилтэй, 40 нас хүрсэн этгээд байна.</p>
10.	Словак	<p>134 дүгээр зүйл. 1) Үндсэн хуулийн шүүх нь 13 шүүгчийн бүрэлдэхүүнтэй. 2) Үндэсний зөвлөлийн буюу парламентын санал болгосноор Словакийн Ерөнхийлөгч томилно. Бүрэн эрхийн хугацаа 12 жил. Дахин томилогдохгүй. 3) Шүүгчээр 40 нас хүрсэн, хуулийн сургууль төгссөн, 15-аас доошгүй жил хууль зүйн чиглэлээр ажилласан, Үндэсний зөвлөлд сонгогдсон, Словак улсын иргэн байна.</p>

11.	Словени	<p>163 дугаар зүйл. Үндсэн хуулийн шүүх нь 8 гишүүний бүрэлдэхүүнтэй. Ерөнхийлөгчийн санал болгосноор Үндэсний Ассамблейгаас сонгоно. Шүүгчид нь хууль зүйн өндөр мэргэжилтэй байна.</p> <p>165 дугаар зүйл. Бүрэн эрхийн хугацаа 8 жил. Бүрэн эрхийн хугацаа дууссан ч шинэ шүүгч сонгогдох хүртэл бүрэн эрхээ хэрэгжүүлнэ. Дахин сонгогдохгүй.</p>
12.	Турк	<p>146 дугаар зүйл. Үндсэн хуулийн шүүх нь 15 гишүүний бүрэлдэхүүнтэй. Шүүгчээр хууль зүйн салбарт 20-иос доошгүй жил ажилласан хуульч нь багш мэргэжилтэй бол процессор, дэд профессор цолтой, 20-иос доошгүй жил төрийн албанд ажилласан, шүүгч болон прокуророор 20-иос доошгүй жилийн ажлын дадлага туршлагатай 45 насанд хүрсэн этгээд байна.</p> <p>147 дугаар зүйл. Бүрэн эрхийн хугацаа 12 жил байх ба дахин сонгогдохгүй. 65 нас хүрснээр тэтгэвэрт гарна.</p>

**ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ПАРЛАМЕНТЫН БОЛОН БАЙНГЫН
ХОРООДЫН ХУРАЛДААНЫ ТАНХИМЫН ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТ,
СУУДЛЫН ХУВААРИЛАЛТЫН ТАЛААРХ ТАНИЛЦУУЛГА**

(Мэдээлэл, лавлагаа)

Д.Халиун, Р.Нургул

АГУУЛГА

ЗУРГАН ТАНИЛЦУУЛГЫН ТОЙМ

Нэг. ПАРЛАМЕНТЫН ХУРАЛДААНЫ ТАНХИМ

- 1.1 Австрали Улс
- 1.2 Канад Улс
- 1.3 Шинэ Зеланд Улс

Хоёр. ПАРЛАМЕНТЫН БАЙНГЫН ХОРООДЫН ХУРАЛДААНЫ ТАНХИМ

- 2.1 Канад Улс
- 2.2 Австрали Улс
- 2.3 Америкийн Нэгдсэн Улс
- 2.4 Бүгд Найрамдах Солонгос Улс
- 2.5 Их Британи, Умард Ирландын Нэгдсэн Хаант Улс
- 2.6 Гүрж Улс
- 2.7 Ирланд Улс
- 2.8 Монтенегро Улс (Чрна Гора)
- 2.9 Оросын Холбооны Улс
- 2.10 Шинэ Зеланд Улс
- 2.11 Шведийн Хаант Улс
- 2.12 Бүгд Найрамдах Эстони Улс

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

ЗУРГАН ТАНИЛЦУУЛГЫН ТОЙМ

Энэхүү зурган танилцуулгад Канад, Австрали, Шинэ Зеланд, Эстони, Швед, Орос, Монтенегро (Чрна Гора), Ирланд, Гүрж, Солонгос, Их Британи, Америк зэрэг улсуудын парламентын болон Байнгын хороодын танхимын нийт 40 схем болон фото зургийг оруулсан болно.

Канад, Австрали, Шинэ Зеланд зэрэг улсуудын парламентын хуралдааны танхимын зохион байгуулалт, суудлын хуваарилалтыг схем болон фото зургаар, түүнээс гадна Канадын парламентын Байнгын хорооны танхимын ерөнхий зохион байгуулалтыг схем болон фото зургаар, уг танилцуулгад орсон бусад орнууд буюу Эстони, Швед, Шинэ Зеланд, Орос, Монтенегро (Чрна Гора), Ирланд, Гүрж, Солонгос, Их Британи, Канад, Америк, Австрали зэрэг улсуудын Байнгын хороодын танхимыг фото зургаар тус тус харуулав.

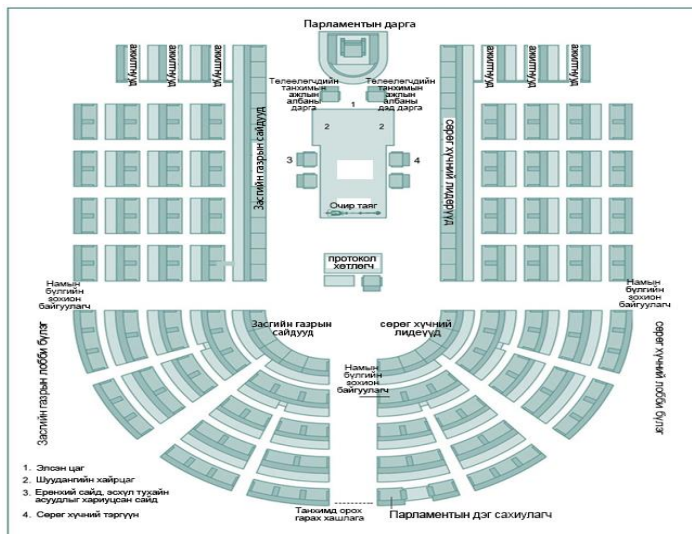
Гадаадын зарим орны парламентын болон Байнгын хороодын хуралдааны танхимын зохион байгуулалт, суудлын хуваарилалтын талаарх зурган танилцуулга

Нэг. ПАРЛАМЕНТЫН ХУРАЛДААНЫ ТАНХИМ

1.1 АВСТРАЛИ УЛС (2 танхимтай)

Төлөөлөгчдийн танхим (Доод танхим) - House of Representatives

Зураг1. Австралийн Төлөөлөгчдийн танхимын схем зураг²²⁷

²²⁷Эх сурвалж:

https://www.aph.gov.au/About_Parliament/House_of_Representatives/Powers_practice_and_procedure/00_Infosheets/Infosheet_21_-_The_Clerk_and_other_officials
House of Representatives Seating Plan (Australia)

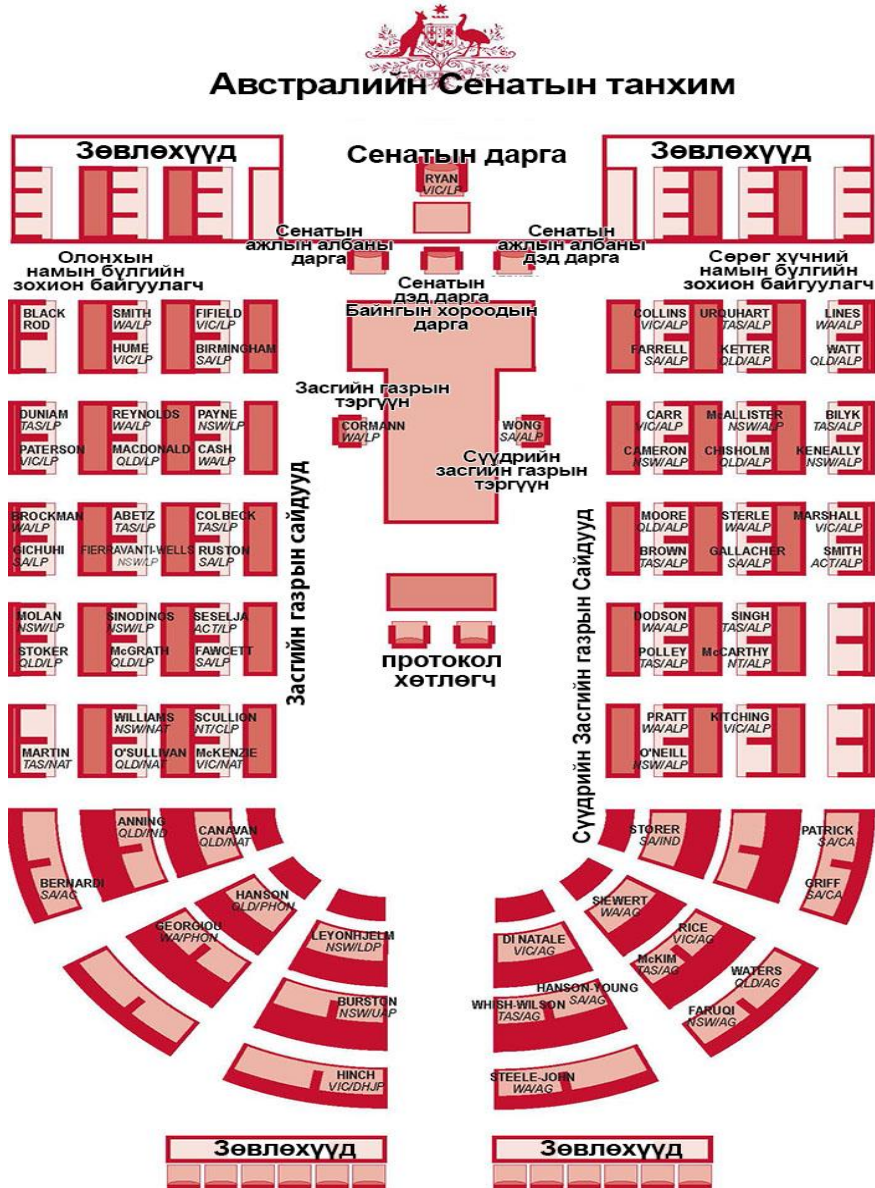
Зураг 2. Австралийн Төлөөлөгчдийн танхим

Эх сурвалж: <https://lop.parl.ca/About/Parliament/Education/SearchingForSymbols/SymbolsGallery-e.asp>

Сенатын танхим (Дээд танхим) - Senate

Зураг 3. Австралийн Сенатын танхимын схем зураг

Эх сурвалж: https://www.aph.gov.au/About_Parliament/Senate/Seating_Plan
Senate Seating Plan (Australia)

Зураг 4. Австралийн Сенатын танхим

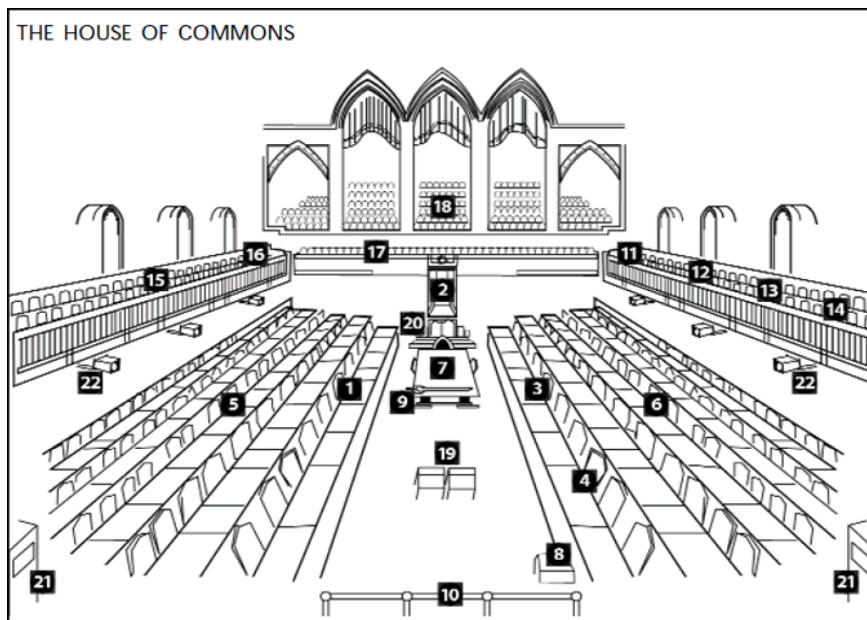

Эх сурвалж: <https://op.parl.ca/About/Parliament/Education/SearchingForSymbols/SymbolsGallery-e.asp>

1.2. КАНАД УЛС (2 танхимтай)

Нийтийн танхим (Доод танхим) - House of Commons

Зураг 5. Канадын парламентын Нийтийн танхимын схем зураг²²⁸

1. Ерөнхий сайд
2. Нийтийн танхимын дарга(спикер)
3. Ниймийн танхимын хамгийн том сөрөг хүчний тэргүүн
4. Нийтийн танхимын хоёр дахь том сөрөг хүчний тэргүүн
5. Засгийн газрын гишүүд
6. Сөрөг хүчний гишүүд
7. Нийтийн танхимын ажлын албаны дарга, ажилтнууд
8. Парламентын дэг сахиулагч
9. Очир таяг
10. Орох гарах хашлага
11. Дээд давхар дахь Сенатын суудал
12. Дээд давхар дахь парламентын даргын суудал
13. Дээд давхар дахь Засгийн газрын гишүүдийн суудал
14. Дээд давхар дахь дипломатын суудал
15. Дээд давхар дахь сөрөг хүчний гишүүдийн суудал
16. Ажилтнуудын суудал (Дээд давхар дахь)

²²⁸Эх сурвалж: <https://lop.parl.ca/About/Parliament/GuideToHoC/who-e.htm>
https://www.google.ca/maps/@45.4248093,-75.7005189,2a,32.1y,376.69h,105.89t,359.98r/data=!3m6!1e1!3m4!1slhz24Oj_ThDTRCjYYynpnw!2e0!7i13312!8i6656

17. Дээд давхар дахь хэвлэл мэдээллийн ажилтны суудал
18. Дээд давхар дахь олон нийтэд зориулсан суудал
19. Хурлын үйл явцад хяналт тавих ажилтан
20. Туслах ажилтнууд
21. Орчуулагчид
22. ТВ камерууд

Зураг 6. Канадын парламентын Нийтийн танхим

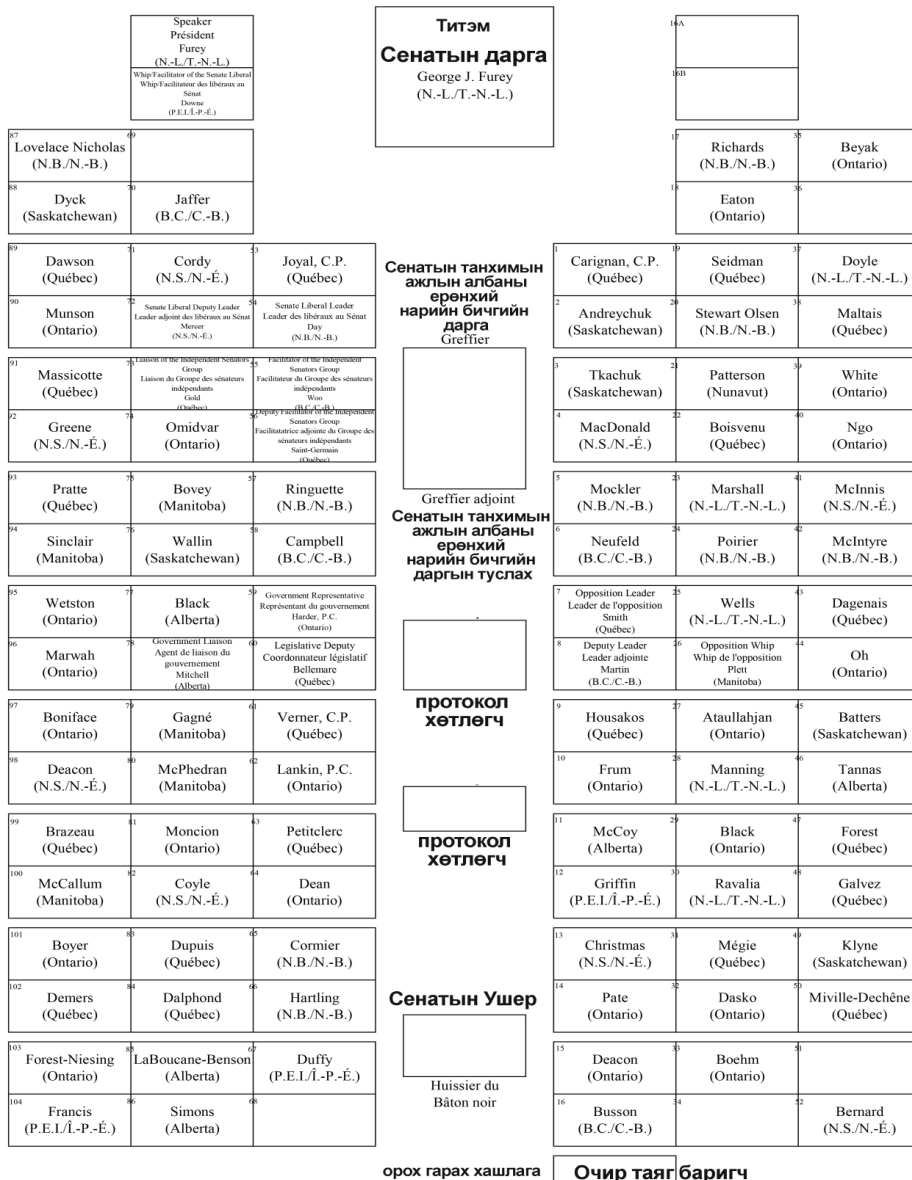

Эх сурвалж: <http://www.thecanadaguide.com/government/house-of-commons/>

Сенатын танхим (Дээд танхим) - Senate

Зураг 7. Канадын парламентын Сенатын танхимын схем зураг

КАНАДЫН СЕНАТЫН ТАНХИМ

Эх сурвалж: <https://sencanada.ca/media/26373/senateseatingplan.pdf>

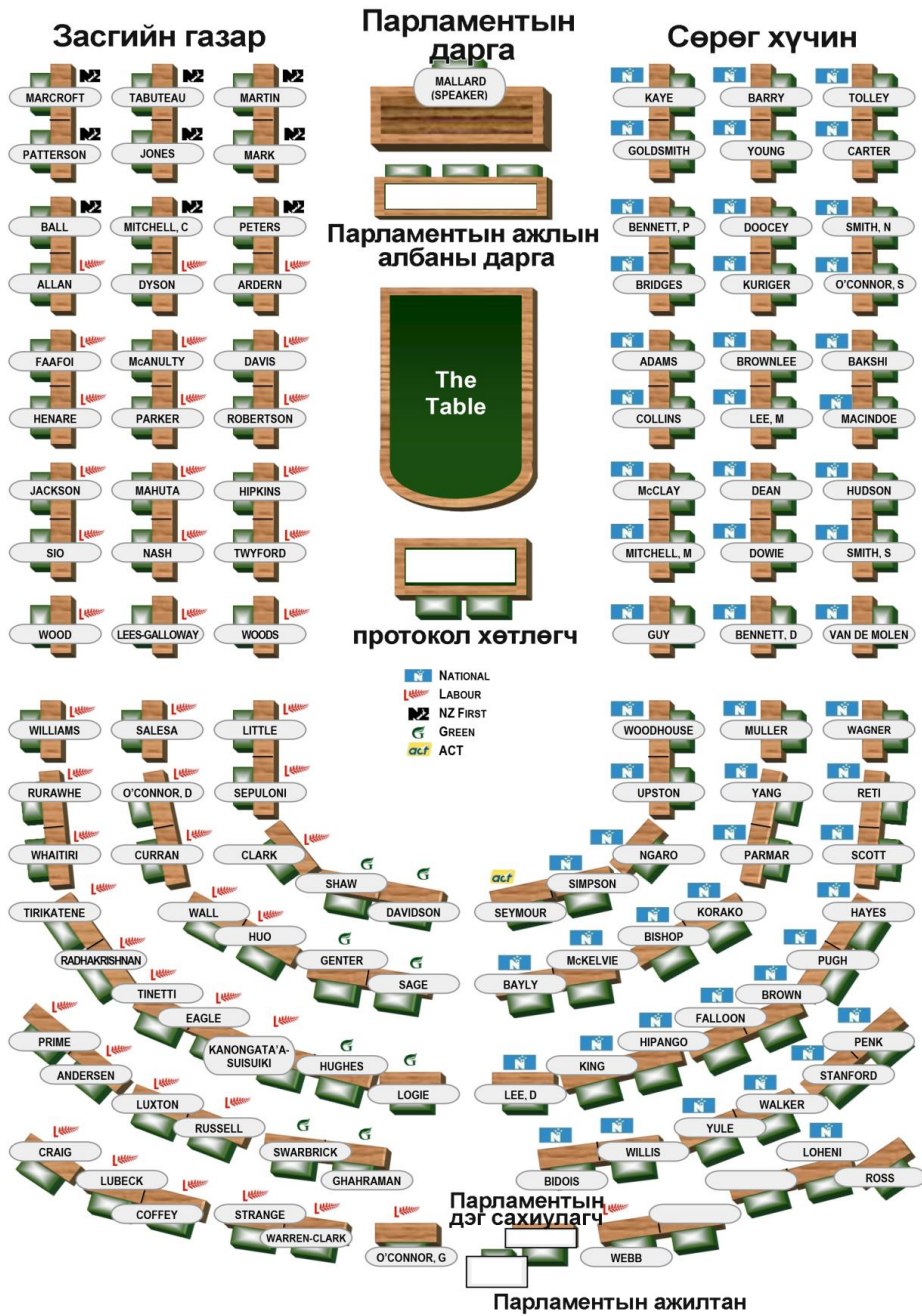
Зураг 8. Канадын парламентын Сенатын танхим

Эх сурвалж: <http://www.thecanadaguide.com/government/the-senate/>

1.3. ШИНЭ ЗЕЛАНД УЛС (1 танхимтай)

Зураг 9. Шинэ Зеландын парламентын танхимын схем зураг

Эх сурвалж: <https://www.parliament.nz/media/5593/house-seating-plan-as-at-21-may-2019.pdf>

Зураг 10. Шинэ Зеландын парламентын танхим

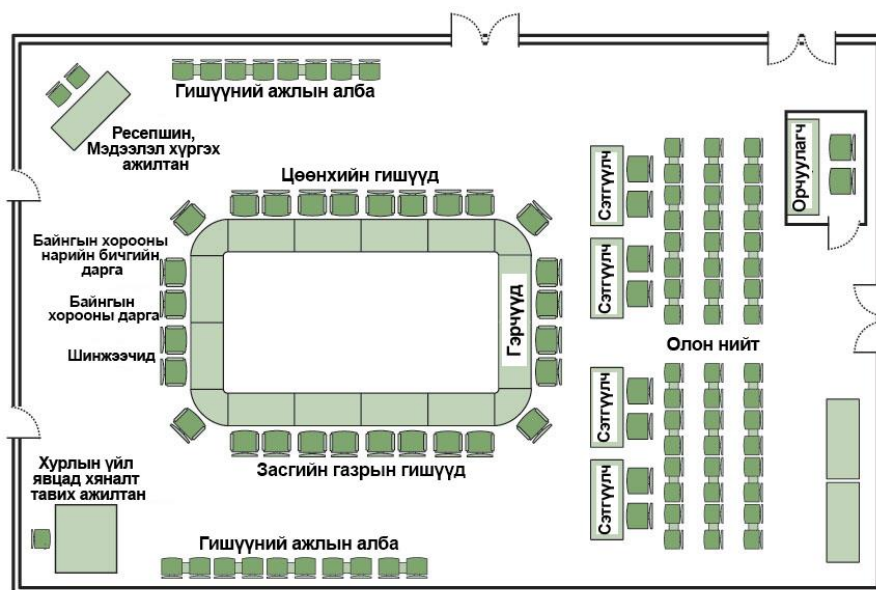

Эх сурвалж: <https://www.parliament.nz/en/pb/meetings-of-parliament/>

Хоёр. ПАРЛАМЕНТЫН БАЙНГЫН ХОРООДЫН ХУРАЛДААНЫ ТАНХИМ

2.1 КАНАД УЛС

Зураг 11. Канадын парламентын Байнгын хорооны танхимын схем зураг

<https://www.ourcommons.ca/About/Guides/Committees-e.html#11>

Зураг 12. Канадын парламентын Байнгын хорооны танхим

<https://www.ourcommons.ca/About/Guides/Committees-e.html#11>

Зураг 13. Канадын парламентын Байнгын хорооны танхим

Эх сурвалж: <https://publishingperspectives.com/2018/05/canada-copyright-modernization-act-hearing/>

Зураг 14

A view of Meeting No. 103 of the Canadian Parliament's Standing Committee on Industry, Science, and Technology in which testimony was heard, April 26, on the 2012 Copyright Modernization Act. Image: ParlVu Canadian Parliament video

Зураг 15

Эх сурвалж: <https://www.ourcommons.ca/Committees/en/Participate>

Зураг 16

Эх сурвалж: <https://www.ourcommons.ca/Committees/en/Participate#attend>

2.2 АВСТРАЛИ УЛС

Зураг 17. Австралйн парламентын Байнгын хорооны танхим

Эх сурвалж: <https://www.humanrights.gov.au/news/stories/parliamentary-inquiry-freedom-speech>

Зураг 18

Эх сурвалж: <https://www.peo.gov.au/learning/fact-sheets/parliamentary-committees.html>

2.3 АМЕРИКИЙН НЭГДСЭН УЛС

Зураг 19. АНУ-ын Конгрессын Байнгын хорооны танхим

Эх сурвалж: <http://democrats-agriculture.house.gov/>

2.4 БҮГД НАЙРАМДАХ СОЛОНГОС УЛС

Зураг 20. Солонгосын парламентын Байнгын хорооны танхим

Эх сурвалж: http://english.hani.co.kr/arti/english_edition/e_northkorea/725157.html

2.5 ИХ БРИТАНИ, УМАРД ИРЛАНДЫН НЭГДСЭН ХААНТ УЛС

Зураг 21. Британий парламентын доод танхимын Байнгын хорооны танхим

Эх сурвалж: <https://www.parliament.uk/mps-lords-and-offices/offices/commons/scrutinyunit/public-bill-committees/>

Зураг 22

Эх сурвалж: <https://www.parliament.uk/business/committees/committees-a-z/commons-select/home-affairs-committee/role/>

Зураг 23

Эх сурвалж: <https://www.parliament.uk/business/committees/committees-a-z/commons-select/women-and-equalities-committee/news-parliament-2017/nda-evidence-17-19/>

Зураг 24

Зураг 25. Британий парламентын доод танхимын Байнгын хорооны танхим

Эх сурвалж: <https://www.parliament.uk/business/commons/what-the-commons-does/>

Зураг 26. Британий парламентын дээд танхимын Байнгын хорооны танхим

Эх сурвалж: <https://www.parliament.uk/business/lords/house-lords-administration/working-for-the-lords/>

2.6 ГҮРЖ УЛС

Зураг 27. Гүржийн парламентын доод танхимын Байнгын хорооны танхим

Эх сурвалж: <http://www.parliament.ge/en/saparlamento-saqmianoba/komitetebi/iuridiul-sakitxta-komiteti-146/axali-ambebi-iuridiuli/iuridiul-sakitxta-komitetis-sxdoma01022019.page>

Зураг 28

2.7 ИРЛАНД УЛС

Зураг 29. Ирландын парламентын Байнгын хорооны танхим

Эх сурвалж: <https://www.oireachtas.ie/en/committees/>

Зураг 30

Эх сурвалж: <https://www.bbc.com/news/world-europe-42344858>

2.8 МОНТЕНЕГРО УЛС (ЧРНА ГОРА)

Зураг 31. Монтенегро улсын парламентын Байнгын хорооны танхим

Эх сурвалж: <http://www.skupstina.me/index.php/en/radna-tijela/odbor-za-bezbjednost-i-odbranu/item/2042-security-and-defence-committee-holds-its-24th-meeting>

Зураг 32

2.9 ОРОСЫН ХОЛБООНЫ УЛС

Зураг 33. ОХУ-ын Төрийн Думын Байнгын хорооны танхим

Эх сурвалж: <http://komitet3-1.km.duma.gov.ru/folder/348775/item/15025764/>

Зураг 34

Эх сурвалж: <http://www.komitet3-1.km.duma.gov.ru/folder/348775/item/348777/>

Зураг 35. ОХУ-ын Төрийн Думын Байнгын хорооны танхим

Эх сурвалж: <http://komitet8.km.duma.gov.ru/Novosti-Komiteta/item/16229454/>

Зураг 36

2.10 ШИНЭ ЗЕЛАНД УЛС

Зураг 37. Шинэ Зеландын парламентын Байнгын хорооны танхим

Эх сурвалж: <https://www.parliament.nz/en/get-involved/features/about-select-committees/>

2.11 ШВЕДИЙН ХААНТ УЛС

Зураг 38. Шинэ Зеландын парламентын Байнгын хорооны танхим

Эх сурвалж: <http://www.riksdagen.se/en/committees/the-15-parliamentary-committees/>

2.12 БҮГД НАЙРАМДАХ ЭСТОНИ УЛС

Зураг 39. Эстоний парламентын Байнгын хорооны танхим

Эх сурвалж: <https://www.riigikogu.ee/en/press-releases/national-defence-committee-en/members-riigikogu-drafting-statement-support-ukraine/>

Зураг 40

Эх сурвалж: <https://www.riigikogu.ee/en/press-releases/cultural-affairs-committee-en/cultural-affairs-committee-sent-the-heritage-conservation-bill-to-its-first-reading/>

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

Канад Улс

- <https://www.ourcommons.ca/Committees/en/Participate#attend>
- <https://www.ourcommons.ca/Committees/en/Participate>
- <https://publishingperspectives.com/2018/05/canada-copyright-modernization-act-hearing/>
- <https://www.ourcommons.ca/About/Guides/Committees-e.html#11>

Австрали Улс

- https://www.aph.gov.au/About_Parliament/House_of_Representatives/House_of_Representatives_Seating_Plan
- <https://www.peo.gov.au/learning/fact-sheets/parliamentary-committees.html>
- <https://www.humanrights.gov.au/news/stories/parliamentary-inquiry-freedom-speech>

Америкийн Нэгдсэн Улс

- <http://democrats-agriculture.house.gov/>
- Бүгд Найрамдах Солонгос Улс
- http://english.hani.co.kr/arti/english_edition/e_northkorea/725157.html

Их Британи, Умард Ирландын Нэгдсэн Хаант Улс

- <https://www.parliament.uk/business/commons/what-the-commons-does/>
- <https://www.parliament.uk/business/lords/house-lords-administration/working-for-the-lords/>
- <https://www.parliament.uk/business/committees/committees-a-z/commons-select/women-and-equalities-committee/news-parliament-2017/nda-evidence-17-19/>
- <https://www.parliament.uk/business/committees/committees-a-z/commons-select/home-affairs-committee/role/>
- <https://www.parliament.uk/mps-lords-and-offices/offices/commons/scrutinyunit/public-bill-committees/>

Гүрж Улс

- <http://www.parliament.ge/en/saparlamento-saqmianoba/komitetebi/iuridiul-sakitxta-komiteti-146/axali-ambebi-iuridiuli/iuridiul-sakitxta-komitetis-sxdoma01022019.page>

Ирланд Улс

- <https://www.bbc.com/news/world-europe-42344858>
- <https://www.oireachtas.ie/en/committees/>

Монтенегро Улс (Черна Гора)

- <http://www.skupstina.me/index.php/en/radna-tijela/odbor-za-bezbjednost-i-odbranu/item/2042-security-and-defence-committee-holds-its-24th-meeting>

Оросын Холбооны Улс

- <http://komitet8.km.duma.gov.ru/Novosti-Komiteta/item/16229454/>
- <http://www.komitet3-1.km.duma.gov.ru/folder/348775/item/348777/>
- <http://komitet3-1.km.duma.gov.ru/folder/348775/item/15025764/>

Шинэ Зеланд Улс

- <https://www.parliament.nz/en/get-involved/features/about-select-committees/>

Шведийн Хаант Улс

- <http://www.riksdagen.se/en/committees/the-15-parliamentary-committees/>

Бүгд Найрамдах Эстони Улс

- <https://www.riigikogu.ee/en/press-releases/national-defence-committee-en/members-riigikogu-drafting-statement-support-ukraine/>
- <https://www.riigikogu.ee/en/press-releases/cultural-affairs-committee-en/cultural-affairs-committee-sent-the-heritage-conservation-bill-to-its-first-reading/>

МОНГОЛ УЛСЫН ЗАСГИЙН ГАЗРЫН ГИШҮҮН БУЮУ САЙД НАРЫН ЛАВЛАГАА (1990-2019 он)

Г.Алтан-Оч (Ph.D)

Судалгааны захиалгын дагуу ардчилсан төрийн үед буюу парламентаас сонгогдсон Монгол Улсын Засгийн газрын гишүүн буюу сайдын лавлагааг байнгын ажиллагаатай парламент Улсын Бага Хурал байгуулагдсан 1990 оноос хойш, Монгол Улсын 16 дахь, БНМАУ-ын сүүлчийн ерөнхий сайд Дашийн Бямбасүрэнгийн толгойлсон засгийн газраас эхлэн авч үзлээ.

Судалгааг Улсын Бага Хурал болон Улсын Их Хурлын тогтоолуудыг нэг бүрчлэн шүүж, Засгийн газрын гишүүнийг томилсон болон чөлөөлсөн тогтоолыг үндэслэн гаргав. Ингээд 1990 оноос хойш давхардсан тоогоор Монгол Улсын буюу төрийн **278** сайд томилогджээ. Үүнд Ерөнхий сайдын үүрэг гүйцэтгэгч 3 сайд, мөн 1990-1999 онд албан ёсоор засгийн газрын гишүүнээр томилогдоогүй Засгийн газрын Хэрэг эрхлэх буюу Тамгын газрын 5 дарга багтсан болно. (Дэлгэрэнгүйг хүснэгтээс үзнэ үү.)

МОНГОЛ УЛСЫН ЗАСГИЙН ГАЗРЫН ГИШҮҮДИЙН СУДАЛГАА (1990-2019 он)

Хүснэгт

№	Он	Засгийн газрын гишүүний албан тушаал	Засгийн газрын гишүүн, сайдын нэр	Парламентын гишүүн байсан эсэх	Тайлбар
1	1990-1992	Ерөнхий сайд	Д.Бямбасүрэн		БНМАУ-ын ЗГ-ын сүүлчийн ЕС, 16 дахь
2	1990-1992	Тэргүүн шадар сайд	Д.Ганболд	+	УБХ
3	1990-1992	Шадар сайд	Д.Дорлигжав	+	УБХ
4	1990-1992	Шадар сайд	Ч.Пүрэвдорж		
5	1990-1992	Байгаль орчны хяналтын улсын хорооны дарга, Төрийн сайд	З.Батжаргал		
6	1990-1992	Батлан хамгаалахын сайд	Ш.Жадамбаа		
7	1990-1992	Боловсролын сайд	Н.Уртнасан		
8	1990-1992	Үндэсний хөгжлийн сайд	Ж.Батсуурь		
9	1990-1992	Хөдөлмөрийн сайд	Ц.Цолмон		
10	1990-1992	Худалдаа, үйлдвэрийн сайд	С.Баярбаатар		
11	1990-1992	Хөдөө аж ахуйн сайд	Д.Раднаарагчаа		
12	1990-1992	Хууль зүйн сайд	Ж.Амарсанаа		

13	1990-1992	Эрүүл мэндийн сайд	П.Нямдаваа		2000-2004 УИХ
14	1990-1992	Эрчим хүчний сайд	Б.Жигжид		
15	1990-1992	ЗГХЭГ-ын дарга* ²²⁹	Д.Моломжамц		
16	1990-1992	Гадаад харилцааны сайд	Ц.Гомбосүрэн		
17	1990-1992	Сангийн сайд	А.Базархүү		
18	1992-1996	Ерөнхий сайд	П.Жасрай	+	17 дахь ЕС
19	1992-1993	Ерөнхий сайдын орлогч	Ч.Пүрэвдорж	+	
20	1992-1993	Ерөнхий сайдын орлогч бөгөөд Засаг захиргааны сайд	Л.Энэбиш	+	
21	1993-1996	Шадар сайд	Ч.Пүрэвдорж	+	
22	1993-1996	Шадар сайд	Л.Энэбиш	+	
23	1992-1996	Үндэсний хөгжлийн газрын дарга	Ч.Улаан		
24	1992-1996	Байгаль, орчны сайд	З.Батжаргал		
25	1992-1996	Барилга, хот байгуулалтын сайд	Ц.Дамиран		
26	1992-1996	Батлан хамгаалахын сайд	Ш.Жадамбаа		
27	1992-1996	Гадаад харилцааны сайд	Ц.Гомбосүрэн	+	
28	1992-1994	Зам, тээвэр, холбооны сайд	Р.Сандалхан		
29	1992-1995	Сангийн сайд	Д.Даваасамбуу		
30	1992-1996	Соёлын сайд	Н.Энхбаяр	+	
31	1992-1994	Түлш, эрчим хүчний сайд	Б.Жигжид		
32	1992-1996	Худалдаа, үйлдвэрийн сайд	Ц.Цогт		
33	1992-1996	Хууль зүйн сайд	Н.Лувсанжав		
34	1992-1996	Хүн ам зүйн бодлого, хөдөлмөрийн сайд	Э.Гомбожав		
35	1992-1996	Хүнс, хөдөө аж ахуйн сайд	Ц.Өөлд		
36	1992-1995	Шинжлэх ухаан, боловсролын сайд	Н.Өлзийхутаг		
37	1992-1996	Эрүүл мэндийн сайд	П.Нямдаваа		2000-2004 УИХ
38	1992-1996	Геологи, эрдэс баялгийн сайд	Д.Цогтбаатар		
39	1992-1993	ЗГ-ын Тамгын газрын дарга*	Г.Цогтсайхан		
40	1993-1996	ЗГХЭГ-ын дарга*	С.Банзрагч		
41	1994-1996	Дэд бүтцийн хөгжлийн сайд	П.Сандалхан		
42	1994-1996	Эрчим хүч, геологи, уул уурхайн сайд	Б.Жигжид		
43	1995-1996	Сангийн сайд	Э.Бямбажав		
44	1995-1996	Шинжлэх ухаан, боловсролын сайд	С.Төмөр-Очир		
45	1996-1998	Ерөнхий сайд	М.Энхсайхан		2004-2008 УИХ
46	1996-1998	Байгаль орчны сайд	Ц. Адъяасүрэн		
47	1996-1998	Хууль зүйн сайд	Ж.Амарсанаа		

²²⁹Засгийн газрын гишүүн гэж албан ёсоор томилогдоогүй

48	1996-1998	Дэд бүтцийн хөгжлийн сайд	Г.Нямдаваа		
49	1996-1998	Сангийн сайд	П.Цагаан		
50	1996-1998	Батлан хамгаалахын сайд	Д.Дорлигжав		
51	1996-1998	Гэгээрлийн сайд	Ч.Лхагважав		
52	1996-1998	Хөдөө аж ахуй, үйлдвэрийн сайд	Л.Нямсамбуу		
53	1996-1998	Эрүүл мэнд, нийгмийн хамгааллын сайд	Л.Зориг		
54	1996-1998	Гадаад харилцааны сайд	Ш.Алтангэрэл		
55	1996-1999	ЗГХЭГ-ын дарга*	Т.Лхагваа		
56	1998	Ерөнхий сайд	Ц.Элбэгдорж	+	
57	1998	Байгаль орчны сайд	С.Баярцогт	+	
58	1998	Гадаад харилцааны сайд	Р.Амаржаргал	+	
59	1998-1999	Сангийн сайд	Б.Батбаяр	+	
60	1998-1999	Хөдөө аж ахуй, үйлдвэрийн сайд	Н.Алтанхуяг	+	
61	1998-1999	Хууль зүйн сайд	С.Батчулуун	+	
62	1998	Дэд бүтцийн хөгжлийн сайд	С.Зориг	+	
63	1998-1999	Эрүүл мэнд, нийгмийн хамгааллын сайд	Ш.Батбаяр	+	
64	1998-1999	Батлан хамгаалахын сайд	Р.Одонбаатар	+	
65	1998-1999	Гэгээрлийн сайд	Ч.Сайханбилэг	+	
66	1998-1999	Ерөнхий сайд	Ж.Наранцацралт	+	2000-2007 УИХ
67	1998-1999	Байгаль орчны сайд	С.Мэндсайхан		
68	1998-1999	Гадаад харилцааны сайд	Н.Туяа		
69	1999	Дэд бүтцийн хөгжлийн сайд	Г.Батхүү		
70	1999	Хөдөө аж ахуй, үйлдвэрийн сайд	Ч.Содномцэрэн		
71	1999	Хууль зүйн сайд	Л.Цог		
72	1999	Батлан хамгаалахын сайд	Ш.Түвдэндорж		
73	1999	Гэгээрлийн сайд	А.Баттөр		
74	1999	Сангийн сайд	Я.Очирсүх		
75	1999	Эрүүл мэнд, нийгмийн хамгааллын сайд	С.Сонин		
76	1999	Ерөнхий сайдын үүрэг гүйцэтгэгч	Н.Туяа		8 хоног
77	1999-2000	Ерөнхий сайд	Р.Амаржаргал	+	
78	1999-2000	Байгаль орчны сайд	С.Мэндсайхан		
79	1999-2000	Батлан хамгаалахын сайд	Ш.Түвдэндорж		
80	1999-2000	Дэд бүтцийн хөгжлийн сайд	Г.Батхүү		
81	1999-2000	Гадаад харилцааны сайд	Н.Туяа		
82	1999-2000	Гэгээрлийн сайд	А.Баттөр		
83	1999-2000	Сангийн сайд	Я.Очирсүх		

84	1999-2000	Хөдөө аж ахуй, үйлдвэрийн сайд	Ч.Содномцэрэн		
85	1999-2000	Эрүүл мэнд, нийгмийн хамгааллын сайд	С.Сонин		
86	1999-2000	Хууль зүйн сайд	Д.Ганболд		
87	1999-2000	ЗГХЭГ-ын дарга*	Н.Батбаяр		
88	2000-2004	Ерөнхий сайд	Н.Энхбаяр	+	
89	2000-2004	Байгаль орчны сайд	У.Барсболд		
90	2000-2004	Батлан хамгаалахын сайд	Ж.Гүррагчаа		
91	2000-2004	Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны сайд	А.Цанжид		
92	2000-2004	Гадаад хэргийн сайд	Л.Эрдэнэчулуун		
93	2000-2004	Дэд бүтцийн сайд	Б.Жигжид		
94	2000-2004	Нийгмийн хамгаалал, хөдөлмөрийн сайд	Ш.Батбаяр		
95	2000-2004	Санхүү, эдийн засгийн сайд	Ч.Улаан	+	
96	2000-2004	Үйлдвэр, худалдааны сайд	Ч.Ганзориг		
97	2000-2004	Хууль зүй, дотоод хэргийн сайд	Ц.Нямдорж	+	
98	2000-2004	Хүнс, хөдөө аж ахуйн сайд	Д.Насанжаргал		
99	2000-2004	Эрүүл мэндийн сайд	П.Нямдаваа	+	
100	2000-2004	Засгийн газрын Хэрэг эрхлэх газрын дарга	Ө.Энхтүвшин	+	
101	2004	Ерөнхий сайдын үүрэг гүйцэтгэгч	Ч.Улаан	+	7 хоног
102	2004-2006	Ерөнхий сайд	Ц.Элбэгдорж	+	
103	2004-2006	Шадар сайд	Ч.Улаан	+	
104	2004-2006	Байгаль орчны сайд	У.Барсболд		
105	2004-2006	Барилга, хот байгуулалтын сайд	Н.Батбаяр	+	
106	2004-2005	Батлан хамгаалахын сайд	Б.Эрдэнэбат	+	
107	2004-2006	Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны сайд	П.Цагаан		
108	2004-2006	Гадаад хэргийн сайд	Ц.Мөнх-Оргил	+	
109	2004-2006	Зам тээвэр, аялал жуулчлалын сайд	Г.Батхүү	+	
110	2004-2006	Нийгмийн хамгаалал, хөдөлмөрийн сайд	Ц.Баярсайхан	+	
111	2004-2006	Сангийн сайд	Н.Алтанхуяг		
112	2004-2006	Түлш, эрчим хүчний сайд	Т.Очирхүү	+	
113	2004-2006	Үйлдвэр, худалдааны сайд	Сү.Батболд		
114	2004-2005	Хууль зүй, дотоод хэргийн сайд	Ц.Нямдорж	+	
115	2004-2006	Хүнс, хөдөө аж ахуйн сайд	Д.Тэрбишдагва	+	
116	2004-2006	Эрүүл мэндийн сайд	Т.Ганди	+	
117	2004-2006	Засгийн газрын Хэрэг эрхлэх газрын дарга	С.Баярцогт	+	

118	2004-2006	Гамшгийн асуудал эрхэлсэн сайд	У.Хүрэлсүх	+	
119	2004-2005	Мэргэжлийн хяналтын асуудал эрхэлсэн сайд	И.Эрдэнэбаатар		
120	2005-2006	Батлан хамгаалахын сайд	Ц.Шаравдорж	+	
121	2005-2006	Мэргэжлийн хяналтын асуудал эрхэлсэн сайд	Д.Дорлигжав		
122	2005-2006	Хууль зүй, дотоод хэргийн сайд	Су.Батболд	+	
123	2006-2007	Ерөнхий сайд	М.Энхболд		
124	2006-2007	Шадар сайд	М.Энхсайхан	+	
125	2006-2007	Байгаль орчны сайд	И.Эрдэнэбаатар		
126	2006-2007	Барилга, хот байгуулалтын сайд	Ж.Наранцацралт	+	
127	2006-2007	Батлан хамгаалахын сайд	М.Сономпил	+	
128	2006-2007	Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны сайд	Ө.Энхтүвшин	+	
129	2006-2007	Гадаад хэргийн сайд	Н.Энхболд	+	
130	2006-2007	Зам тээвэр, аялал жуулчлалын сайд	Ц.Цэнгэл	+	
131	2006-2007	Нийгмийн хамгаалал, хөдөлмөрийн сайд	Л.Одончимэд	+	
132	2006-2007	Сангийн сайд	Н.Баяртсайхан	+	
133	2006-2007	Түлш, эрчим хүчний сайд	Б.Эрдэнэбат	+	
134	2006-2007	Үйлдвэр, худалдааны сайд	Б.Жаргалсайхан	+	
135	2006-2007	Хууль зүй, дотоод хэргийн сайд	Д.Одбаяр	+	
136	2006-2007	Хүнс, хөдөө аж ахуйн сайд	Д.Тэрбишдагв	+	
137	2006-2007	Эрүүл мэндийн сайд	Л.Гүндалай	+	
138	2006-2007	Засгийн газрын Хэрэг эрхлэх газрын дарга	Су.Батболд	+	
139	2006-2007	Мэргэжлийн хяналтын асуудал эрхэлсэн сайд	У.Хүрэлсүх	+	
140	2006-2007	Онцгой байдлын асуудал эрхэлсэн сайд	С.Отгонбаяр	+	
141	2007-2008	Нийгмийн хамгаалал, хөдөлмөрийн сайд	Д.Дэмбэрэл	+	
142	2007-2008	Эрүүл мэндийн сайд	Д.Туяа	+	
143	2007-2008	Үйлдвэр, худалдааны сайд	Ц.Даваадорж		
144	2007-2008	Ерөнхий сайд	С.Баяр	+	
145	2007-2008	Шадар сайд	М.Энхболд		
146	2007-2008	Барилга, хот байгуулалтын сайд	Ц.Цолмон		
147	2007-2008	Батлан хамгаалахын сайд	Ж.Батхуяг	+	
148	2007-2008	Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны сайд	Н.Болормаа		
149	2007-2008	Гадаад хэргийн сайд	С.Оюун	+	
150	2007-2008	Нийгмийн хамгаалал, хөдөлмөрийн сайд	Д.Дэмбэрэл	+	

151	2007-2008	Сангийн сайд	Ч.Улаан	+	
152	2007-2008	Үйлдвэр, худалдааны сайд	Х.Наранхүү		
153	2007-2008	Хууль зүй, дотоод хэргийн сайд	Ц.Мөнх-Оргил	+	
154	2007-2008	Хүнс, хөдөө аж ахуйн сайд	Ц.Ганхуяг		1996-2000 УИХ
155	2007-2008	Эрүүл мэндийн сайд	Б.Батсэрээдэн		
156	2007-2008	Байгаль орчны сайд	Г.Шийлэгдамба		
157	2007-2008	Зам тээвэр, аялал жуулчлалын сайд	Р.Раш	+	
158	2007-2008	Түлш, эрчим хүчний сайд	Ч.Хүрэлбаатар		
159	2007-2008	Засгийн газрын Хэрэг эрхлэх газрын дарга	Н.Энхболд	+	
160	2008-2009	Ерөнхий сайд	С.Баяр	+	
161	2008-2009	Тэргүүн шадар сайд	Н.Алтанхуяг	+	
162	2008-2009	Шадар сайд	М.Энхболд	+	
163	2008-2009	Сангийн сайд	С.Баярцогт	+	
164	2008-2009	Гадаад харилцааны сайд	Сү.Батболд	+	
165	2008-2009	Хууль зүй, дотоод хэргийн сайд	Ц.Нямдорж	+	
166	2008-2009	Байгаль орчин, аялал жуулчлалын сайд	Л.Гансүх	+	
167	2008-2009	Батлан хамгаалахын сайд	Л.Болд	+	
168	2008-2009	Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны сайд	Ё.Отгонбаяр		
169	2008-2009	Зам, тээвэр, барилга, хот байгуулалтын сайд	Х.Баттулга		
170	2008-2009	Нийгмийн хамгаалал, хөдөлмөрийн сайд	Т.Ганди		
171	2008-2009	Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн сайд	Т.Бадамжунай		
172	2008-2009	Эрдэс баялаг, эрчим хүчний сайд	Д.Зоригт		2009-2012 УИХ
173	2008-2009	Эрүүл мэндийн сайд	С.Ламбаа	+	
174	2008-2009	ЗГХЭГ-ын дарга	Б.Долгор		2000-2004 УИХ
175	2009-2012	Ерөнхий сайд	Сү.Батболд	+	
176	2009-2012	Тэргүүн шадар сайд	Н.Алтанхуяг		
177	2009-2012	Шадар сайд	М.Энхболд		
178	2009-2012	Гадаад харилцааны сайд	Г.Занданшатар		
179	2009-2012	Сангийн сайд	С.Баярцогт	+	
180	2009-2012	Хууль зүй, дотоод хэргийн сайд	Ц.Нямдорж	+	
181	2009-2012	Байгаль орчин, аялал жуулчлалын сайд	Л.Гансүх	+	
182	2009-2012	Батлан хамгаалахын сайд	Л.Болд		
183	2009-2012	Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны сайд	Ё.Отгонбаяр		
184	2009-2012	Зам, тээвэр, барилга, хот байгуулалтын сайд	Х.Баттулга		

185	2009-2012	Нийгмийн хамгаалал, хөдөлмөрийн сайд	Т.Ганди		
186	2009-2012	Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн сайд	Т.Бадамжунай		
187	2009-2012	Эрдэс баялаг, эрчим хүчний сайд	Д.Зоригт		
188	2009-2012	Эрүүл мэндийн сайд	С.Ламбаа		
189	2009-2012	ЗГХЭГ-ын дарга	Ч.Хүрэлбаатар	+	
190	2012	Сангийн сайд	Д.Хаянхярваа		
191	2012	Байгаль орчин, аялал жуулчлалын сайд	Д.Цогтбаатар		
192	2012	Батлан хамгаалахын сайд	Ж.Энхбаяр		
193	2012	Зам, тээвэр, барилга, хот байгуулалтын сайд	Ц.Дашдорж		
194	2012	Эрүүл мэндийн сайд	Н.Хүрэлбаатар		
195	2012-2014	Ерөнхий сайд	Н.Алтанхуяг	+	
196	2012-2014	Шадар сайд	Д.Тэрбишдагва		
197	2012-2014	ЗГХЭГ-ын дарга	Ч.Сайханбилэг	+	
198	2012-2014	Гадаад харилцааны сайд	Л.Болд	+	
199	2012-2014	Хууль зүйн сайд	Х.Тэмүүжин	+	
200	2012-2014	Барилга, хот байгуулалтын сайд	Ц.Баярсайхан	+	
201	2012-2014	Зам, тээврийн сайд	А.Гансүх		
202	2012-2014	Уул уурхайн сайд	Д.Ганхуяг	+	
203	2012-2014	Хөдөлмөрийн сайд	Я.Санжмятав	+	
204	2012-2014	Хүний хөгжил, нийгмийн хамгааллын сайд	С.Эрдэнэ	+	
205	2012-2014	Эдийн засгийн хөгжлийн сайд	Н.Батбаяр	+	
206	2012-2014	Боловсрол, шинжлэх ухааны сайд	Л.Гантөмөр	+	
207	2012-2014	Соёл, спорт, аялал жуулчлалын сайд	Ц.Оюунгэрэл	+	
208	2012-2014	Үйлдвэр, хөдөө аж ахуйн сайд	Х.Баттулга	+	
209	2012-2014	Батлан хамгаалахын сайд	Д.Бат-Эрдэнэ		
210	2012-2014	Байгаль орчин, ногоон хөгжлийн сайд	С.Оюун		
211	2012-2014	Сангийн сайд	Ч.Улаан		
212	2012-2014	Эрчим хүчний сайд	М.Сономпил		
213	2012-2014	Эрүүл мэндийн сайд	Н.Удвал		
214	2014	Үйлдвэр, хөдөө аж ахуйн сайд	Ш.Түвдэндорж		2014.06.14-12.10
215	2014	Ерөнхий сайдын үүрэг гүйцэтгэгч	Д.Тэрбишдагва		7 хоног
216	2014-2016	Ерөнхий сайд	Ч.Сайханбилэг	+	
217	2014-2015	Шадар сайд	У.Хүрэлсүх		
218	2014-2016	Засгийн газрын Хэрэг эрхлэх газрын дарга	С.Баярцогт	+	

219	2014-2015	Байгаль орчин, ногоон хөгжил, аялал жуулчлалын сайд	Д.Оюунхорол	+	
210	2014-2016	Гадаад хэргийн сайд	Л.Пүрэвсүрэн		
211	2014-2015	Сангийн сайд	Ж.Эрдэнэбат	+	
212	2014-2016	Хууль зүйн сайд	Д.Дорлигжав		
213	2014-2016	Аж үйлдвэрийн сайд	Д.Эрдэнэбат	+	
214	2014-2015	Барилга, хот байгуулалтын сайд	Д.Цогтбаатар	+	
215	2014-2016	Батлан хамгаалахын сайд	Ц.Цолмон		
216	2014-2016	Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны сайд	Л.Гантөмөр	+	
217	2014-2015	Зам, тээврийн сайд	Н.Төмөрхүү		
218	2014-2016	Уул уурхайн сайд	Р.Жигжид		
219	2014-2015	Хөдөлмөрийн сайд	С.Чинзориг	+	
220	2014-2016	Хүн амын хөгжил, нийгмийн хамгааллын сайд	С.Эрдэнэ	+	
221	2014-2016	Хүнс, хөдөө аж ахуйн сайд	Р.Бурмаа	+	
222	2014-2016	Эрүүл мэнд, спортын сайд	Г.Шийлэгдамба		
223	2014-2016	Эрчим хүчний сайд	Д.Зоригт		
224	2014-2016	Монгол Улсын сайд	М.Энхсайхан		
225	2015-2016	Шадар сайд	Ц.Оюунбаатар	+	
226	2015-2016	Байгаль орчин, ногоон хөгжил, аялал жуулчлалын сайд	Н.Батцэрэг	+	
227	2015-2016	Сангийн сайд	Б.Болор	+	
228	2015-2016	Барилга, хот байгуулалтын сайд	Зангадын Баянсэлэнгэ	+	
229	2015-2016	Зам, тээврийн сайд	М.Зоригт	+	
230	2015-2016	Хөдөлмөрийн сайд	Г.Баярсайхан	+	
231	2016	Эрүүл мэнд, спортын сайд	С.Ламбаа		2016.05.20-07.23
232	2016-2017	Ерөнхий сайд	Ж.Эрдэнэбат	+	
233	2016-2017	Шадар сайд	У.Хүрэлсүх		
234	2016-2017	Засгийн газрын Хэрэг эрхлэх газрын дарга	Ж.Мөнхбат	+	
235	2016-2017	Байгаль орчин, аялал жуулчлалын сайд	Д.Оюунхорол	+	
236	2016-2017	Батлан хамгаалахын сайд	Б.Бат-Эрдэнэ	+	
237	2016-2017	Гадаад харилцааны сайд	Ц.Мөнх-Оргил	+	
238	2016-2017	Сангийн сайд	Б.Чойжилсүрэн	+	
239	2016-2017	Хөдөлмөр, нийгмийн хамгааллын сайд	Н.Номтойбаяр	+	
240	2016-2017	Хууль зүй, дотоод хэргийн сайд	С.Бямбацогт	+	
241	2016-2017	Зам, тээврийн хөгжлийн сайд	Д.Ганбат		
242	2016-2017	Боловсрол, соёл, шинжлэх ухаан, спортын сайд	Ж.Батсуурь		
243	2016-2017	Уул уурхай, хүнд үйлдвэрийн сайд	Ц.Дашдорж		

244	2016-2017	Барилга, хот байгуулалтын сайд	Г.Мөнхбаяр		
245	2016-2017	Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн сайд	П.Сэргэлэн		
246	2016-2017	Эрчим хүчний сайд	П.Ганхүү		
247	2016-2017	Эрүүл мэндийн сайд	А.Цогцэцэг		
248	2017	Боловсрол, соёл, шинжлэх ухаан, спортын сайд	Г.Чулуунбаатар		2017.06.09-10.20
249	2017-...	Ерөнхий сайд	У.Хүрэлсүх		
250	2017-...	Шадар сайд	Ө.Энхтүвшин	+	
251	2017-2019	Засгийн газрын Хэрэг эрхлэх газрын дарга	Г.Занданшатар	+	
252	2017-...	Байгаль орчин, аялал жуулчлалын сайд	Н.Цэрэнбат	+	
253	2017-...	Батлан хамгаалахын сайд	Н.Энхболд	+	
254	2017-...	Гадаад харилцааны сайд	Д.Цогтбаатар	+	
255	2017-...	Сангийн сайд	Ч.Хүрэлбаатар	+	
256	2017-...	Хууль зүй, дотоод хэргийн сайд	Ц.Нямдорж	+	
257	2017-...	Хөдөлмөр, нийгмийн хамгааллын сайд	С.Чинзориг	+	
258	2017-...	Барилга, хот байгуулалтын сайд	Х.Баделхан	+	
259	2017-2019	Боловсрол, соёл, шинжлэх ухаан, спортын сайд	Ц.Цогзолмаа	+	
260	2017-2018	Зам, тээврийн хөгжлийн сайд	Ж.Бат-Эрдэнэ	+	
261	2017-...	Уул уурхай, хүнд үйлдвэрийн сайд	Д.Сумъяабазар	+	
262	2017-2018	Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн сайд	Б.Батзориг	+	
263	2017-...	Эрчим хүчний сайд	Ц.Даваасүрэн	+	
264	2017-...	Эрүүл мэндийн сайд	Д.Сарангэрэл	+	
265	2018-2019	Зам, тээврийн хөгжлийн сайд	Я.Содбаатар	+	2018.10.15-2019.02.01
266	2019-...	Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн сайд	Ч.Улаан	+	
267	2019-...	ЗГХЭГ-ын дарга	Л.Оюун-Эрдэнэ	+	
268	2019-...	Боловсрол, соёл, шинжлэх ухаан, спортын сайд	Ё.Баатарбилэг	+	
269	2019-...	Зам, тээврийн хөгжлийн сайд	Б.Энх-Амгалан	+	

ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ОРОН НУТГИЙН ХУРЛЫГ ТАРААХ ҮНДЭСЛЭЛ, ЖУРАМ

(Мэдээлэл, лавлагаа)

Д.Халиун, Г.Билгээ
Д.Жигваагүнсэл, О.Нарантуяа

	<i>Польш</i>	<i>Словени</i>	<i>Унгар</i>	<i>Финланд</i>
Үндэслэл	<p>Үндсэн хууль²³⁰</p> <p>171.3.Хэрэв орон нутгийн өөрөө удирдах Үндсэн хуулийн байгууллага нь <u>Үндсэн хууль, бусад хуулийг ноцтой зөрчвөл</u> ... Сейм түүнийг тарааж болно.</p>	<p>Орон нутгийн өөрөө удирдах байгууллагын хууль²³¹</p> <p>90b. - хэрэв зөвлөл нь Үндсэн хууль зөрчсөн хууль баталсан, эрх бүхий шүүхээс гаргасан шийдвэрийг биелүүлээгүй, энэ хуулиар тогтоосон чиг үүргээ биелүүлээгүй, хууль тогтоомж зөрчсөн шийдвэр гаргасан, яамнаас анхааруулсан боловч хууль бус үйлдлээ засаж чадаагүй бол;</p> <p>- хэрэв зөвлөл нь хуульд заасан хугацаанд төсвөө батлаагүй бол;</p> <p>- хэрэв орон нутгийн зөвлөл нь хагас жилд 3 удаа хуралдуулахаар зарласан боловч хуралдаагүй бол.</p>	<p>Үндсэн хууль²³²</p> <p>35.4.Төлөөлөгчдийн байгууллага нь <u>кардинал хуульд заасны дагуу</u> өөрөө тарах тухайгаа зарлаж болно.</p> <p>35.5.... Үндэсний Ассамблей нь Төлөөлөгчдийн байгууллагыг <u>Үндсэн хууль зөрчсөн гэж үзвэл</u> тарааж болно.</p>	-
Санаачлах эрх бүхий субъект	<p>Үндсэн хууль</p> <p>171.3.Хэрэв орон нутгийн өөрөө удирдах Үндсэн хуулийн байгууллага нь ... <u>Ерөнхий сайдын өргөдлийг үндэслэж Сейм</u> түүнийг тарааж болно.</p>	<p>Орон нутгийн өөрөө удирдах байгууллагын хууль</p> <p>90b. Орон нутгийн зөвлөлийг Засгийн газрын саналыг үндэслэн Үндэсний Ассамблей тарааж болно.</p>	<p>Үндсэн хууль</p> <p>35.5.Засгийн газрын саналаар Үндсэн хуулийн шүүхийн саналыг авсны дараа Үндэсний Ассамблей нь Төлөөлөгчдийн байгууллагыг ... тарааж болно.</p>	-

²³⁰https://www.constituteproject.org/constitution/Poland_2009?lang=en

²³¹The law on local self-government <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/UNTC/UNPAN015730.pdf>

²³²Constitution of Hungary 2011 (rev. 2016). www.constituteproject.org/constitution/Hungary_2016?lang=en

Батлах саналын хувь	<p>120. Үндсэн хуульд илүү тооны саналаар батална гэж заагаагүй бол Сейм хуулийг <u>Сеймийн гишүүдийн хуулиар тогтоосон тооны тал хувиас доошгүй ирцтэй хуралдааны ердийн олонхын саналаар батална. ... тогтоолыг мөн адил журмаар батална.</u></p>	<p>Үндсэн хууль²³³</p> <p>86. Үндэсний Ассамблейн хуралдаанд гишүүдийн олонх нь хүрэлцэн ирснээр шийдвэр гаргах эрхтэй болно. Үндсэн хууль болон бусад хуульд өөрөөр заагаагүй бол хууль болон бусад шийдвэрийг хуралдаанд оролцсон гишүүдийн олонхын саналаар шийдвэрлэнэ.</p>	<p>Үндсэн хууль</p> <p>5.5. Үндэсний Ассамблейн хуралдаанд гишүүдийн олонх нь хүрэлцэн ирснээр шийдвэр гаргах эрхтэй болно.</p> <p>5.6. Үндсэн хуульд өөрөөр заагаагүй бол Үндэсний Ассамблейн хуралдаанд оролцсон гишүүдийн <u>талаас дээш хувийн саналаар</u> асуудлыг шийдвэрлэнэ. Үндэсний Ассамблейн дэгийн тухай хуулиар тодорхой асуудлыг шийдвэрлэхэд хангалттай олонхын саналыг шаардаж болно.</p> <p>Судалгаагаар Өөрөө тарах тухай асуудлыг орон нутгийн Төлөөлөгчдийн байгууллагын олонхын саналаар шийдвэрлэнэ.²³⁴</p>	-
---------------------	--	---	--	---

²³³Constitution of Slovenia https://www.constituteproject.org/constitution/Slovenia_2016?lang=en

²³⁴Local Self-Governance in the Member States of European Union: Local Self-Government in Hungary. 2014. 24 дэх тал. http://real.mtak.hu/31805/1/mono_hungary_en_2014.pdf

**ГАДААДЫН ЗАРИМ УЛС ОРНУУДЫН ҮНДСЭН ХУУЛЬД БАЙГАЛИЙН
БАЯЛГИЙН ӨМЧЛӨЛИЙН ХЭЛБЭРИЙГ ТУСГАСАН БАЙДАЛ**

(Мэдээлэл, лавлагаа)

*Д.Халиун, Г.Алтан-Оч (Ph.D)
Д.Жигваагүнсэл, Р.Оргилмаа*

АГУУЛГА

1. ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ЭДИЙН ЗАСГИЙН ЗАРИМ ОЙЛГОЛТУУД

- Байгалийн баялаг дахь эзэн орны байнгын бүрэн эрх
- Байгалийн баялгийн тухай
- Төрийн болон нийтийн өмчийн тухай

**2. ГАДААДЫН ЗАРИМ УЛС ОРНУУДЫН ҮНДСЭН ХУУЛЬД БАЙГАЛИЙН
БАЯЛГИЙН ӨМЧЛӨЛТЭЙ ХОЛБООТОЙ АСУУДЛЫГ ТУСГАСАН БАЙДАЛ**

ХАВСРАЛТ

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

1. ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ЭДИЙН ЗАСГИЙН ЗАРИМ ОЙЛГОЛТУУД

НҮБ-ын Ерөнхий Чуулган (НҮБЕЧ)-ны 1962 оны 12-р сарын 14-ны өдрийн “Байгалийн баялаг дахь эзэн орны байнгын бүрэн эрх”-ийн тухай 1803 дугаар тогтоолд²³⁵:

“Ард түмэн, үндэстний байгалийн баялаг дахь байнгын бүрэн эрх нь тухайн улсын хүн ардын сайн сайхан байдал, үндэсний хөгжлийн ашиг сонирхлын тусын тулд хэрэгжих ёстой” (The right of peoples and nations to permanent sovereignty over their natural wealth and resources must be exercised in the interest of their national development and of the well-being of the people of the State concerned.) гэж заасан байна.²³⁶

Байгалийн баялгийн тухай

Ашигт малтмалын тухай хуулийн 4 дүгээр зүйлд “Байгалийн баялаг” гэсэн нэр томъёо, түүний тайлбар байхгүй бөгөөд харин “**ашигт малтмал**” гэх нэр томъёог геологийн хувьсал, өөрчлөлтийн дүнд газрын гадаргуу, түүний хэвлийд үүсч бий болсон аливаа хэрэгцээнд ашиглаж болох байгалийн байдлаараа байгаа эрдсийн хуримтлалыг ойлгоно гэжээ.

Байгаль орчныг хамгаалах тухай хуульд «байгаль орчин» гэдэгт хүний амьдрал, үйл ажиллагаанд шууд болон шууд бусаар нөлөөлдөг Монгол Улсын нутаг дэвсгэрийн чулуун мандал, усан мандал, шим мандал, агаар мандлын харилцан шүтэлцээт хүрээлэл хамаарна гэж заасан бөгөөд:

- 1/ газар, түүний хөрс;
- 2/ **газрын хэвлий, түүний баялаг;**
- 3/ ус;
- 4/ ургамал;
- 5/ амьтан;
- 6/ агаар нь байгаль орчны бүрдэлд ордог байна.

Дээрхээс үзэхэд “Байгалийн баялаг”²³⁷ нь ганц ашигт малтмал биш учраас

²³⁵1950-иад оноос энэ зарчмын үзэл санаа анх дэлгэрч, түүний агуулга, үндсэн санааг хэрхэн тайлбарлах талаар олон улсын эрх зүйн судлаачид, хөгжингүй болон хөгжиж буй орны төлөөлөгчдийн дунд томоохон маргаан дэгдээх эх сурвалж болж байлаа. 50-иад оны эхэн үеэр колонийн системийн задралын үр дүнд шинэхэн байгуулагдсан улс гүрнүүд бусад улсын захиргаанд байхдаа гадаадын хөрөнгө оруулагчидтай байгуулсан байгалийн баялгийг ашиглах тухай гэрээ хэлцэл нь тухайн орны хувьд шударга бус, тэгш эрхийн зарчмыг зөрчсөн, баялгийн эзэн орны ард түмний эрх ашигт харшилсан болохыг илэрхийлэх болсон байна.

Эзэн орнууд байгалийн баялаг дахь бүрэн эрхийн зарчим нь тэдгээрийн тусгаар тогтнолын элемент болохыг ойлгох тусам тус асуудал тухайн орны төрийн бодлого, хууль тогтоомжоор баталгаажих шаардлагатай харилцаа мөн гэдэгт баттай итгэх болжээ. Энэ зарчмын язгуур санаа НҮБ-ын Ерөнхий Чуулган (НҮБЕЧ)-ны 1952 оны 12-р сарын 21-ний өдрийн 62 дугаар тогтоолд тусгалаа олсон байдаг. Тус тогтоолд:

“Байгалийн баялаг, нөөцөө чөлөөтэй ашиглах, олборлох ард түмний эрх нь тухайн улсын тусгаар тогтнолын салшгүй хэсэг мөн” гэж заасан байна.

Permanent Sovereignty over Natural Resources, General Assembly resolution 1803 (XVII), New York, 14 December 1962, http://legal.un.org/avl/ha/ga_1803/ga_1803.html

²³⁶Нямдоогийн Баярмаа, Байгалийн баялаг дахь эзэн орны байнгын бүрэн эрхийн зарчим болон уул уурхайн салбарын техник эдийн засгийн үндэслэлийн хууль зүйн үр дагавар, <http://legaldata.mn/b/315>

²³⁷Collins-ийн тайлбар тольд тодорхойлсноор: “Байгалийн баялаг” гэж хүн байгалиас авч ашиглах боломжтой

аль ч улс орны Үндсэн хуулиар “хуваарилалтын зарчим” бус харин “ашиглах зарчим”-ыг зааж өгдөг байна. Ингэхдээ байгаль орчны тэнцлийг алдагдуулалгүй ирээдүй хойч үеийн эрүүл, аюулгүй орчинд амьдрах эрхийг баталгаажуулах, урт хугацаанд тогтвортой хөгжих бодлого баримтлахаа зарчим болгон тунхагласан байдаг.

Төрийн болон нийтийн өмчийн тухай²³⁸

Нийтийн өмч гэж ашиглах дүрэм журам нь нийгмийн гишүүнчлэлийн үүднээс тодорхойлогддог нийтийн эзэмшлийн баялгийг хэлнэ. Нийтийн өмч гэдэгт усжуулах систем, улсын мэдлийн усанд загас агнуур хийх, нийтийн худаг ус, нийтийн ой, бэлчээр, онгон зэлүүд газрууд гэхчлэн маш олон янзын нийтээрээ эзэмшдэг баялгууд орно. Тиймээс өмчийн эрхийг омог, тосгон, овог аймаг, хэрэглэгч хороод, хамтын нөхөрлөл, хотын, эсхүл орон нутгийн засгийн газар эдэлнэ. Нийтийн эзэмшилд тэгш байдал ба даатгал (Platteau, 1991) гэх тэргүүтэн онцгой давуу талууд байдаг ч үүний зэрэгцээ тухайн нийтлэг өөрийн үр дүнтэй менежментийг хэрэгжүүлдэггүй л эс юм бол [зүгээр тэжээлгэгчид, нийтийн үйлчилгээнд үнэгүй хамрагдагчид] зэрэг болзошгүй асуудлууд ихтэй. Хэрвээ хэрэгжүүлэх арга хэлбэр нь төгс сайн биш л бол гаднаас ирэх үймүүлэгчидтэй байх магадлал их. Мөн энэчлэн нийтийн эзэмшлийн хүрээнд хадгалалт, хамгаалалтын дүрэм журамтай ч байж болно, журамгүй ч байж болох талтай. Баланд, Платтю (Baland and Platteau 1996) нар баялгийг хэрэглэх талаарх дүрэм журамтай нийтийн өмч ба хэрэглээг хязгаарласан дүрэм журамгүй нийтийн өмчийн ялгааг гаргасан байдаг. Дүрэм журмын зохицуулалтгүй нийтийн өмч баялгийг хадгалалт, хамгаалалтын дүрэмгүй, эсхүл мөрддөггүй нөхцөлд гагцхүү нийтлэгийн гишүүнчлэлээр л хязгаарлаж болно. Хэрвээ хэрэглэгч бүлэг нь өмч баялагтайгаа харьцуулахад том бол, эсхүл баялгийн буруу хэрэглээнээс олох орлого нь тухайн цагийн боломжит өртөгтэй харьцуулахад их бол тэрхүү дүрмийн зохицуулалтгүй нийтийн өмч баялаг хэт их хэрэглээнээс үүдэн муудах эрсдэлтэй байдаг байна. Гэтэл дүрмийн зохицуулалттай нийтийн өмчийн тухайд бол хэрэглээний болон хадгалалт, хамгаалалтын дүрмүүдтэй байна. Үнэгүй хэрэглээ болон нийтийн өмч баялгийг хамтад нь нийтийн, эсхүл нийтийн сангийн баялаг гэж үзнэ.²³⁹

байгалийн бүх төрлийн эрдэс болон эрчим хүчний нөөц, ой, газрын бүхий л төрөл зүйлийг ойлгоно гэжээ. “Байгалийн эрдэс” гэдэгт ус, агаар гэх мэт байгалийн бүхий л элементийг ойлгоно.

Мөн Блэкийн “Хууль зүйн толь бичигт”: “Байгалийн нөөц” гэж ой, ус, эрдсийн орд, газрын бүрдэл болон байгалийн баялгийг ойлгоно гэжээ.

С.Нарангэрэлийн “Монголын эрх зүйн толь бичигт”: Байгалийн нөөц гэдэг нь хүн өөрийн хэрэгцээндээ ашиглах буюу нэн хэрэгтэй амьд ба амьгүй байгалийн объектын нийлбэр цогц юм. Ийм объектын тоонд газар, түүний хэвлий, ой, ус, агаарын орон зай, ургамлын ба амьтны аймаг багтана гэжээ.

²³⁸<http://gsdrc.org/docs/open/ssaj39.pdf>

²³⁹Нийтийн гэдэг нь The commons are characterised by costly exclusion and that use is subtractive, i.e. use depletes or congests the resource for other users Ostrom, 1990; Oakerson, 1992).

Төрийн өмч баялаг бол албан ёсоор төрийн эзэмшилд, тиймээс ч төрөөс хэрэглээний болон хадгалалт, хамгаалалтын талаарх дүрэм журмын зохицуулалтыг хийдэг өмч юм. Засгийн газар нь дүрэм журмыг үр дүнтэй сайн мөрдүүлж чадахгүй бол төрийн өмч нь төрийн нэртэй боловч нэдэр дээрээ хувийн, эсхүл үнэгүй хэрэглээний баялаг болж хувирахад хүрнэ. Жишээлэхэд: олонх халуун орны ой мод төрийн өмч гэгдэх боловч ихэнх тохиолдолд хууль бусаар чөлөөтэй хэрэглэх, суурьших, хараа хяналтгүй, хууль бусаар мод бэлтгэх зэргийн улмаас сүйтгэгдэж байна. Социалист орнуудад газар тэргүүтэн байгалийн баялаг ихэвчлэн улсын өмч байх боловч тариалан эрхлэх эрхийг хувь хүмүүс болон хамтралд шилжүүлсэн байдаг. Ийм системд урт удаан хугацааны гэрээний аюулгүй байдал нь маш бүрхэг, газрын хөрөнгө оруулалт болон сайжруулан боловсруулах цөөн хэдхэн хүчин зүйлстэй төдий байдаг. Зарим Африкийн орнуудад газар нь колоний болон тусгаар тогтносон засгийн газрууд нь албан ёсоор улсын өмч болгосон байдаг ч менежмент нь уламжлалт тосгодын мэдэлд хэвээр байдаг. Тэрчлэн газар ашиглалтын тухай хууль гэх зэрэг албан ёсны хууль тогтоомж нь орон нутгийн түвшний баялгийн менежментэд ямар нэгэн санамсаргүй арга замаар нөлөөлнө. Ийм хууль тогтоомжууд нь хэдийгээр мөрдөгдөж эхлээгүй байсан ч албан бус нийтийн өмчийн институтуудын эрх мэдлийг доройтуулах талтай байдаг (Bromley, 1991).

Нийтийн өмчийн үүрэг нь:²⁴⁰

- 1/ төр зөвхөн ард түмний бүрэн эрхийг нийтийн эрх, ашигт нийцүүлэн хэрэгжүүлэхэд нийтийн өмчийн хууль зүйн утга агуулга оршино.
- 2/ улсын буюу нийтийн өмч нь түүнийг удирдаж байгаа этгээдийн эд баялгийн эх үүсвэр байх ёсгүй гэсэн үндсэн санаанууд дээр тулгуурлан тодорхойлогдоно.

Нийтийн өмч гэдэг нь ард түмний (олон нийтийн) ашиг сонирхлыг хангах зорилго бүхий материаллаг ба материаллаг бус эд зүйлсийн цогц юм.

Нийтийн өмчийн шинж чанарыг дараах хүчин зүйлс тодорхойлдог байна. Үүнд:

1. Зорилго: Нийтийн ашиг сонирхолд зориулах;
2. Нутаг дэвсгэрийн зарчим: Тухайн улсын нутаг дэвсгэрт хэрэгжүүлэх;
3. Субъектийн онцлог: нийтийн өмчийг өмчлөх эрх ард түмэнд байх бөгөөд түүний өмнөөс нийтийн засаглалын эрх бүхий субъект нийтийн ашиг сонирхолд нийцүүлэн удирдах;
4. Объектын онцлог:
 - а) нийтийн захиргааны удирдлагын (гүйцэтгэх эрх мэдлийн) шаардлагатай нөөц;
 - б) нийгмийн ач холбогдол бүхий үнэ цэнэтэй эд зүйл;
 - в) нийтийн баялгийн эх үүсвэр, нөөц (жишээ нь, газар, ашигт малтмалын нөөц);

²⁴⁰Ш.Цогтоо "Гадаад орнуудын Үндсэн хуулийн эрх зүй" 2018 он.

г) ховор нандин эд баялаг. Нийтийн өмчийн зарим объект онцгой өргөн хүрээний хэрэгцээг хангах чадвар болон нийгмийн нөхөн үйлдвэрлэлд эзлэх ач холбогдлоороо ялгардаг. Ийм объектыг үндэсний баялаг гэдэг онцгой бүлэг (категория)-т хамааруулна.

Энэ бүлэг нь тухайн улсынхаа иргэд нийтийн анхаарлыг ихээхэн татдаг бөгөөд түүнийг «ард түмний баялгийн зүйл», «ард түмний баялаг», «нийт үндэстний баялгийн объект», «үндэсний баялаг» гэх зэргээр янз бүрийн хуульд тохирох нэр томъёогоор нь тусгаж өгсөн байдаг.

Ш.Цогтоо “Гадаад орнуудын Үндсэн хуулийн эрх зүй” номондоо: “Нийтийн өмчийн тухай ойлголтыг манай шинэ Үндсэн хуулийн 6.1-д «Монгол Улсад газар, түүний хэвлий, ой, ус, амьтан, ургамал болон байгалийн бусад баялаг гагцхүү ард түмний мэдэл, төрийн хамгаалалтад байна» гэж нийтийн өмч гэдэг нь ард түмний өмч гэж зохицуулсан боловч 6-р зүйлийн 6.2-т «Монгол Улсын иргэдэд өмчлүүлснээс бусад газар, түүнчлэн газрын хэвлий, түүний баялаг, ой, усны нөөц, ан амьтан төрийн өмч мөн» гэсэн нь нийтийн өмчийг мөнөөх «хамгаалагч» нь, бүр тодорхой хэлбэл «бидэнд үйлчлэх ёстой үйлчлэгч» нь миний өмч гэж тодорхойлж байгаатай адил түвшинд ойлгогдохоор гуйвуулан тайлбарлах болсон нь тодорхой байна.” гэжээ.

2. ГАДААДЫН ЗАРИМ УЛС ОРНУУДЫН БАЙГАЛИЙН БАЯЛГИЙН ӨМЧЛӨЛТЭЙ ХОЛБООТОЙ АСУУДЛЫГ ҮНДСЭН ХУУЛИАР ЗОХИЦУУЛСАН БАЙДАЛ

Улс орнуудын Үндсэн хуульд (эсхүл холбогдох хууль тогтоомжуудад) өмчтэй холбоотой асуудал, үүнд байгалийн баялгийн өмчлөлийн хэлбэрийг олон янз байдлаар зохицуулсан байдаг. Эдгээр нь дараах хэлбэртэй байна:

1. Хувийн (private title) - өмчлөлийн эрхийг хувь хүн, эсхүл хуулийн этгээд, корпорацид олгосон хэлбэр;
2. Нийтийн буюу орон нутгийн заншлын (communal or customary title) - ихэнхдээ ашиглах, олборлох хамтын эрхийг хэлнэ;
3. Төрийн (State ownership) - төр, эсхүл муж улс нь өөрийн, эсхүл “ард түмний” нэрийн өмнөөс байгалийн баялгийг өмчилж, цаашлан өөрөө ашиглах, эсхүл түрээслэх эрхтэй байх хэлбэр;
4. Холимог (A mix of co-existence) - хэд хэдэн хэлбэрүүдийн хосолсон загвар, ингэхдээ хувь хүнийн амьжиргаа болон үндэсний эдийн засаг ач холбогдол бүхий нөөцүүдийг ялгаж, зааглаж өгсөн байна.²⁴¹

²⁴¹Nicholas Haysom and Sean Kane, Negotiating natural resources for peace: Ownership, control and wealth-sharing, Centre for Humanitarian Dialogue, 2009
http://comparativeconstitutionsproject.org/files/resources_peace.pdf

Байгалийн баялгийн өмчийн хэлбэрийг Үндсэн хуулиар тусгайлан зохицуулсан улс орнуудын хувьд тусгаар тогтносон улс буюу байгалийн баялгийн өмчлөгч нь төр байна гэж тусгасан нь түгээмэл байна. Түүнчлэн Үндсэн хуулиудад газрын гадаргуутай холбоотой өмчлөх эрх нь хувийн, эсхүл орон нутгийн өмчлөлд байж болох бол газрын хэвлий дэх ашигт малтмал, нөөц баялаг нь төрийн өмч байна (Либерти гм) гэж ялгасан байгаа бол зарим улс орнуудад газрын хэвлий дэх ашигт малтмалын уугуул иргэдийн өмчлөх эрхийг хүлээн зөвшөөрч, цаашлаад гэрээ хэлцэл байгуулахад тухайн орон нутгийн иргэдтэй зөвлөлдөх шаардлагыг тусгасан байна (Канадын Юконы нутаг дэвсгэр гм).

Гадаадын зарим улс орнуудын Үндсэн хуулиудаас шүүн үзэхэд байгалийн баялгийн өмчлөлтэй холбоотой асуудлыг дараах байдлаар тусгасан байна. Дэлгэрүүлж Хавсралтаас үзнэ үү.

Хүснэгт 1. Гадаадын зарим улсын Үндсэн хуульд байгалийн баялгийн өмчлөлийн хэлбэрийг тусгасан байдал

Өмчийн хэлбэр	Улсын тоо	Улс орон
Төрийн өмч (State property)	35 улс	Афганистан, Ангол, Армен, Азербайжан, Бахрейн, Бангладеш, Беларусь, Бутан, Болгар, Кабо-Верде, Камбож, Канад, Катар, Колумби, Конго, Чили, Коста-Рика, Эквадор, Эль Сальвадор, Экваторын Гвиней, Унгар, Энэтхэг, Индонез, Иран, Ирланд, Казахстан, Кувейт, Мексик, Монтенегро, Филиппин, ОХУ, Саудын Араб, Словак, Турк, Катар
Public property	4 улс	Алжир, Португал, Румын, Арабын Нэгдсэн Эмират Улс
People's property	4 улс	Египт, Молдева, Сенегал, Нигер

ХАВСРАЛТ

	Улсын нэр	Үндсэн хуулийн зохицуулалт
Төрийн өмч (State property)		
1.	Afghanistan 2004	Chapter I, Article 9 Mines and other subterranean resources as well as historical relics shall be the property of the state. Protection, management and proper utilization of public properties as well as natural resources shall be regulated by law.
2.	<u>Armenia 1995 (rev. 2015)</u>	CHAPTER I ARTICLE 10 GUARANTEEING PROPERTY 2.Subsoils and water resources shall be exclusive property of the State.
3.	Azerbaijan 1995 (rev. 2016)	First part, Chapter II Article 14 Natural resources Natural resources belong to the Republic of Azerbaijan, without damage to the rights and interests of any physical or juridical person.
4.	Bahrain 2002 (rev. 2017)	CHAPTER II ARTICLE 11 All natural wealth and resources are State property. The State shall safeguard them and exploit them properly, while observing the requirements of the security of the State and of the national economy.
5.	Bangladesh 1972 (reinst. 1986, rev. 2014)	Part XI 143 Property of the Republic 1. There shall vest in the Republic, in addition to any other land or property lawfully vested- a.all minerals and other things of value underlying any land of Bangladesh; b.all lands, minerals and other things of value underlying the ocean within the territorial waters, or the ocean over the continental shelf, of Bangladesh; and c.any property located in Bangladesh that has no rightful owner.
6.	Belarus 1994 (rev. 2004)	Section 1 Article 13 The mineral wealth, waters and forests are the exclusive property of the State. The land for agricultural use is the property of the State.
7.	Bhutan 2008	ARTICLE 1 12. The rights over mineral resources, rivers, lakes and forests shall vest in the State and are the properties of the State, which shall be regulated by law. ARTICLE 5 4. Parliament may enact environmental legislation to ensure sustainable use of natural resources and maintain intergenerational equity and reaffirm the sovereign rights of the State over its own biological resources.
8.	Bulgaria 1991 (rev. 2015)	CHAPTER I ARTICLE 18 1. The State shall enjoy exclusive ownership rights over the underground resources; beaches and national thoroughfares, as well as over waters, forests and parks of national importance, and the natural and archaeological reserves established by law. 2. The State shall exercise sovereign rights in prospecting, developing, utilizing, protecting and managing the continental shelf and the exclusive off-shore economic zone, and the biological, mineral and energy resources therein. 3. The State shall exercise sovereign rights with respect to radio frequency spectrum and the geostationary orbital positions allocated by international agreements to the Republic of Bulgaria. 4. A state monopoly shall be establishable by law over railway transport, the national postal and telecommunications networks, the use of nuclear energy, the manufacturing of radioactive products, armaments and explosive and powerful toxic substances.

		<p>5. The conditions and procedure by which the State shall grant concessions over units of property and licences for the activities enumerated in the preceding two paragraphs shall be established by law.</p> <p>6. The State shall utilize and manage all the state's assets to the benefit of individual and society.</p>
9.	Cape Verde 1980 (rev. 1992)	<p>Part I Title I Article 6</p> <p>2. In its contiguous area, its exclusive economic area, and the continental shelf, defined by law, the State of Cape Verde shall have rights of sovereignty over conservation, exploration, and use of national resources, living and non-living, and shall exercise jurisdiction under the provisions of internal law and the norms of International Law.</p> <p>Part I Title I Article 7</p> <p>The following are the fundamental duties of the State:</p> <p>j.To protect the land, nature, natural resources, and environment, as well as the historical-cultural and artistic national heritage;</p> <p>Part III Title I Article 91 Public Domain</p> <p>1. The following property shall be in the public domain:</p> <p>a.Interior waters, archipelago waters, and the territorial sea, its beds and floor;</p> <p>b.Airspace over the national territory;</p> <p>c.The continental shelf;</p> <p>d.Living and non-living resources in the interior waters, archipelago waters, the territorial sea, the contiguous zone, the exclusive economic zone, and the continental shelf;</p> <p>e.Mineral deposits and the natural subterranean cavities;</p> <p>f.Public roads;</p> <p>g.Beaches and the maritime zone;</p> <p>h.Other property as determined by law.</p> <p>2. The law shall make regulations regarding property in the public domain, as well as its management and conservation, with respect to principles of inalienability.</p>
10.	Cambodia 1993 (rev. 2008)	<p>CHAPTER V ARTICLE 58</p> <p>State property comprises land, underground mineral resources, mountains, sea, undersea, continental shelf, coastline, airspace, islands, rivers, canals, streams, lakes, forests, natural resources, economic and cultural centers, bases for national defense and other buildings determined as State property.</p> <p>The control, use and management of State properties shall be determined by law.</p> <p>CHAPTER VARTICLE 59</p> <p>The State shall protect the environment and the balance of natural resources and establish a precise plan for the management of land, water, airspace, wind, geology, ecological systems, mines, oil and gas, rocks and sand, gems, forests and forestry products, wildlife, fish and aquatic resources.</p>
11.	Qatar 2003	<p>CHAPTER IIARTICLE 29</p> <p>Natural wealth and resources are owned by the State, which preserves and exploits them well according to the provisions of the law.</p>
12.	Colombia 1991 (rev. 2015)	<p>Title XII Chapter I Article 332</p> <p>The State is the owner of the subsoil and of the natural, non-renewable resources without prejudice to the rights acquired and fulfilled in accordance with prior laws.</p> <p>Title XII Chapter IV Article 360</p> <p>The exploitation of a non-renewable natural resource shall give rise to an economic offset in the form of concession fees (regalía) for the benefit of the State, without prejudice to any other right or compensation which might be agreed upon. An Act shall determine the conditions for the exploitation of non-renewable natural resources.</p> <p>Upon the initiative of the Government, a separate Act shall determine the distribution, objectives, purposes, administration, collection, control, efficient use and destination of the revenues resulting from the exploitation of non-renewable</p>

		natural resources, laying down the conditions for participation of their beneficiaries. The totality of revenues, assignments, organs, procedures and regulations shall constitute the General System of Concession Fees (Sistema General de Regalias).
13.	Congo (Democratic Republic of the) 2005 (rev. 2011)	Title I Chapter 1 Section 2 Article 9 The State exercises a permanent sovereignty notably over the soil, the subsoil, the waters and the forests, over the air, river, lakes and maritime spaces of the Congo as well as over the Congolese territorial sea and over the continental shelf. The modalities of management and of concession of the domain of the State specified in the preceding paragraph are determined by the law. Title III Chapter 2 Section 2 Article 203 Without prejudice to the other provisions of this Constitution, the following matters are of the concurrent competence of the Central Power and the Provinces: 16.land and mining rights, territorial management, the regime of waters and forests;
14.	Chile 1980 (rev. 2015)	CHAPTER III ARTICLE 19 The Constitution guarantees all persons: 24.The State has absolute, exclusive, inalienable and imprescriptible dominion of all mines, including guano deposits [covaderas], metalliferous sands, salt mines, coal and hydrocarbon deposits and other fossil substances, with the exception of superficial clays, notwithstanding the property of natural or legal persons over the terrains in which they may be contained. Surface properties are subject to the obligations and limitations established by law to facilitate exploration, exploitation and processing of such mines. 1. The law is to determine what substances of those referred to in the preceding paragraph, excepting liquid or gaseous hydrocarbons, may be subject to exploration or exploitation concessions. These concessions shall always be constituted by a judicial decision and will have the duration, will confer the rights and impose the obligations that the law expresses, which shall have the character of constitutional organic. The mining concession required the owner to undertake the necessary activity to satisfy the public interest that justifies its granting. The amparo regime shall be established by the said law, and will tend directly or indirectly to obtain the fulfillment of that obligation and will contemplate the grounds for revocation in the event of nonfulfillment or simple extinguishment of domain over the concession. In any case, the said grounds and its effects must be established at the time of granting the concession. 2. It will be the sole jurisdiction of the ordinary courts to declare the extinction of such concessions. Disputes concerning the expiration or termination of ownership of the concession will be settled by them; and, in the case of expiration, the affected party may request from the judiciary the declaration of the subsistence of its right. 3. The domain of the holder over its mining concession is protected by the constitutional guarantee referred to in this number. 4. The exploration, exploitation or development of deposits containing substances not susceptible to concession, may be implemented directly by the State or its enterprises, or by means of administrative concessions or special operation contracts of operation, with the requirements and under the conditions that the President of the Republic determines, in each case, by a supreme decree. This rule also applies to deposits of any kinds existing in sea waters subject to national jurisdiction and those located, in whole or in part, in zones that, according to law, are of importance to national security. The President of the Republic may, at any time, without explanation and with the compensation that corresponds, terminate the administrative concessions or contracts of operation relation to the exploitation in zones declared of importance to national security. 5. The rights of individuals over the waters, recognized or constituted in accordance with the law, will grant their holders the property over them;
15.	Costa Rica 1949 (rev. 2015)	Title Sole chapter Article69 The contracts of rural share-farming will be regulated in order to assure the rational exploitation of the land and the equitable distribution of its products between owners and share-farmers [aparceros].

		<p>Title IX Chapter II Article 221 In addition to the other attributions that this Constitution confers on it, it corresponds exclusively to the Legislative Assembly:</p> <p>1. 14.[The following] may not be definitively outside of the domain of the State: b.The deposits of coal, the sources and deposits of oil, and any other hydrocarbon substances, as well as the deposits of radioactive minerals existing in the national territory;</p> <p>Title X Chapter II Article 140 [The following] are duties and attributions that correspond jointly to the President and to the respective Minister of Government:</p> <p>1. [...]</p> <p>2. 19.To subscribe the administrative contracts not included in paragraph 14) of Article 121 of this Constitution, under reserve of submitting them to the approval of the Legislative Assembly when they stipulate [the] exemption of taxes or rates, or [when] they have for their object the exploitation of public services, natural resources or wealth of the State.</p> <p>3. The legislative approval of these contracts will not give them character of laws nor will exempt them from their administrative juridical regime. That provided in this paragraph will not be applicable to the loans or other similar agreements, referred to in paragraph 15) of Article 121, which will be governed by their special norms;</p>
16.	Ecuador 2008 (rev. 2015)	<p>Title VI Chapter 5 Strategic sectors, services and state enterprises Article 313 The State reserves the right to administer, regulate, monitor and manage strategic sectors, following the principles of environmental sustainability, precaution, prevention and efficiency. Strategic sectors, which come under the decision making and exclusive control of the State, are those that, due to their importance and size, exert a decisive economic, social, political or environmental impact and must be aimed at ensuring the full exercise of rights and the general welfare of society. The following are considered strategic sectors: energy in all its forms, telecommunications, nonrenewable natural resources, oil and gas transport and refining, biodiversity and genetic heritage, the radio spectrum, water and others as established by law.</p> <p>Title VI Chapter 5 Article 314 The State shall be responsible for the provision of the public services of drinking and irrigation water, sanitation, electricity, telecommunications, roads, seaport and airport facilities, and others as established by law. The State shall ensure that public services and the provision thereof observe the principles of obligation, generality, uniformity, efficiency, responsibility, universality, accessibility, regularity, continuity and quality. The State shall take steps to ensure that the prices and fees of public services are equitable, and shall establish the monitoring and regulation thereof.</p>
17.	El Salvador 1983 (rev.2014)	<i>The subsoil pertains to the State, hich may grant concessions for its exploitation.</i>
18.	Equatorial Guinea 1991 (rev. 2012)	FIRST TITLE ARTICLE 3 2.Over its territory the State fully exercises its sovereignty and can explore and exploit in an exclusive manner all resources and mineral wealth and hydrocarbons.
19.	Hungary 2011 (rev. 2016)	THE STATE PUBLIC FINANCES ARTICLE 38 1. The property of the State and of local governments shall be national assets. The management and protection of national assets shall aim at serving public interest, meeting common needs and preserving natural resources, as well as at taking into account the needs of future generations. The requirements for preserving and protecting national assets, and for the responsible management of national assets shall be laid down in a cardinal Act.

20.	India 1949 (rev. 2016)	<p>PART XI CHAPTER III 297 THINGS OF VALUE WITHIN TERRITORIAL WATERS OR CONTINENTAL SHELF AND RESOURCES OF THE EXCLUSIVE ECONOMIC ZONE TO VEST IN THE UNION</p> <p>1. All lands, minerals and other things of value underlying the ocean within the territorial waters, or the continental shelf, or the exclusive economic zone, of India shall vest in the Union and be held for the purposes of the Union.</p> <p>2. All other resources of the exclusive economic zone of India shall also vest in the Union and be held for the purposes of the Union.</p> <p>3. The limits of the territorial waters, the continental shelf, the exclusive economic zone, and other maritime zones, of India shall be such as may be specified, from time to time, by or under any law made by Parliament.</p>
21.	Indonesia 1945 (reinst. 1959, rev. 2002)	<p>CHAPTER XIV ARTICLE 33</p> <p>1. The economy shall be organized as a common endeavour based upon the principles of the family system.</p> <p>2. Sectors of production which are important for the country and affect the life of the people shall be under the powers of the State.</p> <p>3. The land, the waters and the natural resources within shall be under the powers of the State and shall be used to the greatest benefit of the people.</p> <p>4. The organisation of the national economy shall be conducted on the basis of economic democracy upholding the principles of togetherness, efficiency with justice, continuity, environmental perspective, self-sufficiency, and keeping a balance in the progress and unity of the national economy.</p> <p>5. Further provisions relating to the implementation of this article shall be regulated by law.</p>
22.	Iran (Islamic Republic of) 1979 (rev. 1989)	<p>CHAPTER IV ARTICLE 45</p> <p>Public wealth and property, such as uncultivated or abandoned land, mineral deposits, seas, lakes, rivers and other public water-ways, mountains, valleys, forests, marshland, natural forests, unenclosed pastureland, legacies without heirs, property of undetermined ownership, and public property recovered from usurpers, shall be at the disposal of the Islamic government for it to utilize in accordance with the public interest. Law will specify detailed procedures for the utilization of each of the foregoing items.</p> <p>Share article</p> <p>CHAPTER X ARTICLE 153</p> <p>Any form of agreement resulting in foreign control over the natural resources, economy, army, or culture of the country, as well as other aspects of the national life, is forbidden.</p>
23.	Ireland 1937 (rev. 2015)	<p>THE STATE ARTICLE 10</p> <p>1. All natural resources, including the air and all forms of potential energy, within the jurisdiction of the Parliament and Government established by this Constitution and all royalties and franchises within that jurisdiction belong to the State subject to all estates and interests therein for the time being lawfully vested in any person or body.</p> <p>2. All land and all mines, minerals and waters which belonged to Saorstát Éireann immediately before the coming into operation of this Constitution belong to the State to the same extent as they then belonged to Saorstát Éireann.</p> <p>3. Provision may be made by law for the management of the property which belongs to the State by virtue of this Article and for the control of the alienation, whether temporary or permanent, of that property.</p> <p>4. Provision may also be made by law for the management of land, mines, minerals and waters acquired by the State after the coming into operation of this Constitution and for the control of the alienation, whether temporary or permanent, of the land, mines, minerals and waters so acquired.</p>

24.	<u>Kazakhstan 1995 (rev. 2017)</u>	<p>SECTION I ARTICLE 6</p> <p>3. The land and underground resources, waters, flora and fauna, other natural resources shall be owned by the state. The land may also be privately owned on terms, conditions and within the limits established by legislation.</p>
25.	<u>Kuwait 1962 (reinst. 1992)</u>	<p>PART II ARTICLE 21</p> <p>All of the natural wealth and resources are the property of the State. The State shall preserve and properly exploit those resources, heedful of its own security and national economy requisites.</p>
26.	<u>Germany 1949 (rev. 2014)</u>	<p>ARTICLE 15. [SOCIALISATION]</p> <p>Land, natural resources and means of production may for the purpose of socialisation be transferred to public ownership or other forms of public enterprise by a law that determines the nature and extent of compensation. With respect to such compensation the third and fourth sentences of paragraph (3) of Article 14 shall apply mutatis mutandis.</p> <p>ARTICLE 89. [FEDERAL WATERWAYS - ADMINISTRATION OF WATERWAYS]</p> <p>1. The Federation shall be the owner of the former Reich waterways. 2. The Federation shall administer the federal waterways through its own authorities. It shall exercise those state functions relating to inland shipping which extend beyond the territory of a single Land, and those functions relating to maritime shipping, which are conferred on it by a law. Insofar as federal waterways lie within the territory of a single Land, the Federation on its application may delegate their administration to that Land on federal commission. If a waterway touches the territory of several Länder, the Federation may commission that Land which is designated by the affected Länder. 3. In the administration, development and new construction of waterways, the requirements of land improvement and of water management shall be assured in agreement with the Länder.</p>
27.	Liechtenstein 1921 (rev. 2011)	<p>ART 21</p> <p>The State shall possess sovereign rights over waters in conformity with the laws existing or to be enacted hereafter in this matter. The utilisation and distribution of such waters and flood control measures shall be regulated by law and promoted, with due regard to the development of technology. Rights relating to electricity shall be regulated by law.</p> <p>ART 22</p> <p>The State shall exercise sovereign rights over hunting, fishing and mining; when legislating on these matters, it shall protect the interests of agriculture and of communal revenues.</p>
28.	Mexico 1917 (rev. 2015)	<p>TITLE ONE CHAPTER I ARTICLE 2A</p> <p>A. This Constitution recognizes and protects the indigenous peoples' right to self-determination and, consequently, the right to autonomy, so that they can:</p> <p>1. [...]</p> <p>2. VI. Attain with preferential use of the natural resources of the sites inhabited by their indigenous communities, except for the strategic resources defined by this Constitution. The foregoing rights shall be exercised respecting the forms of property ownership and land possession established in this Constitution and in the laws on the matter as well as respecting third parties' rights. To achieve these goals, indigenous communities may form partnerships under the terms established by the Law.</p> <p>TITLE ONE CHAPTER I ARTICLE 27</p> <p>The property of all land and water within national territory is originally owned by the Nation, who has the right to transfer this ownership to particulars. Hence, private property is a privilege created by the Nation.</p>

	<p>Expropriation is authorized only where appropriate in the public interest and subject to payment of compensation.</p> <p>The Nation shall at all time have the right to impose on private property such restrictions as the public interest may demand, as well as to regulate, for social benefit, the use of those natural resources which are susceptible of appropriation, in order to make an equitable distribution of public wealth, to conserve them, to achieve a balanced development of the country and to improve the living conditions of rural and urban population. Consequently, appropriate measures shall be issued to put in order human settlements and to define adequate provisions, reserves and use of land, water and forest. Such measures shall seek construction of infrastructure; planning and regulation of the new settlements and their maintenance, improvement and growth; preservation and restoration of environmental balance; division of large rural estates; collective exploitation and organization of the farming cooperatives; development of the small rural property; stimulation of agriculture, livestock farming, forestry and other economic activities in rural communities; and to avoid destruction of natural resources and damages against property to the detriment of society.</p> <p>The following elements are the property of the Nation: all natural resources of the continental shelf and the seabed of the islands; all minerals and substances that are in seams, layers, masses or deposits and that have a nature different from the components of the soil, such as minerals from which metals and metalloids are extracted; beds with gemstones or salt; salt mines formed by sea water; the products derived from rock breaking, when their exploitation requires underground works; minerals or organic deposits susceptible to be utilized as fertilizers; solid mineral fuels; petroleum and all solid, liquid or gaseous hydrocarbons; and the space located over national territory, according to the extension and terms established by International Law.</p> <p>The following elements are the property of the Nation, according to the extension and terms established by International Law: waters of the territorial sea; internal sea waters; waters of lagoons and estuaries permanently or intermittently connected with the sea; waters of natural lakes which are directly connected with streams constantly flowing; river and affluent waters, from the site where the first permanent, intermittent or torrential waters start to flow, to the mouth in the sea, lakes, lagoons or estuaries owned by the nation; waters of the continuous or intermittent currents and their direct or indirect affluent, whenever their bed serves as border of national territory or between two states, or when they flow from one state to another or cross the country's border; waters of lakes, lagoons or estuaries, which vessels, zones or shores are crossed by borderlines dividing one or more states or between the country and a neighboring country, or when the shoreline serves as a border between two states or between the country and a neighboring country; waters of springs flowing from beaches, maritime areas, streams, vessels or shores; waters extracted from mines; and the internal beds, shores and banks. Underground waters may be freely extracted by artificial works and may be appropriated by the owner of the land. However, when the public interest so requires or whenever other uses are affected, the President of the Republic may regulate extraction and use of underground waters and, even, establish prohibited zones. The same criteria shall apply to other waters belonging to the nation. Any other waters not included in the foregoing list, shall be considered as an integral part of the land through which they flow. Nevertheless, if such waters are located in two or more properties, their use shall be considered as public, complying with provisions issued by the states.</p> <p>In the cases referred to in the two previous paragraphs, the dominion by the State shall be inalienable and imprescriptible, and the exploitation, use or development of those resources, be that by individuals or by corporations incorporated in accordance with Mexican laws, shall not be carried out but through concessions granted by the Federal Executive in accordance with the rules and requirements so established by the laws; exception be made of broadcasting and telecommunications concessions, which shall be granted by the Federal Telecommunications Institute. Legal norms regarding works or efforts to exploit minerals and others substances referred to in paragraph four shall govern the execution and oversight of those carried out, or that ought to be carried out as of</p>
--	--

	<p>their entry into force, regardless of the granting date of the concessions, and the breach thereof shall result in the termination of the concessions. The Federal Government is empowered to establish and revoke national reserves. Such declarations shall be made by the Executive in those cases and under the conditions set forth by the laws. No concession shall be granted in the case of radioactive minerals. The Nation shall exclusively carry out the planning and control over the national electric system, and over the power transmission and distribution utilities. No concession shall be granted in these activities, notwithstanding the power of the State to execute contracts with private parties in accordance with the laws, which shall determine the ways in which private parties may participate in all other activities related to the electric power industry.</p> <p>In the case of petroleum and solid, liquid or gaseous hydrocarbons found underneath the surface, dominion by the Nation shall be inalienable and imprescriptible, and no concessions shall be granted. In order to obtain revenue for the State and contribute to the long-term development of the Nation, the State shall explore for and exploit oil and other hydrocarbons through assignment to productive state-owned companies, or through contracts to be executed with them or private parties, in accordance with the implementing law. To fulfill the purpose of said allocations and contracts, the productive state-owned companies may enter into contracts with private parties. In any event, subsoil hydrocarbons shall remain property of the Nation and it shall be so expressed in the allocation and contracts. Only the State can use nuclear minerals to generate nuclear energy. The State shall regulate the use of nuclear minerals. Nuclear energy will be used only for peaceful goals.</p> <p>The Nation has sovereign rights and jurisdiction on the exclusive economic zone, situated outside and beside the territorial sea. The exclusive economic zone stretches from the seaward edge of the country's territorial sea out to two hundred nautical miles. In cases where said zone should produce a superposition over the exclusive economic zones of other countries, fixing of the boundaries shall be done through agreements with such countries.</p> <p>The legal capacity to own Nation's lands and waters shall be governed by the following provisions:</p> <p>3. I. Only Mexicans by birth or naturalization and Mexican companies have the right to own lands and waters, and to obtain exploitation licenses for mines and waters. The State may grant the same right to foreigners, provided that they agree before the Ministry of Foreign Affairs to consider themselves as Mexicans regarding such property and not to invoke the protection of their governments in reference to said property, under penalty of forfeiting the property in favor of the country. Foreigners cannot acquire properties within the zone that covers one hundred kilometers along the international borders and fifty kilometers along the beach.</p> <p>4. The State can authorize foreign States to acquire real estate for their embassies or legations in the same city where federal government powers reside, in accordance to the principle of reciprocity and to the national public interest and at consideration of the Foreign Affairs Ministry.</p> <p>5. II. Religious associations, created in accordance with the terms provided in Article 130 and its regulatory law, can acquire, possess or manage properties essential for their religious activities.</p> <p>6. III. Public and private charitable institutions, devoted to public assistance, scientific research, education, mutual assistance to their members, or any other lawful purpose cannot acquire other real estate than that which is essential to fulfill their objective, according to the regulatory law.</p> <p>7. IV. Corporations based on shares can own rural lands, but only in the extension necessary to fulfill their objective.</p> <p>8. The maximum area of land that such class of companies can hold in ownership for agricultural, livestock farming or forest activities is equivalent to twenty five times the limits specified in section XV of this Article. The law shall determine the capital structure and minimum number of shareholders so that the lands owned by each shareholder do not exceed the limits established for small rural property. All individual rural properties, based on shares, will be cumulative for this purpose. Likewise, the law shall establish the requirements for the participation of foreigners</p>
--	--

		<p>in said corporations.</p> <p>9. The law shall establish the registration and control procedures required to comply with the provisions of this section.</p> <p>10. V.Duly authorized banks, in accordance with the credit institutions law, can have capital imposed on urban and rural properties, but they cannot hold in property or in management, any more real estate than that which is entirely necessary to fulfill their direct objective.</p> <p>11. VI.The Federal District, the States and Municipal Councils shall have full legal capacity to acquire and possess all the real estate required for public services.</p> <p>12. Federal and State laws, according to their respective jurisdiction, shall establish the cases in which expropriation of private property is necessary for the public welfare, issuing the corresponding statement. Compensation for expropriation shall be based on the property value registered in the records of the land registry or Tax collector's office, regardless such value has been defined by the owner or by the State and tacitly accepted by owner when paying taxes. Only the increased or decreased value of said private property, due to any improvements or deteriorations made after the tax appraisal, can be subjected to assessment by experts and to judicial resolution. Objects, which value is not fixed in tax collector's office, can also be subjected to assessment by experts and to judicial resolution.</p> <p>13. The Nation shall execute the actions established in this Article through judicial proceedings. During said proceedings and under the appropriate court's order, which shall be issued within one month, administrative authorities shall occupy, manage, auction or sell the lands or waters in question along with their appurtenances. In no case may such actions be revoked by the corresponding authorities before the execution sentence is pronounced.</p> <p>14. VII.The legal capacity of farming cooperatives and communal land is recognized and their ownership over the land is protected, whether for human settlements or for productive activities.</p> <p>15. The law shall protect the wholeness of the indigenous groups' lands.</p> <p>16. In order to promote respect and strengthening of the community life of farming cooperatives and communal land, the law shall protect the lands for human settlements and shall regulate the uses of communal lands, forests and waters. The State shall implement actions to improve the quality of life of in such communities.</p> <p>17. The law shall regulate the exercise of indigenous peoples' rights over their land and of joint-title farmers over their parcels, respecting their will to adopt the best conditions for the use of their productive resources. The law shall establish the procedures whereby the members of a cooperative and indigenous people may: associate among themselves or with the State or with third parties; grant the use of their lands; transfer their land rights to other members of their rural community, in the event of farming cooperative. The law shall also set forth the requirements and procedures whereby the cooperative assembly shall grant their members private rights over land. In cases of transfer of ownership, the right of preference set forth by the law shall be respected.</p> <p>18. Within a same rural community, no member of a cooperative can hold land exceeding five percent of the total land belonging to the farming cooperative. Land ownership must always adjust to the restrictions established in section XV.</p> <p>19. The general assembly is the supreme authority of the farming cooperative or indigenous community, within the organizational structure and powers granted by law. The communal property commission is a body democratically elected according to the terms provided by the law. It is the representative organ of the farming cooperative and the one responsible to carry out the assembly's decisions.</p> <p>20. Restitution of lands, forests and waters to rural communities shall be done according to the terms provided in the law.</p> <p>VIII.The following actions are null and void:</p> <p>21. a.All appropriation of lands, waters and mountains from towns, villages, settlements or communities, made by political chiefs, governors or any other local authority in contravention of the law published on June 25, 1856, and other applicable laws and provisions;</p> <p>22. b.All concessions, arrangements or sales of lands, waters or mountains, made by the Secretariat of Public Works, the Department of the Treasury or any other</p>
--	--	--

	<p>federal authority from the first day of December, 1876, to this date, which have illegally invaded farming cooperatives, indigenous land or lands of any other kind belonging to towns, villages, hamlets or communities.</p> <p>23. c.All demarcation procedures, transactions, transfers or auctions performed during the period mentioned in previous paragraph and made by companies, judges or federal or state authorities, which have illegally invaded farming cooperatives, indigenous land or lands of any other kind belonging to towns, villages, hamlets or communities.</p> <p>24. The only lands excepted from the nullity herein mentioned are those which have been distributed in accordance with the Law published on June 25, 1856, and have been owned for more than ten years, provided that the area does not exceed fifty hectares.</p> <p>25. IX.Division or distribution made with error or vice among neighbors of a rural settlement may be annulled at the request of the three quarters of the neighbors who possess one quarter of the lands in question; or at the request of one quarter of the neighbors who possess three quarters of the lands in question. Large rural estates are prohibited in the United Mexican States.</p> <p>26. Small agricultural property is defined as the land which area does not exceed one hundred hectares of irrigated or damp soil per person, or the equivalent in other kind of soil.</p> <p>27. Equivalence: one hectare of irrigated soil equals two hectares of seasonal soil equals four hectares of good quality pastureland equals eight hectares of forest, mountain or arid pastureland.</p> <p>28. The following properties are also considered as small agricultural property: a) up to one hundred and fifty hectares per person when the ground is dedicated to cotton cultivation if the lands are irrigated; b) up to three hundred hectares when dedicated to cultivate banana, sugar cane, coffee, henequen, rubber, palm, grapevine, olives, quinine, vanilla, cacao, agave, prickly pear or fruit trees.</p> <p>29. Small livestock property is defined as the area that does not exceed the land necessary to maintain up to five hundred heads of big livestock or the equivalent in small livestock per person, in accordance with the law and with the fodder capacity of the soil.</p> <p>30. When the owners or users improve the quality of land by reason of irrigation, drainage or any other works, the land will still be considered as small agricultural property, even if it exceeds the maximum limits established for good quality lands, provided that the requirements established by the law are met.</p> <p>31. If the owner or user of a small livestock property improves the land and uses it for agricultural purposes, the area so utilized shall not exceed the limits mentioned under paragraphs second and third of this section corresponding to the quality of said lands before the improvement.</p> <p>XVI. (Repealed by the decree published on January 6, 1992)</p> <p>XVII.Federal and State Congresses shall enact laws establishing the procedures to transfer and divide out into plots large areas of land exceeding the limits set forth under sections IV and XV of this Article.</p> <p>32. Excess land shall be partitioned and sold by the owner within a term of one year from the date of notification. If at the end of such term the excess land has not been transferred, it shall be sold by public auction. Under equal conditions, the right of preference established in the Statutory Law shall be respected.</p> <p>33. Local laws shall organize the family estate, establishing which properties and goods must compose it. Family estate shall be inalienable and unencumbered</p> <p>XVIII.All contracts and concessions executed by previous governments, since 1876 to date, which have resulted in monopolization of national lands, waters and natural resources, under one sole person or company are declared subject to review, and the President of the Republic is empowered to declare any of them null and void whenever they imply a serious damage to public interest.</p> <p>XIX.Based on this Constitution, the State shall establish the measures required to provide agrarian justice in a prompt and honest manner, in order to guarantee legal certainty in land ownership. The State shall provide legal advisers for farm workers.</p> <p>34. All conflicts that could arise or are pending between two or more communities related to land limits or land ownership, are under federal jurisdiction. The law shall</p>
--	--

		<p>establish agrarian courts vested with autonomy and full jurisdiction, which shall be made up of judges proposed by the President of the Republic and approved by the Senate or by the Permanent Commission during recess period.</p> <p>35. The law shall establish an agency that provides agrarian justice to peasant farmers.</p> <p>XX. The State shall provide good conditions to achieve total development in rural communities, for the purpose of creating jobs, guaranteeing welfare of the peasant population and their participation in national development. The State shall stimulate agricultural, livestock and forestry activities for optimal uses of the land through infrastructure works, supply of raw materials, credits, training and technical support. The State shall also issue the statutory law for planning, organization, industrialization and marketing of agricultural and livestock production, since these are activities of public interest.</p> <p>36. The comprehensive and sustainable rural development referred to in the previous paragraph shall also include, among its aims that the State shall guarantee the sufficient and timely supply of basic nourishment established by law.</p>
29.	<u>Montenegro</u> <u>2007 (rev.</u> <u>2013)</u>	<p>PART 24 ARTICLE 58</p> <p>Natural wealth and goods in general use shall be owned by the state.</p>
30.	<u>Philippines</u> <u>1987</u>	<p>ARTICLE XII SEC 2</p> <p>All lands of the public domain, waters, minerals, coal, petroleum, and other mineral oils, all forces of potential energy, fisheries, forests or timber, wildlife, flora and fauna, and other natural resources are owned by the State. With the exception of agricultural lands, all other natural resources shall not be alienated. The exploration, development, and utilization of natural resources shall be under the full control and supervision of the State. The State may directly undertake such activities, or it may enter into co-production, joint venture, or production-sharing agreements with Filipino citizens, or corporations or associations at least sixty per centum of whose capital is owned by such citizens. Such agreements may be for a period not exceeding twenty-five years, renewable for not more than twenty-five years, and under such terms and conditions as may be provided by law. In cases of water rights for irrigation, water supply, fisheries, or industrial uses other than the development of water power, beneficial use may be the measure and limit of the grant.</p> <p>The State shall protect the nation's marine wealth in its archipelagic waters, territorial sea, and exclusive economic zone, and reserve its use and enjoyment exclusively to Filipino citizens.</p> <p>The Congress may, by law, allow small-scale utilization of natural resources by Filipino citizens, as well as cooperative fish farming, with priority to subsistence fishermen and fish-workers in rivers, lakes, bays, and lagoons.</p> <p>The President may enter into agreements with foreign-owned corporations involving either technical or financial assistance for large-scale exploration, development, and utilization of minerals, petroleum, and other mineral oils according to the general terms and conditions provided by law, based on real contributions to the economic growth and general welfare of the country. In such agreements, the State shall promote the development and use of local scientific and technical resources.</p> <p>The President shall notify the Congress of every contract entered into in accordance with this provision, within thirty days from its execution.</p>
31.	<u>Russian Federation</u> <u>1993 (rev.</u> <u>2014)</u>	<p>SECTION ONE CHAPTER 3 ARTICLE 72 1</p> <p>1. The following shall be within the joint jurisdiction of the Russian Federation and constituent entities of the Russian Federation:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. [...] 2. c. issues of the possession, utilisation and management of land and of subsurface, water and other natural resources;
32.	<u>Saudi Arabia</u> <u>1992 (rev.</u> <u>2013)</u>	<p>BASIC LAW PART 4 ARTICLE 14</p> <p>All God-given resources of the country, both under and above ground, or in territorial waters, or within terrestrial and maritime limits to which the State</p>

		jurisdiction extends, as well as the revenues accruing therefrom shall be owned by the State as specified by the law. Likewise the law shall specify the means to be employed for the utilization, protection and development of these resources in a manner conducive to the promotion of the State's interest, security and economy.
33.	<u>Slovakia 1992</u> <u>(rev. 2017)</u>	<p>CHAPTER ONEPART ONE ARTICLE 4</p> <p>1. Raw materials, caves, underground water, natural and thermal springs and streams are the property of the Slovak Republic. The Slovak Republic protects and develops these resources, and makes careful and effective use of mineral resources and natural heritage to the benefit of its citizens and subsequent generations.</p> <p>2. The transport of water taken from water bodies located within the territory of the Slovak Republic outside the borders of the Slovak Republic by vehicles or pipeline is prohibited. This prohibition does not apply to water intended for personal use, drinking water put into consumer containers within the territory of the Slovak Republic and natural mineral water put into consumer containers within the territory of the Slovak Republic; nor to water provided for humanitarian help or assistance in states of emergency.</p> <p>Details of conditions for transporting water for personal use or water provided for humanitarian help and assistance in states of emergency shall be stated in a specific Law.</p>
34.	<u>Turkey 1982</u> <u>(rev. 2017)</u>	<p>PART TWOCHAPTER THREE IIIA ARTICLE 43</p> <p>The coasts are under the authority and disposal of the State.</p> <p>In the utilization of sea coasts, lake shores or river banks, and of the coastal strip along the sea and lakes, public interest shall be taken into consideration with priority.</p> <p>The width of coasts and coastal strips according to the purpose of utilization and the conditions of utilization by individuals shall be determined by law.</p> <p>Share article</p> <p>PART FOURCHAPTER TWOIIIARTICLE 168</p> <p>Natural wealth and resources shall be under the authority and at the disposal of the State. The right to explore and exploit these belongs to the State. The State may delegate this right to persons or corporate bodies for a certain period. Of the natural wealth and resources, those to be explored and exploited by the state in partnership with persons or corporate bodies, and those to be directly explored and exploited by persons or corporate bodies shall be subject to the explicit permission of the law.</p> <p>The conditions to be observed in such cases by persons and corporate bodies, the procedure and principles governing supervision and control by the State, and the sanctions to be applied shall be prescribed by law.</p> <p>Share article</p> <p>PART FOURCHAPTER TWOIVAARTICLE 169</p> <p>The ownership of state forests shall not be transferred. State forests shall be managed and exploited by the State in accordance with the law. Ownership of these forests shall not be acquired by prescription, nor shall servitude other than that in the public interest be imposed in respect of such forests.</p>
35.	<u>Qatar 2003</u>	<p>CHAPTER IIA RTICLE 29</p> <p>Natural wealth and resources are owned by the State, which preserves and exploits them well according to the provisions of the law.</p>
Public property		
1.	<u>Algeria 1989</u> <u>(reinst. 1996,</u> <u>rev. 2016)</u>	<p>TITLE I CHAPTER III ARTICLE 18</p> <p>Public property shall be an asset of the national community.</p> <p>It shall encompass the subsoil, the mines and quarries, the sources of natural energy, the mineral, natural and living resources of the different zones, the national maritime zone, the waters and the forests.</p> <p>In addition, it shall be established with respect to railroad, maritime and air transports, the posts and telecommunications, as well as all other assets specified by an Act of Parliament.</p>

2.	<u>Portugal 1976</u> <u>(rev. 2005)</u>	<p>PART II TITLE IARTICLE 80 Society and the economy shall be organised on the basis of the following principles: [...] d. When so required by the public interest, natural resources and the means of production shall be publicly owned; Share article</p> <p>PART II TITLE IARTICLE 84 1. The following shall belong to the public domain: a. Territorial waters, together with their beds and the adjacent seabed, and such lakes, lagoons and watercourses as are suitable for navigation or flotation, together with their beds; b. Airspace over Portuguese territory, above the recognised limit for proprietary or surface rights; c. Mineral deposits, mineral and medicinal water sources and natural subterranean cavities below the ground, save such rocks, ordinary earth and other materials as may habitually be used for construction; d. Roads; e. National railway lines; f. Such other property as may be classified as such by law.</p>
3.	<u>Romania 1991</u> <u>(rev. 2003)</u>	<p>TITLE IVARTICLE 136 3. The mineral resources which are of public interest, the airspace, water resources that can be used for power production in the public interest, beaches, the territorial sea, the natural resources of the economic zone and the continental shelf as well as other assets defined by law constitute exclusive public property.</p>
4.	<u>United Arab Emirates 1971</u> <u>(rev. 2009)</u>	<p>PART IIARTICLE 23 The natural resources and wealth in each Emirate are deemed the public property of that Emirate. The community shall preserve and utilize in a good way those resources and wealth for the interest of the national economy.</p>
People's property		
1.	<u>Egypt 2014</u>	<p>CHAPTER TWOSECTION TWOARTICLE 32 Natural resources belong to the people. The state commits to preserving such resources, to their sound exploitation, to preventing their depletion, and to take into consideration the rights of future generations to them.</p>
2.	<u>Niger 2010</u> <u>(rev. 2017)</u>	<p>TITLE VII SECTION 2 ARTICLE 148 The natural resources and the subsoil are the property of the Nigerien people. The law determines the conditions of their prospecting, their exploitation and their administration.</p>
3.	<u>Moldova</u> <u>(Republic of)</u> <u>1994 (rev. 2016)</u>	<p>TITLE III CHAPTER VIII ARTICLE 111 4. The soil, subsoil, waters, flora and fauna, as well as other natural resources on the territory of the autonomous territorial-unit of Gagauzia shall belong to the people of the Republic of Moldova and shall simultaneously constitute the economic basis of Gagauzia.</p> <p>TITLE IVARTICLE 127 4. All the underground resources, airspace, waters and forests used to the benefit of the public at large, natural resources of the economic regions and continental shelf, lines of communication, as well as other domains stipulated by law, shall constitute the exclusive province of the public property.</p>
4.	<u>Senegal 2001</u> <u>(rev. 2016)</u>	<p>TITLE IIWORKARTICLE 25-1 The natural resources belong to the people. They are used for the amelioration of the conditions of life. The exploitation and the management of the natural resources is made with transparency and in a fashion to generate economic growth, to promote the wellbeing of the population in general and to be ecologically sustainable. The State and the territorial collectivities have the obligation to see to the preservation of the land patrimony</p>

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- Ш. Цогтоо “Гадаад орнуудын Үндсэн хуулийн эрх зүй” 2018 он.
- Олон улсын Үндсэн хуулийн нэгдсэн сан www.constituteproject.org
- Nicholas Haysom and Sean Kane, Negotiating natural resources for peace: Ownership, control and wealth-sharing, Centre for Humanitarian Dialogue, 2009
http://comparativeconstitutionsproject.org/files/resources_peace.pdf
- Rasmus Heltberg, Property rights and natural resource management in developing countries, Journal of Economic Surveys Vol. 16, No. 2, Blackwell Publishers Ltd. 2002, <http://gsdrc.org/docs/open/ssaj39.pdf>
- Permanent Sovereignty over Natural Resources, General Assembly resolution 1803 (XVII), New York, 14 December 1962,
http://legal.un.org/avl/ha/ga_1803/ga_1803.html
- Нямдоогийн Баярмаа, Байгалийн баялаг дахь эзэн орны байнгын бүрэн эрхийн зарчим болон уул уурхайн салбарын техник эдийн засгийн үндэслэлийн хууль зүйн үр дагавар, <http://legaldata.mn/b/315>

ПАРЛАМЕНТЫН НЭГ ТАНХИМТАЙ УЛС ОРНУУДЫН ХҮН АМЫН ТООГ ПАРЛАМЕНТЫН ГИШҮҮДИЙН ТООНД ХАРЬЦУУЛСАН БАЙДАЛ

(Мэдээлэл, лавлагаа)

Р. Оргилмаа

Лавлагаанд парламентын нэг танхимтай 140 улс орныг хамруулав. Эдгээр улсын хүн амын тоог парламентын гишүүдийн тоонд харьцуулан, мөн парламентын 1 гишүүний парламентад төлөөлөх иргэдийн тоог 8 багц болгон хүснэгтээр харуулав.

Парламентад 1 гишүүний төлөөлөх иргэдийн тоогоор улс орнуудыг багцалж үзвэл:

Хүснэгт 1

Д/д	Иргэдийн тоо	Улсын тоо
1.	-1000	15
2.	1001-5000	24
3.	5001-10000	10
4.	10001-20000	15
5.	20001-50000	31
6.	50001-100,000	25
7.	100.001-200.000	16
8.	200.001-ээс дээш	4

Парламентын нэг танхимтай улс орнуудын хүн амын тоог парламентын гишүүдийн тоонд харьцуулсан байдал²⁴²

Хүснэгт 2

Д/д	Улсын нэр	Хүн ам	Гишүүдийн тоо	Нэг гишүүний төлөөлөх иргэдийн тоо
200.001-ээс дээш иргэд				
1	Бангладеш	166,280,712	300	554,269
2	Хятад	1,355,692,576	2,980	454,930
3	Иран	80,840,713	290	278,761
4	Перу	30,147,935	130	231,907
100.001-200.000 иргэд				
5	Египет	86,895,099	Доод тал нь 450	193,100
6	Вьетнам	93,421,835	500	186,844
7	Саудын Араб	27,345,986	150	182,307
8	Венесуэль	28,868,486	165	174,961

²⁴²<http://aceproject.org/epic-en/CDTable?view=country&question=ES004>

9	Өмнөд Солонгос	49,039,986	300	163,467
10	Нижер	17,466,172	113	154,568
11	Буркина Фасо	18,365,123	127	144,607
12	Арабын Нэгдсэн Эмират	5,628,805	40	140,720
13	Танзани	49,639,138	357	139,045
14	Турк	81,619,392	600	136,032
15	Бенин	10,160,556	83	122,416
16	Эквадор	15,654,411	137	114,266
17	Мали	16,455,903	160	102,849
18	Хонгконг	7,112,688	70	101,610
19	Гвиней	11,474,383	114	100,652
20	Ирак	32,585,692	325	100,264
50.001-100.000 иргэд				
21	Мозамбик	24,692,144	250	98,769
22	Украин	44,291,413	450	98,425
23	Шри Ланка	21,866,445	225	97,184
24	Уганда	35,918,915	375	95,784
25	Гана	25,758,108	275	93,666
26	Гватемала	14,647,083	158	92,703
27	Замби	14,638,505	158	92,649
28	Сенегал	13,635,927	150	90,906
29	Малави	17,377,468	193	90,039
30	Ангол	19,088,106	220	86,764
31	Коста Рика	4,755,234	57	83,425
32	Того	7,351,374	91	80,784
33	Азербайжан	9,686,210	125	77,490
34	Эль Сальвадор	6,125,512	84	72,923
35	Сири	17,951,639	250	71,807
36	Хондурас	8,598,561	128	67,176
37	Израил	7,821,850	120	65,182
38	Сингапур	5,567,301	87	63,992
39	Никарагуа	5,848,641	92	63,572
40	Чад	11,412,107	188	60,703
41	Папуа Шинэ Гвиней	6,552,730	111	59,034
42	Лаос	6,803,699	132	51,543
43	Панам	3,608,431	71	50,823
44	Тунис	10,937,521	217	50,403
45	Төв Африк	5,277,959	105	50,266

20.001-50.000 иргэд				
46	Унгар	9,919,128	199	49,845
47	Катар	2,123,160	45	47,181
48	Португал	10,813,834	230	47,017
49	Киргиз	5,604,212	120	46,702
50	Сьерра Леон	5,743,725	124	46,320
51	Лебанон	5,882,562	128	45,958
52	Монгол	3,251,587	76	42,784
53	Эритрей	6,380,803	150	42,539
54	Кувейт	2,742,711	65	42,196
55	Туркменистан	5,171,943	125	41,376
56	Шинэ Зеланд	4,401,916	120 usually	36,682
57	Гамби	1,925,527	53	36,331
58	Словак	5,443,583	150	36,291
59	Хойд Солонгос	24,851,627	687	36,174
60	Грек	10,775,557	300	35,919
61	Молдова	3,583,288	101	35,478
62	Ботсвана	2,155,784	63	34,218
63	Гүрж	4,935,880	150	32,906
64	Ливи	6,244,174	200	31,221
65	Дани	5,569,077	179	31,112
66	Норвег	5,147,792	169	30,460
67	Хорват	4,470,534	151	29,606
68	Болгар	6,924,716	240	28,853
69	Серби	7,209,764	250	28,839
70	Швед	9,723,809	349	27,862
71	Финланд	5,268,799	200	26,344
72	Мавритани	3,516,806	146	24,087
73	Армен	3,060,631	Доод тал нь 101	23,364
74	Коморо	766,865	33	23,238
75	Латви	2,165,165	100	21,652
76	Албани	3,020,209	140	21,573
10.001-20.000 иргэд				
77	Литви	2,848,000	141	19,863
78	Мавритус	1,331,155	70	19,017
79	Соломоны арлууд	609,883	50	18,064
80	Куба	11,047,251	612	18,051
81	Макао	587,914	33	17,816
82	Македони	2,091,719	123	17,006
83	Гвиней-Бисау	1,693,398	102	16,602

84	Косово	1,859,203	120	15,493
85	Кипр	1,172,458	80	14,656
86	Бруней	422,675	33	12,808
87	Жибути	810,179	65	12,464
88	Эстони	1,257,921	101	12,455
89	Гайана	735,554	65	11,316
90	Суринам	573,311	51	11,241
91	Гуам	161,001	15	10,733
5001-10.000 иргэд				
92	Зүүн Тимор	1,201,542	52-оос 65	9,242
93	Фижи	903,207	50	8,769
94	Люксембург	520,672	60	8,678
95	Монтенегро	650,036	81	8,025
96	Микронез	105,681	14	7,549
97	Кабо Верде	538,535	72	7,480
98	АНУ-ын Виржин арлууд	104,170	15	6,945
99	Аруба	110,663	21	5,270
100	Вануату	266,937	52	5,133
101	Исланд	317,351	63	5,037
1001-5000 иргэд				
102	Шинэ Каледониа	267,840	54	4,960
103	Сент-Винсент ба Гренадин	102,918	21	4,901
104	Мальдив	393,595	85	4,631
105	Тонга	106,440	26	4,094
106	Самоа	196,628	49	4,013
107	Сан Китс-Невис	51,538	14	3,681
108	Сан-Томе ба Принсипи	190,428	55	3,462
109	Мальта	412,655	65	3,174
110	Андорра	85,458	Доод тал нь 28	3,052
111	Сейшелийн арлууд	91,650	34	2,696
112	Синт-Мартен	39,689	15	2,646
113	Кеймен арлууд	54,914	21	2,615
114	Теркс-Кайкосын арлууд	49,070	19	2,583
115	Доминик	73,449	32	2,295
116	Кирибати	104,488	46	2,271
117	Маршаллын арлууд	70,983	33	2,151
118	Гринланд	57,728	31	1,862
119	Жерси	96,513	58	1,664
120	Гибралтар	29,185	18	1,621
121	Лихтенштайн	37,313	25	1,493

122	Гуэрнсей	65,849	45	1,463
123	Ангуилла	16,086	11	1,462
124	Сан Мартин	31,530	23	1,371
125	Монако	30,508	24	1,271
-1000 хүртэл иргэд				
126	Вуоллис-Футуна	15,561	20	778
127	Тувалу	10,782	15	719
128	Сан Марино	32,742	60	546
129	Науру	9,488	19	499
130	Монцеррат	5,215	11	474
131	Сан Хелена	7,776	17	457
132	Сан Бартелеми	7,267	19	382
133	Сан-Пьер Микүэллон	5,716	19	301
134	Норфолкын арлууд	2,210	9	246
135	Крисмас арлууд	1,530	9	170
136	Ватикан	842	7	120
137	Кокос арлууд	596	7	85
138	Токелау	1,337	20	67
139	Ниуэ	1,190	20	60
140	Питкэрн арлууд	48	10	5

ТӨЛӨӨЛЛИЙН ЭРХ МЭДЛИЙН БАЙГУУЛЛАГЫН ТӨЛӨӨЛЛИЙН ТООГ ТОГТООХ, ТООЦОХ ЗАРЧМЫН ТАЛААРХ ЛАВЛАГАА (КУБ ЯЗГУУРЫН ХУУЛЬ)

(Мэдээлэл, лавлагаа)

Г.Билгээ, Д.Халиун

ТӨЛӨӨЛЛИЙН ЭРХ МЭДЛИЙН БАЙГУУЛЛАГЫН ТӨЛӨӨЛЛИЙН ТООГ ТОГТООХ, ТООЦОХ ЗАРЧИМ

“Куб язгуурын хууль”

Парламентын гишүүдийн зохистой хэмжээг тогтоох куб язгуурын хууль (cube root formula)²⁴³ -ийг анх 1972 онд Эстонийн улс төр судлаач Рейн Таагерера томъёолсон байдаг. Энэ нь парламентын гишүүдийн тоо нь хүн амын тооноос куб язгуур гаргасан тоотой ойролцоо байвал зохимжтой гэсэн үзэл санаа бөгөөд (Taagepera, 1972; Taagepera and Shugart, 1989; Taagepera and Recchia, 2002; Taagepera, 2007) төлөөллийн пропорционал хэмжээ алдагдахаас сэргийлэхэд чиглэгдсэн юм (Lijphart 2012).²⁴⁴

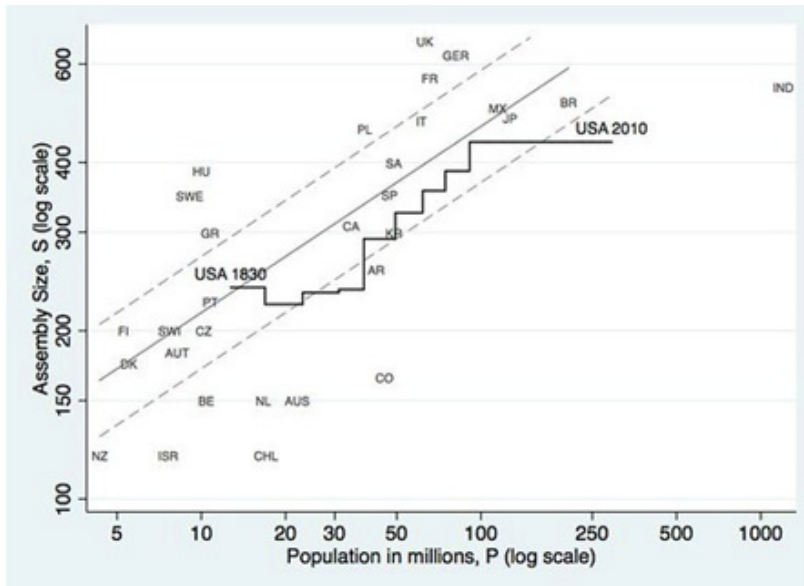
Практикт парламентын гишүүдийн тоог тогтоох ерөнхий/нийтлэг томъёолол байхгүй юм. Парламентын хэмжээ буюу гишүүдийн тоо нь тухайн улс орны нөхцөл байдал, хөгжлийн түвшингээс хамааран янз бүр байх ба парламентын гишүүдийн зохистой тоо хэмжээг тогтооход тухайн улсын парламентын түүхэн уламжлал, улс орны хэмжээ, хүн амын хэмжээ (сонгуулийн эрх бүхий иргэний тоо болон бичиг үсэг мэддэг хүний тоо), газарзүй, нутаг дэвсгэр, засаг захиргааны нэгжүүдийн тоо зэрэг нь нөлөөлөх хүчин зүйлүүд байж болох юм.²⁴⁵

Улс орнуудын парламентын гишүүдийн тоог хүн амын хэмжээтэй харьцуулбал (куб язгуурын хуулиар) дараах байдалтай байна:

²⁴³Parliaments Shapes and Sizes, Raphael Godefroy and Nicolas Klein* January 6, 2017 <https://nicolasklein.com/data/documents/parliaments010617.pdf>

²⁴⁴Explaining reforms of assembly sizes, Reassessing the cube root law relationship between population and assembly size, Kristof Jacobs, Institute of Management Research, Radboud University (NL) Simon Otjes, Documentation Centre Dutch Political Parties, University of Groningen (NL) <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/3bc-100be-56fe-4efc-8d8c-a1f0b85e7f24.pdf>

²⁴⁵<http://aceproject.org/electoral-advice/archive/questions/replies/760379812>
<http://aceproject.org/main/english/es/esc03.htm>

- Парламентын гишүүдийн тоо хэт өндөр улс орнууд (Тухайлбал, Франц, Итали, Герман, Их Британи, Швед). Францын хувьд Үндэсний Ассамблей болон Сенат нийлээд 898 гишүүнтэй байх ба куб язгуурын хуулиар зохистой тоо хэмжээ нь 405 байгаа юм. Италийн хувьд зохистой тоо 395 байх бол практикт парламент нь 951 гишүүнтэй байна;
- Парламентын гишүүдийн тоо зохистой хэмжээтэй ойролцоо улс орнууд (Испани, Дани, Швейцар, Португал, Мексик гм.);
- Парламентын гишүүдийн тоо хэт цөөн улс орнууд (Колумби, Чили, Энэтхэг, Австрали, Нидерланд, Израиль, АНУ).

Төлөөллийн тоо болон тэдний эрх мэдлийн чанар²⁴⁶

Төлөөллийн эрх мэдлийн байгууллагын төлөөллийн ойролцоо тоог тооцохдоо тухайн орны хүн амын тоонд “куб язгуурын үндэс”-ийг тооцох аргачлалыг хуучин ЗХУ-ын бүрэлдэхүүнд байсан орнуудын Үндсэн хуулийн практикт өргөн ашиглагддаггүй, харин парламентын эрх зүйн болон улс орнуудын парламентын харьцуулсан судалгаанд ашиглагддаг байна. Дашрамд дурдахад, хоёр танхимтай парламентын хувьд түүний ард түмний төлөөлөл бүхий нэг танхимын гишүүдийн тоог хүн амын тоонд тооцох нь зүйтэй юм.

Энд тухайн улсын Үндсэн хуулиар тогтоосон төлөөллийн тоог “хуулиар тогтоосон тоо”, харин куб язгуурын үндсийг тооцох аргачлалаар гаргасан “тооцоолсон тоо”, тэдгээр тооны харьцааг хувиар гаргасан.

²⁴⁶Парламенты постсоветских государств: факторы доминирования и маргинализации. Н.А.Филиппова. ПОЛИТЭКС. 2006. Том 2. No 1. Стр 140-158.

*Хүснэгт 1. Хуулиар тогтоосон болон тооцоолсон гишүүдийн тооны харьцаа
(Хуучин ЗХУ-ын бүрэлдэхүүнд байсан орнуудын жишээн дээр)**

Д/д	Улсын нэр	Хүн амын тоо, сая (2004 оны байдлаар)	Парламентын нэр	Гишүүдийн тоо		Хуулиар тогтоосон болон тооцоолсон гишүүдийн тооны харьцаа (хувиар)
				Хуулиар тогтоосон	Тооцоолсон	
I.Хуулиар тогтоосон гишүүдийн тоо нь тооцоолсон тоог давж зөрсөн улс						
1	Гүрж	4,7	Парламент	235	168	140%
2	Украин	47,7	Дээд Рада	450	363	124%
II.Хуулиар тогтоосон гишүүдийн тоог тооцоолсон тоотой хамгийн бага зөрсөн улс (10%-аас бага)						
3	Литва	3,6	Сейм	141	153	92%
4	Эстони	1,34	Рийгикогу	101	110	92%
5	Армен	2,9	Үндэсний Зөвлөл	131	143	92%
III.Хуулиар тогтоосон гишүүдийн тоо бага зэрэг зөрсөн улс (тооцоолсон утгаас 75%-аас дээш, 90%-аас бага)						
6	ОХУ	143,8	Төрийн Дум**	450	524	86%
7	Латви	2,3	Сейм	100	132	76%
IV.Хуулиар тогтоосон гишүүдийн тоо дунд зэрэг зөрсөн улс (тооцоолсон утгаас 60%-аас дээш, 75%-аас бага)						
8	Азербайжан	7,8	Үндэсний Зөвлөл	125	198	63
9	Молдова	4,45	Парламент	101	165	61
V.Хуулиар тогтоосон гишүүдийн тоо их хэмжээгээр зөрсөн улс (тооцоолсон утгаас 50%, эсвэл түүнээс бага)						
10	Беларусь	10,3	Төлөөлөгчдийн Танхим**	110	218	50
11	Кыргызстан	5,1	Жогорку Кенеш	75	172	44
12	Узбекистан	26,4	Олий Мажилис**	120	298	40
13	Тажикистан	7	Мажилис**	63	192	33
14	Казахстан	15,1	Мажилис**	77	247	31
15	Туркменистан	4,9	Межлис	50	170	29

Тайлбар:

* Хүн амын тоо, Парламентуудын нэр болон тэдгээрийн гишүүдийн тоо нь 2000-аад оны эхэн үеийн тоо болно.

** Хоёр танхимтай парламентын бүх ард түүний төлөөллийн танхим.

Орчин үеийн парламент дахь төлөөллийн болон хүн амын тоо

Аж үйлдвэр өндөр хөгжсөн орнуудад ардчилсан төлөөллийг судлахад тухайн улсын хүн амын болон парламентын төлөөллийн тоо хоорондын куб язгуурын үндсийг дараах байдлаар тооцно:

S = P1/3

Энд “S” нь парламент (эсхүл парламентын доод танхим)-ын суудал, харин “P” нь улсын нийт хүн ам болно. Хөгжиж буй орнуудын хувьд энэхүү энгийн тооцоогоор парламент дахь төлөөллийн тоог гарсан байна. Үнэн хэрэгтээ энд нийт хүн амын тоо бус, харин “Pa” буюу “идэвхтэй” хүн амын тоо чухал юм. Идэвхтэй хүн ам нь зах зээлийн эргэлтэд оролцож болох бөгөөд ингэснээр улс төрийн төлөөллийг эрэлхийлж болох хэсэг гэж тооцож болно:

Pa = PLW

Энд “L” нь хүн амын бичиг үсэгт тайлагдсан хувь, “W” нь хүн амын хөдөлмөрийн насны хувь болно. Иймд хэрэв 10 сая хүн амтай, тэдгээрийн 90% нь бичиг үсэгт тайлагдсан, 55% нь хөдөлмөрийн насных бол “Pa” буюу “идэвхтэй” хүн амын тоо 4,950,000 болно.

$$Pa = 10,000,000 \times .90 \times .55 = 4,950,000$$

Харин 10 сая хүн амтай, тэдгээрийн 55% нь хөдөлмөрийн насны хүн, харин бичиг үсэгт тайлагдсан байдал нь зөвхөн 75% байсан бол идэвхтэй хүн амын тоо нь 4,125,000 болно.

$$Pa = 10,000,000 \times .75 \times .55 = 4,125,000$$

Хөгжингүй орнуудад идэвхтэй болон нийт хүн амын хооронд ялгаа бага байдаг боловч хөгжиж буй орнуудад том ялгаатай байж болно.

Бүх улсуудыг парламентын хамт судлахад идэвхтэй хүн амын тоо болон парламентын суудлын тооны хооронд дараах харьцаа илэрсэн байна:

S = (2Pa)1/3

Дээрх хоёр жишээг авч үзвэл, 4,950,000 идэвхтэй хүн амтай улсын парламент нь 215 гишүүнтэй байхаар тооцох бол 4,125,000 идэвхтэй хүн амтай улсын парламент нь 202 гишүүнтэй байхаар тооцож байна.

Энэхүү тэгшитгэлээр тооцоолоход цөөн тооны улсуудад тооцоолсон хэмжээнээс 2 дахин олон, эсхүл талаас бага тооны парламентын суудалтай байна. Тэгэхээр тухайн тэгшитгэлийг тухайн улс орны идэвхтэй хүн амын тодорхойлогдох боломжтой бол тухайн орны чуулганы тохиромжтой хэмжээг урьдчилан таамаглах боломжтой гэж үзэж байна.

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- Taagepera, Rein. 1973. "Seats and Votes: A Generalization of the Cube Law of Elections." *Social Science Research* 2:257-275. 29 Theil, H. 1969. "The Cube Law Revisited."
- *Parliaments Shapes and Sizes*, Raphael Godefroy and Nicolas Klein* January 6, 2017 <https://nicolasklein.com/data/documents/parliaments010617.pdf>
- Explaining reforms of assembly sizes, Reassessing the cube root law relationship between population and assembly size, Kristof Jacobs, Institute of Management Research, Radboud University (NL) Simon Otjes, Documentation Centre Dutch Political Parties, University of Groningen (NL) <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/3bc100be-56fe-4efc-8d8c-a1f0b85e7f24.pdf>
- <http://aceproject.org/electoral-advice/archive/questions/replies/760379812>
- <http://aceproject.org/main/english/es/esc03.htm>
- <https://fruitsandvotes.wordpress.com/category/electoral-rules/cube-root-law/>
- <http://aceproject.org/electoral-advice/archive/questions/replies/760379812>
- <https://voxeu.org/article/optimal-number-representatives-democracy>
- Парламенты постсоветских государств: факторы доминирования и маргинализации. Н.А.Филиппова. ПОЛИТЭКС. 2006. Том 2. No 1. Стр 140-158.

СОНГУУЛИЙН ТОГТОЛЦОО, АНГИЛАЛ БОЛОН СОНГУУЛИЙН ТОГТОЛЦООГ ҮНДСЭН ХУУЛЬДАА ТУСГАСАН ОРНУУДЫН ТАЛААРХ МЭДЭЭЛЭЛ, ЛАВЛАГАА

Г.Билгээ

Сонгуулийн тогтолцоо, ангилал болон сонгуулийн тогтолцоог Үндсэн хуульдаа тусгасан орнууд:

Монгол Улсын Ерөнхийлөгч Халтмаагийн Баттулга 2019 оны 07 дугаар сарын 16-ны өдөр Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийн төсөл өргөн мэдүүлсэн билээ. Үндсэн хуулийн Хорин нэгдүгээр зүйлийн 1 дэх хэсэгт “Улсын Их Хурал нэг танхимтай, нэг зуун найман гишүүнээс бүрдэх бөгөөд **тавин дөрвөн гишүүнийг нэг мандат бүхий сонгуулийн тойргоос мажоритар тогтолцоогоор, тавин дөрвөн гишүүнийг сонгуулийн нэгдсэн нэг тойргоос пропорциональ тогтолцоогоор тус тус сонгоно.**” гэж өөрчлөн найруулахаар төсөлд тусгажээ.

Үүнтэй холбогдуулан дэлхийн улс орнууд парламентын сонгуулийн тогтолцоог Үндсэн хуулиндаа тусгасан эсэх талаар энэхүү судалгаанд авч үзсэн болно.

Сонгуулийн тогтолцооны талаар УИХ-ын Тамгын газрын Судалгаа, мэдээлэл, лавлагааны албанаас 2009 оноос хойш нэлээдгүй судалгаанууд хийсэн.

2010 онд гүйцэтгэсэн “Сонгуулийн эрх зүйн тогтолцооны онол, арга зүйн үндэслэл, зохистой хувилбарыг сонгох зарчим” харьцуулсан судалгаанд сонгуулийн тогтолцооны талаарх онолын үндэслэл, ангилал, тэдгээрийн нөлөөлөл зэргийг тодорхой оруулсан байна.²⁴⁷

1.СОНГУУЛИЙН ТОГТОЛЦОО, АНГИЛАЛ²⁴⁸

Сонгуулийн тогтолцоо (буюу санал хураах тогтолцоо) гэдэг нь сонгогч тодорхой хувилбаруудаас өөрийн сонголтыг хийхтэй холбогдсон харилцаа юм. Сонгуулийн тогтолцоо нь санал хураах, санал тоолох, эцсийн дүнг нэгтгэн тооцох дүрэм журмыг өөртөө агуулж байдаг. Сонгуулийн тогтолцоог судалдаг онолыг сонгуулийн эрх зүй гэж хэлбэр талаас нь тодорхойлж болох бөгөөд түүний цаана улс төр судлал, эдийн засаг, математикийн агуулга оршиж байдаг.

Сонгуулийн саналын агуулга, тойргийн хэмжээ, санал хураалтын дүнг мандатад шилжүүлэн тооцох журам, саналаа тухайлсан нэр дэвшигчийн төлөө, эсвэл түүнийг хамруулж байгаа нам, эвсэл (нэрсийн жагсаалт)-ийн төлөө өгөх зэрэг хувьсах чанартай үзүүлэлтүүдийг харгалзан сонгуулийн тогтолцоог дор дурдсанаар ангилна.

²⁴⁷ Сонгуулийн эрх зүйн тогтолцооны онол, арга зүйн үндэслэл, зохистой хувилбарыг сонгох зарчим” судалгааны тайлан, СТ-10/217. Ц.Товуусүрэн. 2010 он.

²⁴⁸ Мөн тэнд.

Дэлхийн улс орнуудад сонгуулийн тогтолцооны маш олон хувилбар үйлчилж байгаа бөгөөд тэдгээр нь дотроо олон хувилбартай байгаа юм. Үүнийг хялбарчлан сонгуулийн **олонхыг төлөөлөх тогтолцоо**, сонгуулийн **хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоо**, сонгуулийн **холимог тогтолцоо** гэсэн гурван ангилалд авч үздэг. Эдгээрийн алинд ч хамааруулж болохооргүй **үл шилжих нэг саналын, хязгаарлагдмал саналын, саналыг дугаарлаж өгөх Бордогийн тооцооны арга** гэсэн сонгуулийн тогтолцооны ангилал бас байдаг.

1.Олонхыг төлөөлөх тогтолцоо: Тодорхой нэр дэвшигчээр дамжуулан сонгуулиар байгуулагддаг эрх барих байгууллагыг бүрдүүлдэг тогтолцоог олонхыг төлөөлөх тогтолцоо гэнэ.

Энэ тогтолцоо нь харьцангуй олонхын, багц саналын, намын багц саналын, дараалал тогтоож саналаа өгөх альтернатив саналын, хоёр шатлалтай саналын гэх мэт хувилбаруудтай. Сонгогчдын олонхын санал авсан нэр дэвшигч сонгогдсонд тооцогдох бөгөөд туйлын олонх (50+1), харьцангуй олонх (хамгийн олон санал авсан), дийлэнх (2/3) болон үнэмлэхүй олонх (3/4)-ын саналаар сонгогдох гэж ангилдаг.

2.Хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоо: Нам эвслийн төлөөллөөр дамжуулан сонгуулиар байгуулагддаг эрх барих байгууллагыг бүрдүүлдэг тогтолцоог хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоо гэнэ. Нам эвслийн авсан саналын хувьтай мандатын тоо нь уялдаж байх ёстой. Хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоо нь жагсаалт (нээлттэй ба хаалттай)-ын, шилжих бололцоотой нэг саналын гэх мэт олон хувилбартай. Хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоонд:

- нам эвслүүдэд суудал хуваарилах тооцоо нь давуу тал олонтой ч зарим талаар хүндрэлтэй;
- ихэнх тохиолдолд сонгуулийн босго тогтоох замаар суудлыг хуваарилдаг;
- сонгуулийн босгыг ихэнхдээ тухайн тойрог/улсын хэмжээнд/-ийн сонгуулийн хүчинтэй саналын тоог мандатын тоонд харьцуулж тодорхойлдог;
- намын нэрийн жагсаалтаас хэдэн хүнд мандат хуваарилагдах вэ гэдэг нь босго саналын тоо тухайн намын авсан саналын тоонд хэд дахин багтаж байгаагаар илэрхийлэгдэнэ;
- үлдэгдэл саналыг хэрхэн хуваарилах нь хамгийн том асуудал.

3.Холимог тогтолцоо: Олонхыг төлөөлөх, хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцооны аль алиных нь шинжийг агуулдаг. Энэхүү тогтолцоог холимог хувь тэнцүүлсэн, зэрэгцээ ('паралель') гэж ангилж болно.

Холимог хувь тэнцүүлсэн тогтолцоонд сонгогчдын өгсөн нэг саналаар хоёр өөр тогтолцооны суудал хуваарилах аргыг хэрэглэдгээрээ онцлог юм. Зэрэгцээ (паралель) саналын арга нь сонгогч олонхыг төлөөлөх хэсэгт 1 санал, хувь тэнцүүлэн хуваарилах хэсэгт нэг санал өгдгөөрөө ялгаатай.

Сонгуулийн янз бүрийн тогтолцооны эцсийн үр дүн нь олон янз байж болох бөгөөд ялангуяа илэрхий олонх байхгүй тохиолдолд бүр ч илүү мэдрэгддэг. Иймээс сонгуулийн тогтолцоог сонгохдоо хэлбэр талаас нь биш агуулгаар нь авч үзэхийг онолын талаас нь шаардах болжээ.

Сонгуулийн тогтолцооны агуулгад дор дурдсан хүчин зүйлүүдийг зайлшгүй тооцох хэрэгтэй байдаг. Үүнд:

1. Сонгуулийн тогтолцооны агуулгад:

- саналаа илэрхийлэх хэлбэр;
- нэр дэвшигчийн асуудал;
- санал адил жинтэй байх шаардлага;
- саналын босго тогтоох арга;
- сонгуулийн тойрог, сонгогчид хамаарах үндэсний болон хүйсийн онцлогийг тооцож үзэх шаардлага.

2. Олон ялагчдыг тодруулах арга:

- хувь тэнцүүлэн хуваарилах арга;
- хагас хувь тэнцүүлэх арга;
- холимог тогтолцооны арга.

3. Ганц ялагчийг тодруулах арга:

- нэг болон дараалалд оруулсан саналын арга;
- шилдгийг тодруулах олон шатлалтай саналын арга;
- зэрэглэх саналын арга (саналаа дугаарлаж өгөх, хэлэлцүүлэгтэй санал өгөх);
- нэг ялагчийг шалгаруулах үнэлгээний шалгуур зэргийг харгалзан үзэх хэрэгтэй.

Сонгуулийн олонхыг төлөөлөх тогтолцоогоор 5 удаагийн сонгууль явуулж, түүний давуу болон сул талыг амьдрал дээр мэдэрч, энэ тогтолцоог халах хувилбарыг УИХ бүхэлдээ хүлээн зөвшөөрөх уур амьсгал бүрэлдсэн учраас олонхыг төлөөлөх тогтолцооны талаар үүгээр хязгаарлаж, хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцооны талаар илүү дэлгэрэнгүй авч үзэх нь зүйтэй гэж үзлээ. Харин олон нийтийн дунд тэр дундаа УИХ-ын гишүүдийн дотор ч Үндсэн хуульд заасан "...гишүүнийг Монгол Улсын сонгуулийн эрх бүхий иргэд нийтээрээ, чөлөөтэй, шууд сонгох эрхийн үндсэн дээр саналаа нууцаар гаргаж, дөрвөн жилийн хугацаагаар сонгоно." гэж заасныг "гишүүний төлөө саналаа гаргахгүйгээр намын төлөө саналаа өгвөл шууд бус болно" гэж тайлбарладагаасаа бүрэн татгалзах хэрэгтэй. Үүнээс татгалзах үндэслэл нь сонгуулийн эрх зүйн судлалд сонгогчид хамааруулсан эрх зүйн үндсийг "нийтээрээ, чөлөөтэй, шууд нууц" гэсэн зарчмууд гэж үздэг. Иймээс "...шууд сонгох эрхийн үндэс..."-ийг сонгогч саналаа гаргахдаа ямар нэг төлөөллөөр дамжуулж гаргахгүй өөрийн биеэр шууд гэж ойлгоход хүргэдэг болохоос нэр дэвшигчийн төлөө эсвэл нам эвслийн төлөө гэдэгт хамааралгүй гэж нэг мөр хүлээн зөвшөөрөхөөс өөр аргагүй юм.

Хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоог сонгохдоо парламентад намуудын тоог нэмэгдүүлнэ гэдгийг ухамсартайгаар хүлээн зөвшөөрөх нь зүйтэй. Ер нь аливаа үзэл бодол гудамжинд илэрхийлэгдэх бус парламент дотроо мэтгэлцээн болж байх нь дээр гэдгийг л зөвшөөрнө гэсэн үг.

Төрийн эрх барих, хууль тогтоох дээд эрх мэдлийг хэрэгжүүлдэг байгууллагын хувьд сонгогчдын саналыг бодитоор үнэлж, нийгэмд оршиж байгаа олон ургалч үзэл, янз бүрийн ашиг сонирхол, үнэт зүйлсийг бүрэн тооцох боломжийг нэг танхимд төвлөрүүлдэг нь хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцооны хамгийн том давуу тал юм.

Сонгуулийн хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоог агуулга талаас нь авч үзвэл:

- Сонгогч саналаа шууд, нууц гаргах эрхийн үндсийг бүрэн хангах боломжтой.
- Сонгуульд нэр дэвшигчийн талаас нь авч үзвэл нам, эвсэл, нам, эвслээс гаргасан нэр дэвшигчдийн нэрсийн жагсаалт, тухайлсан нэр дэвшигчийн аль нь ч байж болохоор байна.
- Нэг сонгогч-нэг санал гэсэн саналын хувийн жин тэнцүү байх боломжийг бүрдүүлж чадна.
- Саналын босгыг оновчтой тогтооход онцгой анхаарах нь чухал. Босгыг хэт өндөр тогтоох нь парламент дахь үзэл бодлын төлөөллийн тоог хязгаарлаж, олонхыг төлөөлөх тогтолцооныхоос нэг их ялгаагүй болгодог бол хэт доогуур тогтоовол олонхын төлөөлөл тогтохгүй, хамтарч Засгийн газраа байгуулахад хүргэдэг сул талуудтай учир энэ босгыг онож тогтоохоос парламентын ардчиллын хувь заяа шийдэгдэх учиртай.

Хүснэгт 1. Сонгуулийн хүчин зүйлийн нөлөөлөл

Сонгуулийн тогтолцооны нөлөөлөл		Сонгогч саналаа өргөх чиглэлийн нөлөөлөл				
Олонхыг төлөөлөх	Хувь тэнцүүлэн хуваарилах	Холимог	Намын нэрийн жагсаалтад	Нэр дэвшигчийн нэрийн жагсаалтад	Олонхыг төлөөлөх тогтолцооны тухайлсан нэр дэвшигчид	Хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцооны
Давуу талууд						
Том намуудад давуу тал үүсгэдэг. Төрийн эрхийг том намууд тогтвортой барих нөхцөл бүрдүүлнэ.	Парламент олон нам суудал авах нөхцөл бүрдүүлнэ. Аливаа үзэл бодол, үнэт зүйл нэг танхимд хэлэлцэгдэх боломж бүрдүүлнэ.	Олонхыг төлөөлөх, хувь тэнцүүлэн хуваариалах тогтолцооны давуу талуудыг товойлгох, дутагдалтай талуудыг хязгаарлах бололцоо бүрдүүлнэ. Том улсуудад болон үндэсний асуудал тавигддаг улсуудад тохиромжтой.	Жижиг намуудад суудал ногдох боломжийг илүү бүрдүүлнэ. Хувь тэнцүүлсэн шинж улам тодрох санал адил жинтэй байх, санал өгөх, тооцоход хялбар, хүйсийн тэгш байдал, үндэстний асуудлыг шийдвэрлэх нөхцөл бүрдүүлнэ.	Намын нээлттэй нэрийн жагсаалт байдгаараа сонгогчид илүү ойлгомжтой. Жижиг намуудад суудал ногдох боломж давуутай.	Цөөн намын нөлөөг нэмэгдүүлж, Олонхын Засгийн газар бүрдэж, хариуцлага, нэг хүчинд төвлөрнө.	Парламентад хэд хэдэн нам орж, ялангуяа жижиг нам суудал авах магадлал өснө. Намын доторх нэр дэвшигчдийн сонгогдох дараалалд сонгогч нөлөөлөх боломж бүрдүүлнэ.
Дутагдалтай талууд						
Сонгогчдын саналын багагүй хэсэг парламентад тусгалаа олохгүй байх сул талтай.	Засгийн газраа намууд нэгдэж байгуулах, хариуцлага хүлээх зээн тодорхойгүй болох, Засгийн газар огцрох магадлал өснө.	Бүс нутгийн болон үндэсний хэмжээний асуудлын зааг ялгарч, Парламентад өөр өөр ашиг сонирхол зөрчилдөх магадлалтай.	Орон нутаг, парламентын гишүүдийн амьд холбоо сулрах, намын лидерүүдийн давамгайл байдал тогтох, эсвэл нөлөө багатай, үгнээс гардаггүй хүмүүсийг жагсаалтдаа оруулах, намын доторх эрүүл санал бодлыг үл хүндэтгэх талтай	Парламент олон намын оролцоотой болж, Засгийн газрыг намууд бүрдүүлэх тохиолдол элбэг байдаг.	Сонгогчийн өгсөн саналын нэлээд хэсэг нь парламентад тусгалаа олохгүй гадна талд нь үлддэг.	Намын нээлттэй нэрсийн жагсаалтаас сонголт хийх нь сонгуульд оролцож байгаа нам бүрээр нэр дэвшигчдийн нэрсийн жагсаалт гаргаж, сонгогч бүр түүнээс сонголт хийхэд төвөгтэй.

Монгол Улсын нөхцөлд					
Манай улсын хувьд энэ тогтолцоог өөрчлөх сэтгэлзүйн бэлтгэл хангагдсан.	Манай улсын хувьд энэ тогтолцоог сонгох чиглэлээр 2 өөр төсөл өргөн баригдсан. Энэ тогтолцоог сонгоход манай улсын хүн ам сийрэг, нутаг дэвсгэрийн хэмжээгээрээ томд тооцогддог харьцангуй төвлөрөл ихтэй зэрэг нөхцөл байдлаа үнэлэн энэ тогтолцооны ямар хэлбэр, суудал хуваарилах аль аргыг сонгохоо зөв шийдэх шаардлагатай.	Манай улсын хувьд төвөөс аллагдсан засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгж олонтой, тэнд ажиллаж, амьдарч байгаа хүмүүсийн эрх ашгийг парламентад тооцдог байх талаасаа тохиромжтой байж болох талтай.	Манай улсын хувьд цэвэр, ба холимог тогтолцоог сонгосон тохиолдолд улс 1 тойрог гэж үзвэл намын нэрийн хаалттай жагсаалтыг сонгох нь онолын хувьд тохиромжтой.	Манай улсын хувьд улсын мандат бүхий цөөн бүхий цөөн тойрог байгуулна гэж үзвэл намын нэрийн нээлттэй жагсаалтад санал өгөх хувилбарыг сонгох нь тохиромжтой.	Манай улсын хувьд улсын мандат бүхий олон тойрог байгуулбал тодорхой нэр дэвшигчийн төлөө санал өгөх хувилбарыг сонгох нь дээр.
Манай улсын хувьд энэ тогтолцоог өөрчлөх сэтгэлзүйн бэлтгэл хангагдсан.	Манай улсын хувьд энэ тогтолцоог сонгох чиглэлээр 2 өөр төсөл өргөн баригдсан. Энэ тогтолцоог сонгоход манай улсын хүн ам сийрэг, нутаг дэвсгэрийн хэмжээгээрээ томд тооцогддог харьцангуй төвлөрөл ихтэй зэрэг нөхцөл байдлаа үнэлэн энэ тогтолцооны ямар хэлбэр, суудал хуваарилах аль аргыг сонгохоо зөв шийдэх шаардлагатай.	Манай улсын хувьд төвөөс аллагдсан засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгж олонтой, тэнд ажиллаж, амьдарч байгаа хүмүүсийн эрх ашгийг парламентад тооцдог байх талаасаа тохиромжтой байж болох талтай.	Манай улсын хувьд улсын мандат бүхий цөөн тойрог байгуулна гэж үзвэл намын нэрийн нээлттэй жагсаалтад санал өгөх хувилбарыг сонгох нь тохиромжтой.	Манай улсын хувьд улсын мандат бүхий олон тойрог байгуулбал тодорхой нэр дэвшигчийн төлөө санал өгөх хувилбарыг сонгох нь дээр.	Манай улсын хувьд улсын мандат бүхий олон тойрог байгуулбал тодорхой нэр дэвшигчийн төлөө санал өгөх хувилбарыг сонгох нь дээр.

2. СОНГУУЛИЙН ТОГТОЛЦООГ ҮНДСЭН ХУУЛЬДАА ТУСГАСАН ОРНУУД

Парламентын сонгуулийн үндсэн зарчмыг нь тогтоосон гол эх сурвалж нь тухайн улсын Үндсэн хууль байдаг. Тэр дундаа сонгуулийн тогтолцооны талаар гадаад орнуудын Үндсэн хуулиар зохицуулсан хэм хэмжээ нь харилцан адилгүй байдаг.

Гэхдээ сонгуулийн талаарх илүү нарийвчилсан зохицуулалтыг хууль тогтоох байгууллагаас баталсан Сонгуулийн тухай хууль, эсхүл хууль тогтоох байгууллагын танхимаас баталсан регламентууд байдаг.

Дэлхийн 83 улсын Үндсэн хуулинд сонгуулийн тогтолцоог тогтоосон байна. Үүнд: олонхыг төлөөлөх тогтолцоотой 34 улс, хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоотой 34 улс, холимог тогтолцоотой 15 улс тус тус орсон байна.²⁴⁹

Хүснэгт 2. Үндсэн хуулиндаа сонгуулийн тогтолцоог тогтоосон орнуудын жагсаалт

	<i>Нэг танхимтай</i>	<i>Хоёр танхимтай</i>
Олонхыг төлөөлөх тогтолцоо <i>Нэг танхимтай - 16 улс</i> <i>Хоёр танхимтай - 18 улс</i>	Азербайжан Вануату Вьетнам Куба Мальдив Маршаллын Арлууд Науру Невис Папуа Шинэ Гвиней Самоа Сент-Винсент ба Гренадин Соломоны Арлууд Тувалу Туркменистан Хойд Солонгос Хятад	Австрали Антигуа ба Барбуды АНУ Барбадос Белиз Бутан Гаити Гренада Канад Малайз Палау Сент Люси Тринидад ба Тобаго Фижи Филиппин Чех Энэтхэг Ямайка
Хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоо <i>Нэг танхимтай - 20 улс</i> <i>Хоёр танхимтай - 14 улс</i>	Албани Зүүн Тимор Исланд Киргиз Коста-Рика Лаос Латви Лихтенштайн Люксембург Никарагуа Норвег Панама Перу Португал	Австри Аргентин Бельги Боливи Бразил Доминиканы БНУ Испани Колумби Нидерланд Парагвай Польш Тайланд Уругвай Швейцар

²⁴⁹Выборы в мире: Избирательные системы. И.Б.Борисов, А.Г.Головин, А.В.Игнатов. Российский общественный институт избирательного права, Избирательная комиссия ленинградской области. Санкт-Петербург. 2015. 36-39 дэх тал.

	Сальвадор Суринам Финланд Швед Шри Ланка Эстони	
Холимог тогтолцоо <i>Нэг танхимтай - 8 улс</i> <i>Хоёр танхимтай - 7 улс</i>	Венесуэл Гватемал Гондурас Гүрж Микронез Шинэ Зеланд Өмнөд Солонгос Эквадор	Камбож Мексик Мьянмар Пакистан Тайланд Чили Япон

Тайлбар: Судалгаанд парламентын хоёр танхимтай орнуудын хувьд доод танхимыг сонгосон болно.

УЛС ОРНУУДЫН ҮНДСЭН ХУУЛЬД ТӨВ БАНКТАЙ ХОЛБООТОЙ АСУУДЛЫГ ЗОХИЦУУЛСАН БАЙДАЛ

(Мэдээлэл, лавлагаа)

Д.Халиун

Энэхүү лавлагаанд Үндсэн хуульдаа Төв банктай холбоотой асуудлыг тусгасан 70 улс орны холбогдох зохицуулалтыг үзэхэд улс орнууд дараах асуудлуудыг голчлон тусгасан байна:

Үндсэн хуульд тусгасан асуудал	Улсын тоо	Улсын нэр
Төв банктай байна	37 улс	Афганистан, Албани, Армэн, Азербайжан, Босни Герцеговин, Кабо Верде, Хорват, Чех, Эритри, Гамби, Герман, Гана, Гондурас, Унгар, Индонез, Кени, Косово, Литва, Македон, Малави, Молдов, Мозамбик, Никарагуа, Норвег, Парагвай, Перу, Польш, Португал, Серби, Словак, Словени, Өмнөд Африк, Швед, Швейцар, Уганда, Узбекистан, Зимбабве
Төв банкны тогтолцоо	19 улс	Армэн, Беларусь, Болив, Босни Герцеговин, Колумби, Доминиканы БНУ, Гамби, Гүрж, Малави, Перу, Польш, Словак, Словени, Швед, Туркменистан, Туркменистан, Уганда, Замби,
Төв банкны хараат бус, бие даасан байдлыг тусгасан	24 улс	Афганистан, Армэн, Чили, Колумби, Коста Рика, Хорват, Египет, Гүрж, Гайти, Ирак, Кени, Косово, Македон, Мексик, Монтенегро (Черна Гора), Перу, ОХУ, Серби, Словак, Өмнөд Африк, Швед, Швейцар, Замби,
Төв банкны удирдлагыг томилох огцруулах асуудлыг тусгасан:		Бутан, Болив, Босни Херцеговин, Бразил, Болгар, Колумби, Кипр, Чех, Эритри, Эстони, Фижи, Финланд, Унгар, Казахстан, Косово, Киргиз, Малави, Мексик, Перу, ОХУ, Тунис, Украин, Замби
- Ерөнхийлөгч дангаараа, эсхүл холбогдох субъекттай хамтран	51 улс	Афганистан, Алжир, Ангол, Кипр, Чех, Фижи, Гамби, Гүрж, Гана, Унгар, Мексик, Намиби, Уганда, Замби, Эстони
- Парламент		Армэн, Болгар, Финланд, Монтенегро (Черна Гора), Серби, Словени,
- Ерөнхийлөгчийн санал болгосноор Парламент		Албани, Азербайжан, Киргиз, Литва, Польш, ОХУ, Украин, Узбекистан
Бүрэн эрхийн хугацааг заасан:		
- 7 жил	8 улс	Албани
- 6 жил		Армэн, Унгар, Польш
- 5 жил		Литва, Перу, Уганда
- 4 жил		Гана
Төв банкны чиг үүргийг тусгасан	44 улс	Афганистан, Албани, Ангол, Армэн, Беларусь, Болив, Бразил, Кабо Верде, Чили, Колумби, Конго, Коста Рика, Кипр, Чех, Доминиканы БНУ, Эквадор, Египет, Эритри, Эстони, Фижи, Гамби, Гүрж, Гана, Гайти, Гондурас, Унгар, Кени, Киргиз, Мексик, Монтенегро (Черна Гора), Мозамбик, Намиби, Никарагуа, Парагвай, Перу, Польш, ОХУ, Өмнөд Африк, Швед, Туркменистан, Уганда, Украин, Замби, Зимбабве
Төв банкны үйл ажиллагааны эрх зүйн үндсийг хуулиар тогтооно	32 улс	Ангол, Армэн, Колумби, Конго, Хорват, Чех, Эквадор, Эритри, Гүрж, Гайти, Гондурас, Унгар, Индонез, Ирак, Кени, Косово, Киргиз, Литва, Македон, Мадагаскар, Мозамбик, Польш, Португал, Словак, Словени, Суринам, Швед, Туркменистан, Украин, Замби, Зимбабве

ХАВЦРАЛТ

<u>Afghanistan 2004</u>	<p>CHAPTER ARTICLE 12</p> <p>The Afghanistan Bank shall be independent and the central bank of the state. Currency issuance as well as formulating and implementing the monetary policy of the country shall be, according to provisions of the law, the authority of the central bank. The central bank shall consult the economic committee of the House of People about printing of money. The organization and operation method of Central Bank shall be regulated by law.</p> <p>CHAPTER IIIARTICLE 64</p> <p>The President shall have the following authorities and duties:</p> <p>[...]</p> <p>11.Appoint the Ministers, the Attorney General, the Head of the Central Bank, the National Security Director as well as the Head of the Red Cross with the endorsement of the House of People, and their dismissal and acceptance of resignation</p>
<u>Albania 1998 (rev. 2016)</u>	<p>PART THIRTEENARTICLE 161</p> <p>1. The Central State Bank is the Bank of Albania. It has the exclusive right to issue and circulate the Albanian currency, to independently implement monetary policy, and maintain and administer the exchange reserves of the Republic of Albania.</p> <p>2. The Bank of Albania is directed by a council, which is chaired by the Governor. The Governor is elected by the Assembly for 7 years, upon proposal of the President of the Republic, with the right of re-election</p>
<u>Algeria 1989 (reinst. 1996, rev. 2016)</u>	<p>TITLE IIC HAPTER IARTICLE 92</p> <p>The President of the Republic shall appoint:</p> <p>[...]</p> <p>7.the Governor of the Bank of Algeria</p>
<u>Angola 2010</u>	<p>TITLE IIIC HAPTER IARTICLE 93</p> <p>1. Central and issuing bank activities shall be the exclusive responsibility of the state .</p> <p>TITLE IIIC HAPTER IIARTICLE 100(NATIONAL BANK OF ANGOLA)</p> <p>1. The National Bank of Angola, as the central issuing bank, shall ensure that the value of national currency is preserved and shall be involved in defining monetary, financial and exchange rate policies.</p> <p>2. The law shall prescribe the organisation, functions and attributions of the National Bank of Angola.</p> <p>TITLE IVCHAPTER IISECTION IIIARTICLE 119</p> <p>As Head of State, the President of the Republic shall be responsible for:</p> <p>[...]</p> <p>k.Appointing and discharging from office the Governor and Deputy Governors of the National Bank of Angola;</p>
<u>Armenia 1995 (rev. 2015)</u>	<p>CHAPTER 14THE CENTRAL BANK</p> <p>CHAPTER 14ARTICLE 200MAIN GOALS AND FUNCTIONS OF THE CENTRAL BANK</p> <p>1.The national bank of the Republic of Armenia is the Central Bank. The Central Bank shall be independent in the performance of functions reserved for it by the Constitution and by law.</p> <p>2.The main goals of the Central Bank are to maintain price stability and financial stability.</p> <p>3.The Central Bank shall elaborate, approve, and implement the monetary policy programs.</p> <p>4.The Central Bank shall issue the currency of the Republic of Armenia - the Armenian dram.</p> <p>5.In the cases and manner stipulated by law, the Central Bank shall adopt sub-legislative normative legal acts.</p> <p>6.The Central Bank shall present an annual communication to the National Assembly about its activities.</p>

	<p>7.The other goals, objectives, functioning procedures, and safeguards of the Central Bank shall be stipulated by law.</p> <p>CHAPTER 14ARTICLE 201THE CHAIRMAN AND BOARD OF THE CENTRAL BANK</p> <p>1.The Central Bank Board shall consist of the Chairman of the Central Bank, his two deputies, and five members. The Chairman of the Central Bank shall, upon nomination by the competent standing committee of the National Assembly, be elected by the National Assembly for a six-year term by at least a three-fifths majority vote of the total number of parliamentarians. The same person may not be elected as Chairman of the Central Bank for more than two consecutive terms. Other members of the Central Bank Board shall, upon nomination by the competent standing committee of the National Assembly, be elected by the National Assembly for a six-year term by majority vote of the total number of parliamentarians.</p> <p>2.Anyone who has higher education and meets the requirements prescribed for a parliamentarian may be elected as a member of the Board of the Central Bank. The law may stipulate additional requirements for the Board members of the Central Bank.</p> <p>3.The Central Bank Chairman and other members of the Board shall be subject to the incompatibility requirements stipulated for parliamentarians. The Central Bank Chairman and other members of the Board have the right to hold, in commercial organizations and foundations, a position stemming from their function.</p> <p>4.During their term in office, the Board members of the Central Bank may not be members of any party or otherwise engage in political activities. In public speeches, they shall exercise political restraint.</p> <p>5.In case of violating any of the terms of Paragraphs 3 or 4 of this Article, the powers of the Central Bank Chairman shall be terminated by the National Assembly by at least a three-fifths majority vote of the total number of parliamentarians, while the powers of other members of the Board shall be terminated by the National Assembly by a majority vote of the total number of parliamentarians.</p> <p>6.The powers of the Central Bank Chairman, his deputies, and Board members shall be stipulated by law.</p> <p>CHAPTER 16ARTICLE 220TENURE OF THE MEMBERS OF BODIES PRESCRIBED BY CHAPTERS 12-14 OF THE CONSTITUTION</p> <p>After the entry into force of Chapters 12-14 of the Constitution, the members of the bodies prescribed by those Chapters shall continue to serve until the end of the term of their office stipulated by the Constitution amended in 2005 and by laws. Members of the Control Chamber shall continue to serve in office as members of the Audit Chamber.</p>
<p><u>Azerbaijan 1995 (rev. 2016)</u></p>	<p>FIRST PARTCHAPTER IIARTICLE 19</p> <p>II. The Central Bank of the Republic of Azerbaijan is the exclusive property of the State. The Central Bank has the sole legal right to issue notes or to take them out of circulation.</p> <p>THIRD PARTCHAPTER VARTICLE 95I</p> <p>I. The Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan is competent to determine the following matters:</p> <p>[...]</p> <p>15.appointment and dismissal of the Chairperson and the members of the Board of Directors of the Central Bank of the Republic of Azerbaijan upon recommendation of the President of the Republic of Azerbaijan;</p> <p>THIRD PARTCHAPTER VIARTICLE 109</p> <p>The President of the Republic of Azerbaijan:</p> <p>[...]</p> <p>10.presents proposals to the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan concerning the appointment and dismissal of the members of the Board of Directors of the Central Bank of the Republic of Azerbaijan and appoints the Chairman of the Central Bank of the Republic of Azerbaijan from the members of the Governing Board of the Central Bank of the Republic of Azerbaijan.</p>

	<u>Belarus 1994</u> <u>(rev. 2004)</u>	SECTION 7ARTICLE 136 The banking system of the Republic of Belarus shall consist of the National Bank of the Republic of Belarus and other banks. The National Bank shall regulate credit relations and monetary circulation, determine the procedure for making payments and have an exclusive right to issue money.
	<u>Bhutan 2008</u>	ARTICLE 219 19. The Druk Gyalpo shall, by warrant under His hand and seal, appoint: [...] k.The Governor of the Central Bank of Bhutan on the recommendation of the Prime Minister;
	<u>Bolivia</u> <u>(Plurinational</u> <u>State of) 2009</u>	PART IIITITLE IIC HAPTER I ISECTION I IARTICLE 172 The attributes of the President of the State, in addition to those established by this Constitution and the law, are the following: [...] 15.To name the following, from among the candidates proposed by the Pluri-National Legislative Assembly: the Controller General of the State, the President of the Bank of Bolivia, the maximum authority of the Regulatory Organ of the Banks and Financial Entities, and the Presidents of the entities, in which the State participates, that have a social and economic function. PART IIITITLE ICHAPTER VII IARTICLE 298 I I. The following are the areas of prerogative authority of the central level of the State: [...] 2.Monetary policy, the Central Bank, the monetary system, and the policy of foreign exchange. PART IVTITILE ICHAPTER IIISECTION IIARTICLE 326 I. The State, through the Executive Organ, shall determine the goals of the monetary and exchange policies of the country in coordination with the Central Bank of Bolivia. II. Public transactions in the country shall be carried out in the national currency. PART IVTITILE ICHAPTER IIISECTION IIARTICLE 327 The Central Bank of Bolivia is an institution of public law, with its own legal personality and patrimony. Within the framework of the economic policy of the State, it is the function of the Central Bank of Bolivia to maintain stability of the internal purchasing power of the currency in order to contribute to the economic and social development. PART IVTITILE ICHAPTER IIISECTION IIARTICLE 328 I. In addition to those set forth in the law, the powers of the Central Bank of Bolivia, in coordination with the economic policy determined by the Executive Organ, are as follows: 1.To determine and execute the monetary policy. 2.To execute the exchange policy. 3.To regulate the system of payments. 4.To authorize the issuance of currency. 5.To manage the international reserves. PART IVTITILE ICHAPTER IIISECTION IIARTICLE 329 I. The Board of Directors of the Central Bank of Bolivia shall be composed of a President and five directors designated by the President of the State from lists of candidates presented by the Pluri-National Legislative Assembly for each one of the positions. II. The members of the Board of Directors of the Central Bank of Bolivia shall have terms of five years, and are not eligible for re-election. They shall be considered public servants, pursuant to the Constitution and the law. The specific requisites for the position shall be determined by law. III. The members of the Board of Directors of the Central Bank of Bolivia shall report and give accounts on the performance of the institution as often as requested by the Pluri-National Legislative Assembly or its Chambers. The Central Bank of Bolivia shall deliver an annual report to the Legislative Assembly and is subject to the governmental and fiscal system of control of the State.

	<p><u>Bosnia and Herzegovina 1995 (rev. 2009)</u></p>	<p>ARTICLE VIICENTRAL BANK There shall be a Central Bank of Bosnia and Herzegovina, which shall be the sole authority for issuing currency and for monetary policy throughout Bosnia and Herzegovina.</p> <p>1. The Central Bank's responsibilities will be determined by the Parliamentary Assembly. For the first six years after the entry into force of this Constitution, however, it may not extend credit by creating money, operating in this respect as a currency board; thereafter, the Parliamentary Assembly may give it that authority.</p> <p>2. The first Governing Board of the Central Bank shall consist of a Governor appointed by the International Monetary Fund, after consultation with the Presidency, and three members appointed by the Presidency, two from the Federation (one Bosniac, one Croat, who shall share one vote) and one from the Republika Srpska, all of whom shall serve a six-year term. The Governor, who shall not be a citizen of Bosnia and Herzegovina or any neighboring state, may cast tie-breaking votes on the Governing Board.</p> <p>3. Thereafter, the Governing Board of the Central Bank of Bosnia and Herzegovina shall consist of five persons appointed by the Presidency for a term of six years. The Board shall appoint, from among its members, a Governor for a term of six years.</p>
	<p><u>Brazil 1988 (rev. 2017)</u></p>	<p>TITLE IVCHAPTER ISECTION IVART 52 The Federal Senate has exclusive power: [...] III.to give its prior approval, by secret ballot, after public hearing, on selection of: [...] d.president and directors of the Central Bank;</p> <p>TITLE IVCHAPTER ISECTION IIART 84 The President of the Republic has the exclusive powers to: [...] XIV.appoint, after approval by the Federal Senate, the Ministers of the Supreme Federal Tribunal and Superior Tribunals, Governors of the Territories, Procurator-General of the Republic, president and directors of the Central Bank and other civil servants, when determined by law;</p> <p>TITLE VCHAPTER ISECTION IART 164 The power of the Union to issue currency shall be exercised exclusively through the Central Bank.</p> <p>§1°. The Central Bank is prohibited from directly or indirectly granting loans to the National Treasury and to any agency or entity that is not a financial institution.</p> <p>§2°. In order to regulate the money supply or interest rates, the Central Bank may purchase and sell securities issued by the National Treasury.</p> <p>§3°. The cash balances of the Union shall be deposited in the Central Bank; the cash balances of the States, Federal District, Counties, governmental agencies or entities and companies controlled by the Government shall be deposited in official financial institutions, except for cases established by law.</p>
	<p><u>Bulgaria 1991 (rev. 2015)</u></p>	<p>CHAPTER IIIARTICLE 84 The National Assembly shall: [...] 8.Elect and remove the Governor of the Bulgarian National Bank and the heads of other institutions established by law;</p>
	<p><u>Cape Verde 1980 (rev. 1992)</u></p>	<p>PART IIITITLE IIARTICLE 94 1. The Bank of Cape Verde shall be the central bank with the exclusive right to issue money; it shall cooperate in the definition and execution of monetary, financial, and exchange policy, as provided by law.</p>

	<p><u>Chile 1980 (rev. 2015)</u></p>	<p>CHAPTER VCOMMON NORMS FOR DEPUTIES AND SENATORSARTICLE 57 The persons that cannot be candidates to be deputies or senators are: [...] 3.The members of the Council of the Central Bank; CHAPTER XIIIARTICLE 108 There will be an autonomous organ, with its own patrimony, technical in character, called Central Bank, whose composition, organization, functions and powers will be determined by a constitutional organic law. CHAPTER XIIIARTICLE 109 The Central Bank may only perform transactions with financial institutions, whether they are public or private. In no way may it grant to them its guarantee, nor acquire documents issued by the State, its organisms or companies. No public expenditure or loan shall be financed with direct or indirect credits of the Central Bank. However, in case of foreign war or threat of it, which will be qualified by the National Security Council, the Central Bank may obtain, grant or finance credits to the State and public or private entities. The Central Bank will not be able to adopt any agreement which means, in a direct or indirect way, the establishment of different or discriminatory norms or requirements in relation to persons, institutions or entities that undertake operations of the same nature.</p>
	<p><u>Colombia 1991 (rev. 2015)</u></p>	<p>TITLE VCHAPTER IIIARTICLE 150 It is the responsibility of Congress to enact laws. Through them, it exercises the following functions: [...] 19.To enact general rules that specify the objectives and criteria to which the Government must be subjected for the following purposes: [...] b.To regulate foreign trade and specify the international exchange system, in agreement with the functions which the Constitution assigns to the Board of Directors of the Bank of the Republic; 22.To issue laws concerning the Bank of the Republic and the functions that must be performed by its Board of Directors. TITLE VIICHAPTER IVARTICLE 208 The Houses may request the assistance of the ministers, the permanent committees, the deputy ministers, directors of administrative departments, the manager of the Bank of the Republic, the presidents, directors, or managers of the decentralized entities at the national level, and that of other functionaries of the executive branch of government. TITLE XIICAPTER VIARTICLE 371 The Bank of the Republic shall exercise the functions of a central bank. It shall be organized as a legal public entity with administrative, patrimonial, and technical autonomy, subject to its own legal regime. The following shall be the basic functions of the Bank of the Republic: to regulate the money supply, international exchanges, and credit; to issue legal tender; to administer the international reserves; to be the lender of last resort and banker of the credit institutions; and to serve as the government's fiscal agent. All these functions shall be exercised in coordination with the general economic policy. The Bank shall give a report to Congress on the execution of the policies for which it is responsible and on other matters requested from it. TITLE XIICAPTER VIARTICLE 372 The executive board of the Bank of the Republic shall be the monetary, exchange, and credit authority, in accordance with the functions assigned to it by statute. It shall be responsible for managing and executing the functions of the Bank and shall be made up of seven members, among them the Minister of Finance, who shall chair it. The Director of the Bank shall be elected by the executive board and shall be one of its members. The five other members, who can hold no other employment, shall be appointed by the President of the Republic for renewable terms of four years, replacing two of the members every four years. The members of the executive board shall represent the interest of the nation exclusively.</p>

		<p>The Congress shall adopt an Act which shall regulate the Bank of the Republic for the exercise of its functions and the regulations under which the government shall issue the statutes of the Bank. These shall determine, among other things, the form of its organization, its legal regime, the functioning of its executive board and its board of directors, the term of the director, the rules for the constitution of its reserves, among them, those of exchange and monetary stabilization, and the future application of its earnings.</p> <p>The President of the Republic shall perform the inspection, oversight, and control of the Bank within the terms stipulated by statute.</p> <p>TITLE XI CHAPTER VI ARTICLE 373</p> <p>The State, through the intermediary of the Bank of the Republic, shall oversee the maintenance of the purchasing power of the currency. The Bank may not establish credit quotas or give guaranties for the benefit of individuals except when the intermediation of foreign credit is involved for its distribution through the credit institutions or of temporary support of said liquidity. Financing operations for the benefit of the state shall mandate the unanimous approval of the executive board unless open market operations are involved. In no case may the legislature mandate credit quotas for the benefit of the State or individuals.</p>
	<p><u>Congo (Democratic Republic of the) 2005 (rev. 2011)</u></p>	<p>TITLE III CHAPTER 1 SECTION 5 PARAGRAPH 2 ARTICLE 176</p> <p>The Central Bank of Congo is the issuing institution of the Democratic Republic of the Congo.</p> <p>In this capacity, its mission includes:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. the guarding of the public funds; 2. monetary safeguarding and [monetary] stability; 3. the definition and the implementation of monetary policy; 4. the control of all banking activities; 5. the economic and financial council of the Government. <p>For the realization of these missions and attributions, the Central Bank of the Congo is independent and enjoys autonomy of management.</p> <p>TITLE III CHAPTER 1 SECTION 5 PARAGRAPH 2 ARTICLE 177</p> <p>The organization and functioning of the Central Bank of the Congo are established by an organic law.</p>
	<p><u>Costa Rica 1949 (rev. 2015)</u></p>	<p>TITLE VII SOLE CHAPTER ARTICLE 85</p> <p>The Central Bank of Costa Rica will administrate that fund and, each month, it will provide it in twelfths, to the order of the mentioned institutions, according to the distribution determined by the body responsible for the coordination of the University State Superior Education. The income of that special fund may not be abolished or diminished, without creating, simultaneously, other improvements to substitute them.</p> <p>TITLE XIV SOLE CHAPTER ARTICLE 188</p> <p>The autonomous institutions of the State enjoy administrative independence and are subject to the law in matter of government. Their directors respond for their management.</p> <p>TITLE XIV SOLE CHAPTER ARTICLE 189</p> <p>[The following] are autonomous institutions:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. The Banks of the State; 2. The insurance institutions of the State; 3. Those that this Constitution establishes, and the new organs that the Legislative Assembly may create by a vote of no less than two-thirds of the total of its members.

	<p><u>Croatia 1991</u> <u>(rev. 2013)</u></p>	<p>III3ARTICLE 53 The Croatian National Bank shall be the central bank of the Republic of Croatia. The Croatian National Bank shall be autonomous and independent, and shall report on its work to the Croatian Parliament. The Croatian National Bank shall be managed and its operations shall be conducted by the Governor of the Croatian National Bank. The organisation, purpose, tasks and remit of the Croatian National Bank shall be governed by law.</p>
	<p><u>Cyprus 1960</u> <u>(rev. 2013)</u></p>	<p>PART VICHAPTER IIIARTICLE 118 1. The President and the Vice-President of the Republic shall appoint jointly two fit and proper persons one to be the Governor and the other to be the Deputy-Governor of the Issuing Bank of the Republic: Provided that the Governor and the Deputy-Governor of the Issuing Bank of the Republic shall not belong to the same Community. 2. The Governor of the Issuing Bank of the Republic shall be the Head and the Deputy-Governor of the Issuing Bank shall be the Deputy Head of the Issuing Bank of the Republic which shall not be under any Ministry. 3. The Governor and the Deputy-Governor of the Issuing Bank of the Republic shall be persons appointed under such terms and conditions as laid down in the instruments of their appointment. 4. The Council established under paragraph 8 of Article 153 shall terminate the appointment of the Governor and Deputy-Governor of the Issuing Bank of the Republic, under the terms and conditions prescribed by the law governing the functioning of the Issuing Bank of the Republic. 5. [Repealed] 6. Any disciplinary matter in connexion with the exercise of the functions of the Governor and the Deputy-Governor of the Issuing Bank of the Republic shall be within the competence of the Council established under paragraph 8 of Article 153. PART VICHAPTER IIIARTICLE 119 1. The Governor of the Issuing Bank of the Republic assisted by the Deputy-Governor of the Issuing Bank of the Republic shall administer the currency laws of the Republic and shall be in charge of the management of the Issuing Bank of the Republic and shall exercise all other powers and perform all other functions and duties within the domain of the Issuing Bank of the Republic. 2. The Governor of the Issuing Bank of the Republic assisted by the Deputy-Governor of the Issuing Bank of the Republic shall exercise all such powers and shall perform all such other functions as are conferred or imposed on him by law. 3. The powers, functions and duties of the Governor of the Issuing Bank of the Republic provided in this Chapter may be exercised by him in person or by such subordinate officers acting under and in accordance with his instructions. 4. [Repealed] 5. The Governor of the Issuing Bank of the Republic shall submit half yearly reports on the state of currency, funds and securities of the Republic to the President and the Vice-President of the Republic who shall cause such reports to be laid before the House of Representatives. PART VICHAPTER IIIARTICLE 120 1. The Deputy-Governor of the Issuing Bank of the Republic shall have such powers and shall perform such functions and duties as normally appertain to his office and also shall. subject to the directions of the Governor of the Issuing Bank of the Republic, exercise all the powers and perform all the functions and duties vested in the Governor of the Issuing Bank of the Republic under the provisions of this Constitution or by law. 2. The Deputy-Governor of the Issuing Bank of the Republic shall act for the Governor of the Issuing Bank of the Republic in case of his absence or his temporary incapacity to perform his duties. PART VICHAPTER IIIARTICLE 121 Nothing in this Chapter contained shall be construed as precluding the Issuing Bank of the Republic from becoming a Central Bank:</p>

	<p>Provided that in such a case, subject to the provisions of this Chapter, the Governor and the Deputy-Governor of the Issuing Bank of the Republic shall be respectively the Governor and the Deputy-Governor of the Central Bank of the Republic.</p>
<p><u>Czech Republic 1993 (rev. 2013)</u></p>	<p>CHAPTER IIIAARTICLE 62 The President of the Republic: [...] k.shall appoint members of the Banking Council of the Czech National Bank. CHAPTER VIARTICLE 98 1. The Czech National Bank shall be the state central bank. Its primary purpose shall be to maintain price stability; interventions into its affairs shall be permissible only on the basis of statute. 2. The Bank's status and powers, as well as more detailed provisions, shall be set down in a statute.</p>
<p><u>Dominican Republic 2015</u></p>	<p>TITLE XICAPTER ISECTION IIARTICLE 223REGULATION OF THE MONETARY AND FINANCIAL SYSTEM The regulation of the monetary and financial system of the Nation is the responsibility of the Monetary Board as the superior organ of the Central Bank. TITLE XICAPTER ISECTION IIARTICLE 224INTEGRATION OF THE MONETARY BOARD The Monetary Board is integrated by no more than nine members including the Governor of the Central Bank, who presides over it, and ex officio members whose number shall not be more than three. TITLE XICAPTER ISECTION IIARTICLE 226APPOINTMENT OF MONETARY AUTHORITIES The Monetary Board, represented by the Governor of the Central Bank, shall be in charge of the direction and adequate application of the monetary, exchange, and financial policies of the Nation and the coordination of the regulatory entities of the system and of the financial market. TITLE XICAPTER ISECTION IIARTICLE 227DIRECTION OF THE MONETARY POLICIES The Monetary Board, represented by the Governor of the Central Bank, will have at its responsibility the direction and adequate application of the monetary, exchange and financial policies of the Nation and the coordination of the regulatory entities of the financial system and of the financial market. TITLE XICAPTER ISECTION IIARTICLE 228ISSUE OF BILLS AND COINS The Central Bank, whose capital is property of the State, is the sole issuer of bills and coins of national circulation and has as its objective to watch for the stability of prices.</p>
<p><u>Ecuador 2008 (rev. 2015)</u></p>	<p>TITLE VICHAPTER 4SECTION 4ARTICLE 299 The General State Budget shall be managed through the Master Account of the National Treasury held in the Central Bank, with the respective sub-accounts. Special accounts shall be created in the Central Bank to manage the deposits of state enterprises and the decentralized autonomous governments, and other accounts as applicable. State resources shall be managed in the government banking system, pursuant to the law. The law shall establish the mechanisms for credits and payments, as well as for the investment of financial resources. Public sector entities are forbidden to invest their resources overseas without legal authorization. TITLE VICHAPTER 4SECTION 6ARTICLE 303 The drafting of monetary, credit, foreign exchange and financial policies is the exclusive power of the Executive Branch and shall be implemented through the Central Bank. The law shall regulate the circulation of legal tender in Ecuadorian territory.</p>

	Execution of the credit and financial policy shall also be exercised through the public banking system. The Central Bank is a legal entity governed by public law, whose organization and operation shall be established by law.
<u>Egypt 2014</u>	CHAPTER FIVESECTION ELEVENSUBSECTION TWOARTICLE 215INDEPENDENT BODIES AND REGULATORY AGENCIES Independent bodies and regulatory agencies are identified by law. These bodies and agencies have legal personality, and technical, financial and administrative independence, and are consulted about draft laws and regulations that relate to their fields of operation. These bodies and agencies include the Central Bank, the Egyptian Financial Supervisory Authority, the Central Auditing Organization, and the Administrative Control Authority. CHAPTER FIVESECTION ELEVENSUBSECTION TWOARTICLE 220CENTRAL BANK The Central Bank is responsible for developing and overseeing the implementation of monetary, credit, and banking polices, and for monitoring banks. It is exclusively entitled to issue banknotes. It maintains the safety of the monetary and banking system, and the stability of prices within the framework of the state's general political economic policy, in the manner organized by law.
<u>Eritrea 1997</u>	CHAPTER VARTICLE 42 17. subject to the provisions of Article 52(1), remove any person appointed by him. CHAPTER VIIARTICLE 56NATIONAL BANK 1. There shall be a National Bank, which performs the functions of a central bank, controls the financial institutions and manages the national currency. 2. The National Bank shall have a Governor appointed by the President with the approval of the National Assembly. There shall be a Board of Directors whose members shall be appointed by the President. 3. The detailed organization, powers and duties of the National Bank shall be determined by law.
<u>Estonia 1992 (rev. 2015)</u>	CHAPTER IVARTICLE 65 The Riigikogu shall: [...] 7.on the proposal of the President of the Republic, appoint to office the Chief Justice of the Supreme Court, the Chairman of the Board of the Bank of Estonia, the Auditor General and the Chancellor of Justice; [...] 9.appoint members of the Board of the Bank of Estonia; CHAPTER VARTICLE 78 The President of the Republic shall: [...] 11.make proposals to the Riigikogu for appointments to the offices of Chief Justice of the Supreme Court, Chairman of the Board of the Bank of Estonia, Auditor General and Chancellor of Justice; 12.on the proposal of the Board of the Bank of Estonia, appoint to office the President of the Bank of Estonia; CHAPTER VIIARTICLE 111 The Bank of Estonia has the sole right to issue Estonian currency. The Bank of Estonia shall regulate currency circulation and shall uphold the stability of the national currency. CHAPTER VIIARTICLE 112 The Bank of Estonia shall act pursuant to law and shall report to the Riigikogu.

<p>Fiji 2013</p>	<p>CHAPTER 6 PART D 134 134. This Part applies to- [...] g. Governor of the Reserve Bank of Fiji; [...] 1. Subject to this section, a person holding the office referred to in section 134(a) to (g) holds office for 5 years and is eligible for re-appointment. CHAPTER 6 PART D 137 REMOVAL FROM OFFICE FOR CAUSE 1. A person to whom this Part applies may be removed from office for inability to perform the functions of his or her office (whether arising from infirmity of body or mind or any other cause) or for misbehaviour, and may not otherwise be removed. 2. Removal from office must be pursuant to this section. 3. If the Constitutional Offices Commission considers that the question of removal from office ought to be investigated, then- a. the Constitutional Offices Commission appoints- i. in the case of alleged misbehaviour-a tribunal, consisting of a chairperson and not less than 2 other members, selected from amongst persons who hold or are qualified to hold the office of a Judge; and ii. in the case of alleged inability to perform the functions of office-a medical board, consisting of a chairperson and 2 other members, each of whom is a qualified medical practitioner; b. the tribunal or medical board enquires into the matter and furnishes a written report of the facts to the President and advises the President of its recommendation whether or not the person concerned should be removed from office; and c. in deciding whether or not to remove the person concerned from office, the President must act in accordance with the advice of the tribunal or medical board, as the case may be. 4. The President on the advice of the Constitutional Offices Commission may, on such terms and conditions as he or she deems fit, suspend the person concerned from office pending investigation and pending referral to and appointment of a tribunal or a medical board under subsection (3), and may at any time, revoke the suspension. 5. The suspension of the person concerned from office under subsection (4) ceases to have effect if the President determines that the person should not be removed from office. 6. The report of the tribunal or the recommendations of the medical board, as the case may be, made under subsection (3) shall be made public. CHAPTER 8 PART D 153 RESERVE BANK OF FIJI 1. The Reserve Bank of Fiji is the central bank of the State, whose primary objects are- a. to protect the value of the currency in the interest of balanced and sustainable economic growth; b. to formulate monetary policy; c. to promote price stability; d. to issue currency; and e. to perform other functions conferred on it by a written law. 2. In pursuing its primary objects, the Reserve Bank of Fiji must perform its functions independently and without fear, favour or prejudice, but there must be regular consultation between the Reserve Bank of Fiji and the Minister responsible for finance. 3. The powers and functions of the Reserve Bank of Fiji are those customarily exercised and performed by central banks. 4. The Governor of the Reserve Bank of Fiji shall be appointed by the President on the advice of the Constitutional Offices Commission, following consultation with the Minister responsible for finance. 5. A written law must provide for the composition, powers, functions and operations of the Reserve Bank of Fiji. 6. The Reserve Bank of Fiji must deliver quarterly and annual reports to Parliament, and any other reports when required by law, or requested by resolution.</p>
-------------------------	--

	<p><u>Finland 1999 (rev. 2011)</u></p>	<p>CHAPTER 7 SECTION 91 THE BANK OF FINLAND The Bank of Finland operates under the guarantee and supervision of the Parliament, as provided by an Act. For the purpose of supervising the operations of the Bank of Finland, the Parliament elects its governors. The appropriate Committee of the Parliament and the governors have the right to receive the information needed for the supervision of the operations of the Bank of Finland.</p>
	<p><u>Gambia (The) 1996 (rev. 2004)</u></p>	<p>CHAPTER IX PART 3161 ESTABLISHMENT OF CENTRAL BANK 1. There shall be a Central Bank of The Gambia. 2. The Central Bank shall be the only authority to issue the currency of The Gambia. 3. The Central Bank shall be the sole banker of the Government and it shall be the principal depository bank for all funds raised for, or on behalf of, the Government. 4. The Central Bank shall- a.promote and maintain the stability of the currency of The Gambia; b.direct and regulate the financial, insurance, banking and currency system in the interest of the economic development of The Gambia; c.encourage and promote sustainable economic development and the efficient utilisation of the resources of The Gambia through the effective and efficient operation of a banking and credit system; d.exercise such other functions as may be conferred on the Central Bank by an Act of the National Assembly; 5. It shall be the duty of the Central Bank to ensure that money paid to or received for and on behalf of the Government is recorded in proper books of account in accordance with recognised accounting standards. It shall ensure that all withdrawals from the various Government accounts with itself are properly authorised in accordance with this Constitution and any Act of the National Assembly and that the overdrawing on any of the Government's accounts with itself is permitted only if so authorised. CHAPTER IX PART 3162 THE BOARD OF THE CENTRAL BANK 1. The authority of the Central Bank shall vest in the Board of Directors of the Bank which shall comprise- a.a Chairman, who shall be the Governor and Chief Executive of the Bank; and b.four other Directors 2. The members of the Board of Directors shall be appointed from among persons of standing and experience in financial matters by the President, in consultation with the Public Service Commission. 3. Subject to the provisions of this section the Directors, other than the Chairman, shall be appointed for a term of two years and the appointments shall be made with a view to ensuring that no more than two such Directors; terms of office expire in any one year. Such Directors may be reappointed for a further term. 4. Any Director may be removed from office by the President if- a.he or she is convicted of an offence involving dishonesty or fraud; b.he or she is declared bankrupt or makes a composition with his or her creditors; c.he or she is unable to perform the functions of his or her office due to infirmity of mind or body or for any other cause; or d.he or she knowingly engages in any activity detrimental to the interests of the Central Bank. 5. A Director shall have the right to be heard in person or by his or her legal representative against any proposal to remove him or her. 6. Where a Director is, by reason of illness which is believed to be of limited duration, unable to perform the functions of his or her office, the President may appoint a suitably qualified person to act for such Director. 7. Except with the approval of the National Assembly, neither the governor nor any General Manager of the Central Bank shall hold any other office of profit or emolument or occupy any other position carrying the right to remuneration for the rendering of services.</p>

	<p>8. Nothing in this section shall be construed as prohibiting any Director, other than the Governor, from conducting business with the Central Bank or any other person or authority, provided he or she declares his or her interest in writing to the Board of Directors and abstains from participating in any meeting of the Board at which a matter in which he or she has such an interest is a subject for discussion.</p> <p>9. The Board of Directors shall regulate its own procedures and may make rules and give directions to regulate the administration of the Central Bank and the conduct of its business.</p> <p>10. Within three months following the end of its financial year, the Central Bank shall submit to the National Assembly a report of its activities and business for the previous year.</p> <p>11. In the performance of its functions, the Central Bank shall be subject to the direction and control of the Ministry of Finance, in accordance with the Central Bank Act, of any Act of the National Assembly amending or replacing the said Act.</p> <p>12. The Central Bank shall have regular consultations with the President and any other relevant authorities or agencies.</p>
<u>Georgia 1995 (rev. 2013)</u>	<p>CHAPTER SIXARTICLE 95</p> <p>1. The National Bank of Georgia shall conduct monetary policy to ensure price stability, as well as shall maintain the stable operation of the financial sector.</p> <p>2. (Deleted – 15.10.2010, No 3710).</p> <p>3. The National Bank shall be the principal bank of Georgia, the banker and fiscal agent of the Government of Georgia.</p> <p>4. The National Bank shall be independent in its activity. The rights and duties, the procedure of activity shall be determined and the independence of the National Bank shall be guaranteed by organic law.</p> <p>5. The name and unit of money shall be determined by law. Only the National Bank shall have the right to money emission.</p> <p>CHAPTER SIXARTICLE 96</p> <p>1. The Council of the National Bank shall be the supreme body of the National Bank of Georgia. On the recommendation of the President of Georgia a majority of MPs shall elect the members of the Council of the National Bank for a term of seven years. Members of the Council of the National Bank may be dismissed only by a Parliament decision in accordance with Article 64.</p> <p>2. The President of Georgia shall appoint the President of the National Bank from among the members of the Council of the National Bank and dismiss him/her from office.</p> <p>3. The National Bank shall be accountable to Parliament and shall present to it a report of its activity annually.</p>
<u>Germany 1949 (rev. 2014)</u>	<p>VIIIARTICLE 88[THE FEDERAL BANK - THE EUROPEAN CENTRAL BANK]</p> <p>The Federation shall establish a note-issuing and currency bank as the Federal Bank. Within the framework of the European Union, its responsibilities and powers may be transferred to the European Central Bank, which is independent and committed to the overriding goal of assuring price stability.</p>
<u>Ghana 1992 (rev. 1996)</u>	<p>CHAPTER 11PART VI146</p> <p>1. A Justice of the Superior Court or a Chairman of a Regional Tribunal shall not be removed from office except for stated misbehaviour or incompetence or on ground of inability to perform the functions of his office arising from infirmity of Body or mind.</p> <p>CHAPTER 13PART I183CENTRAL BANK</p> <p>1. The Bank of Ghana shall be the Central Bank of Ghana and shall be the only authority to issue the currency of Ghana.</p>

		<p>2. The Bank of Ghana shall-</p> <p>a.promote and maintain the stability of the currency of Ghana and direct and regulate the currency system in the interest of the economic progress of Ghana;</p> <p>b.be the sole custodian of State funds of Ghana both in and outside Ghana and may, by notice published in the Gazette, authorise any other person or authority to act as a custodian of any such fund as may be specified in the notice;</p> <p>c.encourage and promote economic development and the efficient utilisation of the resources of Ghana through effective and efficient operation. of a banking and credit system in Ghana; and</p> <p>d.do all other things not inconsistent with this article as may be prescribed by law.</p> <p>3. The Governor of the Bank of Ghana shall, for the purposes of this article, disallow any transaction or transfer involving directly or indirectly, any foreign exchange whether in or outside Ghana, which is contrary to law.</p> <p>4. The following shall apply to the Governor of the Bank of Ghana-</p> <p>a.he shall be appointed by the President acting in consultation with the Council of State for periods of four years each;</p> <p>b.he shall, notwithstanding article 285 of this Constitution be the chairman of the governing body of the Bank of Ghana;</p> <p>c.his emoluments shall not be reduced while he continues to hold office as Governor;</p> <p>d.he shall not be removed from office except on the same grounds and in the same manner as a Justice of the Superior Court of Judicature, other than the Chief Justice, may be removed.</p>
	<p><u>Haiti 1987 (rev. 2012)</u></p>	<p>TITLE VIIARTICLE 224 National monetary policy is set by the Central Bank jointly with the Minister of Economics and Finance.</p> <p>TITLE VIIARTICLE 225 An autonomous public agency with legal personality and financial autonomy performs the functions of a Central Bank. Its regulations are determined by law.</p> <p>TITLE VIIARTICLE 226 The Central Bank has exclusive authority to issue as legal tender throughout the territory of the Republic, paper money representing the monetary unit, and coins, according to the name, weight, description, amount and use set by law.</p>
	<p><u>Honduras 1982 (rev. 2013)</u></p>	<p>TITLE VICHAPTER IICURRENCY AND BANKING</p> <p>TITLE VICHAPTER IIARTICLE 342 The issue of currency is the exclusive power of the State, which shall exercise it through the Central Bank of Honduras.</p> <p>The banking, currency and credit regime shall be regulated by law.</p> <p>The State, through the Central Bank of Honduras, shall be responsible for the formulation and development of the monetary, credit and exchange policy of the country, duly coordinated with the planned economic policy.</p> <p>TITLE VICHAPTER IIARTICLE 343 The Central Bank of Honduras shall regulate and approve the granting of loans, discounts, guarantees and other credit operations; commissions, allowances or bonuses of any kind that banking, financing, or insurance institutions grant to shareholders that hold a majority interest, directors, and officers.</p> <p>In addition, it shall regulate and approve the granting of loans, discounts, guarantees and other credit operations to companies in which the shareholders hold a majority interest.</p> <p>Any violation of the provisions of this article shall be punished in accordance with such regulations as the Central Bank may issue, without prejudice to any civil or penal liability proceedings resulting therefrom.</p>

<p><u>Hungary 2011</u> <u>(rev. 2016)</u></p>	<p>FOUNDATIONARTICLE T</p> <p>2. Legal regulations shall be the Acts, the government decrees, the prime ministerial decrees, the ministerial decrees, the decrees of the Governor of the National Bank of Hungary, the decrees of the heads of autonomous regulatory organs and local government decrees. In addition, decrees of the National Defence Council adopted during a state of national crisis and decrees of the President of the Republic adopted during a state of emergency shall also be legal regulations.</p> <p>THE STATETHE NATIONAL ASSEMBLYARTICLE 7</p> <p>1. Members of the National Assembly may address questions to the Commissioner for Fundamental Rights, the President of the State Audit Office, the Prosecutor General, or the Governor of the National Bank of Hungary about any matter within their functions.</p> <p>THE STATETHE PRESIDENT OF THE REPUBLICARTICLE 94</p> <p>4. The President of the Republic: [...] c.shall appoint Ministers, the Governor and Deputy Governors of the National Bank of Hungary, the heads of autonomous regulatory organs and university professors;</p> <p>THE STATETHE PRESIDENT OF THE REPUBLICARTICLE 9</p> <p>5. The counter-signature of a Member of the Government shall be required for all actions and decisions of the President of the Republic under Paragraph (4). An Act may provide that for decisions taken within the powers conferred on the President of the Republic by an Act, no counter-signature shall be required.</p> <p>THE STATETHE GOVERNMENTARTICLE 18</p> <p>3. Acting on the basis of authorisation by an Act or a government decree, and within their functions, Members of the Government shall adopt decrees, either autonomously or in agreement with other Ministers; no such decree shall conflict with any Act, government decree or decree of the Governor of the National Bank of Hungary.</p> <p>THE STATEAUTONOMOUS REGULATORY ORGANSARTICLE 23</p> <p>4. Acting on the basis of authorisation by an Act and within his or her functions laid down in a cardinal Act, the head of an autonomous regulatory organ shall issue decrees; no such decree shall conflict with any Act, government decree, prime ministerial decree, ministerial decree or decree of the Governor of the National Bank of Hungary. In issuing decrees, the head of an autonomous regulatory organ may be substituted for by the deputy he or she designated in a decree.</p> <p>THE STATEPUBLIC FINANCESARTICLE 41</p> <p>1. The National Bank of Hungary shall be the central bank of Hungary. The National Bank of Hungary shall be responsibility for monetary policy as set out by a cardinal Act.</p> <p>2. The National Bank of Hungary shall perform the supervision of the financial intermediary system.</p> <p>3. The Governor and Deputy Governors of the National Bank of Hungary shall be appointed for six years by the President of the Republic.</p> <p>4. The Governor of the National Bank of Hungary shall annually report to the National Assembly on the activities of the National Bank of Hungary.</p> <p>5. Acting on the basis of authorisation by an Act and within his or her functions laid down in a cardinal Act, the Governor of the National Bank of Hungary shall issue decrees; no such decree shall conflict with any Act. In issuing decrees, the Governor of the National Bank of Hungary may be substituted for by the Deputy Governor he or she designated in a decree.</p> <p>6. The detailed rules for the organisation and operation of the National Bank of Hungary shall be laid down in a cardinal Act.</p> <p>THE STATEPUBLIC FINANCESARTICLE 44</p> <p>4. The members of the Budget Council shall be the President of the Budget Council, the Governor of the National Bank of Hungary and the President of the State Audit Office. The President of the Budget Council shall be appointed for six years by the President of the Republic.</p>
---	--

	<u>Indonesia 1945</u> <u>(reinst. 1959,</u> <u>rev. 2002)</u>	CHAPTER VIIIARTICLE 23D The State shall have a central bank, the structure, composition, authorities, responsibilities and independence of which shall be regulated by law.
	<u>Iraq 2005</u>	SECTION THREECHAPTER FOURARTICLE 103 SECTION THREECHAPTER FOURARTICLE 103FIRST The Central Bank of Iraq, the Board of Supreme Audit, the Communication and Media Commission, and the Endowment Commissions are financially and administratively independent institutions, and the work of each of these institutions shall be regulated by law. SECTION THREECHAPTER FOURARTICLE 103SECOND The Central Bank of Iraq is responsible before the Council of Representatives. The Board of Supreme Audit and the Communication and Media Commission shall be attached to the Council of Representatives. SECTION THREECHAPTER FOURARTICLE 103THIRD The Endowment Commissions shall be attached to the Council of Ministers.
	<u>Kazakhstan 1995</u> <u>(rev. 2017)</u>	SECTION IIIARTICLE 44 1 1. The President of the Republic of Kazakhstan shall: [...] 4.appoint the Chairperson of the National Bank, the Procurator General and the Chairperson of Committee of National security of the Republic of Kazakhstan with the consent of the Senate of the Parliament; release them from office; SECTION IVARTICLE 55 The following shall belong to exclusive jurisdiction of the Senate: [...] 2.approval of the appointment of the Chairperson of National Bank, the Procurator General and the Chairperson of the Committee of National Security by the President of the Republic of Kazakhstan;
	<u>Kenya 2010</u>	CHAPTER 12PART 7231CENTRAL BANK OF KENYA 1. There is established the Central Bank of Kenya. 2. The Central Bank of Kenya shall be responsible for formulating monetary policy, promoting price stability, issuing currency and performing other functions conferred on it by an Act of Parliament. 3. The Central Bank of Kenya shall not be under the direction or control of any person or authority in the exercise of its powers or in the performance of its functions. 4. Notes and coins issued by the Central Bank of Kenya may bear images that depict or symbolise Kenya or an aspect of Kenya but shall not bear the portrait of any individual. 5. An Act of Parliament shall provide for the composition, powers, functions and operations of the Central Bank of Kenya.
	<u>Kosovo 2008</u> <u>(rev. 2016)</u>	CHAPTER IARTICLE 11 2. The Central Banking Authority of Kosovo is independent and is called the Central Bank of the Republic of Kosovo. CHAPTER VARTICLE 84 The President of the Republic of Kosovo: [...] 27.appoints the Governor of the Central Bank of the Republic of Kosovo who will also act as its Managing Director, and appoints the other members of the Bank's Board; CHAPTER XIIARTICLE 140CENTRAL BANK OF KOSOVO 1. The Central Bank of the Republic of Kosovo is an independent institution which reports to the Assembly of Kosovo. 2. The Central Bank of the Republic of Kosovo exercises its competencies and powers exclusively in accordance with this Constitution and other applicable legislative instruments. 3. The Governor of the Central Bank of the Republic of Kosovo will serve as the Chief Executive Officer.

		4. The governance of the Central Bank of the Republic of Kosovo and the selection and nomination procedures of the Central Bank Board members shall be regulated by law, which shall ensure its independence and autonomy.
	<u>Kyrgyzstan 2010</u> <u>(rev. 2016)</u>	SECTION IIIARTICLE 645 5. The President: 1.shall submit to the Jogorku Kenesh the candidates to be elected to the position of the Chairperson of the National Bank; at the proposal of the Chairperson of the National Bank shall appoint deputy chairmen and members of the Board of the National Bank; in cases envisaged in the law shall dismiss them from office; SECTION IVCHAPTER IIARTICLE 744 4. The Jogorku Kenesh: [...] 3.upon submission of the President shall elect the Chairperson of the National Bank and shall dismiss him/her in cases envisaged in the law; SECTION VIARTICLE 105 The National Bank shall supervise over the banking system of the Kyrgyz Republic, determine and conduct monetary and credit policy in the Kyrgyz Republic, determine and implement unified exchange rate policy, possess the exclusive right to issue money and implement various forms and principles of bank funding. SECTION VIIARTICLE 109 The organization and procedures of state authorities indicated in this section as well as guarantees of their independence shall be defined by laws.
	<u>Lithuania 1992</u> <u>(rev. 2006)</u>	CHAPTER VARTICLE 67 The Seimas: [...] 11.shall appoint and dismiss the State Controller and the Chairman of the Board of the Bank of Lithuania; CHAPTER VIARTICLE 84 The President of the Republic: [...] 13.shall submit to the Seimas the candidatures for the State Controller and the Chairman of the Board of the Bank of Lithuania; may submit that the Seimas express no-confidence in them; CHAPTER XIARTICLE 125 In the Republic of Lithuania, the Bank of Lithuania shall be the central bank which belongs to the State of Lithuania by right of ownership. The procedure for the organization and activities of the Bank of Lithuania, its powers and the legal status of the Chairman of the Bank of Lithuania as well as the grounds of his dismissal shall be established by law. CHAPTER XIARTICLE 126 The Bank of Lithuania shall be directed by the Board of the Bank consisting of the Chairman, his deputies and members. The Chairman of the Board of the Bank of Lithuania shall be appointed for a five-year term by the Seimas upon the submission of the President of the Republic.
	<u>Macedonia</u> <u>(Republic of)</u> <u>1991 (rev. 2011)</u>	II4ARTICLE 60 The National Bank of the Republic of Macedonia is a currency-issuing bank. The National Bank is autonomous and responsible for the stability of the currency, monetary policy and for the general liquidity of payments in the Republic and abroad. The organization and work of the National Bank are regulated by law.
	<u>Madagascar 2010</u>	TITLE IIISUB-TITLE IICAPTER IIIARTICLE 95 In addition to the issues that are directed to it by other Articles of the Constitution: I.The law establishes the rules concerning: [...] 4°.the Central Bank and the regime of emission of the currency;

	<u>Malawi 1994 (rev. 2017)</u>	CHAPTER XIX185THE RESERVE BANK OF MALAWI 1. There shall be established by an Act of Parliament a central bank of the Republic, known as the Reserve Bank of Malawi which shall serve as the State's principal instrument for the control of money supply, currency and the institutions of finance and shall serve generally in accordance with the normal functions of a central bank. 2. The Bank shall be controlled by a Board which shall consist of a chairperson and members of the Board who shall, subject to this Constitution, be appointed in accordance with the Act of Parliament by which the Bank is established.
	<u>Mexico 1917 (rev. 2015)</u>	TITLE ONECHAPTER IARTICLE 28 The State shall have a Central Bank that shall be autonomous in the exercise of its functions and its administration. Its primary objective shall be to attain the stability of the purchasing power of the national currency, strengthening the guiding role of the State with regard to national development. No authority can order the Central Bank to provide financing. The State shall have a public trust denominated Mexican Oil Fund for Stabilization and Development, which fiduciary agent shall be the Central Bank, that will be tasked, under the terms set forth by the laws, with receiving, managing and distributing revenues—taxes excluded—derived from allocations and contracts referred to in paragraph seven of Article 27 of this Constitution. Those functions carried out exclusively by the State through the Central Bank in the strategic areas of coining and note printing, shall not be deemed monopolistic. The Central Bank shall regulate exchange rates, as well as banking and financial services, in accordance with the law and with the intervention of any competent authorities. The Central Bank shall have all the necessary powers to carry out said regulation and the enforcement thereof. The management of the Central Bank shall be entrusted to the persons appointed by the President of the Republic with the consent of the Senate or the Permanent Committee, as the case may be. They shall hold office for the terms which duration and staggered sequences are best suited to the autonomous exercise of their duties; they may only be removed for a serious cause and they cannot hold any other employment, position or assignment, except for those in which they act in the name of the Bank, and those unpaid activities carried out in educational, scientific, cultural or charitable organizations. The persons in charge of the Central Bank may be subjected to impeachment in accordance with the provisions established in the Article 110 of this Constitution.
	<u>Moldova (Republic of) 1994 (rev. 2016)</u>	TITLE IVARTICLE 130 3. The National Bank of the Republic of Moldova shall be empowered with the exclusive right of mintage carried out pursuant to the Parliament decision.
	<u>Montenegro 2007 (rev. 2013)</u>	PART 31ARTICLE 82 The Parliament shall: [...] 14.appoint and release from duty: the Protector of Human Rights and Liberties; the Governor of the Central Bank and members of the Council of the Central Bank of Montenegro; president and members of the Senate of the State Audit Institution and other officials as defined by the law; PART 4ARTICLE 143CENTRAL BANK OF MONTENEGRO The Central Bank of Montenegro shall be an independent organization, responsible for monetary and financial stability and banking system operations. The Central Bank Council shall govern the Central Bank of Montenegro. The Central Bank Governor shall manage the Central Bank of Montenegro.

	<p><u>Mozambique 2004 (rev. 2007)</u></p>	<p>TITLE IV CHAPTER VI ARTICLE 132 CENTRAL BANK</p> <p>1. The Bank of Mozambique is the Central Bank of the Republic of Mozambique.</p> <p>2. The operation of the Bank of Mozambique shall be governed by specific legislation and by international norms that bind the Republic of Mozambique and apply to it.</p> <p>TITLE V CHAPTER II ARTICLE 160 IN MATTERS OF GOVERNMENT</p> <p>1. In matters of Government activity, the President of the Republic shall have power to:</p> <p>a. convene and preside at sessions of the Council of Ministers;</p> <p>b. appoint, exonerate and dismiss the Prime Minister;</p> <p>c. create ministries and ministerial commissions.</p> <p>2. In addition, he shall have power to appoint, exonerate and dismiss:</p> <p>a. the Ministers and Deputy-Ministers;</p> <p>b. the Provincial Governors;</p> <p>c. the Principals and Vice-Principals of State universities, on the recommendation of the respective management boards, in accordance with the law;</p> <p>d. the Governor and Vice-Governor of the Bank of Mozambique;</p> <p>e. the Secretaries of State.</p>
	<p><u>Namibia 1990 (rev. 2014)</u></p>	<p>CHAPTER 5 ARTICLE 324</p> <p>The President shall also have the power, subject to this Constitution, to appoint:</p> <p>[...]</p> <p>b. on the recommendation of the Public Service Commission:</p> <p>[...]</p> <p>bb. the Governor and Deputy-Governors of the Central Bank;</p> <p>CHAPTER 17 ARTICLE 128 THE CENTRAL BANK</p> <p>1. There shall be established by Act of Parliament a Central Bank of the Republic of Namibia which shall serve as the State's principal instrument to control the money supply, the currency, and banking institutions and any other financial institutions that may be placed under the supervision of the Central Bank by Act of Parliament, and to perform all other functions ordinarily performed by a central bank.</p> <p>2. The Governing Board of the Central Bank shall consist of a Governor, Deputy-Governors and such other members of the Board as shall be prescribed by Act of Parliament, and all members of the Board shall be appointed by the President in accordance with procedures prescribed by such Act of Parliament.</p> <p>3. Nothing in this Constitution is construed as to prevent the enactment of any law or as effecting the validity of any law assigning the regulation of institutions that perform financial services to any member of the public by a body other than the Central Bank.</p>
	<p><u>Nicaragua 1987 (rev. 2014)</u></p>	<p>TITLE V CHAPTER I ARTICLE 99</p> <p>The Central Bank is the State entity regulating the monetary system. State banks and other State financial institutions shall be the financial tools for economic promotion, investment, and development, and they shall diversify their credits with an emphasis on small- and medium-sized producers. It is the duty of the State to guarantee their existence and functioning in an unassailable manner.</p> <p>TITLE VIII CHAPTER II ARTICLE 138</p> <p>The National Assembly has the following functions:</p> <p>[...]</p> <p>29. To receive annually the reports from the President of the Superior Council of the Office of the Comptroller General or from the person designated by the Council; from the Human Rights Ombudsman; from the Public Prosecutor; from the Superintendent of Banks and Other Financial Institutions and from the President of the Central Bank, without prejudice of other information that may be required from them.</p>
	<p><u>Norway 1814 (rev. 2016)</u></p>	<p>BARTICLE 33</p> <p>Norges Bank is the central bank of Norway.</p>

<p><u>Paraguay 1992 (rev. 2011)</u></p>	<p>PART II TITLE II CHAPTER IV SECTION III ARTICLE 285 OF THE NATURE, OF THE DUTIES, AND OF THE ATTRIBUTIONS</p> <p>A Central Bank of the State, with character of [a] technical organ [organismo] is established. It has the exclusivity of the emission of the currency, and in accordance with the objectives of the economic policy of the National Government, it participates with the other technical organs [organismos] of the State, in the formulation of the monetary, credit and exchange policies, being responsible for their execution and development, and preserving monetary stability.</p> <p>PART II TITLE II CHAPTER IV SECTION III ARTICLE 286 OF THE PROHIBITIONS</p> <p>[The following] is prohibited to the Central Bank of the State:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. to grant credits, directly or indirectly, to finance the public expenses on the margin of the budget, except: <ol style="list-style-type: none"> I. the short-term advances of tax resources budgeted for the respective year, and II. in the case of [a] national emergency, with a substantiated resolution of the Executive Power and agreement of the Chamber of Senators. 2. to adopt any agreement that establishes, directly or indirectly, norms or requirements different or discriminatory and relative to persons, institutions or entities [entidades] that make operations of the same nature effective, and 3. to operate with persons or entities [entidades] not integrated into the monetary or financial national system, except for international organs [organismos]. <p>PART II TITLE II CHAPTER IV SECTION III ARTICLE 287 OF THE ORGANIZATION AND OF THE FUNCTIONING</p> <p>The law will regulate the organization and the functioning of the Central Bank of the State, within the limitations specified in this Constitution.</p> <p>The Central Bank of the State will render account [rendirō cuentas] to the Executive Power and to the National Congress for the execution of the policies of its responsibility.</p>
<p><u>Peru 1993 (rev. 2009)</u></p>	<p>TITLE III CHAPTER V CURRENCY AND BANKING</p> <p>TITLE III CHAPTER V ARTICLE 83</p> <p>The law determines the monetary system of the Republic. Issuance of bills and coins is under the exclusive power of the State. Such power is exercised through the Central Reserve Bank of Peru.</p> <p>TITLE III CHAPTER V ARTICLE 84</p> <p>The Central Bank is a corporate entity under public law. It is autonomous in conformity with its organic act.</p> <p>Its aim is to preserve monetary stability. Its functions are: to regulate the currency and credit of the financial system, to manage the international reserve under its responsibility, and to perform other functions as provided in its organic act.</p> <p>The Bank accurately and periodically informs the country about the state of the national finances under the responsibility of its Board of Directors.</p> <p>The Bank may not grant financing to public funds, except for the purchase on the secondary market of securities issued by the Treasury within the limits set forth by its organic act.</p> <p>TITLE III CHAPTER V ARTICLE 85</p> <p>The Bank may conduct credit operations and formalize agreements, in order to cover temporary imbalances in its international reserves.</p> <p>A legal authorization is required, when the amount of such operations or agreements exceeds the limit as set forth in the Budget of the public sector, which must be reported to Congress.</p> <p>TITLE III CHAPTER V ARTICLE 86</p> <p>The Bank is managed by a board of directors consisting of seven members. The Executive Branch shall appoint four members, including the President, who must be ratified by the Congress. Likewise, Congress votes the other three members through an absolute majority of the legal number of its members.</p>

	<p>All directors of the Bank are appointed for the same constitutional term as the President of the Republic. They do not represent any particular entity or interest. Congress may remove them for gross misconduct. In the event of such removal, the new directors hold office for the remaining constitutional term.</p> <p>TITLE III CHAPTER V ARTICLE 87</p> <p>The State encourages and guarantees savings. The law establishes the obligations and limits of enterprises that collect savings from the public, as well as the mode and extent of such guarantees.</p> <p>The Superintendence of Banking, Insurance, and Private Pension Fund Management Firms is responsible for control over banking, insurance, and private pension fund management firms, other companies collecting deposits from the public, and those that conduct related and similar operations, as set forth in law.</p> <p>The law establishes the organization and functional autonomy of the Superintendence of Banking, Insurance, and Private Pension Fund Management Firms.</p> <p>The Executive Branch appoints the Superintendent of Banking, Insurance, and Private Pension Fund Management Firms for the period corresponding to its constitutional term of office. The Congress ratifies him.</p> <p>TITLE IV CHAPTER IV ARTICLE 112</p> <p>The presidential term of office lasts five years. There is no immediate reelection. A former president may run again following at least one constitutional term, subject to the same conditions.</p>
<p><u>Poland 1997 (rev. 2009)</u></p>	<p>CHAPTER VIII THE TRIBUNAL OF STATE ARTICLE 198</p> <p>1. For violations of the Constitution or of a statute committed by them within their office or within its scope, the following persons shall be constitutionally accountable to the Tribunal of State: the President of the Republic, the Prime Minister and members of the Council of Ministers, the President of the National Bank of Poland, the President of the Supreme Chamber of Control, members of the National Council of Radio Broadcasting and Television, persons to whom the Prime Minister has granted powers of management over a ministry, and the Commander-in-Chief of the Armed Forces.</p> <p>2. Deputies and Senators shall also be constitutionally accountable to the Tribunal of State to extent specified in Article 107.</p> <p>3. The types of punishment which the Tribunal of State may impose shall be specified by statute.</p> <p>CHAPTER X ARTICLE 227</p> <p>1. The central bank of the State shall be the National Bank of Poland. It shall have the exclusive right to issue money as well as to formulate and implement monetary policy. The National Bank of Poland shall be responsible for the value of Polish currency.</p> <p>2. The organs of the National Bank of Poland shall be: the President of the National Bank of Poland, the Council for Monetary Policy as well as the Board of the National Bank of Poland.</p> <p>3. The Sejm, on request of the President of the Republic, shall appoint the President of the National Bank of Poland for a period of 6 years.</p> <p>4. The President of the National Bank of Poland shall not belong to a political party, a trade union or perform public activities incompatible with the dignity of his office.</p> <p>5. The Council for Monetary Policy shall be composed of the President of the National Bank of Poland, who shall preside over it, as well as persons distinguished by their knowledge of financial matters - appointed, in equal numbers, by the President of the Republic, the Sejm and the Senate for a period of 6 years.</p> <p>6. The Council for Monetary Policy shall annually formulate the aims of monetary policy and present them to the Sejm at the same time as the submission of the Council of Ministers' draft Budget. Within 5 months following the end of the fiscal year, the Council for Monetary Policy shall submit to the Sejm a report on the achievement of the purposes of monetary policy.</p> <p>7. The organization and principles of activity of the National Bank of Poland, as well as detailed principles for the appointment and dismissal of its organs, shall be specified by statute.</p>

	<u>Portugal 1976</u> <u>(rev. 2005)</u>	PART II TITLE IV ARTICLE 102 BANK OF PORTUGAL The Bank of Portugal shall be the national central bank and shall perform its functions as laid down by law and in accordance with the international rules by which the Portuguese state is bound.
	<u>Russian Federation 1993</u> <u>(rev. 2014)</u>	SECTION ONE CHAPTER 3 ARTICLE 75 1. The monetary unit in the Russian Federation shall be the rouble. Money emission shall be carried out exclusively by the Central Bank of the Russian Federation. The introduction and emission of other currencies in Russia shall not be permitted. 2. Protecting and ensuring the stability of the rouble shall be the principal function of the Central Bank of the Russian Federation, which it shall fulfil independently of other State governmental bodies. SECTION ONE CHAPTER 4 ARTICLE 83 The President of the Russian Federation: [...] d. shall nominate to the State Duma a candidate for appointment to the post of Chairman of the Central Bank of the Russian Federation; shall raise before the State Duma the issue of relieving the Chairman of the Central Bank of the Russian Federation of his post; SECTION ONE CHAPTER 5 ARTICLE 103 1. The following shall be within the jurisdiction of the State Duma: [...] d. appointment and dismissal of the Chairman of the Central Bank of the Russian Federation;
	<u>Serbia 2006</u>	PART 32 ARTICLE 95 NATIONAL BANK OF SERBIA The National Bank of Serbia shall be a central bank of the Republic of Serbia, independent and subject to supervision by the National Assembly to which it accounts for its work. The National Bank of Serbia shall be managed by the Governor elected by the National Assembly. The Law on the National Bank of Serbia shall be enacted. PART 51 ARTICLE 99 Within its election rights, the National Assembly shall: [...] 4. appoint and dismiss the Governor of the National Bank of Serbia and supervise his/her work, PART 51 ARTICLE 105 By means of majority vote of all deputies the National Assembly shall: [...] 14. elect and dismiss the Governor of the National Bank of Serbia, Governors' Council and Civic Defender,
	<u>Slovakia 1992</u> <u>(rev. 2017)</u>	CHAPTER THREE PART ONE ARTICLE 56 1. The National Bank of Slovakia is an independent central bank of the Slovak Republic. The National Bank of Slovakia may within its competence issue generally binding regulations, if so authorized by law. 2. The supreme managing body of the National Bank of Slovakia is the Bank Council of the National Bank of Slovakia. 3. The details pursuant to paragraphs 1 and 2 shall be laid down by law.
	<u>Slovenia 1991</u> <u>(rev. 2016)</u>	VI ARTICLE 152 CENTRAL BANK Slovenia has a central bank. In its functioning the bank is independent and directly accountable to the National Assembly. The central bank is established by law. The governor of the central bank is appointed by the National Assembly.

	<p><u>South Africa 1996 (rev. 2012)</u></p>	<p>CHAPTER 13PART C CENTRAL BANK CHAPTER 13PART C223ESTABLISHMENT The South African Reserve Bank is the central bank of the Republic and is regulated in terms of an Act of Parliament. CHAPTER 13PART C224PRIMARY OBJECT 1. The primary object of the South African Reserve Bank is to protect the value of the currency in the interest of balanced and sustainable economic growth in the Republic. 2. The South African Reserve Bank, in pursuit of its primary object, must perform its functions independently and without fear, favour or prejudice, but there must be regular consultation between the Bank and the Cabinet member responsible for national financial matters. CHAPTER 13PART C225POWERS AND FUNCTIONS The powers and functions of the South African Reserve Bank are those customarily exercised and performed by central banks, which powers and functions must be determined by an Act of Parliament and must be exercised or performed subject to the conditions prescribed in terms of that Act.</p>
	<p><u>Suriname 1987 (rev. 1992)</u></p>	<p>CHAPTER XVIIIARTICLE 154 2. The law shall lay down rules concerning the monetary system and the Central Bank.</p>
	<p><u>Sweden 1974 (rev. 2012)</u></p>	<p>THE INSTRUMENT OF GOVERNMENTCHAPTER 8PART 4ART 13 The Riksdag may direct the Riksbank in an act of law to adopt provisions coming within its remit under Chapter 9 and concerning its duty to promote a secure and efficient payments system. The Riksdag may authorise an authority under the Riksdag to adopt provisions that relate to the internal affairs of the Riksdag or its authorities. THE INSTRUMENT OF GOVERNMENTCHAPTER 9PART 10ART 13 The Riksbank is the central bank of the Realm and an authority under the Riksdag. The Riksbank is responsible for monetary policy. No public authority may determine how the Riksbank shall decide in matters of monetary policy. The Riksbank has a General Council comprising eleven members, who are elected by the Riksdag. The Riksbank is under the direction of an Executive Board appointed by the General Council. The Riksdag examines whether the members of the General Council and the Executive Board shall be granted discharge from liability. If the Riksdag refuses a member of the General Council discharge from liability he or she is thus severed from his or her appointment. The General Council may only dismiss a member of the Executive Board if he or she no longer fulfils the requirements laid down for the performance of his or her duties, or is guilty of gross negligence. Provisions concerning elections to the General Council and concerning the management and activities of the Riksbank are laid down in law. THE INSTRUMENT OF GOVERNMENTCHAPTER 9PART 10ART 14 The Riksbank alone has the right to issue banknotes and coins. Further provisions concerning the monetary and payments systems are laid down in law. THE RIKSDAG ACTCHAPTER 4PART 5ART 5 The Committee on Finance shall prepare matters concerning: [...] 2.the activities of the Riksbank.</p>

	<p><u>Switzerland 1999 (rev. 2014)</u></p>	<p>TITLE THREECHAPTER 2SECTION 7ART 99MONETARY POLICY</p> <p>1. The Confederation is responsible for money and currency; the Confederation has the exclusive right to issue coins and banknotes.</p> <p>2. The Swiss National Bank, as an independent central bank, shall pursue a monetary policy that serves the overall interests of the country; it shall be administered with the cooperation and under the supervision of the Confederation.</p> <p>3. The Swiss National Bank shall create sufficient currency reserves from its revenues; part of these reserves shall be held in gold.</p> <p>4. A minimum of two thirds of the net profits made by the Swiss National Bank shall be allocated to the Cantons.</p> <p>TITLE THREECHAPTER 2SECTION 7ART 100ECONOMIC POLICY</p> <p>1. The Confederation shall take measures to achieve balanced economic development, and in particular to prevent and combat unemployment and inflation.</p> <p>2. It shall take account of economic development in individual regions of the country. It shall cooperate with the Cantons and the business community.</p> <p>3. In the field of money and banking, in foreign economic affairs and in the field of public finance, the Confederation may if necessary depart from the principle of economic freedom.</p> <p>4. The Confederation, the Cantons and the communes shall take account of the economic situation in their revenue and expenditure policies.</p> <p>5. To stabilise the economic situation, the Confederation may temporarily levy surcharges or grant rebates on federal taxes and duties. The accumulated funds must be held in reserve; following their release, direct taxes shall be individually refunded, and indirect taxes used to grant rebates or to create jobs.</p> <p>6. The Confederation may oblige businesses to accumulate reserves for the creation of jobs; it shall for this purpose grant tax concessions and may require the Cantons to do the same. Following the release of the reserves, businesses shall be free to decide how the funds are applied within the scope of the uses permitted by law.</p>
	<p><u>Tunisia 2014</u></p>	<p>TITLE FOURPART ONEARTICLE 78</p> <p>The President of the Republic undertakes the following appointments through presidential orders:</p> <p>[...]</p> <p>•Appointing the governor of the Central Bank upon a proposal by the Head of Government after the appointment is approved by an absolute majority of members of the Assembly of the Representatives of the People. The governor shall be dismissed in the same manner, or upon the request of a third of the members of the Assembly of the Representatives of the People and by approval of the majority of the members.</p>
	<p><u>Turkmenistan 2008 (rev. 2016)</u></p>	<p>SECTION VIIARTICLE 138</p> <p>The banking system of Turkmenistan shall consist of the Central Bank and credit institutions of Turkmenistan.</p> <p>The Central Bank of Turkmenistan shall ensure implementation of the uniform state monetary-credit policy, organization of cash circulation, the functioning of settlement and payment system, protection of interests of creditors and depositors of credit institutions and the management of international reserves of Turkmenistan, and perform other functions stipulated by law.</p>

	<p><u>Uganda 1995</u> <u>(rev. 2017)</u></p>	<p>CHAPTER 9CENTRAL BANK OF UGANDA161THE CENTRAL BANK</p> <p>1. The Bank of Uganda shall be the central bank of Uganda and it shall be the only authority to issue the currency of Uganda.</p> <p>2. The authority of the Bank of Uganda shall vest in a Board which shall consist of a Governor, a Deputy Governor and not more than five other members.</p> <p>3. The Governor, the Deputy Governor and all other members of the Board shall-</p> <p>a.be appointed by the President with the approval of Parliament;</p> <p>b.hold office for a term of five years but shall be eligible for re-appointment.</p> <p>4. The office of Governor and Deputy Governor shall each be a public office and the Governor and Deputy Governor shall respectively be Chairperson and Deputy Chairperson of the Board.</p> <p>5. The Governor, the Deputy Governor or any other member of the Board may be removed from office by the President only for-</p> <p>a.inability to perform the functions of his or her office arising from infirmity of body or mind;</p> <p>b.misbehaviour or misconduct; or</p> <p>c.incompetence.</p> <p>CHAPTER 9CENTRAL BANK OF UGANDA162FUNCTIONS OF THE BANK</p> <p>1. The Bank of Uganda shall-</p> <p>a.promote and maintain the stability of the value of the currency of Uganda;</p> <p>b.regulate the currency system in the interest of the economic progress of Uganda;</p> <p>c.encourage and promote economic development, and the efficient utilisation of the resources of Uganda through effective and efficient operation of a banking and credit system; and</p> <p>d.do all such other things not inconsistent with this article, as may be prescribed by law.</p> <p>2. In performing its functions, the Bank of Uganda shall conform to this Constitution but shall not be subject to the direction or control of any person or authority.</p> <p>3. Subject to the provisions of this Constitution, Parliament may make laws prescribing and regulating the functions of the Bank of Uganda.</p>
	<p><u>Ukraine 1996</u> <u>(rev. 2016)</u></p>	<p>CHAPTER IVARTICLE 85</p> <p>The authority of the Verkhovna Rada of Ukraine include:</p> <p>[...]</p> <p>18.appointing to office and dismissing from office the Head of the National Bank of Ukraine upon the submission by the President of Ukraine;</p> <p>19.appointing to office and dismissing one-half of the membership of the Council of the National Bank of Ukraine;</p> <p>CHAPTER IVARTICLE 99</p> <p>The monetary unit of Ukraine is the hryvnia.</p> <p>To ensure the stability of the monetary unit is the major function of the central bank of the State - the National Bank of Ukraine.</p> <p>CHAPTER IVARTICLE 100</p> <p>The Council of the National Bank of Ukraine elaborates the basic principles of monetary and credit policy and exercises control over its execution.</p> <p>The legal status of the Council of the National Bank of Ukraine is determined by law.</p> <p>CHAPTER VARTICLE 106</p> <p>The President of Ukraine:</p> <p>[...]</p> <p>12.appoints and dismisses one-half of the composition of the Council of the National Bank of Ukraine;</p>

	<p><u>Uzbekistan 1992</u> <u>(rev. 2011)</u></p>	<p>PART FIVE CHAPTER XVIII ARTICLE 80 The exclusive powers of the Senate of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan shall include: [...] 9. appointment and relief of the Chairman of the Board of the Central Bank of the Republic of Uzbekistan of his post upon the nomination of the President of the Republic of Uzbekistan; PART FIVE CHAPTER XIX ARTICLE 93 The President of the Republic of Uzbekistan shall: [...] 13. represent to the Senate of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan nominees for the posts of the Chairman and judges of the Constitutional Court, the Chairman and judges of the Supreme Court, the Chairman and judges of the Higher Economic Court, the Chairman of the Board of the Central Bank of the Republic of Uzbekistan, the Chairman of the State Committee of the Republic of Uzbekistan for Protection of Nature; PART FIVE CHAPTER XXV ARTICLE 124 The banking system of the Republic of Uzbekistan shall be directed by the Central Bank of the Republic.</p>
	<p><u>Zambia 1991</u> <u>(rev. 2016)</u></p>	<p>PART XVII CENTRAL BANK PART XVII ARTICLE 213 BANK OF ZAMBIA (1) THERE IS ESTABLISHED THE BANK OF ZAMBIA WHICH SHALL BE THE CENTRAL BANK OF THE REPUBLIC 2. The functions of the Bank of Zambia are to— a. issue the currency of the Republic; b. determine monetary policy; and c. regulate banking and financial services, banks, financial and non-banking institutions, as prescribed. 3. There is constituted a Board of Directors for the Bank of Zambia whose composition shall be prescribed. 4. The functions of the Bank of Zambia vest in the Board of Directors and shall be performed as prescribed. 5. The Bank of Zambia shall not be subject to the direction or control of a person or an authority in the performance of its functions. PART XVII ARTICLE 214 GOVERNOR OF BANK OF ZAMBIA 1. There shall be a Governor of the Bank of Zambia who shall be appointed by the President, subject to ratification by the National Assembly, and who shall be— a. a citizen; b. a person who has specialised training and experience in economics, finance, accounting, banking, law or other field relevant to banking, as prescribed; and c. a person of proven integrity. 2. The Governor shall be the Chairperson of the Board of Directors. PART XVII ARTICLE 215 LEGISLATION ON BANK OF ZAMBIA The following shall be prescribed: a. additional functions, operations and management of the Bank of Zambia; b. appointment, qualifications and tenure of office of the Board of Directors; c. election of a Vice-Chairperson of the Board of Directors; d. tenure of office and emoluments of the Governor; e. appointment, qualifications, tenure of office, functions and emoluments of the Deputy-Governor; f. recruitment, and emoluments of members of staff of the Bank of Zambia; and g. other matters necessary for the performance of the functions of the Bank of Zambia.</p>

	Zimbabwe 2013 (rev. 2017)	CHAPTER 17PART 6317RESERVE BANK OF ZIMBABWE 1. There is a central bank, to be known as the Reserve Bank of Zimbabwe, whose objects are-- a.to regulate the monetary system; b.to protect the currency of Zimbabwe in the interest of balanced and sustainable economic growth; and c.to formulate and implement monetary policy. 2. An Act of Parliament may provide for the structure and organisation of the Reserve Bank of Zimbabwe and confer or impose additional functions on it.
--	--------------------------------------	---

ХӨГЖЛИЙН БОДЛОГО ТӨЛӨВЛӨЛТ ХАРИУЦСАН БАЙГУУЛЛАГЫН ТАЛААРХ ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ, ЗАРИМ ОРНЫ ХӨГЖЛИЙН БОДЛОГО ТӨЛӨВЛӨЛТИЙН ТОГТОЛЦООНЫ БАЙГУУЛЛАГУУДЫН ЧИГ ҮҮРЭГ, БҮТЦИЙН ХАРЬЦУУЛСАН ЛАВЛАГАА

Г.Билгээ, Р.Оргилмаа, Д.Халиун

АГУУЛГА

1. Хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийн тухай, түүний үүсэл хөгжил
2. Хөгжлийн бодлого төлөвлөлт хариуцсан байгууллагыг Үндсэн хуулиар хуульчилсан байдал
3. Зарим орны хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийн тогтолцооны зарим байгууллагуудын үндсэн чиг үүрэг, харьяалах субъект, бүтэц зохион байгуулалтын талаар

СУДАЛГААНЫ ХЭСЭГ

Нэг. ХӨГЖЛИЙН БОДЛОГО ТӨЛӨВЛӨЛТИЙН ТУХАЙ, ТҮҮНИЙ ҮҮСЭЛ ХӨГЖИЛ

Хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийн тухай

Хөгжлийн талаарх хамгийн өргөн хэрэглэгддэг тодорхойлолтод... “Өнөө үеийн хэрэгцээг хойч үеийн чадварыг бууруулахгүй байдлаар хангахтай холбогдсон зүйл” гэсэн байдаг. Энэ нь хүн бүрийн хэрэгцээг хүлээн зөвшөөрсөн нийгмийн дэвшил, хүрээлэн буй орчныг үр дүнтэй хамгаалах, байгалийн баялгийг сэтгэлийн хөөрлөөр биш харин болгоомжтой, ухаалгаар ашиглах, эдийн засаг, ажил эрхлэлтийг тогтвортой, өндөр төвшинд явч явах явдал юм. Ингэхдээ хөгжлийн алтан гурвалжин болох нийгмийн тэгш байдал, эдийн засгийн өсөлт, хүрээлэн буй орчныг хамгаалах асуудлуудыг ямагт анхаарлынхаа төвд, тэнцвэртэй байлгаж байна.

Хөгжлийн төлөвлөлт нь тухайн улс орны хэтийн стратеги зорилтод тусгагдсан тогтвортой хөгжлийн зарчмуудтай нийцсэн, нэгдмэл байдлаар хийгдэх ёстой. Бүс нутгийн төлөвлөлтийн байгууллагууд болон орон нутгийн удирдлагууд дээрх хөгжлийн төлөвлөлттэй байнга зэрэгцэн явах учиртай бөгөөд хүрээлэн буй орчин, эдийн засаг хийгээд нийгмийн зорилтод хүрэхэд дорвитой түлхэц үзүүлдэг. Ялангуяа тулгараад байгаа уур амьсгалын өөрчлөлтийн шалтгаан, боломжит нөлөөллийг бууруулахад бүс нутгийн төлөвлөлтийн байгууллагууд, орон нутгийн удирдлагууд чухал үүрэгтэй.²⁵⁰

²⁵⁰ Дэлхийд хөгжлөөрөө тэргүүлэгч зарим орны хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн арга, туршлага” УИХ-ын Тамгын газрын Судалгаа, шинжилгээний хэлтэс СТ-13/239

Хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийн тухай хууль (2015)

2015 оны 11 дүгээр сарын 26-ны өдөр батлагдсан Хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийн тухай хуульд “хөгжлийн бодлого төлөвлөлт”²⁵¹ гэсэн нэр томьёо, түүний тайлбар байхгүй, харин “аймаг, нийслэл, сум, дүүргийн эдийн засаг, нийгмийг хөгжүүлэх үндсэн чиглэл”, “аймаг, нийслэлийг хөгжүүлэх хэтийн зорилт”, “бүсчилсэн хөгжлийн бодлого”, “дэд хөтөлбөр”, “Засаг даргын үйл ажиллагааны хөтөлбөр”, “Засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөр”, “Монгол Улсын хөгжлийн үзэл баримтлал”, “төрөөс баримтлах бодлого”, “улсын хөрөнгө оруулалтын хөтөлбөр”, “улсын эдийн засаг, нийгмийг хөгжүүлэх үндсэн чиглэл”, “үндэсний хөтөлбөр”, “хөгжлийн бодлогын баримт бичиг” зэргийн нэр томьёог тусгасан байна. Хуулийн 5 дугаар зүйлд хөгжлийн бодлого төлөвлөлтөд баримтлах зарчмыг дараах байдлаар тодорхойлсон байна:

- 5.1.1.үндэсний язгуур эрх ашигт нийцсэн байх;
- 5.1.2.нэгдмэл, цогц, харилцан уялдаатай байх;
- 5.1.3.төрийн бодлогын залгамж чанарыг хадгалсан байх;
- 5.1.4.судалгаа, шинжилгээнд үндэслэсэн байх;
- 5.1.5.нөөц бололцоонд үндэслэсэн байх;
- 5.1.6.ил тод, нээлттэй байх;
- 5.1.7.олон нийтийн оролцоог хангасан байх.

“Гурван тулгуурт хөгжлийн бодлого” батлах тухай Монгол Улсын Засгийн газрын тогтоол (2018)

“Гурван тулгуурт хөгжлийн бодлого”-ыг Дэлхийн тогтвортой хөгжлийн зорилтууд (2015-2030), Монгол Улсын тогтвортой хөгжлийн үзэл баримтлал-2030, Засгийн газрын 2016-2020 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр, Эдийн засгийг сэргээх хөтөлбөр, Хөгжлийн зам хөтөлбөртэй уялдуулан боловсруулсан бөгөөд дэлхий нийтийн хөгжлийн хандлага болон хөрш орнуудын эдийн засгийн нөхцөл байдалд дүн шинжилгээ хийж, Монгол Улсын хөгжлийн боломж, сорилтыг олон улсын индексүүдэд тулгуурлан тодорхойлжээ.

Гурван тулгуурт хөгжлийн бодлого нь Монгол Улсын 2018-2020 оны хөрөнгө оруулалтын хөтөлбөрийн суурь баримт бичиг юм. Тус хөтөлбөр нь бодлогод тусгасан төсөл, арга хэмжээг хэрэгжүүлэх төсөв, санхүүгийн тооцоог эх үүсвэртэй нь уялдуулан нарийвчилж төлөвлөсөн баримт бичиг болно.

Энэхүү бодлогод Монгол Улсын хөгжлийн үндэс нь сайн төр, монгол хүн, монголын баялаг гэж үзэн “Нэгдмэл зорилготой Монгол Улс” үзэл баримтлалын дор “Олон тулгуурт эдийн засгийн хөгжлийн бодлого”, “Шударга ёсыг дээдэлсэн, сахилга, хариуцлагатай тогтвортой засаглал”, “Хүн төвтэй нийгмийн бодлого” гэсэн гурван тэргүүлэх чиглэлийг байгаль орчинд ээлтэй байдлаар төлөвлөж, хэрэгжүүлэх 27 зорилтыг тусган байна.

²⁵¹Хуулийн төсөлд “хөгжлийн бодлого төлөвлөлт”-ийг Монгол Улсын хөгжлийн бодлого, чиглэлийг тодорхойлох, түүнд шаардагдах нөөцийн хуваарилалтыг судалгаа, шинжилгээнд үндэслэн төлөвлөх үйл явцын нэгдлийг ойлгоно гэж заасан байсан нь хасагдсан байна.

Хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийн үүсэл, хөгжил

1950-60-аад онд шинээр тусгаар тогтносон улс орнуудын хувьд үндэсний хөгжлийн төлөвлөгөө нь тусгаар тогтнолын нэгэн бэлэг тэмдэг болж байсан гэж хэлж болох юм. Тухайн үед эдийн засгийн “төрийн зохицуулалт” (Arrow, 1963, Coase, 1960, Keynes, 1931, Keynes, 1936, Polanyi, 1957, Robinson, 1933, Samuelson, 1954), эсхүл социалист загвар (5 жилийн төлөвлөгөө гм)²⁵² -ын үзэл санаа давамгайлж байсан ба үндэсний хөгжил, үндэсний хөрөнгө оруулалтын төлөвлөлтөд гол зохицуулах үүргийг төр гүйцэтгэх ёстой гэж үзэж байсан. Улс орнуудад НҮБ, түүний агентлагууд, санхүүгийн институциуд болох Дэлхийн банк болон бүс нутгийн хөгжлийн банкууд холбогдох дэмжлэгийг үзүүлж, Нобелийн шагналтан, эдийн засагч Артур Льюис зэрэг нь хөгжлийн эдийн засаг, хөгжлийн төлөвлөлттэй холбоотой асуудлаар идэвхтэй ажиллаж, 1965 онд Дэлхийн банкнаас “Хөгжлийн төлөвлөлт: туршлагаас авах сургамж” зэргийг нийтэлсэн байна.

Харин 1970-аад оноос үүссэн системийн шинжтэй эдийн засгийн томоохон хямрал болон бусад гадаад болон дотоод хүчин зүйлээс үүдэн дээрх үзэл санаа нь хүчээ алдаж эхэлсэн бөгөөд зарим нь улс төрийн хүсэл зориг дутсан, зохистой тоо мэдээ, тооцоолол, төлөвлөлт хийх чадавх (төлөвлөлтийн онол болон хэрэгжилтийн уялдаа холбоо хангалтгүй) дутсан (Faber & Seers, 1972) зэрэг шүүмжлэлүүд ихээр гарах болсноос гадна тухайн үеийн эдийн засгийн тогтворгүй байдал нь хэтийн төлөвлөлтийг хүндрүүлж, улмаар сонирхох сонирхлыг бууруулахад нөлөөлсөн байна. Мөн тухайн үеэс “government failure” төрийн оролцооны гажуудал²⁵³, “public choice theory” нийтийн сонголтын онол, “rent seeking” буюу ашиг хонжоо хайгчийн онол²⁵⁴ зэрэг онол, үзэл санаа онолууд дэлгэрсэн байдаг.

1980-аад оноос социалист блокийн задрал, Хятадын эдийн засгийн нээлттэй бодлого явуулж эхэлсэн зэрэг нь үндэсний хөгжлийн төлөвлөлт нь шаардлагатай, зохимжтой эсэхийг эргэж харахад хүргэсэн байна. ЗХУ-ын бүрэлдэхүүнд байсан улс орнууд 1990-2000-аад оны хооронд төлөвлөлтийн бүтэц, нэгжүүдээ татан буулгасан бол зээл тусламжаас хараат улс орнуудын хувьд “бүтцийн өөрчлөлтийн” хүрээнд төлөвлөлт хариуцсан агентлагууд, эдийн засгийн төлөвлөлтийн яамд нь 1980-1990-ээд оны хооронд татан буугдсан, эсхүл сангийн яамны бүтцэд орсон байна. Гэвч энэ нь үндэсний хөгжлийн төлөвлөлт бүр мөсөн алга болсон гэсэн үг биш бөгөөд Хятад, Энэтхэг, Малайз зэрэг орнууд нь эдийн засгаа либералчилсан хэдий ч үндэсний хөгжлийн аппаратуудаа хадгалж үлдсэн байна.

1996 оноос эхлэн Өрийн хэмжээ их, ядуу буурай орнууд Heavily Indebted Poor Country (HIPC)-ын санаачилгын хүрээнд хүлээн авагч улс орнууд эрүүл мэнд, боловсрол, хоол тэжээл болон ядуурлыг бууруулахад чиглэгдсэн хөрөнгө

²⁵² Дэлхийн II дайнаас өмнө дэлхийн дахинаа хөгжлийн системчилсэн төлөвлөлтийг нэврүүлсэн ганцхан улс байсан ЗХУ бөгөөд анхны 5 жилийн төлөвлөгөөг 1929 онд баталсан байна.

²⁵³ <https://www.sciencedirect.com/topics/economics-econometrics-and-finance/government-failure>

²⁵⁴ <https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/rent-seeking>

оруулалт оруулах тохиолдолд өрийг хөнгөлөх тохиролцоонууд хийгдэж ирсэн бөгөөд зээлдэгч нараас хүлээн авагч орнуудад ядуурлыг бууруулах стратеги, ядуурлын эсрэг хэрэгжүүлж буй арга хэмжээ, хөрөнгө оруулалт болон ядуурлын хэмжээг үнэлэх, тооцох арга хэрэгсэлтэй байхыг шаардлага болгосон байна. Мөн үеэс Дэлхийн банк (Ерөнхийлөгч Жеймс Вулфенсон)-ны зүгээс хөгжиж буй орнуудад Comprehensive development framework-тай байхыг уриалж эхэлсэн бөгөөд үр дүнд нь 2001 он гэхэд Ядуурлыг бууруулах стратегийн баримт бичгийг (PRSP) 63 улс баталсан байна. Дээрх Ядуурлыг бууруулах стратегийн баримт бичгийг нь нийгмийн салбаруудын хөрөнгө оруулалтын төлөвлөгөө, орц, гарц, үр дүнгийн матриц зэрэг олон талаар хуучны загварын үндэсний хөгжлийн төлөвлөгөөтэй төстэй байсан ба төлөвлөлтийг “сайн засаглалтай” уялдуулах зорилгоор оролцооны үнэлгээг нэвтрүүлсэн байна. Улс орнууд PRSP-г боловсруулсны дараагаар (Бангладеш, Бенин, Гана, Малави, Того, Уганда, Вьетнам, Замби зэрэг) Мянганы хөгжлийн зорилт болон бусад зорилтуудыг хэрэгжүүлэхэд чиглэсэн үндэсний төлөвлөгөөтэй болж эхэлсэн байна. Тус үеэс эхлэн “asymmetric information” мэдээллийн тэгш бус байдал (Barr, 1992), “behavioural economics” зан төлөвийн эдийн засаг зэрэг нь (Kahneman, 2011, Thaler and Sunstein, 2009) зах зээлийн өөрийгөө зохицуулах механизмын алдаа дутагдалтай талуудыг ил гаргаж, хөгжлийн төлөвлөлт дахин сэргэх хандлагууд ажиглагдаж ирсэн байна.

2007 онд Дэлхийн банкнаас гаргасан судалгаанд дэлхийн 62 улс орон үндэсний хөгжлийн төлөвлөгөө (National Development Plan)-тэй байсан бол 2016-2017 онд давтан явуулсан судалгаагаар дээрх тоо хоёр дахин буюу 134 улс болж нэмэгдсэн байна.

Үндэсний хөгжлийн төлөвлөлтийн дахин сэргээлтийн шалтгаан нь юу вэ?

Үндэсний хөгжлийн төлөвлөлтийг улс орнууд дахин сэргээх болсон шалтгааныг судалж үзэхэд дараах байдалтай байна. Нэгдүгээрт, Ядуурлыг бууруулах бичиг баримтыг баталсан хөгжиж буй дийлэнх улс орнууд үндэсний хөгжлийн төлөвлөлттэй болсон байна. Дээр дурдсан 63 улсаас 52 нь “ядуурлыг бууруулах” үндсэн чиглэлээс давсан үндэсний хөгжлийн төлөвлөгөөтэй болсон бол 11 улс нь шинэ загварын/үеийн Ядуурлыг бууруулах бичиг баримттай болсон байна. Гана, Уганда, Бенин болон Того зэрэг улсын Ядуурлыг бууруулах бичиг баримтыг хэрэгжүүлсэн туршлага нь төрийн төлөвлөлтийн чадавхыг нэмэгдүүлж, төлөвлөлт, төлөвлөгөөний ач холбогдлыг мэдрүүлж, ядуурал болон хүний хөгжлийн асуудлыг салбарын асуудал хариуцсан яам дангаараа бус, харин сангийн яамтай хамтран хариуцахын ач холбогдлыг харуулсан байна. Хоёрдугаарт, 2000 оны МХЗ болон 2015 оны ТХЗ зэрэг хөгжлийн томоохон зорилтуудыг хэрэгжүүлэхэд төлөвлөлт, хяналт шинжилгээний механизмууд хэрэгтэй болсон байна.

Хоёр. ХӨГЖЛИЙН БОДЛОГО ТӨЛӨВЛӨЛТ ХАРИУЦСАН БАЙГУУЛЛАГЫГ ҮНДСЭН ХУУЛИАР ХУУЛЬЧИЛСАН БАЙДАЛ

Хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийн асуудал хариуцсан байгууллагыг Үндсэн хуулиар хуульчилсан улс орнуудаас 13 улс орны зохицуулалтыг байгууллагын харьяалал, бүтэц, зохион байгуулалт, чиг үүрэг, удирдлага болон гишүүдийг томилдог субъект, удирдлага болон гишүүдийн бүрэн эрхийн хугацаа зэргээр багцалбал дараах байдалтай байна:

Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн институц нь:

- Ерөнхийлөгчийн харьяанд: Гана, Уругвай, Намиби;
- Парламентаас шийдвэрлэх: Лесото;
- Хараат бус, бие даасан агентлаг: Филиппин.

Тус байгууллагын удирдлага болон гишүүдийг томилох, сонгох субъект:

- Ерөнхийлөгч томилдог: Гана, Колумб, Уругвай, Йемен, Намиби;
- Орон нутгийн иргэдийн хурлаас сонгодог: Кабо-Верде.

Байгууллагын бүтэц, зохион байгуулалтыг Үндсэн хуульдаа тусгасан:

- Гана, Колумб, Уругвай, Эквадор, Кабо-Верде.

Байгууллагын чиг үүргийг нарийвчлан зохицуулсан:

- Гана, Колумб, Уругвай, Эквадор, Йемен.

Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн институцтай байна гэж заасан:

- Турк, Намиби, Португал, Уганда, Испани.

Хүснэгт 1. Судалгаанд хамрагдсан улс орнуудын засаглалын хэлбэр

Төрийн удирдлагын хэлбэр	Улсын тоо	Улс орны нэр
Ерөнхийлөгчийн засагтай	6 улс	Гана, Колумби, Турк, Уругвай, Филиппин Эквадор
Хагас Ерөнхийлөгчийн засагтай	5 улс	Кабо-Верде, Йемен, Намиби, Португал Уганда
Парламентын хаант засагтай	2 улс	Испани, Лесото

**Хүснэгт 2. Хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийн институцийн талаарх
Үндсэн хуулийн зүйл, заалт**

Д/д	Улсын нэр	Үндсэн хуулийн заалт
Ерөнхийлөгчийн засаглалтай		
1.	Гана	<p>86 дугаар зүйл. <u>Үндэсний хөгжил, төлөвлөлтийн хороо</u></p> <p>2.Ерөнхийлөгч нь Төрийн зөвлөлтэй зөвлөлдсөнөөр тус хорооны даргыг томилно. Хорооны гишүүд нь Сангийн сайд болон Ерөнхийлөгчийн санал болгосон бусад сайд нар, Засгийн газрын статистикч, Гана улсын банкны захирал, Бүс нутгийн зохицуулах зөвлөлөөс санал болгосон бүс нутаг бүрийн төлөөлүүд болон Ерөнхийлөгчийн санал болгосон эдийн засаг, нийгэм, хүрээлэн буй орчны хөгжил, төлөвлөлтийн асуудлаар мэргэшсэн хүмүүсээс бүрдэнэ.</p> <p>3.Хороо нь Ерөнхийлөгчийн харьяанд байна.</p> <p>87 дугаар зүйл.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Хороо нь Ерөнхийлөгчид хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн талаар зөвлөх үүрэгтэй. • Хороо нь Ерөнхийлөгч, парламент болон өөрийн санаачилгаар хөгжлийн бодлого, хэтийн төлөвийг тандсан судалгаа хийж, үнэлэлт дүгнэлт гаргана. • Хөгжлийн бодлого, хөтөлбөр, төслүүдэд хяналт тавьж, үнэлгээ хийнэ.
2.	Колумб	<p>340 дүгээр зүйл.</p> <p>Тус улс нь <u>Үндэсний төлөвлөлтийн зөвлөлтэй</u> байна.</p> <p>Үндэсний төлөвлөлтийн зөвлөл нь нутаг дэвсгэрийн нэгжүүд болон эдийн засаг, нийгэм, соёл, байгаль экологийн салбаруудын төлөөллүүдээс бүрдсэн бүтэцтэй байна. Тус зөвлөл нь Үндэсний хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийг хэлэлцэн, зөвлөх чиг үүрэгтэй байна. Салбар бүрээс нэр дэвшүүлсэн Үндэсний төлөвлөлтийн зөвлөлийн гишүүдийг Ерөнхийлөгч томилно. Гишүүдийн бүрэн эрхийн хугацаа 8 жил байх бөгөөд хуульд зааснаар 4 жилд 1 удаа гишүүдийг хэсэгчлэн шинээр томилж байна. Хуульд зааснаар орон нутгийн захиргааны нэгжүүд нь төлөвлөлтийн зөвлөлүүдтэй байна. Үндэсний төлөвлөлтийн зөвлөл болон орон нутаг дахь төлөвлөлтийн зөвлөлүүд нь Үндэсний төлөвлөлтийн тогтолцоог бүрдүүлнэ.</p>
3.	Турк	<p>166 дугаар зүйл.</p> <p>Хөгжлийн төлөвлөлт, хэрэгжүүлэх зарчим, үйл ажиллагааг Турк улсын Үндэсний Ассамблей батална. Хөгжлийн төлөвлөлтийн хэрэгжилт, хяналтыг хуулиар тогтооно.</p> <p>Эдийн засаг болон нийгмийн бодлогыг тодорхойлох, Ерөнхийлөгчид зөвлөх үүрэг бүхий <u>Эдийн засаг болон Нийгмийн Зөвлөлийн</u> бүтэц, чиг үүргийг хуулиар тогтооно.</p>
4.	Уругвай	<p>230 дугаар зүйл.</p> <p><u>Төлөвлөлт болон төсвийн алба</u> нь Ерөнхийлөгчийн шууд харьяан дор үйл ажиллагаагаа явуулна. Тус албаны даргыг Ерөнхийлөгч томилно. Алба нь хөгжлийн бодлоготой холбоо бүхий салбарын сайд нараас бүрдсэн хороотой байна.</p> <p>Төлөвлөлт болон төсвийн алба нь чиг үүргээ хэрэгжүүлэхдээ яамд болон төрийн бусад байгууллагатай шууд харьцана.</p> <p>Төлөвлөлт болон төсвийн алба нь ажилчид, төрийн бусад байгууллага болон хувийн хэвшлийн төлөөллөөс бүрдсэн Хэсгийн хороодтой байна. Тус алба нь хөгжлийн төлөвлөгөө болон хөтөлбөрүүдийг боловсруулж, хуульд заасан бусад чиг үүргийг хэрэгжүүлж ажиллана.</p>

5.	Филиппин	12 дугаар хэсэг. 9 дүгээр зүйл. Эдийн засаг болон үндэсний баялаг Конгресс нь Ерөнхийлөгчөөр удирдуулсан эдийн засаг, төлөвлөлтийн бие даасан агентлагийг байгуулж болно. Тус агентлаг нь төрийн бусад агентлагууд, орон нутгийн засаг захиргааны болон хувийн хэвшлийн байгууллагуудтай харилцан зөвшилцсөний үндсэн дээр Үндэсний хөгжлийн бодлого, хөтөлбөрүүдийг хэрэгжүүлнэ. Конгресс өөрөөр заагаагүй бол <u>Үндэсний эдийн засаг, хөгжлийн газар</u> нь засгийн газрын бие даасан агентлаг байж, чиг үүргээ хэрэгжүүлнэ.
6.	Эквадор	279 дүгээр зүйл. <u>Үндэсний төлөвлөлтийн зөвлөл</u> нь шат шатны нутгийн захиргааны нэгжийн төлөөллүүд, ард иргэдийн төлөөллөөс бүрдэнэ. Тус зөвлөл нь өөрийн ажлын албатай байна. Тус зөвлөл нь Үндэсний хөгжлийн бодлогыг батлах, хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн системийг удирдах, чиглүүлэх чиг үүрэгтэй. Зөвлөлийг Ерөнхийлөгч даргална.
<i>Хагас Ерөнхийлөгчийн засаглалтай</i>		
7.	Кабо-Верде	2 дугаар бүлэг. <u>Бус нутгийн асуудал хариуцсан зөвлөл</u> 281 дүгээр зүйл. Бүтэц1.Зөвлөл нь орон нутгийн иргэдийн хурлаас сонгогдсон арал тус бүрийн 2 төлөөлөгчөөс бүрдэнэ. 2. Зөвлөлийн гишүүдийн бүрэн эрхийн хугацаа 4 жил байна. 282 дугаар зүйл. 1.Зөвлөл нь өөрийн гишүүдийн болон Үндэсний Ассамблей, Ерөнхийлөгч, Засгийн газрын санаачилсан бус нутгийн хөгжилтэй холбоотой бүхий л асуудалд зөвлөх үүрэгтэй байна. 2.Зөвлөл нь Үндэсний хөгжлийн бодлого, Бус нутгийн хөгжлийн бодлого болон орон нутгийн хөгжил, санхүүтэй холбоотой Засгийн газрын төсөл, баримт бичигт зайлшгүй өөрийн саналыг тусгасан байна. 3.Зөвлөлийн эрх мэдэл, чиг үүрэг, дотоод үйл ажиллагааг хуулиар тогтооно.
8.	Йемен	125 дугаар зүйл. <u>Зөвлөлдөх зөвлөл</u> Зөвлөлдөх зөвлөлийг Ерөнхийлөгчийн зарлигаар байгуулна. Зөвлөл нь Үндсэн хуульд заасан эрх мэдлийн хүрээнд үйл ажиллагаагаа явуулна. 126 дугаар зүйл. Зөвлөл нь (111) гишүүнээс бүрдэнэ. Зөвлөлийн гишүүдийг Ерөнхийлөгч шууд томилно. Гишүүдийг эдийн засаг, нийгмийн салбарын мэдлэг, туршлага бүхий хүмүүсээс бүрдүүлнэ. Зөвлөлдөх зөвлөлд Төлөөлөгчдийн танхимын гишүүд болон орон нутгийн зөвлөлийн гишүүдийг орохыг хориглоно. Зөвлөлийн хэрэгжүүлэх чиг үүрэг, хариуцлага, эрх мэдлийн хүрээ, гишүүдийн ажиллах нөхцөл зэргийг хуулиар тогтооно. Зөвлөл нь өөрийн дотоод журмыг боловсруулж, мөрдөж ажиллана.
9.	Намиби	129 дүгээр зүйл. <u>Үндэсний төлөвлөлтийн хороо</u> 1.Тус хороо нь Ерөнхийлөгчийн харьяанд байна. Төлөвлөлтийн хороо нь үндэсний хөгжлийн бодлогын чиглэл болон тэргүүлэх асуудлыг төлөвлөнө. 2.Хороог Ерөнхийлөгчийн томилгоогоор Ерөнхий захирал тэргүүлнэ. Ерөнхий захирал нь эдийн засгийн төлөвлөлттэй холбоотой бүхий л асуудалд Ерөнхийлөгчийн ерөнхий зөвлөх байна. 3.Үндэсний төлөвлөлтийн хорооны гишүүд, эрх мэдэл, чиг үүрэг болон ажлын албыг Парламентын тухай хуулиар зохицуулна.
10.	Португал	92 дугаар зүйл. <u>Эдийн засаг, нийгмийн зөвлөл</u> Зөвлөл нь эдийн засаг, нийгмийн бодлогыг хэлэлцэх, эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн төлөвлөлт болон хэрэгжүүлэх үйл явцыг тодорхойлох үндсэн үүрэг бүхий байгууллага болно. Хуульд заасан бусад үүргийг мөн хэрэгжүүлнэ. 2.Зөвлөлийн бүтэц, бүрэлдэхүүн нь хуульд заасны дагуу Засгийн газар болон төрийн бусад байгууллагын төлөөллөөс бүрдэнэ. 3.Зөвлөлийн бүрэн эрх, чиг үүргийг хуулиар тогтооно.

11.	Уганда	125 дугаар зүйл. Тус улс нь <u>Үндэсний төлөвлөлтийн газартай</u> байна. Үндэсний төлөвлөлтийн газрын бүтэц, чиг үүргийг парламентаас тогтооно.
Парламентын хаант засаглалтай		
12.	Испани	131 дүгээр хэсэг. 2.Засгийн газар нь Орон нутгийн засаг захиргааны байгууллагуудаас гаргасан урьдчилсан тооцоон дээр үндэслэн төлөвлөлтийн хөтөлбөрийн төслийг боловсруулна. <u>Төлөвлөлтийн төслийг хэрэгжүүлэх зөвлөлийг</u> байгуулж ажиллана. Зөвлөлийн гишүүнчлэл болон чиг үүргийг хуулиар тогтооно.
13.	Лесото	105 дугаар зүйл <u>Үндэсний зөвлөх төлөвлөлтийн хороо</u> Хороо нь нийт 18 гишүүнээс бүрдэнэ. Хороо нь тухайн салбарын сайд нарт хөгжлийн бодлогын талаар зөвлөх, хэрэгжилтэд хяналт тавих үүрэгтэй. Үндэсний зөвлөх төлөвлөлтийн хорооны даргын сонгууль, гишүүдийн бүрэн эрхийн хугацаа, хорооны чиг үүргийг парламентаас тогтооно.

Хүснэгт 3. Зарим орны хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийн удирдлагын тогтолцооны зарим байгууллагуудын үндсэн чиг үүрэг

Улсын нэр	Байгууллагын нэр	Тодорхойлох	Төлөвлөх/ Боловсруулах	Хяналт тавих/ Үнэлгээ хийх	Тайлбар
1.Латви улс	Тогтвортой хөгжлийн байнгын хороо (Парламент)			✓	Нийгмийн хамтрагчдын үйл ажиллагаа ба ТББ зэрэг нийгмийн оролцоотой хяналтыг хэрэгжүүлнэ
	Хөгжлийн үндэсний зөвлөл (Засгийн газар)			✓	
	Тогтвортой хөгжлийн институт “Латви-2030”			✓	
	Сайд нарын танхим, Яамд, Бус нутаг болон нутгийн өөрөө удирдах байгууллага		✓		
2.Малайз лс	Үндэсний төлөвлөлтийн зөвлөл	✓	✓	✓	Шийдвэр гаргах түвшинд
	Үндэсний хөгжлийн төлөвлөлтийн хороо	✓	✓	✓	
	Эдийн засгийн төлөвлөлтийн товчоо	✓	✓	✓	Судалгаа хийх, бэлтгэл ажлыг хангах, удирдан чиглүүлнэ
3.Солонгос улс	Ерөнхийлөгчийн дэргэдэх Тогтвортой хөгжлийн комисс		✓	✓	
4.Турк	Хөгжлийн яам				

Хүснэгт 4. Зарим орны хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийн тогтолцооны зарим байгууллагуудын үндсэн чиг үүрэг, харьяалах субъект, бүтэц зохион байгуулалт

Байгууллагын нэр	Үндсэн чиг үүрэг	Харьяалах субъект	Бүтэц, зохион байгуулалт
1.ЛАТВИ УЛС			
<p>1) Тогтвортой хөгжлийн хороо (Sustainable Development Commission)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Тус улсын Хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийн тухай хууль 2009.01.01-ний өдрөөс хэрэгжиж эхэлсэн. Сеймээс “Латви-2030” тогтвортой хөгжлийн стратегийг 2010.06.10-ны өдөр баталсан. - 2014 онд Латвийн Сейм (Парламент) нь үндэсний стратегийн төлөвлөлтийн хүрээг тогтоох парламентын хяналт бүхий Тогтвортой хөгжлийн хороог байгуулсан. - Тус Хороо нь “Латви-2030” тогтвортой хөгжлийн стратеги, Үндэсний хөгжлийн төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэх, Засгийн газрын бодлогын дунд, урт хугацааны үр нөлөө, Засгийн газрын төсвийн бодлогын тогтвортой байдлыг хангахад хяналт тавина. - Сейм 2 жил тутамд нэг удаа “Латвия-2030” тогтвортой хөгжлийн төлөвлөгөөний хэрэгжилтийн талаарх Сайд нарын танхимын илтгэлийг хэлэлцүүлнэ. Мэдээллийн үндсэн дээр Сейм стратегийн зорилтуудад зарим өөрчлөлт оруулах талаар шийдвэрийг гаргаж болно. 	<p>Сейм (Парламент)</p>	<p>Хорооны бүрэлдэхүүнд 17 Сеймийн гишүүн багтана.</p>

<p>2) Хөгжлийн үндэсний зөвлөл (National Development Council)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Энэхүү хамтарсан зөвлөх эрх бүхий байгууллага нь улс орны урт хугацааны хөгжлийн төлөвлөлт, үнэлгээг хийхдээ төсөв, бодлогын төлөвлөлтийг зохицуулах бүтцийн шинэчлэлийг санаачилж, түүнчлэн үндэсний болон орон нутгийн төрийн бодлогын уялдаа холбоог хангана. - Төлөвлөлт хэрэгжилтэд хяналт тавина. 	<p>Ерөнхий сайд</p>	<p>Ерөнхий сайд даргална. Зөвлөлийн гишүүд:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Эко-эдийн засгийн сайд, - Байгаль орчныг хамгаалах болон Бүс нутгийн хөгжлийн сайд, - Сангийн сайд, Боловсрол, шинжлэх ухааны сайд, - ажил олгогч, үйлдвэрчний эвлэл, - Латви Улсын орон нутгийн засаг захиргааны холбооны дарга, - Латви Улсын Ерөнхийлөгчийн төлөөлөгч
<p>3) Тогтвортой хөгжлийн институт “Латви-2030” (Sustainable Development Institute “Latvia 2030”)</p>	<p>Үндсэн зорилт: Сайд нарын танхим, Сеймд танилцуулах улс орны тогтвортой хөгжил, “Латви-2030” стратегийн хэрэгжилт, Үндэсний хөгжлийн хөтөлбөрийн талаарх илтгэлийг бэлтгэх явдал юм. Түүнээс гадна тус институт нь улс төрийн хариуцлагатай шийдвэр гаргахад шаардлагатай төрийн стратегийн чухал асуудлуудыг судалж, үндэслэлтэй зөвлөмж гаргах судалгааны найдвартай баазыг бий болгох, төрийн мөнгөний бодлого нь батлагдсан хөтөлбөр, төлөвлөгөө, тогтвортой хөгжлийн зарчимд нийцэж буй эсэхэд үнэлгээ хийх, нийтийн удирдлагын байгууллагууд, иргэний нийгэм, эрдэмтэд, судлаачдын хамтын ажиллагаа, эрдэм шинжилгээний хэлэлцүүлгийг өрнүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх зэрэг зорилготой.</p>		

2.МАЛАЙЗ УЛС			
1) Үндэсний төлөвлөлтийн зөвлөл (National Planning Council)	Хөгжлийн төлөвлөлтийн асуудал эрхэлсэн дээд түвшний байгууллага	Ерөнхий сайд	Зөвлөлийн гишүүд: - сангийн сайд - олон улсын худалдаа, аж үйлдвэрийн сайд - дотоод худалдааны сайд - бизнесийн хөгжлийн сайд - бараа таваар, хөдөө аж ахуйн сайд
2) Үндэсний хөгжлийн төлөвлөлтийн хороо (National Development Planning Committee)	1)Хөгжлийн төлөвлөлтийн бодлогыг тодорхойлох, нарийвчлан хэлэлцэх дээд байгууллага 2)Хөгжлийн төлөвлөгөөг - боловсруулах - хэрэгжүүлэх - хянаж үнэлэх - тодруулах - хэрэгжилтэнд хяналт тавих - нөөцийг хуваарилах талаар зөвлөмж гаргана.	Ерөнхий сайд	- Хороо нь Засгийн газрын ахлах албан тушаалтнуудаас бүрдэх ба Засгийн газрын Хэрэг эрхлэх газрын дарга тэргүүлнэ Хорооны гишүүд нь эдийн засгийн хөгжлийн чиглэлийн бүх яамдын сайд нар, Төв банкны ерөнхийлөгч байна.
3) Эдийн засгийн төлөвлөлтийн товчоо (Economic Planning Unit)	Чиг үүрэг: 1) Төлөвлөлт - нийгэм-эдийн засгийн судалгаа, анализ - хөгжлийн бодлого - макро эдийн засгийн загварчлал, тогтолцоо - хөгжлийн төлөвлөгөө 2) Нөөцийн хуваарилалт - төсвийн удирдлага, төслийн үнэлгээ 3) Хяналт-шинжилгээ - үндэсний хөтөлбөрүүдийн хяналт-шинжилгээ - санал, санаачлагын хяналт-үнэлгээ - төслийн хяналт-үнэлгээ Үйл ажиллагаа: - Нийгэм, эдийн засгийн хөгжлийн бодлого, стратегийг томъёолох - Дунд болон урт хугацааны төлөвлөгөөг бэлтгэх - Хөгжлийн хөтөлбөр, төслүүдийн төсвийг бэлтгэх - Хөгжлийн хөтөлбөр, төслүүдийн хэрэгжилтэнд хяналт, үнэлгээ хийх - Засгийн газарт эдийн засгийн асуудлаар зөвлөлтөө өгөх	Ерөнхий сайд	- Ерөнхий сайдын өмнө ажлаа шууд хариуцан тайлагнана - Удирдлагын бүтэц: ерөнхий захирал, түүний 3 орлогч - Удирдлагад нь Малайзын хөгжлийн хүрээлэн (Malaysian Development Institute) ажиллана - Үйл ажиллагаанд нь Ерөнхий сайдын дэргэдэх төв агентлаг болох Хэрэгжилт, зохицуулалтын товчоо (Implementation and Coordination Unit), Малайзын засаг захиргаа, шинэчлэлийн товчоо (Malaysian Administrative and Modernization Planning Unit) дэмжиж ажиллана.

	<ul style="list-style-type: none"> - Шаардлагатай эдийн засгийн судалгааны ажлыг санаачлах, гүйцэтгэх - Хувьчлалын хөтөлбөрүүдийг төлөвлөх, зохицуулах, хэрэгжилтэнд нь үнэлгээ хийх - Олон талт хөгжлийн хөтөлбөр дэх Малайзын оролцоог хангах 		
3.СОЛОНГОС УЛС			
1) Ерөнхийлөгчийн дэргэдэх Тогтвортой хөгжлийн комисс (Presidential Commission on Sustainable Development)	<p>Чиг үүрэг:</p> <ul style="list-style-type: none"> - тогтвортой хөгжлийн зорилго, бодлого стратегийг боловсруулах - Ерөнхийлөгчийг бодлогын зөвлөгөөгөөр хангах, санамж бичгүүдийг боловсруулах - Тогтвортой хөгжилтэй холбоотой нийгмийн зөрчил маргааныг шийдвэрлэх, хяналтын менежментийн тогтолцоог бий болгох <p>Үйл ажиллагаа:</p> <ul style="list-style-type: none"> - салбарын асуудлуудтай холбоотой бодлого боловсруулж Ерөнхийлөгчид өргөн барих - чухал ач холбогдолтой үндэстний урт, дунд хугацааны төлөвлөгөөг улсын бодлогын тогтвортой байдлын үүднээс нь урьдчилан нягтлаж үзэх - зөрчлийн менежмент, урьдчилан сэргийлэх тогтолцоог хөгжүүлэх, цаг үеийн олон нийтийн элдэв зөрчилдөөний үед Ерөнхийлөгчид нийгмийн эв зөийг хэрхэн хангах тухайд зөвлөх. <p>Хяналт, үнэлгээ-мониторинг: Улсын тогтвортой хөгжлийн бодлогын хэрэгжилтийг гурван түвшний схемээр хянаж үнэлгээ хийнэ:</p>	Ерөнхийлөгч	<p>2000 онд Ерөнхийлөгчийн зарлигаар байгуулагдсан. Удирдах хороо - 35 гишүүнтэй. Мэргэжлийн хороод, судалгааны багуудын бодлогын саналыг нягтлан үзэх, Ерөнхийлөгчид зөвлөх үүрэгтэй.</p> <p>Зөрчлийг зохицуулах тусгай хороо - 50 гишүүнтэй: Удирдах Хорооноос томилогдсон болон муж улсууд, ТББ-уудаас санал болгосон бусад гишүүд багтана. Зөрчлийн менежмент, урьдчилан сэргийлэх тогтолцоог боловсруулан хөгжүүлж, Удирдах хорооноос цаг үеийн олон нийтийн зөрчлийн асуудлаар өгсөн даалгаврын дагуу Ерөнхийлөгчид зөвлөнө.</p> <p>Мэргэжлийн 4 хороо (МХ) - Удирдах хорооны тодорхой хувь болон холбогдох мэргэжилтнүүдээс бүрдэнэ. Судалгааны багуудыг ажиллуулна. Салбар судлагдахуун тус бүр дээр бодлогын санал боловсруулна.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Нийгэм, эрүүл мэндийн МХ; - Байгаль орчин, дэд бүтцийн МХ; - Эрчим хүч, үйлдвэрлэлийн МХ; - Тогтвортой хөгжлийн хэрэгжилтийн МХ. <p>Төлөвлөлтийн менежментийн газар - удирдах хорооны гишүүд байна.</p>

	<p>1/ сайн дурын үндсэн дээр; 2/ Засгийн газраас Ерөнхий сайдын дэргэдэх Засгийн газрын бодлого зохицуулалтын газартай зөвлөлдөн тодорхой төлөвлөгөөний дагуу 2 дугаар түвшний буюу төв Засгийн газрын түвшний мониторингийг хэрэгжүүлнэ. 3/ Тогтвортой хөгжлийн бодлогын хэрэгжилтийг түүний индикаторын дагуу хянаж үнэлгээ хийнэ.</p>		
2.ТУРК УЛС			
1) Хөгжлийн яам	<p>Үндсэн хууль болон бусад хуулиар хүлээсэн дараах чиг үүргийг хэрэгжүүлнэ:</p> <ul style="list-style-type: none"> - эдийн засаг, нийгэм, хөгжлийн бодлого, зорилтуудыг тодорхойлоход Засгийн газарт мэргэжлийн зөвлөгөө өгөх - бусад яамдын бодлого, үйл ажиллагааны хамтын ажиллагаа, уялдааг зохицуулах - хөгжлийн төлөвлөгөө, дунд болон богино хугацааны хөтөлбөр, хөрөнгө оруулалтын хөтөлбөр боловсруулах - макро түвшний салбарын, бүсийн стратеги, үйл ажиллагааны төлөвлөгөө боловсруулах - улсын хөрөнгө оруулалтад суурилсан стратегийн тэргүүлэх чиглэлийг тодорхойлох - бодлогын хэрэгжилтэд хяналт, шинжилгээ-үнэлгээ хийх; - төрийн байгууллагын стратегийн үйл ажиллагааны хэрэгжилтэд хяналт тавих - олон талт хамтын ажиллагааны хөтөлбөр, төслүүд хэрэгжүүлэх - хөгжлийн чиг хандлага, шилжилтийг чиглүүлсэн үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэх 	<p>Ерөнхий сайд, Шадар сайд</p>	<p>Төлөвлөлтийн дээд шатны удирдлага:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Төлөвлөлтийн дээд зөвлөл (Higher Planning Council) <ul style="list-style-type: none"> o Дарга: Ерөнхий сайд o Гишүүд: хөгжлийн, сангийн, эдийн засгийн болон бусад сайд нар (тодорхой) - Мөнгө, зээлийн зохицуулалтын зөвлөл (Money-Credit Coordination Council) <ul style="list-style-type: none"> o Дарга: Шадар сайд o Гишүүд: хөгжлийн, сангийн, эдийн засгийн болон бусад сайд нар (тодорхой) - Эдийн засаг, нийгмийн зөвлөл (Economic and Social Council) <ul style="list-style-type: none"> o Төлөөлөгчид: төрийн байгууллагууд, ажил олгогчид, ажилчид, танхим, холбоод. <p>Хөгжлийн яамны бүтэц</p> <ul style="list-style-type: none"> - Макро эдийн засгийн нэгж - Орон нутгийн хөгжлийн бодлого зохицуулалт, удирдлагын 4 газар - 81 мужийг хамарсан Бүсийн хөгжлийн 26 агентлаг

	<ul style="list-style-type: none"> - бүс нутгийн хөгжлийн асуудал эрхэлсэн байгууллагууд, агентлагуудын хамтын үйл ажиллагааг хангах - хөгжлийн асуудлаарх судалгаа, шинжилгээний ажлыг зохион байгуулах <p>Хяналт, шинжилгээ-үнэлгээ:</p> <ul style="list-style-type: none"> - бодлогын хэрэгжилтэд хяналт, шинжилгээ-үнэлгээний ажлыг удирдан зохион байгуулна - мөн бодлого боловсруулах үе шатанд ч хийнэ. 		<ul style="list-style-type: none"> - Салбар төлөвлөлтийг хариуцсан газар <ul style="list-style-type: none"> ○ Нийгмийн хөгжлийн салбарын удирдах газар ○ Эдийн засгийн салбарын удирдах газар
--	---	--	---

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- The 'New' national development planning and global development goals: Processes and partnerships, IAdmos O.Chimhowu^aDavidHulme^bLauchlan T.Munro^c <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0305750X19300713>
- <http://www.nationalplanning.org>
- https://www.unpei.org/sites/default/files/publications/Chapter-4_0.pdf
- <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0305750X19300713?via%3Dihub>
- <https://www.constituteproject.org/search?lang=en>

НАМЫН БҮРТГЭЛД ТАВИГДАХ ШААРДЛАГАД ГИШҮҮНЧЛЭЛИЙН ДООД ХЯЗГААРЫГ ТУСГАСАН БАЙДАЛ: ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ТУРШЛАГА

(Мэдээлэл, лавлагаа)

Д.Халиун

АГУУЛГА

- Европын зөвлөлийн Венецийн комиссын Улс төрийн намуудын талаарх тайлан;
- Гадаадын зарим орны Үндсэн хуульд холбогдох асуудлыг тусгасан байдал;
- Европын холбооны зарим гишүүн орнуудын улс төрийн намын тухай хууль тогтоомжид холбогдох асуудлыг тусгасан байдал.

Монгол Улсын Ерөнхийлөгч Халтмаагийн Баттулгаас 2019 оны 07 дугаар сарын 16-ны өдөр өргөн мэдүүлсэн Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийн Арван ес¹ дүгээр зүйлийн 2 дахь хэсэгт “Намыг Монгол Улсын сонгуулийн эрх бүхий тавин мянга нэгээс доошгүй тооны иргэн нэгдэж байгуулах бөгөөд гишүүний бүртгэл, өөрчлөлтийг сонгуулийн төв байгууллага хөтөлнө.” гэж нэмэхээр тусгасан. Үүнтэй холбогдуулан дэлхийн улс орнуудын Үндсэн хууль болон холбогдох хууль тогтоомжид дээр дурдсан асуудлыг хэрхэн зохицуулсан талаар судалгаанд авч үзсэн болно.

Европын зөвлөлийн Венецийн комиссын Улс төрийн намуудын талаарх тайлан²⁵⁵ –д Азербайжан, Босни Херцеговин, Канад, Хорват, Чех, Эстони, Гүрж, ХБНГУ, Грек, Киргиз, Латви, Литва, Молдова, ОХУ (500)²⁵⁶, Словак, Турк зэрэг улсад²⁵⁷ улс төрийн намын гишүүнчлэлийн доод хэмжээг 50, 500, 5000 зэргээр

²⁵⁵EUROPEAN COMMISSION FOR DEMOCRACY THROUGH LAW (VENICE COMMISSION) COMPILATION OF VENICE COMMISSION OPINIONS AND REPORTS CONCERNING POLITICAL PARTIES, 2016 [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI\(2016\)003-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2016)003-e)

²⁵⁶Федеральным законом «О политических партиях» (пункт 2 статьи 3) определены требования, предъявляемые к политической партии для ее государственной регистрации, в том числе численность, которая с 4 апреля 2012 года должна составлять – не менее 500 членов политической партии с учетом требований, которые предусмотрены пунктом 6 статьи 23 Федерального закона «О политических партиях». Уставом политической партии могут быть установлены требования к минимальной численности членов политической партии в ее региональных отделениях. Политическая партия должна иметь региональные отделения не менее чем в половине субъектов Российской Федерации, при этом в субъекте Российской Федерации может быть создано только одно региональное отделение данной политической партии. <https://minjust.ru/ru/node/202387>

²⁵⁷B. Minimal membership requirement

... However, some pre- conditions for registration of political parties existing in several Council of Europe Member States requiring a certain territorial representation and a minimal number of members for their registration could be problematic in the light of the principle of free association in political parties.”

“It is true that minimal membership requirements do exist in a number of States (Azerbaijan, Bosnia and Herzegovina, Canada, Croatia, Czech Republic, Estonia, Georgia, Germany, Greece, Kyrgyzstan, Latvia, Lithuania, Moldova, Russian Federation, Slovakia and Turkey). At first glance the sequence of thresholds of not fewer than 50, 500 and 5000 individuals may appear as good as any other. However, closer inspection reveals, that these thresholds will be obstacles which would be very difficult or simply impossible to overcome.

Ordinary citizens, who want to found a new party – maybe at first for political work in a municipality and later development into a nationwide active political party –, cannot be expected to overcome these obstacles without active support of an existing organisation with ample administrative resources. If the goal is to found a party for political on the level of a municipality there may not even be 5000 inhabitants in the municipality, in which the future political party is supposed to be active. The thresholds of 50 and 500 should also be related to the number of individuals, which are necessary to found an association or similar legal person; founding a political party should not be more difficult than founding an ordinary association or company.

тогтоосон байдаг гэж дурдсан бөгөөд энэ асуудлаарх Комиссын байр суурийг илэрхийлсэн байна. Тухайлбал, Азербайжаны холбогдох хууль тогтоомжид намын гишүүнчлэлийн доод хэмжээг 1000-аас 5000 болгон өөрчлөлт оруулах асуудлаар: 8 сая гаруй хүн амтай улсад 1000 гэсэн тоо нь үндэслэлтэй юм. Харин хязгаарыг 5000 гэж нэмэх нь Европын хүний эрхийн конвенцын 11-р зүйлд заасан иргэдийн эвлэлдэн нэгдэх эрх чөлөөг ханган хэрэгжүүлэхэд саад учруулах, хязгаарлаж болзошгүй, мөн шинээр нам байгуулахад дээрх босго нь өндөр байна гэж үзжээ.

Гадаадын зарим улс орнуудын Үндсэн хуулиас шүүн үзэхэд улс төрийн нам байгуулахтай холбоотой гишүүнчлэлийн тоо хэмжээ, доод хязгаартай холбоотой асуудлыг тусгасан цөөн улс байна. Тэдгээрээс дурдвал:

In this context the question could be asked, whether and to which extent there will be public support for a newly founded political party. But to find an answer to this question should not be a matter for a court of law in registration proceedings. Instead it should be left to the electorate to decide, whether public support is forthcoming.

Therefore, thresholds of not fewer than 50, 500 and 5000 individuals are questionable. Probably they are far too high and should be reconsidered.

In some of its previous opinions the Venice Commission has expressed doubts as to the necessity to establish minimal membership for parties. In its opinion on the Law on political parties in Moldova the Commission considers that: "A State may be entitled to insist on certain minimum standards of size, organization and democratic standards as a condition of registering a party but it seems [...] doubtful that it can be regarded as necessary in a democratic society to prescribe the precise manner in which a political party is to be founded once the party's programme does not represent a danger to the free and democratic order or to the rights of individuals."

CDL-AD(2008)034 Opinion on the Draft Amendments to the Law on Political Parties of Bulgaria, adopted by the Venice Commission at its 77th Plenary Session (Venice, 12-13 December 2008), §14-19.

"In Western states there are often multiplicities of small political parties. They may be too small to be registered where registration requirements are in place, but that does not make their existence unlawful or prevent them from continuing to strive to organize and grow. It seems [...], for example, indefensible to require a party to dissolve itself when its membership falls below a certain threshold. [...] this is contrary to the right of freedom of association and cannot be regarded as necessary in a democratic society. Nor would such a forced dissolution appear to be consistent with the provisions of the European Convention on Human Rights and the Venice Commission's guidelines."

CDL-AD(2002)028 Opinion on the draft law on political parties and Socio-Political organisations of the Republic of Moldova, endorsed by the Venice Commission at its 52nd Plenary Session (Venice, 18-19 October 2002), §28.

"[Concerning a legislative amendment which proposes to increase the minimum membership of a political party from 1,000 to 5,000] In its previous opinion the Venice Commission expressed the view that a figure of 1,000 in a country of a population of eight million was a reasonable number. The new threshold seems to be formidably high and put a burden on citizens trying to exercise their rights under Article 11 of the ECHR which is potentially restrictive and as such would be disproportionate and not necessary in a democratic society. It seems a large threshold particularly for a new party."

CDL-AD(2011)046 Opinion on the Draft Law on Amendments to the Law on political parties of the Republic of Azerbaijan, adopted by the Venice Commission at its 89th Plenary Session (Venice, 16-17 December 2011), §18.

Замби Улсын Үндсэн хуулийн 1991 (2016)-ийн 21-р зүйлд:²⁵⁸

2. Nothing contained in or done under the authority of any law shall be held to be inconsistent with or in contravention of this Article to the extent that it is shown that the law in question makes provision-

d for the registration of political parties or trade unions in a register established by or under a law and for imposing reasonable conditions relating to the procedure for entry on such register including conditions as to the minimum number of persons necessary to constitute a trade union qualified for registration;

and except so far as that provision or, the thing done under the authority thereof as the case may be, is shown not to be reasonably justifiable in a democratic society.

Шинэ Зеланд Улсын Үндсэн хуулийн 1852 (2014)-ийн 63-р зүйлд:²⁵⁹

Улс төрийн намын бүртгүүлэхэд:

vi нам нь доод тал нь 500 гишүүнээр сонгогдох боломжтой, татвар төлөгч гишүүдтэй болохыг нотлох баримт болох Сонгуулийн хорооноос баталсан маягтыг хавсаргасан байх;

Эквадор Улсын Үндсэн хуулийн 2008 (2015)-ийн 109-р зүйлд:²⁶⁰

Гишүүдийн бүртгэлд өнөөрсөн сонгуульд бүртгүүлсэн сонгогчдын нэг аравны таван хувь (1.5%)-иас бага гишүүдтэй байж болохгүй.

Европын Холбооны зарим гишүүн орнуудын Улс төрийн намын тухай хууль тогтоомжид намыг бүртгүүлэхэд гишүүнчлэлийн доод хязгаартай холбоотой асуудлыг хэрхэн зохицуулсныг доорх Хүснэгтээс үзнэ үү.

²⁵⁸Zambia 1991 (rev. 2016) PART III > Article 21

Protection of Freedom of Assembly and Association

2. Nothing contained in or done under the authority of any law shall be held to be inconsistent with or in contravention of this Article to the extent that it is shown that the law in question makes provision—

a that is reasonably required in the interests of defence, public safety, public order, public morality or public health;

b that is reasonably required for the purpose of protecting the rights or freedoms of other persons;

c that imposes restrictions upon public officers; or

d for the registration of political parties or trade unions in a register established by or under a law and for imposing reasonable conditions relating to the procedure for entry on such register including conditions as to the minimum number of persons necessary to constitute a trade union qualified for registration;

and except so far as that provision or, the thing done under the authority thereof as the case may be, is shown not to be reasonably justifiable in a democratic society.

²⁵⁹New Zealand 1852 (rev. 2014) Electoral Act 1993 > Part 4 > Subpart 1 > 63 > 2

2. An application for the registration of an eligible political party— c must—

vi be accompanied by evidence, in a form approved by the Electoral Commission, that the party has at least 500 current financial members who are eligible to enrol as electors; and

vii be accompanied by a declaration, made by the secretary of the party in the manner provided by section 9 of the Oaths and Declarations Act 1957 that the party has at least 500 current financial members who are eligible to enrol as electors;

²⁶⁰Ecuador 2008 (rev. 2015) Article 109

Political parties shall be national in nature, shall be governed by their principles and bylaws, shall propose a government platform and shall keep a record of their members. Political movements may pertain to any level of government or the district of Ecuadorians living abroad. The law shall set the requirements and conditions for the democratic organization, permanence and actions of political movements, as well as incentives for them to forge alliances.

Political parties must submit their statement of ideological principles, government platform setting forth the basic actions they propose to carry out, bylaws, symbols, emblems, logos, list of governing board members. Parties must have a national structure, which shall cover at least 50% of the country's provinces, two of which must pertain to the three provinces with the largest population. The registry of members cannot have a number accounting for less than one point five percent (1.5%) of the persons on the voter registration list used in the last election.

Political movements must submit a statement of principles, government platform, symbols, acronyms, emblems, logos and registry of members or followers, with a number accounting for no less than one point five percent (1.5%) of the voter registration list used in the last election.

*Хүснэгт 1. Европын Холбооны зарим гишүүн орнуудын Улс төрийн намын тухай хууль тогтоомжид улс төрийн намыг бүртгэхэд гишүүнчлэлийн доод хязгаарыг тогтоосон байдал*²⁶¹

д/д	Улсын нэр	Намыг бүртгүүлэх бичиг баримтын жагсаалтад гишүүнчлэлийн доод хязгаартай холбоотой зохицуулалт байгаа эсэх	Гарын үсэг/гишүүн
1	Бельги	-	-
2	Болгар (2009)	2500 намын гишүүний жагсаалт	50 иргэн (500 үүсгэн байгуулагч гишүүн)
3	Чех	-	1000 иргэн (өргөдөл)
4	Дани	-	өмнөх сонгуульд санал өгсөн иргэдийн 1/175-тай тэнцэх
5	Эстони (2010)	-	-
6	Испани (2002)	-	-
7	Франц	-	-
8	Итали (2005)	-	Гарын үсэг (тоо-дүүргээрээ ялгаатай)
9	Кипр (2011)	-	-
10	Латви (2006)	-	200 үүсгэн байгуулагч гишүүн (насанд хүрсэн)
11	Литва (2004)	1000 үүсгэн байгуулагч гишүүн	1000 үүсгэн байгуулагч гишүүн (насанд хүрсэн, Литва Улсын иргэн)
12	Люксембург (2008)	-	-
13	Мальта (2009)	-	-
14	Нидерланд (2011)	-	-
15	Австри	-	-
16	Польш (2008)	-	1000 үүсгэн байгуулагч гишүүн (насанд хүрсэн)
17	Португал (2003)	-	7500 бүртгэлтэй сонгогч
18	Румын (2003)	-	25 000 үүсгэн байгуулагч гишүүн (18-аас доошгүй тойрог)
19	Словак (2005)	-	-
20	Швед (2005)	-	1500 сонгогчийн гарын үсэг
21	Их Британи (1998)	-	-

²⁶¹Criteria, conditions, and procedures for establishing a political party in the Member States of the EU, Policy Department C: Citizens' Rights and Constitutional Affairs European Parliament, 2012 [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2012/462512/IPOL-AFCO_ET\(2012\)462512_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2012/462512/IPOL-AFCO_ET(2012)462512_EN.pdf)

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- Criteria, conditions, and procedures for establishing a political party in the Member States of the EU, Policy Department C: Citizens' Rights and Constitutional Affairs European Parliament, 2012 [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2012/462512/IPOL-AFCO_ET\(2012\)462512_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2012/462512/IPOL-AFCO_ET(2012)462512_EN.pdf)
- European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission) Compilation of Venice Commission opinions and reports concerning political parties, 2016
- [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI\(2016\)003-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2016)003-e)
- [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2010\)024-e\(guidelines\)](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2010)024-e(guidelines))
- <http://aceproject.org/ace-en/topics/pc/pca/pca01/pca01b>
- Үндсэн хуулиуд, <https://www.constituteproject.org>

ИХ БРИТАНИЙН ЗАСГИЙН ГАЗРЫН ТАЛААРХ ЛАВЛАГАА

Г.Билгээ, Р.Нургүл, Ц.Элбэгзаяа

ИХ БРИТАНИЙН ЗАСГИЙН ГАЗАР²⁶²

Засгийн газрын кабинет нь сонгуульд ялалт байгуулсан намын гишүүдээс бүрдэх ба Парламентын доод танхимд үйл ажиллагаагаа тайлагнана.

Кабинетийн дотоод бүтцийн хувьд Ерөнхий сайд болон бусад гишүүдийг салгаж ойлгоно. Ерөнхий сайд Засгийн газрын үйл ажиллагааг удирдан, Кабинетийн бүтэц, бүрэлдэхүүнийг тогтоох, сайд нарыг сонгох, цаашлаад шаардлагатай тохиолдолд Кабинетийг тараах эрхтэй цорын ганц улс төрийн субъект юм.

Парламентын сонгуулийн дараах үйл явц²⁶³

Хэрэв сонгуулийн дараа эрх барьж байсан нам нь бусад намуудын нийт суудлын тооноос илүү суудал авч парламентад дахин олонхыг (majority) бүрдүүлсэн бол одоогийн Засгийн газар үйл ажиллагаагаа хэвийн явуулна.

Хэрэв өөр нам олонхын суудал авсан бол Ерөнхий сайд, Засгийн газар нэн даруй огцрох ба Хатан хаан нь сонгуульд ялсан намын даргатай Засгийн газар байгуулах талаар зөвшилцөнө.

Хэрэв сонгуульд нэг нам олонхын саналыг авч чадаагүй бол шинэ Ерөнхий сайдыг томилж Засгийн газрыг бүрдүүлэх хүртэл одоогийн Ерөнхий сайд, Засгийн газар хэвээр ажиллана.

Аль нэг нам олонхыг бүрдүүлж чадаагүй тохиолдолд улс төрийн намууд хэн нь Нийтийн танхимын итгэлийг хамгийн сайн хүлээх болон Засгийн газраа бүрдүүлж чадах талаар хэлэлцүүлэг явуулахыг хүсч болно. Энэ тохиолдолд Хатан хаан ямар нэгэн хэлэлцээрт оролцохгүй.

Хэрэв аливаа хэлэлцээрт оролцсон улс төрийн намуудын удирдагчид Төрийн албаны дэмжлэг авах хүсэлтэй бол түүнийг зөвхөн Ерөнхий сайдын зөвшөөрлөөр Засгийн газрын танхимын ажлын алба (Cabinet Secretary with the authorisation of the Prime Minister) зохион байгуулна. Төрийн алба нь зохих журмын дагуу зөвлөгөө өгнө.

Сонгуулийн дараа Засгийн газрын танхим нь итгэл даах чадвартай эсэх талаар эргэлзээтэй байгаа бол Засгийн газрын үйл ажиллагаанд тодорхой хязгаарлалт тавина.

²⁶²Ц.Энхбаатар, С.Зүлфикар. Гадаад орнуудын төрийн байгуулалт. УБ., 2014 он.

²⁶³The Cabinet Manual (A guide to laws, conventions and rules on the operation of government). Cabinet Office 70 Whitehall London. 1st edition October 2011. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/60641/cabinet-manual.pdf

Засгийн газрын нөхцөл байдал улс төрийн намуудын хэлэлцээрээс хамаарна. Аль нэг нам олонхыг бүрдүүлж чадаагүй тохиолдолд Засгийн газрыг байгуулах үндсэн 3 хэлбэр байдаг:

- нэг намын, цөөнхийн засгийн газар
- намуудын албан ёсны хэлэлцээрээр
- эвслийн засгийн газар.

Ерөнхий сайдыг томилох

Ерөнхий сайдыг Хатан хаан томилохдоо дараах шалгуурыг баримтлана.²⁶⁴
Үүнд:

- Ерөнхий сайдад нэр дэвшигч нь Парламентын Доод танхимын гишүүн байх;
- нэр дэвшигчийг Парламентын сонгуульд ялалт байгуулсан намын дарга мөн болохыг намын удирдах зөвлөл албан ёсоор хүлээн зөвшөөрсөн байх (энэ нь гол шалгуур байна);
- улс төрийн үйл ажиллагаа явуулах нөхцлөөр бүрэн хангагдсан байх.

Хатан хаан өөрийн гол зөвлөхийн хувьд одоогийн Ерөнхий сайдаас дараагийн Ерөнхий сайдад хэнийг нэр дэвшүүлэх, хэн Нийтийн Танхимын итгэлийг хүлээх талаар зөвлөмж авч болно.²⁶⁵

Засгийн газрыг бүрдүүлэх

Ерөнхий сайд нь бүрэн эрхийнхээ дагуу Засгийн газраа бие даан бүрдүүлнэ.²⁶⁶
Засгийн газрыг бүрдүүлэх асуудлаар Хатан хаан нь сонгуульд ялалт байгуулсан намын даргатай зөвшилцөнө.

Ерөнхий сайд болон Засгийн газар огцрох

Хэрэв Ерөнхий сайд нь Засгийн газрын нэрийн өмнөөс огцорвол, Хатан хаан Төлөөлөгдийн Танхимын итгэлийг хамгийн ихээр хүлээж чадах хүнийг Ерөнхий сайдаар ажиллахыг урина.²⁶⁷

Хэрэв Ерөнхий сайд өөрийн хүсэлтээр албан үүргээсээ чөлөөлөгдөж байгаа бол нам, эсхүл засгийн эрхийг барьж буй намууд залгамжлагчийг тодорхойлно. Парламентын доод танхим буюу Нийтийн Танхим нь Засгийн газарт итгэл үзүүлээгүй тохиолдолд Засгийн газар бүрэн бүрэлдэхүүнээрээ огцорно.²⁶⁸

²⁶⁴Ц.Энхбаатар, С.Зүльфикар. Гадаад орнуудын төрийн байгуулалт. УБ., 2014 он.

²⁶⁵The Cabinet Manual (A guide to laws, conventions and rules on the operation of government). Cabinet Office 70 Whitehall London. 1st edition October 2011. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/60641/cabinet-manual.pdf

²⁶⁶Ц.Энхбаатар, С.Зүльфикар. Гадаад орнуудын төрийн байгуулалт. УБ., 2014 он.

²⁶⁷The Cabinet Manual (A guide to laws, conventions and rules on the operation of government). Cabinet Office 70 Whitehall London. 1st edition October 2011. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/60641/cabinet-manual.pdf

²⁶⁸Ц.Энхбаатар, С.Зүльфикар. Гадаад орнуудын төрийн байгуулалт. УБ., 2014 он.

Мөн Ерөнхий сайд нь бүрэн эрхийнхээ дагуу Засгийн газрын гишүүдийг албан үүргээс нь чөлөөлнө.²⁶⁹

Хэрэв Засгийн газар нь итгэл үзүүлээгүй бол 14 хоногийн дотор Нийтийн Тамхимаас үүрэг гүйцэтгэж байгаа Засгийн газартай ижил бүтэц, бүрэлдэхүүнтэй альтернатив Засгийн газрыг байгуулж болно. Эсхүл үүрэг гүйцэтгэж байгаа Засгийн газар нь Нийтийн Танхимаас дахин итгэл хүлээлгэх талаар ажиллаж болно.

Хэрэв энэ хугацаанд Нийтийн Танхимаас дээрх Засгийн газруудын альд нь ч итгэл хүлээлгэхгүй бол бүх нийтийн сонгууль болно.

Хэрэв Нийтийн танхим нь Ерөнхий сайдад итгэл үзүүлэхгүй, альтернатив Засгийн газарт итгэл үзүүлсэн тохиолдолд Ерөнхий сайд ажлаа өгнө.

²⁶⁹Ц.Энхбаатар, С.Зүльфикар. Гадаад орнуудын төрийн байгуулалт. УБ., 2014 он.